

50285

50285

MTÁRA

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXVIII.

SZEGED

1997

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXVIII.

SZEGED
1997

Felelős szerkesztő

MIKOLA TIBOR

Szerkesztőbizottság

BÜKY LÁSZLÓ, JUHÁSZ ANTAL, MALECZKI MÁRTA, MIKOLA TIBOR

Technikai szerkesztők

KECSKÉS JÚLIA

ZSIGRI GYULA

MOKÁNY SÁNDOR
KÖSZÖNTÉSE

MOKÁNY SÁNDOR HATVANÖT ÉVES

Természetesnek tartjuk, hogy családi és baráti körben születésnapot tartunk, azt azonban, hogy egy munkatársi csoport teszi ezt, amelyet számos szál köt össze, és nemritkán ugyanennyi érdek választ el, korántsem mindig. Némelykor pedig „Csak a vak Megszokás, a süket Hivatal / hozza koszoruit”, így hát öröm az egybegyűlt kollégákat látni, és bizonyos, hogy nemcsak illő, hanem méltányos is Mokány Sándort köszöntenünk.

Méltányos a születésnap-i köszöntő, hiszen Mokány Sándor eddigi életútját áttekintve azt tapasztalhatjuk, hogy mindig az vezette, ami összekapcsol bennünket – a nyelv vizsgálata és a tanári munka.

A técsői ácsmester fia 1932. június 10-én született, alsó iskoláit szülőfalujában és részben Huszton végezte, egyetemre Ungváron járt, magyar–finnugor szakos aspiráns Paul Aristénél a tartui egyetemen volt, a nyelvtudomány kandidátusa 1966-ban lett. Két évig Técsőn tanított, majd a leningrádi egyetemen dolgozik 1959-től, 1971-től docensi beosztásban. Jelentős változást hoz életében az 1977. év, ugyanis ebben az esztendőben az akkori Szovjetunióból Magyarországra települ, közelebből egyetemünk magyar nyelvészeti tanszékére kerül. Újabb fordulatokat a hét esztendei pozsonyi vendégtanárság, az ELTE-n töltött két év (a Szláv Filológiai Tanszéken), a Prágában való vendégtanárság négy éve hozott. 1995-től ismét a JATE egyetemi docense.

Ez a felvázolt élet volt eddig kerete tudományos munkásságának, melynek első jelentős eredménye a Kárpátalja máramarosi ukrán nyelvjárásainak magyar jövevényszavai című értekezése; ebben a jövevényszavak meghonosodásának problematikájával foglalkozik. Már e dolgozatát is 646 szóból álló történeti-etimológiai szótár zárja, így természetes, hogy Magyar szófejtések címen száznál több ismeretlen vagy kétes eredetű szó etimológiáját tette később közzé. Ezekből többre hivatkozik az Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen (*bogár, dob, fonák, gyík* a.)

A szóeredeteknek és a nyelvjárásoknak kutatása vezette ünnepeltünket a Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód című tanulmányában taglaltakhoz. E munkája a magyar népetimológia valóságos tárháza, száznál több új, népetimológiával keletkezett szó-, szólás- és helynévmagyarázattal bővíti szófejtő irodalmunkat. Nem lehet céltom további dolgozatok sorolása, ám meg kell említenem a Homonímia és gyakoriság című (felesége nevével is jegyzett) tanulmányt, mely a Magyar nyelv gyakorisági szótárának anyaga alapján új szempontok alapján rendszerezi a homonimákat, e munkával kívántam jelezni Mokány Sándor érdeklődésének egyéb területeit.

Tanárebereknek csupán egyik tevékenysége a szaktudományi, a másik a tanári-nevelői munka. Mokány tanár urat mindenütt lelkes, ügybuzgó egyetemi oktatónak ismerik, mi is tudjuk, itt jelen lévők, hogy több évtizedes gyakorlata után sem enged a megszokásnak, a rutinnak; hallgatóinak is, saját magának is minden órán valami újat igyekezik nyújtani.

Kézműveseknek, mesterembereknek gyermeke a szülői házból legtöbbször magával hozza azt a hitet, meggyőződést, mely szerint a tisztességes munka vezet és minősíti az embert élete során, és pillanatnyi előnyökért nem érdemes köpönyeget cserélgetni. Mokány Sándor hatvanöt esztendejéről effajta hit és magatartás tett bizonyosságot. A következő években is ez a hit és ez a meggyőződés vezesse és segítse.

Szeged, 1997. június 10.

Büky László

HANGZÁSKÉP, ÍRÁSKÉP (JUHÁSZ GYULA: ANNA ÖRÖK)

B. FEJES KATALIN

Az elhangzó vers

A vers az, amit mondani kell – válaszolta egy falusi kisiskolás Kányádi Sándornak, amikor a költő továbbadta neki a tanító által körbe indított kérdést: – *Hát te mondd meg, szerinted: mi a vers?* (Kányádi 1997: 5) Jó, ha a kisiskolásnak a vers az, amit mondani kell; s nem lenne jó, de legalábbis kevés lenne, ha a bölcsészhallgatók a verset csak látnák, de nem hallanák és nem mondanák. Az elmaradt élmény miatt sem lenne jó, de nemcsak azért. Az elhangzás élménye-émléke nélkül tájékozottságuk színtelenebb és hiányosabb, a versről alkotott ismeretrendszerük pedig – különösen a hangzásban élő versek esetében – élettelen. Nemcsak személyes véleményem ez, hanem azoké a versszerető bölcsészeké is, akikkel *Az elhangzó vers szerkezete* című speciális kollégiumaimon hallgatunk, elemzünk s mondunk verseket. Mivel ezek a hallgatók éveken át Mokány Sándor tanár úr tanítványai is, remélhetőleg otthon fogja érezni magát körükben az alábbi gondolatmenet átfutása közben.

Az elemzés tárgya, anyaga és módszere

Tanítványaink szemrehányó pillantásai elől („A nyelvész folyton csak elemmez!”) nem ritkán húzódunk előadóművészek tekintélye mögé, hiszen ha valaki nem úszhatja meg a mű elemzését, akkor az az előadóművész. Még ha nem tudja is például, hogy a *Hová* lexémát egyik esetben kérdő, a másikban vonatkozó határozószóként használja Vörösmarty: *Gondolatok a könyvtárban* című költeménye indításakor, de a főhangsúly kitételével tényszerűen választ közülük. A *Hová lépsz most*-változat kérdő mondatlall indítja a költeményt (így a folytatás a válasz szerepét kapja). A *lépsz* ígére helyezett főhangsúly előre vetett vonatkozó tagmondatként szerepelteti a vers kezdetét: [A] *hová lépsz most*, [ott] *gondold meg, oh, tudós...* Ekkor nem kérdés, hanem súlyos kijelentés az első sor; nem válaszként jön rá a folytatás, hanem kifejtő magyarázatként, vagyis négy-öt előadóművész részben azonos, részben eltérő értelmezésének egybevetése nemcsak mentség a nyelvész ezoterikus elemezgetéseire, hanem indokolt és sok tanulsággal járó kutatási tárgy is (B. Fejes 1974).

Az itteni elemzés anyaga Juhász Gyula: *Anna örök* című költeménye Báti Lajos, Gáti József, Latinovits Zoltán, Gábor Miklós és Kállai Ferenc előadásában. A tárgy a hangzaskép és az íráskép viszonya; közelebbről az élőbeszéd hatását keltő

eszközök kihallhatósága, így az egyes mondatok átvitele a következő sorba (vagyis az áthajlás, az enjambement), s ezzel együtt az emelkedő és az ereszkedő (a jambikusból trocheikusba váltó) ritmus. E kérdéskör mindenekelőtt Fónagy Iván kutatásaira épül (Fónagy 1963, 1992: 101–103), de a fontosabb részkérdéseknek is gazdag irodalmuk van. Magával a hangzásformával foglalkozik Bolla (1991), Deme (1991), B. Fejes (1997), Kecskés (1981), Németh (1983) és Wacha (1992, 1993). A speciális kollégium mindenkori tagjai tágabb szakirodalmat is forgattak: Deme (1974), Gáti (1965), Horváth (1991), Nagy L. J. (1996), Petőfi S. J. (1996), Szabó (1988), Török (1991), Vass (1996). Az *Anna örök* című költeménnyel közelebbről összefüggő irodalomtörténeti, -elméleti irodalom: Péczely (1970), Péter (1982, 1983), Szikoráné (1995). E gazdag kérdéskör a jelen esetben a hallgatóimnak szóló egyszerű feladatra szűkült le: Többszöri meghallgatás során alkossuk meg az elhangzott vers írásképet!

A közös elemzésben résztvevő hallgatók többsége ismerte ugyan Juhász Gyula költeményét, valamilyen pontosságú emlékü volt annak vizuális architektonikájáról is, de nem annak a rekonstruálása volt a feladat. A feladat az elhangzó vers olyan leírása volt, amelyben az íráskép az elhangzott vers architektonikáját adja vissza. Így például a Básti-féle hangzásképvizualis képének első két sora nem azért felel meg a Juhász Gyula-költemény első sorának, mert a hallgatók vizuálisan emlékeztek az eredeti írásképre; hanem azért, mert a művész nem érvényesítette az áthajlást, azaz verssorokként tagolt. Ennek átgondoltsága vitatható, de az nem, hogy az első két sor tematikailag külön-külön is értelmezhető:

Az évek jöttek, mentek, / elmaradtál //

Emlékeimből lassan elfakult arcképed a szívemben //

A további négy művészi interpretációban – enyhébben vagy feltűnőbben – érvényesül az áthajlás. Hogy ennek az oka a jelentésegész értelmezése lehet-e elsősorban, azaz a külön sorba tagolt mondategységek tematikai összetartozása, vagy ennél is fontosabb az igékkel kezdődő ritmusváltás? A verseket meghallgató „fülek” végül is az utóbbi szerepét emelték ki. Érvelésükbe – elméletileg – bevontak magyarul nem értő vershallgatókat, akik a trocheikus lejtéssel új verssorokat hallanának, Latinovits Zoltán versmondásában mindenképpen. Ezt az alábbiakban közre is adom.

Az *Anna örök* hangzásszerkezeti tagoltsága Latinovits Zoltán előadásában

A tárgy itt a szünetekkel tagolt, egy-egy dallamívbe tartozó hangzasegységek szerinti vers. A leírásban a tagolás mint a hangzás fontos részleteinek (hangfekvésváltásoknak, hangerőeltéréseknek, hangsúlyváltásoknak stb.) összegződése jelenik meg.

Az évek jöttek, mentek, /
 Elmaradtál emlékeimből lassan, /
 Elfakult arcképed a szívemben, /
 Elmosódott a vállaidnak íve, /
 Elsuhant a hangod, /
 És én nem mentem utánad az élet egyre mélyebb erdejében. //
 Ma már nyugodtan ejtem a neved ki, /
 Ma már nem reszketek tekintetedre, /
 Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, hogy ifjúság bolondság, //
 Ó de mégis ne hidd szívem, hogy ez hiába volt, /
 És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd! /
 Mert benne élsz te minden félrecsúszott nyakkendőmben és elvétett szavamban, /
 És minden eltévesztett köszönésben, /
 És minden összetépett levelemben, /
 És egész elhibázott életemben, /
 Élsz és uralkodol, /
 Örökkön, Ámen.

Néhány részlettanulás

Miért könnyű az előadónak élőbeszédszerűen elmondani az *Anna örök* költeményt? Mert a költő az egész vers hangzását uraló jambikus lejtést az értelmileg legfontosabb helyeken megállítja, és az első szótagra áthelyezett nyomatékka (trocheikus lejtéssel) viszi tovább, azaz a szóalakok rövid-hosszú irányát hosszú-rövid irányúra változtatja át. Ennek megvan a tematikai oka is, ami formailag szembetűnő a vers első részében: *elmaradtál, elfakult, elmosódott, elsuhant*, illetőleg az utolsó részben: *és elvétett, És minden, És minden, És egész elhibázott életemben*. (Az *és* itteni sorkezdő helyzetében megkívánja a felütésszerű kérdést, így különül el az utána következő hangsúlyos résztől.)

Közös az egyes megoldásokban a két tárgyi mellékmondat egyetlen dallamívben való megjelenítése: *tudom, hogy egy voltál a sokból, hogy ifjúság bolondság*; a gondolatmenet fordulata – s annak közvetlen környezetét – Gábor Miklós és Báti Lajos erőteljesebben érzékelteti.

Gábor Miklós:

Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, hogy ifjúság bolondság, //
 Ó de mégis /
 Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt, és hogy egészen elmúlt, /
 ó ne hidd!

Básti Lajos:

Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, /
 Hogy ifjúság bolondság, //
 Ó de mégis ! /
 Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt, /
 És hogy egészen elmúlt, /
 ó ne hidd!

Legeltérőbb szegmentálásokat a vers záró soraiban figyelhetünk meg. Latino-vits megoldása tér el első látásra legjobban a versképítől, hiszen olyan erősen önállósítja az *és*-sel kapcsolt két igét: *élsz és uralkodol*, hogy az előző felsorolásnak a megerősítéseként, mintegy abból következőnek hangzik: tehát *élsz és uralkodol*. Ezt a hangzásszerkezetet valószínűsíti a lezárás is (Latinovits egyedüli megoldása): ezért neked örökkön Ámen. A hangzáskép lejegyzésében itt senki sem jelölt tagoló vesszőt, mindenki hiányos szerkezetű tagmondatként hallotta tehát: legyen neked ezért örökkön Ámen. Másrészt viszont azt kell mondanunk, hogy Latinovits igen erős versképi utasításnak értelmezte az azonosan építkező szerkezetek összetartozását. Ő egybekapcsolta a *-ban/-ben* ragos határozókat.

Gábor Miklós verszárása: Élsz,/ és uralkodol örökkön,/ Ámen.

Básti a vers zárásában minden grammatikai egységet szünettel tagol:
 Élsz,/ és uralkodol,/ örökkön,/ Ámen.

Kállai Ferenc nem értelmezi önálló tagolási egységként az *élsz* igét, hanem összekapcsolja az előző verssorral. Nem mellékes sajátossággként jegyzem meg, hogy Kállai úgy mondja-mormolja végig a verset, mintha imát mondana: egyetlen hangfekvésben, azonos hangerővel és tempóban. Így zár:

És egész elhibázott életemben élsz és uralkodol örökkön,/ Ámen.

A hangzásszerkezet itteni eltérése mögött más értelmezés tehető föl: Miért nem volt ez hiába, és miért nem múlt egészen el? [Mert] *egész elhibázott életemben élsz és uralkodol örökkön*.

A „jambus ordító hangsúlya”?

Az itt vázlatosan ismertetett közös hangzáselemzés arra a némileg karakteresen túlzó vélekedésre épül, amely szerint egy versnek annyiféle értelmezése lehet, ahányszor elhangzik. A különféle előadásokban azonban érvényesülnie kell valamilyen mértékben a papíron létező (s ilyenként kutatható) vers hangzásszerkezetének:

így például a vers hosszú és rövid szótagjai váltakozási rendjének, az egymással rímelő szótagok formaépítő szerepének stb. Úgy gondolom, hogy Juhász Gyula versének hangzásképeken alapuló elemzése segíthet választ adni Németh László régen fölített kérdésére is (Németh 1983: 56): „Hogy tudja Juhász Gyula a szónoki jambus ordító hangsúlyát méla szívdobbanásszerű nyomatékokba szétosztani?”.

Természetesen vannak egyéb, mai kérdések is. Máig nincs válasz Péter László forrásközlésére, hogy a vers záró szava nem *Amen*, hanem *Anna* (Péter 1982). Milyen mértékben s hol befolyásolná a hangzásszerkezetet a lezáró szerepű *Anna*?

Nincs teljességre törekvő leírása az *Anna örök*-nek. Megérdemelné ez a csodálatos költemény a vizuális és az akusztikus architektonikájának rendszerszerű és kontextuális formai-szemantikai leírását. Remélem, hogy a téma itteni megközelítése legalább nem nehezíti a vállalkozást.

IRODALOM

- Bolla Kálmán 1991: A hangzásforma akusztikus paraméterei, *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 4, 111–124.
- Deme László szerk. 1974: *Szónokok, előadók kézikönyve*, Budapest, Kossuth Kiadó.
- Deme László 1991: A hangzásforma hírértéke – a hírérték hangzásformája, *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 4, 75–68.
- B. Fejes Katalin 1974: Szavlatrészetek összehasonlító elemzése, *Magyar Nyelvőr* 98, 266–277.
- B. Fejes Katalin 1977: Az elmondott vers szerkezete, in: *Szabó Zoltán-émlékkönyv*, Kolozsvár (Megjelenőben).
- Fónagy Iván 1963: *A metafora a fonetikai műnyelvben*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- Fónagy Iván 1992: A költői kutatásról, *Szemiotikai szövegta*n 5, 77–117.
- Gáti József 1965: *A versmondás*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- Horváth Iván 1991: *A vers: Három megközelítés*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kányádi Sándor 1997: *Valaki jár a fák hegyén: Kányádi Sándor egyberostált versei*, Budapest, Magyar Könyvklub.
- Kecskés András 1981: *A magyar vers hangzásszerkezete*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Nagy L. János 1996: *Isméltések és értelmezések Weöres Sándor verseiben = Nyelvtudományi Értekezések* 143, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Németh László 1983: Magyar ritmus, in: *Az én katedrám*, Budapest, Magvető és Szépirodalmi Kiadó.
- Péczely László 1970: A modern irodalomtudomány néhány kérdése, *Kortárs* 14, 1993–1941.

- Péter László 1982: Örökkön, Anna! *Magyar Nemzet*, november 30.
- Péter László 1983: *Annák, szerelmek*, Szeged, Somogyi Könyvtár.
- Petőfi S. János 1996: *Multimédia: Több mediális összetevővel rendelkező irodalmi szövegek elemzése*, szerk. Benkes Zsuzsa, Budapest, OKSZI.
- Szabó Zoltán 1988: *Szövegnyelvészet és stilisztika*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Szikoráné Kovács Eszter 1995: *Szöveg szempontú verselemzések*, Budapest, Okker Kiadó.
- Török Gábor 1991: *Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Vass László 1996: Tervezet egy szemiotikai textológiai alaposottságú szövegnyelvészet kidolgozására, in. R. Molnár Emma–Galgóczi László–Nagy L. János szerk.: *Absztrakció és valóság*, Szeged, JGYTF Kiadó.
- Wacha Imre 1992: Szöveg és (adekvát) interpretáció, *Szemiotikai szövegtan* 5, 237–256.
- Wacha Imre 1993: Szöveg és hangzás, in: *A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 196, 70–84.

ACOUSTIC FORM, WRITTEN FORM

KATALIN B. FEJES

The author contrasts artistic recitals of *Anna örök* (Anna is forever), a poem by 20th century Hungarian poet Gyula Juhász (1883–1937). The principled subject of her analysis is the change of rhythm (from iambic to trochaic and vice versa) with regard to enjambment; specifically she examines how the written form is realized in the acoustic form of five reciters' performance.

FOLY(-IK) ÉS FOGY – ŐSMAGYAR SZÓHASADÁS?*

FORGÁCS TAMÁS

1. *Fogy* ‘weniger werden, dahinschwinden’ igénket etimológiai szótáraink finnugor eredetűnek tartják. A TESz. (I: 939–40) például ezt írja: „Valószínűleg ősi örökség a finnugor korból; vö. cser. KH. *pētš-*, *pučš-* ‘fogy, apad; csökken; elpárolog’. A feltehető eredeti *č-nek magyar *gy* megfelelése szokatlan, de nem példátlan (l. *fágy*). A finnugor alapalak **pučš-* lehetett [...] Más finnugor egyeztetése, mongol és török származtatása nem fogadható el”. Az EWUNg. (I: 403–4) ugyanezen a véleményen van, de a finnugor etimológiai szótárak is osztják ezt a nézetet (vö. MSzFgrE. I: 210–211 és UEW. 400), ez utóbbiakban legfeljebb valamivel részletesebb adatolást találunk. Mindazonáltal a MSzFgrE. és az UEW. is – a magyaron kívül – csak a cseremiszből tudja kimutatni szavunk megfelelőjét: az előbbi hat, az utóbbi három nyelvjárásból idéz a neki megfeleltethető szóra adatokat. Azt ugyan mindegyik szótár elismeri, hogy a hangfejlődés problematikus, hiszen a feltehető hangzóközi *-č-nek nem szabályos megfelelése a magyarban a -gy-, ám mindegyik kitart a valószínű finnugor eredet mellett. Ami az egyéb finnugor egyeztetéseket illeti, ezeket jól összefoglalja a MSzFgrE. (211): „Többen (HUNFALVY, FMSz. 37; MUSz. 529; SETÁLA: FUF. II, 233; NYH⁷; TOIVONEN: FUF. XIX, 85) idevonták még a következő szókat is: votj. *puš* ‘aszalt, elsült, száradt, kiszáradt (pl. málna); vertrocknet, verdorrt, abgebrannt (v. der Sonne)’; Sz. *pušm-* ‘aszalódni, megszáradni, kiszáradni, leperzselődni (a naptól); dörren, verdorren, vertrocknen, verbrannt od. versengt werden (v. der Sonne)’; mord. (WIED.) E. *puže-* ‘verwelken, vertrocknen’; finn *puuttua* ‘desum, deficio’; észt *puuduma* ‘mangeln, fehlen’. Ezek jelentéstani okokból nem tartozhatnak ide. A votják és a mordvin szó etimológiailag összetartozik egymással, de a finn *puuttua* különválasztandó tőlük, mert a *puuttaa* ‘zusammenfügen, anheften’ ige reflexivuma (SKES.)”. A török származtatás Vámbéry nevéhez fűződik (pl. 1870: 44). Ő egy török *püt-, бүт-* ‘tönkremenni, elfogyni’ igével hozza szavunkat kapcsolatba, ám véleményét már Budenz (1873: 81, 1883: 467–8) cáfolja. Eszerint tehát marad a finnugor eredet. Ez elfogadhatónak is látszik, két dolog azonban elgondolkodtató: az egyik, hogy szavunkat csak a cseremisszel lehet egyeztetni, a másik, hogy a cseremisiz adatokkal is csak

*Elhangzott 1997. június 11-én Szegeden, a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszéke és a Magyar Nyelv-tudományi Társaság Szegedi Tagozata által szervezett, Mokány Sándor 65. születésnapját köszöntő ünnepi felolvasóülésen.

oly módon, hogy szóbelseji fgr. *-č- ~ m. -gy- megfelelést kell feltételeznünk. Ez viszont nem felel meg az ismert hangfejlődési tendenciáknak, hiszen ismeretes, hogy a fgr. *č-nek mind szókezdő (pl. *sovány, sok, segít*), mind hangzóközi helyzetben (pl. *kés, has, fes-lik*) szabályosan *s-*, ill. *-s-* felel meg a magyarban. Tudjuk persze, hogy kivételek szinte minden hangfejlődési tendencia esetében előfordulhatnak, tehát nem lehet kizárni, hogy igénk esetében valóban -č- > -gy- fejlődéssel állunk szemben. Ez esetleg magyarázható nyelvjárási különfejlődéssel, s ha igazuk van etimológiai szótárainknak, nem is teljesen egyedi jelenséggel állunk szemben, hiszen a köznyelvben nem, de egyes nyelvjárásokban még élő *fágy* 'rétegesen elrendez <hálót>; felteker <kötelet, fonalat>' igénk is egy fgr. *pičz vagy pačz igenévszóra vezethető talán vissza (vö. TESz. I: 826). Emellett lehetséges még, hogy elavult *kégy* 'versenypálya, stadion' (eredetibb jelentése talán 'kör alakú terület') és népnyelvi *kegyelet* 'szivárvány' szavunk finnugor etimonia is *kečā volt, ám ennek van más magyarázata is, amelyben nem hangzóközi -č-, hanem -č- (fgr. *kečz 'roncs') felel meg a magyar gy-nek. Ez viszont már nem lenne egészen szabálytalan, hiszen itt a -gy- magyarázható azzal, hogy a -č- esetleg egybeeshetett a hangzóközi -ńč- kapcsolatból maradt -č-vel, az viszont – tudjuk – valóban többnyire -gy-vé alakul, ugyanakkor – feltehetően nyelvjárási különfejlődés eredményeként – hangzóközi -cs-vel alakult változatok is előfordulnak (vö. *acsarkodik ~ agyarkodik, vicsorog ~ vigyorog* – l. a TESz. megfelelő szócikkeit). Ilyen változata egyébként a *kégy*-nek is kimutatható, vö. Murmelius 219: „Iris: Souaruan, isten *keczkey*” (vö. TESz. II: 423, hacsak itt nem valami népetimológias alakulattal van dolgunk).

Van tehát egy igénk (*fogy*), amely feltehetően finnugor eredetű, de mindössze a cseremiszből mutatható ki a megfelelője, s bár a jelentések egyezése kétségtelen, a hangalaki egyeztetés nem megnyugtató. Ez a két tény talán elegendő ok ahhoz, hogy tovább gondolkozzunk az eredet kérdésén. A továbbiakban ezért egy az eddigi – meglehetősen egybehangzó – véleményektől merőben eltérő magyarázati lehetőséget fogok bemutatni.

2. Elgondolásom lényege a következő: véleményem szerint lehetséges, hogy a *fogy* ige a *foly-ik* alakváltozata, s kettejük között jelentésmegoszlás keletkezett. A hangtani kapcsolat ebben az esetben problémamentes, hiszen számos példánk van az *l > lj > gy* fejlődésre, gondoljunk csak az ilyen párokra, mint *val-ó ~ vagy-unk, ily(-en) ~ igy(-en), oly(-an) ~ úgy(-an)* vagy az olyan etimológiai megfelelésekre, mint *zürj. vol' ~ m. ágy, vog. T. pāl'i ~ m. fagy*. Kérdés viszont, hogy a két szó jelentésoldalán is ki tudunk-e mutatni ilyen összefonódottságot, azaz: van-e potencialitása egy *foly-ik* → *fogy* jelentésfejlődésnek? Véleményem szerint: igen. A továbbiakban ezt igyekszem bizonyítani, eközben magának a *folyik*-nak az eredetét illetően is egy részben új elgondolással állok elő.

Foly(-ik) igénk (eredetileg nem ikes ragozású, l. a NySz. I: 907–9 adatait) etimológiája a TESz. (I: 943–4) szerint bizonytalan: „Talán ősi hangutánzó szó az ugor korból; vö. vog. Szi. *pōl- pōl- pōl* az evezőcsapásnak, valamint a csónakhoz ütődő vízcsobogásnak a hangját utánzó szóként (NyK. 64: 347), Szo. *poly-: xāpñol polyenED suiDi* ‘a csónak orrának csobbanása hallható’ (MSFOu. 114. sz. 103, 453); oszjtj. O. *palida*, Ni. *poliita* ‘kibuggyan <víz>’. – A magyar szó a **p* > *f* változás következtében elvesztette hangutánzó jellegét. A származtatást gyengíti, hogy a *folyik* sohasem vonatkozik a víz csobogásának, csurgásának hangjára. A jelentés a régi nyelvben a későbbinél általánosabbnak látszik: a szó különféle, rendszerint egyenletes gyorsaságú, megszakítás nélküli haladó mozgást jelölt. Tehát az eredetinek gondolt jelentéshez képest korai jelentésbővülést, majd a jelentés szűkülését kellene feltennünk. – Másféle finnugor egyeztetése, indoeurópai rokonítása, mongol és török származtatása téves.”

Hasonló véleményen van az EWUNg. is (I: 406–7), de az eddigieket kiegészíti azzal, hogy „viell(eicht – F. T.) hatte es schon im Urung, nach dem Verlust des onomatop Wertes, das Fließen des Wassers selbst, den Bewegungszustand bezeichnet, woraus erst durch Metaph. mit BedErweiterung die übrigen Bed entstanden sind” [talán már az ősmagyarban, a hangutánzó jelleg elvesztése után, magának a víznek a folyását, a mozgásállapotot jelölte, amiből csak névátvitellel való jelentésbővüléssel keletkezett a többi jelentés]. A MSzFgrE. (I: 212–3) és az UEW. (881) ugyancsak a hangutánzó szóból való eredetet vallják, az eddigiektől csak annyiban különböznek, hogy nem térnek ki arra a problémára, hogy a *foly(-ik)* a magyarban sosem utal a víz csobogására.

3. De vizsgáljuk meg, milyen jelentéseit találjuk a magyarban a *foly(ik)*-nak! A jelentéseket a TESz.-ből adom meg, hiszen elemzésünk szempontjából olyan jelentéscsi is fontosak az igének, amelyek mára kihaltak ugyan, de régibb nyelvünkéből kimutathatók. Ahol az NySz.-ban (I: 907–10) találtam példát az adott értelemre, egyúttal adatom is a megfelelő jelentést (az eredeti forrásokat az egyszerűség kedvéért elhagyom):

- a) <víz medrében, R. vízi jármű vizen, személy járművön> egyenletesen halad; fließen, schwimmen <Schiff>, fahren <im Boot> | <testnedv az edényrendszerben> kering; zirkulieren, pl. *Judanac menden tērgètē-gibēn vizēc folnac*;
- b) megy, halad; gehen | fut; laufen, pl. *Hogy az éghen sebesen folyó napot gyors menésebe meg tartoztathassa*;
- c) <folyadék, folyékony testi váladék> kiárad, lecsurog; rinnen | <apró szemcsés anyag> szóródik; ausgestreut oder ausgeschüttet werden, pl. *Foly a hordóból a bor; folynak a könyvek*;
- d) [által~, meg~] áthatol; durchdringen, pl. *τ te lelkedet tōr által fol'l'a*;

- e) <idő> múlik; vergehen <von der Zeit>, pl. *Kedves napok hamar folynak* [Rara hora, brevis mora];
- f) <beszéd, szó, mondanivaló> árad valakiből; die Worte fließen ihm (ihr) aus dem Munde;
- g) felkúszik; hinaufklettern, pl. *Földi tók, azis fel foly a kertre*;
- h) <papír itat, a tintát felszívja; löschen <vom Papier> | <tinta> gyorsan szívódva terjed; überlaufen <von der Tinte>;
- i) <huzamosabb ideig tartó cselekvés, történés> végbemegy; vonstatten gehen, pl. *Foly a beszéd*;
- j) <edény, szerkezet nyíláson át> folyékony vagy szóródó anyagot kiereszt; <Gefäß> lecken;
- k) érvényben van <pénz>; in Umlauf sein <Geld>, pl. *Ez (a pénz) nem kél itten, nem foly*;
- l) valamiből következik; hervorgehen, folgen; pl. *Istenseegeet, kyból mynden bólchesseegók folnak es tamadnak*;
- m) [egybe~, egymásba~, össze~] határai vonalai elmosódnak, egybeolvadnak; sich verwischen, pl. *Holot evzve folnak zerelemnek enne nagy jegvey*.

A jelentéseket végignézve látható, hogy igaza van a TESz. -nek, amikor azt írja, hogy „a szó különféle, rendszerint egyenletes gyorsaságú, megszakítás nélkül haladó mozgást jelölt”, s hogy „sohasem vonatkozik a víz csobogásának, csurgásának hangjára”. Ha viszont ez így van, akkor lehetséges-e, hogy a hangutánzó *pol-pol-pol* többől keletkezett? Véleményem szerint igen, hiszen a víz folyása és csobogása meglehetősen szorosan összetartoznak. Viszonylag gyakori jelenség, hogy valamilyen cselekvést vagy eseményt a rá jellemző hangeffektust utánzó hangutánzó többől képzett igével nevezünk meg. Itt most csak néhány példát említenék: *A szél fű(j)*; *A madár rep-ül*; *A gyerek sí-r* stb. Ha a *foly-ik* esetében is így történt a fejlődés, akkor nyilván valamilyen – oksági összefüggésen alapuló – metonímiával lehet dolgunk: **pol* ‘csobog’ → **pol* (> *foly*) ‘megy, előrehalad’. A *p-* > *f-* változás bekövetkezte után a hangutánzó jelleg megszűnt, megmaradt viszont a ‘megy, halad’ értelem, amelyből további névátvitellel alakulhatott a többi jelentés, vö. az EWUNg. véleményével is.

4. Ez lehet tehát a magyarázata a fejlődésnek, ha elfogadjuk a *foly-ik* hangutánzó eredetét. A fentiek alapján ezt meg is tehetjük, ám felmerülhet egy másik magyarázat lehetősége is. Ez ugyan az előbbinél merészebb feltevéseket tartalmaz, ám nem lehetetlen, hogy mégis ez áll közelebb az igazsághoz.

Ez az elgondolás abból az ellentmondásból indul ki, hogy a *foly-ik*-nak nincs

‘csobog, buzog’ jelentése, hanem ‘előrehalad’-ot, azaz mozgást jelent. Ez a diszkrepancia ugyan talán áthidalható a fenti, már az EWUNg. által is részben felvetett magyarázattal, ám nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy azért nincs a *foly-ik*-nak hangutánzó jelentése, mert nem hangutánzó szóból keletkezett. Tegyük fel, hogy azért mutatható ki minden jelentéséből, az ‘előrehalad’ értelem, mert ez a szó alapjelentése. Ebből a víz folyása éppúgy levezethető, mint az egyéb, elvontabb jelentések. Ebben az esetben természetesen a víz folyását illetően is az ‘előrehaladó mozgás’ jelentés dominál, s ehhez másodlagosan csatlakozhatott a hangeffektus. Pl. ha a *csapból folyik a víz a kádba*, az elsősorban *megy, töltődik* bele, s másodlagosnak is tekinthetem az ezt kísérő hangjelenséget. Ugyanakkor viszont ha valakinek *foly*nak a könnyei, de még inkább ha az izzadság *folyik* a homlokán vagy *folyik* az orra, esetleg a kezéből *folyik* a vér, akkor nincs is hangjelenség, viszont mindegyik esetben megtaláljuk az ‘előrehaladó mozgás’ alapjelentést. Még inkább megvan ez a ‘mozgás’ alapjelentés a szónak a régi magyarban oly gyakori ‘megy, fut’ jelentésében. A fenti ilyen értelmű példa mellé még felsorolok a NySz.-ből (uo.) néhány nagyon szemléleteset, olyanokat is, amelyekből kifejezetten látszik az ige szinonimikája más mozgásigékkel: *Az órdóg ordító éh oroszlan módjára alá s’fel kerestul-kosúl koslatván folyván kőzöttunk; Lata keeth orozlant fol’uan yónny nagh serenseggel; Egy inon folyo* [‘egy lábon járó’ – F. T.] *igassagban tanit; Egy pórázon foly: eodem cubito* – [vö. *Mind egy pórázon futnak: eadem cera* – mindkét szólás Baranyai Decsi Adagiorumában található] stb. Ide sorolhatnánk még az igének olyan származékait is mint R. *folyár* ‘futár, követ’, sőt ‘gyorsan író ember, jegyző’ is – vö. RMGL. 245, de megtalálhatók a ‘megy, fut’ jelentései a *folyam*ik származéknak is, vö. NySz. I: 910. Mivel a *fut* további, elvontabb (pl. ‘idő telik’) jelentései is levezethetők egy konkrét ‘megy, halad, fut’ jelentésből, a jelentsfejlődés általános konkrét → absztrakt irányát is figyelembe véve megkockáztatom, hogy a *foly* ige eredeti jelentése nem a hangutánzás lehetett, hanem az ‘előrehalad’. Ha ez így van, akkor megszűnik az az ellentmondás is, ami a jelenleg legvalószínűbbnek tartott hangutánzó eredet esetén fennáll, azaz, hogy az ige sosem vonatkozik a víz csobogására. A ‘megy, halad’ jelentés viszont ugyanúgy alkalmas a víz vagy egyéb folyadék – csendes vagy hangeffektustól kísért – folyásának megnevezésére. Az igének tehát lehetett egy mediális alapjelentése (pl. *folyik* az izzadság *vkiről*, *foly*nak ‘telnek’ az évek, *folyik* a hordó ‘lyukas’ stb.), de ebből a jelentésből nem Patiens, hanem Ágens thematikus szerepű alany esetén bennható ige is kifejlődhetett (*foly*nak ‘szaladnak, mennek’ a lovak, a kutyák; *folyik* *vki*, pl. egy *hírvivő* [→ *folyár* ‘futár’] stb. Ha viszont ez így van, akkor vajon nem lehetséges-e, hogy a *fogy* ige, amelynek finnugor eredetét csak hangtani nehézségekkel lehet a ‘fogy, apad, csökken’ jelentésű cseremis *pučz-* tőhöz kötni, esetleg nem ehhez tartozik, hanem a mediális jelentésű *foly*-hoz? Azt, hogy ebben az esetben a hangtani megfelelés kifogástalan, már fentebb bizonyítottam, s úgy érzem, ha igaz, hogy a *foly(ik)* eredetibb jelentése a ‘megy, halad’, akkor a

jelentés oldalán is kimutatható logikai kapcsolat: az ugyanis, ami *fogy*, az egyúttal valamilyen irányban – legalábbis képletesen – *mozog*, *halad* is. Ha például *fogy az egy feladat megoldására adott idő*, akkor *telik*, *múlik* (eredetileg ez is mozgást jelentő ige – vö. TESz. II: 973-4), *megy* (régibb nyelvünkben *foly*) *az idő*, *elfogy*, *az ideje*, *kifogy az időből* – *kifut az időből*, ha valakinek *elfogy a pénze*, akkor *elfoly a pénze*, (néha *kifolyik a kezéből*), ha égés közben lassan *elfogy a gyertya*, akkor is *összemegy*, *összefelé halad*, *méretében csökken*, sőt ha valaki *több kilót fogy*, akkor is mondjuk, hogy *leмент róla pár kiló*, régen mondhatták: *lefolyt róla pár kiló*, azaz *lefogyott*. A sort folytathatnánk, de talán nagyobb a bizonyító értéke annak, ha más nyelvből is hozunk analóg példákat. Hasonló összefüggést lehet kimutatni a németben is a ‘folyik, megy’ jelentésű igék és számos ‘fogy’ jelentésű ige között, lássunk néhány példát:

Die Zeit vergeht (< *gehen* ‘megy’) – ‘telik, múlik, fogy az idő’;

Zu Hause ist mir der Zucker ausgegangen (< *gehen* ‘megy’) – ‘odahaza elfogyott a cukrom’;

Es geht ihm die Puste aus (< *gehen*) – ‘kifogy a levegőből, elfogy a szuflája’;

Die Zeit läuft ihm davon (< *laufen* ‘fut’) – ‘elfogy az ideje, kifogy, kifut az időből’;

Wie gewonnen, so zerronnen (< *rinnen* ‘folyik, fut’) – ‘ahogy nyertük, úgy fogyott el’ [Kb. *Ebül szerzett jószág, ebül veszik*].

Különösen ez az utóbbi példa érdekes etimológiánk szempontjából. A mai németben csak ‘folyik, ill. folyat (= lyukas)’ jelentésű *rinnen* (kfn. *rinnen*, ófn. *rinnan*) ige ugyanis Kluge (1989: 601) tanúbizonysága szerint egy eredetileg ‘folyik, fut’ jelentésű germán **renn-a* töre megy vissza, tehát a németben is megvolt a szónak a ‘fut’ jelentése, akárcsak a magyarban a *foly*-nak. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a *rennen* ‘fut, rohan’ ige Kluge szerint (594) ennek a *rinnen* igének a kauzativuma, eredetileg ‘folyni készlet, futni készlet’ jelentéssel, akkor különösen jól látszik, hogy a németben is megvan az etimológiai kapcsolat a *foly*-ik ‘víz, folyadék előrehalad’ és ‘megy, fut’ jelentései között, akárcsak a ‘megy, halad’ jelentésű igék (*gehen*, *laufen*, *rinnen*) – néhol igekötős – származékai és a ‘fogy’ jelentés között (l. fent).¹ Ezért talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a magyar *fogy* ige valóban a ‘megy, halad, fut’ jelentésű *foly* alakváltozatoként keletkezhetett, majd a két ige között idővel jelentésmegoszlás, azaz szóhasadás történt.

¹Vö. még. or. *течь* ‘folyik, áramlik’, pl. *река / кровь течёт* ‘a folyó / a vér folyik’ – ‘(idő) múlik, halad, fogy’, pl. *медленно течёт время* ‘lassan múlik, fogy az idő’. Hasonlóan: lat. *curro* ‘fut, szalad, rohan, siet’ – *aetas currit* ‘az idő gyorsan halad’; *in freta currit* ‘a tengerbe folyik’ stb.

5. A fentiek alapján tehát elképzelhető, hogy a *fogy* a *foly(-ik)* alakváltozataként keletkezett. Ebből a szemszögből nem perdöntő, hogy a *foly-ik* hangutánzó eredetű-e, és emellé társult a ‘megy, előrehalad’ jelentés, vagy nincs köze a korábban említett hangutánzó tőhöz, hanem eleve mozgást jelentő igéről van szó. Ha azonban mégis ez utóbbi feltevés a helyes, akkor meg kell próbálnunk választ adni az eredet kérdésére: azaz, van-e olyan – feltehetően finnugor – tő, amelyhez *foly-ik* igénk hangalakilag és jelentésánilag kapcsolható. A válaszadás természetesen nehéz, hiszen egy vélhetően nagyon régi igével állunk szemben, s inkább csak hipotézisekre szorítkozhatunk. Mindazonáltal megkockáztatom az itt következő feltevést, bár tudom, hogy ez a finnugor és a magyar nyelvtudomány számos alapvetőnek tekinthető tételével ellenkezik, ezért magam is csak fenntartásokkal tartom elfogadhatónak. Ugyanakkor a tudományt az ilyen hipotézisek is előrevihetik, ezért mégis közzéteszem ötletemet.

A *foly* korábban kimutatott ‘megy, fut’ jelentése, sőt valószínű alapjelentése alapján véleményem szerint nem zárható ki, hogy *foly(ik)* igénk kapcsolatban van a *fut*-tal. A jelentéstani összefüggés kétségtelen, de a két ige talán hangalakilag is kapcsolatba hozható egymással. Mint ismeretes, a *fut* szintén finnugor, sőt uráli eredetű, ebben etimológiai szótáraink egyetértenek, sőt a *fogy* csupán valószínűsített és a *folyik* bizonytalan finnugor származtatásával szemben a *fut* egyértelműen uráli eredetűnek tartható, vö. pl. osztj. *pot-* ‘entlaufen, ausreißen’; cser. *pokte-* ‘treiben, verjagen, verfolgen’; szölk. *pakta-* ‘springen; laufen, eilen. A feltehető uráli etimon **pukta-* ‘hüpfen, laufen’ (vö. EWUNg. I: 431). Kérdés, nem lehetséges-e, hogy ez a bizonyos **pukta-* nem tőszó, hanem esetleg elhomályosult képzésű forma. Ezt a lehetőséget etimológiai szótáraink ugyan nem vetik fel, ám véleményem szerint nem is zárható ki. De milyen képzőt kellene az igében keresnünk? Nos, véleményem szerint talán elképzelhető, hogy az ige töve esetleg csupán a **pu-*, s a *-*kt*-ben az uráli együttlés idejéig visszavezethető (vö. D. Bartha 1958: 44) kauzativ képzőbokrót kell keresnünk. Ha ez így volna, akkor elképzelhető, hogy a **pu-* tő jelentése ‘megy, halad, fut’, s ennek lehetett egy gyakorító, esetleg mediális *-l* képzős változata, amelyből később palatalizációval lett a *foly(ik)*, s egy kauzativ képzős változata, amelyből a *fut* alakult. Van persze itt számos kisebb-nagyobb probléma, amelyekre választ kell adnunk. Az első, hogy egy ilyen tőalak feltevésének ellene szól a finnugor nyelvtudománynak az a tétele, hogy a nevezőszók többnyire CVCV, ill. VCV felépítésűek lehettek a finnugor együttlés idején. Vannak azonban olyan egy szótagos igeink, melyekben ma CV felépítésű fiktív töveket kell keresnünk, s ezek képzős változatai éppen az említett cselekvő/mediális – kauzativ szembenállást mutatják (*fül(-ik)* – *füt*, *sül* – *süt*, *hül* – *hüt*, *gyül(-ik)* – *gyült*, *fül* – *fojt* stb.). További probléma azonban, hogy a *-*kt* képző szokásos hangfejlődését tekintve a **pukta-* alakból nem *fut*, hanem *fujt* vagy *fojt* alakot várnánk. Ez persze zavaró hominímiát eredményezhetne az ‘ersticken’ jelentésű *fojt* ~ *fujt* igével, tehát az ennek elkerülésére törekvő szándékkal is magyarázható esetleg,

hogy az ige egy másik hangfejlődési típust követett, a fgr. szóbelseji **-kt-* > m. *-t-* fejlődési sort, amelyben a *-k-* nyomtalanul eltűnt, a másik tag pedig megmaradt, vö. *két, tat, jut*. De okozhatta az eltérő hangfejlődést a képző elhomályosulása is, ami miatt még könnyebben csatlakozhatott az előző fejlődési sorhoz. (Persze az is előfordulhat, hogy nem is feltétlenül **-kt* képzővel kell itt számolnunk, hiszen a pusztán *-t* is lehet kauzatív képző, vö. *sül – sūt, hül – hūt* stb.) További ellenvetés lehet még a fenti elképzeléssel szemben, hogy a *fut* nem kauzatív értelmű. A szó finnugor megfelelői között azonban igenis találunk kauzatív értelműt, l. például a cseremiszi *pokte-* példát, amelynek ‘treiben, verjagen’ jelentése van. Sőt, megemlíthetjük ezzel összefüggésben a korábban bemutatott *rinnen – rennen* párt, amelyben a *rennen* a ‘folyik’ jelentésű *rinnen* kauzatív alakváltozata, de a mai németben már csak bennhatónak, tehát cselekvőnek minősül. Ezenkívül más eredendően kauzatív képzésű igénk esetében is előfordul, hogy az ige mára cselekvő jelentést (vagy azt is) felvesz. Így például a *sūt* ige sem kauzatív értelmű tranzitív ige a *Sūt a nap*-mondatban. De talán nem zárható ki az sem, hogy a ‘kommen’ jelentésű **jukt3-* etimonra visszavezethető *jut* igében is esetleg kauzatív **-kt* képzőt kell keresnünk, márpedig az is **-kt-* > *-t-* fejlődési sort és cselekvő jelentést mutat. Tehát ha egyértelműen nem is bizonyítható, különféle analóg példákkal megtámogatható az az elképzelés, hogy a *fut* esetleg elhomályosult képzésű ige (**-kt* vagy *-t* kauzatív képzővel), amely mára – hasonlóan a német *rennen*-hez – cselekvő értelmet kapott. Ennek gyakorító, ill. mediális **-l* képzővel ellátott párja lehetett talán az a *foly* (< **pol-*) ige, amely ‘laufen, gehen’ ill. ‘rinnen, fließen’ jelentésben is megtalálható nyelvünkben, s amelynek alakváltozataként a ‘weniger werden, dahinschwinden’ jelentésű *fogy* is kialakulhatott, majd idővel a *foly* és *fogy* között jelentésmegoszlás állhatott be.

Mindez persze csak hipotézis, bár megjegyezném, hogy – ha nem is ilyen részletességgel és kicsit más hangtani magyarázattal – már Budenz (1873: 530) is felveti a *foly* szócikkében az ige kapcsolatát a *fut*-tal: „V. ö. a *fut-* cikket. Az ott kifejtett ug. *pɣg-* »currere (fluere)« (vagy általánosabban »moveri« igéből származtatható a m. *folyo-* tő is, megelőző *pɣg-lx* fölvételével [...] S csakugyan a *pɣg-* igétől, melynek finn mása *page, pōge* (l. *fut-* alatt), van ilyen *-l* képzős származék, mely átvett *pɣlg-* alakra utal: finn *puljaa- (pulja-da)* »sich eifrig bewegen, schwärmen«”. Budenz tehát metatézisre gyanakszik, nem ugyanúgy magyarázza a *foly* és a *fut* esetleges kapcsolatát, mint én, de fölveti az etimológiai kapcsolat lehetőségét. Az EWUNg. (I: 407) azonban – bár nem hivatkozik külön Budenzre – nem tartja ezt az elgondolást túl valószínűnek: „Zusammenhang mit →*forr* und →*fut* ist kaum wahrsch(einlich – F. T.)”. Úgy gondolom azonban, hogy a fentiek alapján esetleg mégis el kell gondolkoznunk egy ilyen magyarázat lehetőségén is, mint ahogy talán az sem zárható ki, hogy valóban a *forr* is ide tartozik. Ennek eredetibb alakja ugyanis – mint ismeretes *for* (vö. *forog*), azaz a kettős mássalhangzó csupán intervokális nyúlás eredménye

(*forás* > *forrás*). Ha elfogadjuk, hogy egy ‘megy, halad, fut’, tehát általánosabban ‘mozog’ jelentésű *fo-* ~ *fu-* passzív tövet kell a *foly* és *fut* igékben keresni, akkor nem kizárt az sem, hogy a *for(r)*-ban és *forog*-ban ugyanennek az ősi *-r* gyakorító képzővel ellátott változatát találjuk, hiszen a *forrás* is ‘megy, fut, kifelé buzog’ és a felmelegített víz is mozgásban van, mikor *forr*, sőt ha túlzottan melegítjük, még az edényből is *kifut*. Sőt, nem lehetetlen az sem, hogy még az eddigieknél is bővebb a szó családja, s esetleg a *fon* is idetartozik. A fonás során ugyanis ismét csak kimutatható egyfajta előrehaladó, ill. – a ‘flechten’ jelentés esetén: ide-oda hajló – mozgás, amely azonban egyúttal – éppen az ide-oda való hajtogatás folytán – némi momentán jelleget is kaphat, tehát nem elképzelhetetlen, hogy az előbb említett *tő -n* mozzanatos képzővel ellátott alakjaival van dolgunk az ide tartozó finnugor igealakokban. Meg kell még említeni a *fonnyad* igét is, melyet a TESz. (I: 949) még bizonytalan eredetűnek minősít, s vagy a *fon* palatalizált *fony* változatából származtat *-d* visszaható képzővel, vagy a *fogy* *-d* képzős származékának tartja (a hangtani fejlődésre vö. *monyoró* ~ *mogyoró*, *megyek* ~ *menyek* stb.), ám az EWUNg. (I: 409) már csak az első magyarázatot fogadja el, a másodikat hibásnak tartja. A fenti etimológiai összefüggések figyelembevételével azonban nem elképzelhetetlen, hogy igenis helyes a másik magyarázat is olyan módon, hogy mindhárom szó töveként a ‘megy, halad’ jelentésű **fo-* ~ *fu-* tövet kell keresnünk, ami a *fonnyad*-ban talán mégis az ‘összemegy, zsugorodik’ jelentés révén a *fogy*-hoz áll közelebb.

6. Összegzés: tanulmányom elsődleges célja a *fogy* ige eredetének új megközelítése volt. Azt hiszem, ennek kapcsán sikerült bizonyítanom, hogy az etimológiai szótáraink által vallott, de hangtani nehézségekkel küzdő eredeztetés mellett komolyan szóba jöhet az elsősorban ‘megy, halad’ jelentésű *foly-ik* igéből szóhasadással való keletkezés lehetősége. A *fogy* illetén eredete szempontjából a *foly-ik* etimológiája nem perdöntő. Elképzelhető a hangutánzás → mozgás jelentésfejlődés is, de az sem zárható ki, hogy a *foly* eredetileg nem is hangutánzó tövből keletkezett, hanem mozgást jelentő ige, mégpedig talán a *fut* etimológiai párja. Ha ez így van, akkor mindkét ige esetében fiktív tövel, s a hozzájuk járuló elhomályosult *-l* mediális, ill. *-t* kauzatív képzővel kell számolnunk. Mivel azonban ez utóbbi magyarázatnak több – igaz, bizonyos fokig magyarázható – gyengéje van, inkább hiszek a *foly* hangutánzó eredetében, amelyből metonimiával lett a ‘mozgás’ jelentés, majd a hangutánzó jelleg elvesztése (a *p*- > *f*-változás) után csak a mozgás jelentés maradt meg, ill. ez még névátvitellel tovább differenciálódott.

IRODALOM

- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története. (Magyar történeti szóalaktan 2)*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Budenz József 1873: Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szóegyeztéseiről, *Nyelvtudományi Közlemények* 10, 67–135.
- Budenz József 1883: Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Ármin A magyarok eredete című munkájára, *Nyelvtudományi Közlemények* 17, 412–484.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944: *Magyar etymologiai szótár* I. köt. I–X. füzet, II. köt. XI–XVII. füzet, Budapest, MTA.
- EWUNG. = Benkő Loránd szerk. 1993–1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Hajdú Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai)*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Károly Sándor 1968: Jelentésmegoszlás a *fon* szó családjában. A *fondor, fondor, fonynyad* és *fanyalog* etimológiája, *Nyelvtudományi Értekezések* 38, 59–67, Budapest, Akadémiai.
- Kluge, Friedrich 1989: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 22. völlig neu bearbeitete Auflage, Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- MSzFgrE. = Lakó György szerk. 1967–1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei I–III*, Budapest, Akadémiai.
- MUSz. = Budenz József 1873–1881: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*, Budapest, MTA.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*, Budapest, Hornyánszky.
- RMGl. = Berrár Jolán–Károly Sándor szerk. 1984: *Régi magyar glosszárium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, Budapest, Akadémiai.
- TESZ. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- UEW. = Rédei Károly szerk. 1986–1991: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Vámbéry Ármin 1870: Magyar és török-tatár szóegyeztések, *Nyelvtudományi Közlemények* 8, 114–189.

FOLY(ik) UND FOGY – WORTSPALTUNG AUS DER URUNGARISCHEN ZEIT?

TAMÁS FORGÁCS

Das Verb *fogy* wird von den etymologischen Wörterbüchern des Ungarischen als wahrscheinliches Erbwort aus der finnisch-ugrischen Zeit eingestuft. Das fgr. Etymon soll **pučə* 'sich vermindern, abnehmen; sinken <Wasserstand>; verkochen <Wasser>' gewesen sein. Obwohl die Etymologie recht problematisch ist (man findet nur im Tscheremissischen ein entsprechendes Wort und auch die Lautentsprechung fgr. **-č-* > m. *-gy-* ist ganz selten), vertreten auch die neueren etymologischen Wörterbücher (EWUng., UEW.) diese These.

Der Verfasser hat dagegen die Ansicht, daß das Verb *fogy* möglicherweise mit *foly(ik)* 'fließen; früher: gehen, rennen' verwandt ist. Die Lautentwicklung wäre in diesem Fall ganz gewöhnlich (**-l-* > *-lj-* > *-gy-*) und auch die Bedeutungen sind leicht in Einklang zu bringen, da nämlich – wie auch Beispiele aus der alt- bzw. mittelungarischen Zeit beweisen – beiden Wörtern eine Grundbedeutung '(ver)gehen; (zer)rinnen' zugrunde liegt. Analoge Bedeutungsäquivalenzen sind auch aus anderen Sprachen nachzuweisen. Demnach wäre also *fogy* ursprünglich eine Variante von *foly* gewesen, und die Wörter hätten sich durch Wortspaltung im Urungarischen getrennt.

NYELVTUDOMÁNY

„[...] HALLGATAG KIRÁLY: REJTÉLYES ELMULÁS!” FÜST MILÁN ‘HALÁL’-ÁBRÁZOLÁSA¹

BÜKY LÁSZLÓ

Füst Milán költészetének olvasói 1948 óta az összesnek mondott verseiben elsőként a Szellemelek utcáját találják. E költemény nem kis mértékben jelképezi a teljes Füst Milán-i lírát, nyilván ennek tudatában maga a költő kötetcímként is használta a vers címét (Füst 1948).

A költemény befejező része: „...ma már éjszakám: | Egyetlen teljességem. – Ne higgyétek, nem sohajtok, | Sőt feledni vágyom minden multamat s még inkább elrejtőzni, elmerülni abban, | Ami még a jussom itt. Mert annyi jár nekem. | Hogy jobban megismerjelek, ki vagy? – Sötét vagy-e? | Kivel a sötétségben oly rég szembenézek, hallgató király: rejtélyes elmulás!” (Füst 1969). (A két pont szövegmegszakítást jelez a következőkben is.) *A hallgató király: rejtélyes elmulás* szerkezet egy körülíró metafora, amely a ‘halál’-t jelenti. Az *elmulás* főnév Füst Milán-i használatáról egy elemzésében Somlyó György írt. Kulcsszónak mondja az *elmulás*-t, néhány példával bemutatja előfordulásait, ámbar ezek között az *elmúlik* ige is szerepel. Somlyó György megállapítja: „Mindig az elmulás. Sosem a halál, amely az egyén megszűnésének egyszeri, személyes élménye; hanem az elmulás, amely a megszűnés állandó, egész életünket »átölelő«, tárgyi folyamata: mintegy egyediségünk egyetemes története” (Somlyó 1975/1993).

Ha tüzetesen áttekintjük a költő líráját, kiderül, hogy a halál fogalmának nyelvi kifejezése sokrétűbb. A következőkben megkíséreltem ezt igazolni.

Az *elmulás* főnevet a költő az alábbi két helyen használja e jelentésben: „fn (csak egysz.-ban) 1. Az *elmúlik* igével kifejezett folyamat; az a tény, hogy valamely állapot, folyamat elmúlik” (A jelentésleírás forrása itt s a továbbiakban is: Bárczi–Országh 1959–1962 [= ÉrtSz.]).

Az *elmulás* kórusa (A Füst 1921 címe)

„*Elmulás!*... bús szépség és szomorú öröm te! (Egy lány szemeiről. Ny. 1921. I, 514).

¹Előadásként elhangzott az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Lélek–Halál–Túlvilág címmel megtartott konferenciáján (Budapest, 1995. szeptember 8–10.).

Mindkét idézett helyen hamar kiváltódik az olvasóban a 'halál, enyészet' jelentés. A verseskötet anyagának olvasásakor, illetőleg az Egy lány szemeiről című költeménynek az „Ó kettős szépség: élet és halál..” részénél.

Az *elmulás* következő jelentése: „2. (vál) Halál, enyészet, megsemmisülés.” Az e jelentésű Füst Milán-i használat:

..hallgatag király: rejtélyes *elmulás*! (Szelleme utcaja, 14. – A verscím utáni lapszám, ha más (kötet)jelölés nincsen, a Füst 1969-re vonatkozik.)

S mi nem embernek való látomás: | Hiába fürkészik agg, néma szemeitek az örök *elmulást*.. (Henrik király! 46)

S ki úgy szeretted már az *elmulást*, | Hol régen s mélyen rejtezel.. (Egy csillaghoz! 65)

S oh mély homály föld el | S a karjaival itt is átölel | Az *elmulás*. (Reménytelenül, 67)

..Ez áldott völgyet én nem ismerem, | Hol zöld levélen ül az *elmulás*. (A völgyben, 72)

S talán erős, új szentség fénye derül majd rád az *elmulásban*.. (Egy öreg emberhez! (Nyugat [=Ny.] 1921. I, 513)

..Nem károd az *elmulás*... (Elégia. Füst 1976 [= N. I és N. II]: II, 192)

Egy alkalommal a *múlás* főnév van meg, „Ált. a *múlik* igével kifejezett folyamat, történés; az a tény, hogy vmi *múlik*. 3. (ritk, költ) Romlás, pusztulás, megsemmisülés”:

..a kettős égi szó.. | ..amely | A *múlás* örök dicsőségét hirdeti! (Egy lány szemeiről. Ny. 1921. I, 514)

A szócsaládba tartozó *elmúlik*, „tn ige (rég) *elmúl* 1. <Állapot, jelenség> fokozatosan v. hirtelen csökkenve létének, jelenlétének végére jut; megszűnik”:

..s bár *elmúlna* már tölem ez az élet.. (Levél Kanadából, 38)

Mindennek *el* kell *múlni*.. (Cantus firmus, 48)

Hol minden *elmúlt*: árny és a fény.. (Végrendelet feleségemnek, 86)

Fekete nap volt az életem. – Kinek panaszoljam? *Elmúlt*. (A Mississippi. Ny. 1928. II, 507)

..A szenvedés *elmúlt*! (Egy hang. N. I, 209)

Elmulasz életem. ([Címtelen.] N. I, 378)

„||b. (táj) <Ember> meghal”:

..s már végem is van, nemsokára *elmulok*.. (Henrik király! 46)

Mért kellett *elmúlnom* hát.. (Mi bűnöm volt a csend?... 112)

S vidáman *múlik el*... (A kalandor, 129)

Mert mindennek, mi él, | A sorsa meg van írva, *el* kell *múlnia*. (Oh nincs vi-
gasz!... 138)

Anyám már *elmúlt*. (Egy hang. N. I, 209)

Majd *elmúlok* én is.. (Uo.)

..Hogy Isten remeke, aki voltál, lassan *múlasz el*... (Elégia, N. II, 192)

„2. <Idő, időszak> múlttá válik, túlhaladunk rajta; eltelik. ... ~ *t felette az idő*: megöregedett”:

Únja ő figyelni az időket! | *Múljanak el* felette! (Barokk elégia: Búcsú mester-
ségemtől, 88)

..révbe ért a lélek s itt-ott tengve-lengve | Boldogan tanyázott s ím' az idő
nyomtalan *múlt el* felette, mint a fellegek.. (Elégia, 115)

..S mosollyal *múlnak el* a századok... (Repülj! 133)

..ő régi ünnep, | Ki *elmúltál*.. (Szőlőhegyen, 160)

Kicsit aludtam éppen, szunnyadt a lélek s *elmúlott* az idő felette! (Elégia. Ny.
1911, II, 249)

A szótár tájnyelvinek jelzi az *elmúlik* 1.||b. jelentésben való használatát, Füst Milánnál azonban bizonyos választékosság mutatkozik vele kapcsolatban. Az ige 2. jelentéscsoportú használatában a köznyelvi szókapcsolattól jobbra független a használ-
lat az *elmúlt felette az idő* szerkezetek beépítésénél.

Az *elmúlás*-sal rokon értelmű *halál* főnév állandó szókapcsolatot alkot a *szem-
benéz* igével: *szembenéz a halállal* (I. *halál* 5. a.).

A költő a *halál* főnevet (Somlyó György megállapításával szemben) használja, s
különböző jelentésekben.

„1. Az élő szervezet, főleg az emberi szervezet életműködésének végleges és
teljes megszűnése; meghalás”:

..a keselyűk... oly jól ismerik őket a *halált*! (Levél Kanadából, 36)

..s önnön *halálával* is cicáz... (Habok a köd alatt, 78)

..sok ember sírt, sok *halála* napját emlegette.. (Levél az ifjúságról, 95)

..nyugtalan talán, | Még ott a mély *halálban* is... (Részlet az „Aggok a lakodal-
mon” című verses színdarabból, 99)

..Számodra nincs örök *halál*. (Öröklét, 130)

Ó végső koppanás a szíven, végső döbbenet: *halál*! (Epilógus: O beata solitudo!
O sola beatitudo! 150)

..fenhéjázón játszva a *halállal*.. (Habok a köd alatt. Ny. 1927. II, 660)

A szenvedések pokla vár rám: | Ó *halálom*! ([Címtelen.] N. I, 378)

Te adtad... | ..az én szívembe gyerekkorom óta a *halált* ([Címtelen.] N. I, 389)

- ..Mi szegények, elbűvöltek, a *halál* gyermekei! (Upaniszada. Ny. 1920., 1126)
- ..a bölcs természet bevégi művét | S a *halál* sugárzó koronájával tetézi | Tökéletessé! (Egy öregemberhez! Ny. 1921. I, 513)
- Ó kettős szépség: élet és *halál*.. (Egy lány szemeiről. Ny. 1921. I, 514)
- „||a. Az a tény, hogy valaki meghalt, haláleset”:
- Levél Oidipusz *haláláról* ([Cím], 51)
- ..bús lesz *halálom*. (Nem, soha nem lesz már vidám ünnepünk! N. II, 141)
- „2. Kivégzéssel járó büntetés, kivégzés; halálbüntetés”:
- S ítéld *halálra* őket! (Egy régi költő műve: Óda a Fejedelemhez! 101)
- „3. Végveszedelem, halálos veszedelem”:
- ..a *halál* részszépségét nem bírod? (Az igaztevőhöz, 62)
- „5. A halál (1) megszemélyesített alakja, amelyet rendsz. kezében kasztát tartó csontváz képében ábrázolnak”:
- A *halál* meg akart keríteni egy kis lovat.. (Ballada az elrabolt leányról, 55)
- ..akár a fürgé *halál*, oly gyorsan s kecsesen | Surrantak elő [a banyák].. (Barokk elégia: Búcsú mesterségetmtől, 88)
- ..[Mi Urunk], ki bús felhők mögül *halál* képében ránk leselkedik.. (Gyász-kar, 120)
- ..*Halál!* – Te vagy a mi atyánk... (Egy lány szemeiről. Ny. 1921. I, 514)
- Az összetételek közül az *éhhálál* főnév „(v)ál A halálnak az a neme, amelyet az éhezés idéz elő” jelentésben van meg:
- ..S gyötrelmes *éhhálál* leselkedik reá! (Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia prólógusa, 157)
- „*halálfélelem* fn A haláltól, az elmúlástól való félelem kínzó, szorongó érzése”:
- A szenvedés | Eloltja jajgatásom rőt tüzét, eloltja | *Halálfélelmemet*. (Egy régi költő műve: Óda a Fejedelemhez! 100)
- Egy adat van a *halálos* melléknévre a „3. (átv, gyak. túlzó) Igen nagyfokú, rendkívüli méretű” jelentésben:
- S ha *halálos* fáradsággal is.. (Anya és fiú. Ny. 1925. III, 449)
- A szócsaládhoz tartoznak még a következő szavak:
- elhal* (ige) – Emlékezetül, 89
- Egy egiptomi sírkövön, 117
- elhaló* (mn) – Barátaimhoz! 49
- haldokló* (fn) – Epigramma, Ny. 1914. II, 421.
- holott* (fn) – Halotak éneke ([Cím], 112)
- hal* (ige) – Végrendelet feleségemnek, 86

- holt* (mn) – Nyilas hava, 104
 Szállj meg nagy látomás... 114
 Gyertyafénynél, 148
- holt* (fn) – Upaniszada. Ny. 1920., 1126
- holta* (fn) – Mi bűnöm volt a csend?... 112
- meghal* (ige) – Levél Kanadából, 37; 40
 Az igaztevőhöz, 62 (3x: *meghalni*)
 Hajnal előtt, 83
 Emlékezetül, 89
 Egy bánatos kísértet panasza, 108
 Mi bűnöm volt a csend?... 112
 Az igaz bíróhoz! 143
 Gyertyafénynél, 147
 Meghaltam, én szegény... ([Cím], Füst 1913 [= Vnl.]: 57)
 Upaniszada. Ny. 1920., 1126
 Egy lány szemeiről. Ny. 1921. I, 514.

A 'halál' jelentést más főnév is hordozza a költő nyelvében. Az *enyészet* főnév „(csak egysz-ban) (*irod*) Az a tény, hogy vmi megszűnik lenni, eltűnik, elpusztul; elmúlás, megsemmisülés, pusztulás” jelentésleírású adata:

„S az *enyészet* karjába dőlsz! (Sirató, 140)

Ez a teljes költői kép hasonló felépítésű, mint a Reménytelenül című versnek az *a karjaival itt is átölel* | *Az elmúlás képe*, vagyis egy **az elmúlás ~ enyészet átölel* alapkép van a háttérben. Efféle képzet máskor is fellelhető: „Tátong az űr eléd s az óra már közel... | S ő mégse félj, – kitárt két karja fénylik: | Anyád az ott, ki végre átölel...” (Lelkek kórusa, 165). A halállal kapcsolatos körülírásokban szintén megjelenik máshol is a képzet: „...S gyengéden úgy öleli elfáradt szívéhez | Egyetlen kincsét: az örök éjszakát!” (Egy egiptomi sírkövön, 118); e motívum részletes bemutatására itt nem vállalkozom.

„bánjon el övele az *enyészet*! (Elégia, Ny. 1911. II, 249)

Használja Füst Milán a 'halál' megnevezésére a *vég*⁽¹⁾ főnevet az „I. 7. Vminek v. vkinek az elpusztulása, megsemmisülése. ~ *e (van) vkinek*: a) elpusztul, meghal vki” jelentésleírásnak megfelelően:

„Oidipúznak *vége* van. (Levél Oidipusz haláláról, 51)

„És este *vége* volt [a lovasnak]. (Kutyák, 82)

És este *vége* volt [a népnek]. (Uo.)

S az ének íme elhangzott és *vége* volt. (Levél az ifjúságról, 97)

„életemnek most már *vége* van. (Vers prózában. N. I, 244)

„7.||a. (*vál*) Az élet befejezése: a halál és az azt megelőző haláltusa”:

Még hazát is találok ott a vég előtt.. (Este van, 29)

A 'meghal' jelentést tartalmazó szavak előfordulása:

elhamvad – Részeg éjszaka, 57 (2x)

Kutyák, 82

elpusztul – Alkonyati számadás, 166

megdőgöl – A részeg kalmár, 107

Már az eddigiek is jól mutatják, hogy korántsem az *elmúlás* az egyedüli a halál témakörében alkalmazva. Némelykor pedig a 'halál'-t vagy a 'meghal' jelentést körülírással fejezi ki a költő. E körülíró metaforák vagy másnéven rejtvénymetaforák nehezen számbavehetők, hiszen jobbára a kutató értelmezésétől függ, hogy az említett jelentéseket tulajdonítja-e nekik. A szövegkörnyezet legtöbbször jól eligazít, ám mindig megmarad a bizonytalanság a jelentés(ek) lehetőségeiben, amely a stilisztikum egyik forrása lehet. Füst Milán efféle szóképeiből néhányat már megkísértem leírni, l. Büky 1989: 41. – Egynéhány körülírást bemutatok, hogy továbbárnyalják az e témakörben mutatkozó nyelvi kifejezésmód képét:

..lassan vond ki magad innen.. (Tél, 18)

S aztán hát elment persze.. (Öregség, 22)

..felléptem a sötétség csúcsára.. (A holdhoz, 28)

..szomorún megy nem áhitott célja felé.. („Ha csontjaimat meg kelletük adni”, 32)

..a sárkány torkában majd mégis eltűnök. (Levél Kanadából, 37)

Erről a képről egyéb mellett mondja Georges Mounin, „...hogy mindez olyan képanyaggal idézi meg a világot, mely eltér a számunkra megszokottól, mely első megközelítésre esetleg semmit sem mond nekünk, sőt, végképp hidegen hagyhat vagy berzenkedésre ingerelhet bennünket” (Mounin 1988: 1058).

Végezzétek el e kétes térségen futásokat... (Habok a köd alatt, 79)

A hant alá | Ne menj.. (Intelem az aggastyánhoz, 85)

S a téli fagyban elszállt póre lelkem.. (Egy bánatos kísértet panasza, 108)

A végő pirkadat köszönt read.. (El innen, el... 111)

..S a végtelenbe virrad éjszakád. (Uo.)

Elfogytam, mint a hó... (Szállj meg nagy látomás... 113)

..az idő nyomtalan múlt el felette.. (Elégia, 115)

S mély sírba majd leszállni végül?! (Naenia egy hős halálára, 121)

..lemegy a síri földbe.. (Öröklét, 130)

Taláncsak elvégzed te is valamerre. (Intelem, 132)

..S a dúrva végtelenben ver tanyát... (Útra kelni, messzi menni... 137)

..menni jelt ad-e már valami? (Sirató, 141)

Az *elmulás* főnév műfaji szempontból való releváns voltát az ÉrtSz. „(vál)” minősítése jelzi. A magyar költői nyelvben való használatára némi fényt az is vet, hogy Petőfi Sándor mindössze egyszer használta: „Napfogyatkozás jött szeme világára, Melynek elmulását hasztalanul várta” (PSz. *elmulás* a.), ám akkor sem a XVII. szövegmondatbeli jelenésben. (Van Petőfi Sándornak egy „elmulási vész” kifejezése, melyet a PSz. választékosnak minősít.) A *halál* főnévnek 362 adatát ismeri a PSz. (l. a hibaigazítást is). – Juhász Gyula tizenöt *elmulás*-t és tizenhat *elmulás*-t írt le verseiben, s 217 *halál* főnevet a JUSz. szerint. Mindezek a különbségek alighanem az *elmulás*-nak máig tartó választékosságát mutatják, végül is Füst Milán költői nyelvben ugyancsak mintegy háromszorosa a *halál* száma az *elmulás* ~ *elmulás* előfordulási mennyiségének (nem szólva a rokon értelmű szavakról.) Egyébként a mai magyar szépprózában a *halál* szó módosított gyakorisági értéke 103,37 (128 adattal), az *elmulás* pedig nincsen benne az ún. szuperlexémák leggyakoribb elemeinek listájában, l. Füredi–Kelemen 1965–1977; e tények vélhetőleg ugyancsak az *elmulás* választékosságát és műfajhoz való kötöttségét jelzi. – Ady Endre lírájában a *halál* motívumát taglalva Király az *elmulás* főnevet nem említi (Király 1970, Király 1980) s azokban a versekben, amelyekből idéz, illetőleg amelyeket cím szerint említ, nincsen meg e szó.

A szellemek utcája úgynevezett tűnődő kérdéssel zárul. Füst Milán verseit, pontosabban a Füst 1969 költeményeit, nyolcvankilenc versbefejezést számítva, tizenegyszer zárja az érdeklődés szándékával, kérdést kifejező tartalommal, s ezeknek zöme tűnődő kérdés, amely nagyon alkalmas a gondolatoknak a szövegmű anyagán való túlviselésére: az olvasóra bízta a továbbgondolás. Lehetséges, hogy az efféle befejezések a filozofikus-gondolati lírában általában is gyakoribban, vö. Büky 1985. – Az *elmulás*nak megszemélyesítő megszólítása egyedülálló a Szellemek utcájában, az **elmulás, te bús szépség és szomorú öröm* metonimikus szerveződésű, a költői énben lévő megállapítást tükröző. A *halál*nak is csupán egy megszemélyesítése van, *halál, te vagy a mi atyánk*, ám ez sem hasonlítható a *hallgatag király: rejtélyes elmulás!*-hoz, amely mindenekelőttivé teszi az ‘*elmulás*’-t.

...a túlvilágra besiklik a lelkem.. (Szőlőhegyen, 160)

..S fejem nagy-búsan félrebillen és örül | A legnagyobb békének, mely hozzá már közel.. (Alkonyati számadás, 167)

Itt fekszem önző most.. (Halotti zsoltár. Vnl. 59)

S lépj oly bátran a sírba.. (Egy öregemberhez! Ny. 1921. I, 513)

..kivonszolt az Óriás Mágnes.. (Üres templom. Ny. 1924. II, 771)

Ó mért kellett leszállaniok.. (Síri kórus. N. I, 250)

Az *elmúlás*-tól e körülírásokig jutva látható, hogy nem csupán a szinonimákkal, hanem többféle nyelvi megoldással van a 'halál' és a 'meghal' kifejezve Füst Milán költői nyelvében. Ez voltaképpen a jelentéstan kutatásában természetes dolog, hiszen Károly (1970: 64) szerint „A jelentés előírja a jel (jelkapcsolat) beszédben való helyettesíthetőségét más jelekkel vagy jelkapcsolatokkal.” Az irodalmi elemzésben, a stilisztikai vizsgálatban az egyes jelek vagy jelkapcsolatok többnyire a szövegmű tartalmától (vagy attól, amit az olvasó, annak tart, illetőleg vél) függve kapnak különféle magyarázatot, például olyat, mint amilyent Somlyó György írt az *elmúlás*ról. E magyarázat és az efféle értelmezés természetesen értékes gondolatokat tartalmaz(hat), ám a szűkebb értelemben vett nyelvi, jelentéstani háttér – mint a jelen esetben is – nem mindig igazolja vissza az egyes nyelvi elemekhez fűzött magyarázatokat, amelyek nemritkán maguk is képzettársítások. Az *elmúlás*-hoz kapcsolódó értékes elemzés mellett látni kell, hogy voltaképpen éppen az elemzés, az értékelő tevékenység, a szövegmagyarázat az, ami a nyelvi elemre könnyen olyan értelmezési anyagot rétegez, amely csupán a kutató leleménye. Az efféle jelenség a természettudományból szintén ismeretes, a részecskefizika kutatómódszere és kutatóműszere eleve befolyásolja az eredményt. Erre gondol Heisenberg (1955/1967: 25): „Az anyag legkisebb építőköveivel kapcsolatos minden megfigyelési folyamat azonban a folyamat durva megzavarását jelenti; a részecskének a megfigyelési folyamattól független viselkedéséről egyáltalán nem is lehet már beszélni.”

A stílus kutatás gyakran tudatában is van mindennek a maga vizsgálati módjaival kapcsolatosan, vö. Kemény 1991: 7. – Mindezek tudatában tehát az *elmúlás*-ról a Somlyó György által mondottak érvényességét ugyan nem kell alapjaiban kétségbe vonni, de tudomásul kell venni, hogy egy más kutatási eljárás – amely persze eleve nem hordozója valamely egyedül igaz eredménynek – esetleg a maga beavatkozásával más eredményre jut. Itt és most arra, hogy az *elmúlás*-on kívül más szavak, illetőleg kifejezések (és nyilván még egyebek, például célzások) is szolgálnak a 'halál' és a 'meghal' megnevezésére Füst Milán költészetében. Ezeknek a nyelvi jeleknek és jelkapcsolatoknak „...a szinonimitása azon alapul, hogy a szinonim viszonyban álló jelek a valóság aspektusában azonos értékűek, a különbség köztük ebben a vonatkozásban irreleváns, ugyanakkor pragmatikus vagy műfaji aspektusból releváns” – írja Károly (1970: 84).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bárczi Géza–Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai [= ÉrtSz.].
- Benkő László 1972: *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Budapest, Akadémiai. [= JuSz.].
- Büky László 1985: A versbefejezés grammatikájához, in Béládi Miklós–Jankovics József–Nyerges Judit szerk.: *A magyar vers*, Budapest, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 67–70.
- Büky László 1989: *Képalpogatás és képrendszer Karinthy Frigyes és Füst Milán költői nyelvében*, Budapest, Akadémiai.
- Füredi Mihály–Kelemen József szerk. 1965–1977: *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Füst Milán 1913: *Változtatnod nem lehet*, Budapest, Athanaeum [= Vnl.].
- Füst Milán 1921: *Az elmúlás kórusa*, Amicus.
- Füst Milán 1948: *Szellemek utcája*, Budapest, Dante.
- Füst Milán 1969: *Összes versei*, Budapest, Magvető.
- Füst Milán 1976: *Napló I–II*, Budapest, Magvető [= N. I–II].
- Heisenberg, Werner 1955/1967: A mai fizika világképe, in *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Gondolat.
- J. Soltész Katalin–Szabó Dénes–Wacha Imre szerk. 1973–1987: *Petőfi-szótár: Petőfi Sándor életművének szókészlete I–IV*, Budapest, Akadémiai [= PSz.].
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Kemény Gábor 1991: *Szinbád nyomában: Krúdy Gyula a kortársak között*, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Király István 1970: *Ady Endre I–II*, Budapest, Magvető.
- Király István 1982: *Intés az örzökhöz: Ady Endre költészete az első világháború éveiben I–II*, Budapest, Szépirodalmi.
- Mounin, Georges 1988: Füst Milán szövegközelben. A költő francia nyelvű verseskötetének bevezetője, *Nagyvilág* 33, 1058.
- Somlyó György 1975/1993: A költő gondolatainak kertje, in: *Füst Milán vagy a Le-sütöttszemű Ember*, Budapest, Balassi, 186.

THE REPRESENTATION OF DEATH IN THE POETRY OF MILÁN FÜST

LÁSZLÓ BÜKY

Elmulás 'passing,' referring to death, is frequently encountered in the lyric poetry of Milán Füst. This noun is labeled 'refined' in *A magyar nyelv értelmező szótára* [Explanatory dictionary of Hungarian]. With regard to that label and because of the relatively frequent occurrence, some literary studies come to the conclusion that *elmulás* is exclusively used by the poet, thus transforming the individual experience of personal decease to a general experience or a process. But Füst also uses *halál* 'death,' *enyészet*, 'decay,' *vég* 'end,' etc., and sometimes he paraphrases the notion. Besides, verbs like *elhal* 'wither' or *meghal*, *hal* 'die,' and adjectives like *elhaló* 'withering' or *holt* 'dead' are also found in his vocabulary. However, it is indubitable that *elmulás* plays an important role in the poet's imagery.

VARIÁNSKÉPZŐDÉS ÉS SZÖVEGBE SZERKESZTÉS – KÖZMONDÁSOK HELTAI GÁSPÁR MŰVEIBEN

FORGÁCS ERZSÉBET

0. Bevezetés

A közmondások – a szólások, a szállóigék és a szokványos kifejezőmódok mellett – az állandósult szókapcsolatok egyik csoportját alkotják, vizsgálatuk a frazeológia hatáskörébe tartozik.¹ Formai oldalról kiemelendő, hogy mondatformájúak és mint lezárt mikroszövegek építhetők be a szövegbe. Jelentésüket tekintve egy általános érvényű – vagy legalábbis annak vélt – életigazságot, bölcsességet,² tapasztalatot stb. fogalmaznak meg. Vizsgálatuk több szinten lehetséges – vizsgálhatjuk a szótárban jelentkező egységet, az alakulat szó szerinti értelmét, frazeológiai jelentését és végül használatát.³ A felsorolt szintek természetesen nem vizsgálhatók egymás nélkül, hiszen egymásra épülnek. A szintek közül mindegyik változhat, s ez a többi szint változását is maga után vonzza. Fontos jellemzője tehát a közmondásoknak az, hogy noha állandósult alakulatok, mégis változatokban élnek.⁴

A közmondások variánsképződésének módjait csak úgy követhetjük nyomon, ha szövegbe ágyazva vizsgáljuk őket, ezért vizsgálati anyagként olyan forrásokat ajánlott választani, amelyekben valóban sok közmondást találunk, hiszen ilyenekben a

¹A közmondásokat néhányan kirekesztik a frazeologizmusok közül, aminek egyrészt az az oka, hogy a frazeológiát a lexikológia részeként tartják számon, és ebből következően a mondatértékű állandósult kapcsolatok eleve nem tartoznak vizsgálódási körükbe (vö. Juhász 1980: 91 k.). Másrészt oka lehet a közmondások kirekesztésének az is, hogy azok nem mindig idiomatikusak (erről még l. később az 5.1. pontban). Ezzel ellentétben egyes kutatók azt javasolják, hogy a frazeológia határait bővíteni kell a szókapcsolattól a mondat – az egyszerű, az összetett és a csonka mondat – irányában (is), így a közmondásokat, valamint a szállóigéket, irodalmi idézeteket és reminiscenciákat a frazeológia hatáskörébe sorolják (vö. Hadrovics 1995: 28 k.). Ismét más vélemények szerint a közmondások (parömiумok) vizsgálata egy önálló tudományág, a parömiológia feladata.

²A bölcsesség természetesen nem azonos az igazsággal, erre már Tolnai (1934: 404) is felhívta a figyelmet. A közmondások igazságtartalmáról, ill. az abba vetett hitről később (l. 7. pont) még szólnok.

³Szemerényi (1994: 83) a proverbiumok vizsgálata során a következő négy szintet különbözteti meg: 1/ „a proverbium absztrakt, sematizált alakja, amelyhez a variánsokat kapcsoljuk”; 2/ „a konkrét proverbium-változat, konkrét szó szerinti értelme”; 3/ „amely az ideológiai jelentést hordozza”; 4/ „a proverbium használata, vagyis a funkciója”.

⁴Vö. Szemerényi 1994: 88: „A közmondásnak [sem] egy „autentikusnak” tartható rögzített formája van, hanem – a folklór más műfajaihoz hasonlóan – variánsokban él”. Ez a megállapítás szintúgy vonatkozik a közmondás jelentésére is.

variánsok előfordulásának nagyobb a valószínűsége. Igen szerencsés tehát, ha visszanyúlunk a közmondás aranykorának, a reformáció korának irodalmi alkotásaihoz.⁵ Gazdag forrásanyagul szolgálnak Heltai Gáspárnak, a XVI. sz.-i magyar reformáció egyik legjelentősebb író-prédikátorának művei is, melyekről Tolnai (1910: 29) találóan meg is jegyzi, hogy „gazdag szólástartalmuknál fogva szinte gyűjteményszámba mehetnek”.

1. A vizsgálat célja és forrásanyaga

A jelen vizsgálat részben korábbi doktori értekezésemnek („Szólások és közmondások vizsgálata Heltai Gáspár műveiben”, Szeged, 1985) egyes fejezetein alapul, részben annak továbbfejlesztése. Ebben a tanulmányban a közmondás áll a középpontban, egy másik tervezett munkámban pedig a szólásokra vonatkozó kutatásaimat szeretném közzétenni.

Dolgozatom felépítése a következő:

Először röviden tisztázom a közmondás fogalmát, kitérek az állandósult szókapcsolatok elhatárolási nehézségeire. Ezután a variánsképződés lehetőségeire térek rá, vizsgálom az ún. szótári alak és az alkalmazott változat viszonyát, a közmondások jelentését, majd formai oldalát. Végül a közmondások szövegbe szerkesztését veszem szemügyre, azaz a bekezdésben elfoglalt helyüket, ami nyilvánvalóan kapcsolatban van pragmatikai funkciójukkal is.

E szempontok vizsgálatához egy szólás-és közmondásszótár szolgál, mely értekezésem részét képezi. Ebben Heltai öt művének frazémaanyagát gyűjtöttem össze. A feldolgozott öt munka a következő:

1. A bölcs Esopusnak és másoknak oktató beszédei...;
2. A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus;
3. Háló;
4. Krónika az magyaroknak dolgairól és
5. Ponciánus császár históriája.⁶

Szótáram 98 használati formában előforduló közmondásból és 333 alkalmazott változatú szólásból áll (a közmondások 79, a szólások 217 szótári alakra vezethetők vissza).⁷

⁵L. Szemerkényi (1994: 125) is: „A régi magyar irodalom emlékeinek feldolgozása a proverbium-használat szempontjából rendkívül fontos feladat lenne”.

⁶A felhasznált kiadásokat vö. az irodalomjegyzékben. Idézéskor a következő rövidítéseket használok: Fabulák; Dialógus; Krónika és Ponciánus, és csak az oldalszámot adom meg.

⁷A szótári forma és az alkalmazott változat fogalmáról l. a 3. pontot.

2. A közmondás fogalmáról

Mint a bevezetőben említettem, a közmondások a frazeologizmusok egyik nagy csoportját alkotják, sok hasonlóságot mutatnak a szólásokkal. Sok kutató (pl. Szemerényi 1994: 20) a nemzetközi kutatásra hivatkozva összefoglaló kategóriaként a proverbium elnevezést használja.⁸

A régebbi szakirodalomban pontatlanok és hiányosak az állandósult szókapcsolatok definíciói.⁹ Nyelvészeink kezdetben azonosították az állandósult szókapcsolat fogalmát a szólásával, ill. közmondásával, noha ezek az előbbieknél csak két – kétségtelenül a legfontosabb és legérdekesebb – csoportját alkotják. Zavart okozott a terminológiában az is, hogy a közmondásokat a szólások egyik fajtájának tekintették, vagy éppen fordítva: a közmondást használták átfogó kategóriaként, közéjük sorolva a szólásokat is. A két csoportot tehát nem választották el egyértelműen egymástól.¹⁰ Tolnai (1910: 3) például a szólást használja „gyűjtő, nemi fogalmul” és nem emeli ki a szólás és a közmondás közötti alapvető különbséget (egyedi esetre vonatkoztatás, ill. általános érvény), hanem „egy kalap alá” veszi őket, terminológiája egybemosódik, noha kétségtelenül igaza van, amikor a következőket írja: „A szólásmód valamely fogalmat vele tartalmilag azonos értékű szókapcsolattal helyettesít. A közmondás pedig tartalmilag mindig ítélet” (uo. 19).

Szvorényi, Ballagi, Erdélyi, Czuczor és mások éppen ellenkezőleg, a közmondást használják gyűjtőfogalomként. Ezt teszi Margalits (1897: 6) is, aki azért veszi fel gyűjteményébe a mai értelemben vett szólásokat, mert „ezek részben közmondások in nuce, részben itt-ott előforduló közmondások töredékei – és ezüst edénynek cserepe is értékes!”

Gombocz (1934:1 kk.) – helyesen – már úgy fogalmaz, hogy a szólások csak alakilag szószerkezetek, funkciójuk azonban nem a viszonykeltés, hanem a szavakhoz hasonlóan képzetkeltő szerepük van.

O. Nagy (1976: 12) határozottan elkülöníti egymástól a szólást és a közmondást. Definíciója szerint „a közmondás »elv«, az általános érvényűség igényével használt »életbölcseesség«, tanács vagy ítélet, de mindenesetre olyan mondat, amelynek a

⁸Proverbium alatt értjük tehát közösen azokat az állandósult szókapcsolatokat, amelyeket a németben *Sprichwort* és *Redensart*, az angolban *proverb* és *proverbial phrase*, az oroszban *poszlovica* és *pogovorka*, a finnben *sananparsi*, *sananlasku* és *puheenparsi* elnevezésekkel illetünk (vö. Szemerényi 1994: 20). Szemerényi (1988: 229 kk.) a proverbiumoknak két nagy csoportját különbözteti meg: egyrészt a valódi proverbiumokat (ezeken belül a közmondásokat és a szólásokat, ill. ezek alcsoportjait és a szállóigéket), másrészt pedig az epikus proverbiumokat (ide tartoznak pl. a wellerizmusok).

⁹A régebbi szakirodalomra csak az említés szintjén kívánok kitérni, hiszen a magyar frazeológiai kutatásokról több összefoglaló áttekintés is rendelkezésünkre áll, vö. például O. Nagy 1977; Szemerényi 1994: 8 kk.

¹⁰Vö. pl. Riedl 1888: 260; Margalits 1897: 6; Tolnai 1910:3; Gombocz 1934:1 kk.

tartalmával kapcsolatban fölvethető az »igaz vagy nem igaz« kérdése,¹¹ és amely mindig többé-kevésbé korhoz kötött és ezért társadalmilag is meghatározott világnézetet tükröz. Ellenben a szólás pusztán nyelvi jel, amely egyaránt használható igaz és nem igaz tartalmak közlésére, s amelyet épp azért elsősorban formai oldaláról kell vizsgálni, hiszen a beszédnek csupán olyan része, amelynek jellegét, értelmét részint az önmagukban is kerek, befejezett beszédegységekhez való viszonya határozza meg, de amelynek nincsen önmagában is teljes értékű tartalma” (uo.).

A közmondások tehát szintaktikai megjelenésüket és értéküket tekintve is mondatok. Ebből adódik az a felosztási mód, amely a közmondásokat formai szempontból a mondatok szerkezeti csoportjai szerint osztályozza. Így beszélhetünk egyszerű és összetett mondat formájú közmondásokról, ill. ezek alcsoportjairól. A közmondások grammatikai felépítése nagy mértékben befolyásolja (formai és tartalmi) módosulási lehetőségeiket egy adott szövegösszefüggésben.¹²

Mivel a közmondások zárt mikroszövegek, alkalmazásukkor mintegy idézzük őket, mint egész egységeket építjük be őket a szövegbe, amellyel szerves egységet alkotnak, de formailag nem kapcsolódnak hozzá.¹³

3. A szótári forma és az alkalmazott változat fogalma

Szótári formának – vagy állományi anyagnak, ill. alapalaknak – nevezzük a lexikonban jelentkező egységet, használati formának – vagy alkalmazott változatnak – a konkrét szövegben, beszédsszituációban használt változatot.¹⁴ Beszédünkben egyfelől a szótári formát alkalmazzuk mondanivalónknak, a beszédhelyzetnek, a stílusunknak megfelelően, mintegy ebből képezzük a használati formát, másfelől ez a folyamat fordítva is igaz: a szótáríró ugyanis a használati változatok azonos formai és tartalmi jegyei alapján alkot egy normatív szótárazható egységet. A szótári forma az ismert alkalmazott változatokból való elvonatkoztatás eredménye, és így bizonyos mértékig szubjektív. Ezért a szótári formát nem az egyetlen normaként kell elfogadnunk, hanem a legtipikusabb variánsként, amelyet egyfajta ideális használati változatnak is tekinthe-

¹¹Újabb vizsgálatok mutatják, hogy a közmondások használata nem jelenti azt, hogy igazságtartalmukkal törvénytyszerűen egyet is értünk (vö. Szemerényi 1994: 102 kk.).

¹²A közmondások grammatikai tulajdonságainak vizsgálatára itt most nem kívánok kitérni, röviden csak annyit jegyeznek meg, hogy Heltai vizsgált közmondásai közül 47 tartozik az egyszerű mondatok csoportjába – ebből mindössze 5 tömondat, ennél jóval népesebb csoportot alkotnak a bővített mondatok: 42 adat. Az összetett mondat formájú közmondások száma alig haladja meg az egyszerűüket: 51 adat, ebből 12 mellérendelő és 39 alárendelő.

¹³Vö. Tolnai 1935: 405: „a közmondás mindig magában befejezett nyelvi szerkezet [...] mely sohasem illeszkedik bele a folyó beszéd nyelvtani szerkezetébe, hanem változatlanul, szinte láthatatlan idézőjelek közé téve, mint elszigetelt része az előadásnak, önálló szerepet vállal”. Vö. még Häusermann 1977: 41, 113 kk.; Peukes 1977: 57; Szemerényi 1988: 215, 229.

¹⁴Vö. Rozgonyiné 1971: 229 kk.; 1981: 340.

tünk. Ez a szótárban – és a beszélők nyelvi kompetenciájában – lévő normatív alak és jelentés a használatban módosulhat.

A szótári alak és a használati forma összevetését több további körülmény gátolja. Sokszor például már a szótárban szereplő alak is megenged variánsokat, valamint sok köznyelvi szólásunknak és közmondásunknak van nyelvjárási változata is. A szótári és az alkalmazott alak közé tehát nem szabad merev határt húznunk. Nyelvünk folytonos változásával módosulnak a használati változatok mind jelentésüket, mind formájukat tekintve, s ennek megfelelően módosulnak a szótári alakok is.

Mindazonáltal kár volna lemondanunk ennek az aspektusnak a vizsgálatáról, hiszen értékes megállapításokat tudunk tenni általa egyes szerzők (esetünkben Heltai) frazémahasználatával kapcsolatban. Lássuk tehát, milyen eredményeket hozott vizsgálatunk ebben a vonatkozásban!

3.1. A felhasznált gyűjtemények, szótárak

A szótári formát O. Nagy Gábor (1976) gyűjteménye alapján határoztam meg, mivel ezidáig ez a legteljesebb – az alakváltozatokat is figyelembe véve több mint húszezer, ill. azokat nem számolva is csaknem 17800 szólást és közmondást tartalmazó – és legkönnyebben kezelhető gyűjteményünk. O. Nagy az addigi gyűjtemények anyagát mind feldolgozta, sőt forrásanyaga volt Heltai jó néhány műve, köztük a Száz fabula, a Dialógus, a Háló és a Krónika is.¹⁵ Mivel azonban O. Nagynak a régi nyelvi alakokat meg kellett rostálnia, az adatok azonosításához még további öt szerző – Baranyai Decsi János (1598), Baróti Szabó Dávid (1803), Erdélyi János (1851), Margalits Ede (1897) és Kertész Manó (1922) – gyűjteményeit, valamint a Magyar nyelvtörténeti szótárt (1890) is felhasználtam.

4. A közmondások elhatárolásának nehézségeiről

4.1. A közmondások a szólásoktól – noha sok közös jegyük van¹⁶ – formai és tartalmi kritériumok alapján jól elkülöníthetők.¹⁷ Csak a formai oldal figyelembe véte-

¹⁵Vö. O. Nagy 1976: 27.

¹⁶Mind a szólások, mind a közmondások szavak kapcsolatai, jelentéstartalmukat tekintve egységesek, állandók. (általában) közkeletűek és tagjaik együtt mentek át bizonyos történeti fejlődésen (vö. Rácz szerk.: 494 kk.).

¹⁷Vannak olyan szólások, amelyek közmondásból váltak ki, ezekkel jól lehet érzékeltetni a köztük lévő különbséget. Heltainál is találtam erre példát – közmondás: „Eképpen bünteti meg az Úristen a részegeseket, hogy természetek megfordul... Mint látjuk, hogy az oltatlan mész inkább ég, mennyével inkább töltnek vizet rá.” = az ital hatására az ember még kevésbé tud ura lenni magának, rossz tulajdonságainak (Dialógus 43); szólás: „Azonképpen aki az ő testét borral megtölti, nem művel egyebet, hanem az oltatlan mészre vizet tölt, és a tűzbe olajt, hogy inkább meggerjedjen és égjen.” = méginkább felgerjeszti magában a rossz tulajdonságokat, a bujaságot (Dialógus 16). (Vö. O. Nagy 478./740.; 516./68.)

Vö. még Hadrovics 1995: 239: „A közmondások éppen közismertségük miatt egyes részleteikben felhasználhatók mint szólások”.

le nem elegendő, hisz formailag a szólások is lehetnek mondatok (pl. *kibújt a szög a zsákból*), de ezek nem „tanácsok” vagy „ítéletek” (l. O. Nagy definícióját az előző pontban).¹⁸

Besorolási nehézségek inkább abból adódhatnak, hogy olykor nehéz teljes bizonyossággal eldöntenünk, valóban közmondással van-e dolgunk, vagy csak egy a közmondáshoz hasonló általános érvényű igazságot, tanácsot, ítéletet stb. kifejező, de alkalmi szerkesztésű mondat, amely mintegy álközmondásként tartalmi hasonlóság következtében a közmondást idézi fel bennünk. Egy példával megvilágítva:

„*Nem mindenha jó az, ami jónak tetszik*” (Fabulák 21).

Ez az általános igazságot megfogalmazó mondat rögtön eszünkbe juttatja a *Nem mind arany, ami fénylik* közmondásunkat, amelynek jelentése: nem minden értékes, nem minden jó, ami annak látszik (vö. O. Nagy 51./570.).¹⁹ Az idézett mondat azonban nem a közmondás használati formája, hiszen éppen a kulcsszó: *arany* hiányzik belőle. Olyan alkalmi szerkesztésű mondról van szó csupán, amely kifejezi ismert közmondásunk jelentését, tehát annak parafrázisaként tekintendő.

4.2. A következő példa is mutatja, hogy nincs olyan definíció, amely alapján minden esetben teljes bizonyossággal el tudnánk dönteni, hogy közmondással van-e dolgunk. Mindenesetre a formai és a tartalmi oldalt, pontosabban a pragmatikai funkciót egységében kell tekintenünk.²⁰

Néhány esetben a megfogalmazás frappáns formája, a közmondásszerű szerkezet és használat, tehát az általános érvényű igazság igényével fellépő szemléletes megfogalmazás szól amellett, hogy a példát közmondásnak értékeljük, pl.:

„*A hazugsággal általmehetni az országon, de nem jöhetni vissza.*” = ha valakit egyszer rajtakapnak a hazugságon, annak többet már nem hisznek (Fabulák 102).²¹

¹⁸Vö. Juhász 1980: 91: „A közmondásokban valami általános érvényüként érzékelt ítélet fejeződik ki, a mondatértékű egyéb frazémák (szólások) tartalmának viszont nincs ilyen általános értékelő jellege [...]”. Míg tehát a szólások nominatív funkcióval bírnak, addig a közmondásoknak kommunikatív funkciójuk van (vö. Juhász i. m. 94).

¹⁹A számok egyéb jelölés híján O. Nagy (1976) gyűjteményére vonatkoznak: az első a lapszámot, a második a közmondás sorszámát jelöli.

²⁰Pusztán a formai kritériumok alapján nem dönthető el, hogy egy mondat közmondás-e, a rövidség és a tömörség is csak relatív fogalomnak bizonyul (vö. Szemerikényi vizsgálati eredményeit 1994: 36 k.). A formai és a tartalmi oldal együttese, ideértve a funkciót is, teszi ki azt a „megmagyarázhatatlan minőséget” (Taylor 1962: 3), ami a közmondást azzá teszi, ami.

²¹Ezt az adatot Hadrovics (1995: 247) is szerepelteti monográfiájában és utal egy hasonló közmondásra O. Nagynál (279./575.): *Nem messze mehetni [nem messze megy az ember] a hazugsággal* = a hazugságon hamar rajtakapják az embert. (rég)

4.3. Elhatárolási nehézséget jelenthet az is, hogy a közmondások sokszor igen közel állnak a szállóigékhez, ti. a közmondások eredetüket tekintve lehetnek szerzőjüket felejtett szállóigék is, s mindkét csoport nyelvi felépítése (általában) mondat (vö. Rácz szerk. 1985: 498). Ezzel magyarázható, hogy pl. az *Ember embernek farkasa* közmondásunk egyaránt megtalálható O. Nagy Gábor szólás- és közmondásgyűjteményében (174./497.) és Békés István szállóigegyűjteményében (1978: 156) is.²² O. Nagy (1976: 9) szerint ha szállóigét mond a beszélő, még ha nem is tudja pontosan, kitől idéz, „legalábbis érzi, hogy a használt kifejezésnek nem ő a gazdája, hanem mintegy csak kölcsönvette mástól, s ezért szinte láthatatlan idézőjelbe is foglalja a kimondott szállóigét”. Véleményem szerint a fenti frazeológiai kapcsolat biztos úton halad afelé, hogy valódi közmondássá váljék.

4.4. Az is megnehezíti a vizsgálódást, hogy XVI. sz.-i anyagról van szó, s mivel Heltai kora óta nyelvünk hosszú fejlődésen ment keresztül, ami az ő korában még élő szólás, közmondás volt, az az idők folyamán elavulhatott és ezért kihalhatott nyelvünkben. Ez a gyanú merülhet fel pl. akkor, amikor többszöri, csaknem változatlan alakban fordul elő egy alakulat:

„E fabulával mutatá meg a bölcs Esopus a világi dúsoknak és kegyetleneknek hamisságát és kegyetlenségét, hogy azok nem gondolván sem az Úristennel, sem annak igazságával, a szegény ártatlanokat minden ok nélkül megnyomorítják. Veszett nevét költik az ebnek, csakhogy megölhessék. *Vagy megette az eb a hájat vagy nem, de mindenképpen pálcát keresnek neki.*” = ha nem bűnös az ember, akkor is módot találnak rá, hogy valamilyen ürüggyel megbüntessék (Fabulák 10).

„E fabula inti a szegényeket és az alsó renden valókat, hogy az ő állapotjukban megmaradjanak s feljebb való rendre ne igyekezzenek hágni. És hogy megelégedjenek avval, amit az Úristen az ő jóvoltából nekik ad, noha nem igen sok az. Ne társalkodjanak egybe a nagy dúsokkal és dölőfősökkel, mert nem egybevalók ők. Hamar megváltoznak a nagy urak és legott kész a pálcá. Ahogy közbeszéddel mondják: *Vagy megette az eb a hájat, avagy nem, mindenképpen bűnös.*” = ua. (Fabulák 146)²³

Ugyancsak az expresszív, metaforikus megfogalmazás és a közmondásszerű funkció miatt tekintettem néhány szótárakban nem talált szerkezetet szólásnak, pl.: „Mert a tobzódás tunyává teszi az embert. Így cselekszenek a részegek: megtekintik a mívét, de nem nyúlnak hozzá, mert *nem kell, mint holt ebnek a csontrágás.*” = egyáltalán nem kell (Dialógus 58).

²² Vö. Plautus, Titus, Maccius: A számárvásár (Asinaria, 2.4.88.): Lupus et homo homini.

²³ Vö. NySz. 1890: 1250, ahol ez az adat a szólások között szerepel.

4.5. Az második példa esetében a használati forma előtt álló bevezető mondat is arról tanúskodik, hogy közmondással van dolgunk. A szótári alak hiánya ellenére közmondásnak tekintettem olyan adatokat (szám szerint 9-et), amelyeket Heltai így vezet be: *Azért szokták mondani közbeszéddel* (Fabulák 104); *Innen vagyon ama közmondás is, hogy...* (Dialógus 27); *Azért mondották a régiek, hogy...* (Fabulák 32); *Jól mondották a régi példabeszédben, hogy...* (Ponciánus 302); *Így szóltak a régi magyarok is...* (Fabulák 109); *Erre mondották a régi jámborok...* (Fabulák 115). Joggal feltételezhető ugyanis, hogy az ilyenképpen bevezetett alakulatok Heltai korában közmondások voltak,²⁴ csak azóta kivesztek a használatból, pl.:

„E fabula azt jelenti, hogy senki ne ítélje magát igen bölcsnek és hogy senki tanácsát meg ne útálja és meg ne vesse. Mert noha más ember hozzánk képest gyarló és szegény is, talán azért ugyan ő is ember és Istennek eszköze... Azért mondották a régiek, hogy *nem csak az ártány, hanem még az emse disznó is tud szép makkot találni*” = a jelentéktelennek tűnő ember is szolgálhat hasznos tanáccsal (Fabulák 32).²⁵

4.6. A közmondások közül 15-nek szerepel a latin változata is Heltainál, ezek közül 8-nak van szótári alakja is, tehát úgy tűnik, a latin megfelelő megléte is arra utal, hogy közmondással van dolgunk, még ha szótári megfelelőjét nem is találjuk, pl.:

„És ebből költ ama régi közmondás: *Obsequium amicos, veritas odium parit*. Vagyis: *A hazugság barátot, az igazság ellenséget szerez.*” = hízélgéssel, hazugsággal barátot szerezhetünk, de ha őszinték vagyunk, barátunk elfordul tőlünk (Fabulák 64).

4.7. A szótárakban nem azonosítható adatoknál felmerülhet még annak a gyanúja, hogy esetleg német tükörfordításról van szó, hiszen köztudott, hogy Heltai szász származású és a magyar nyelvet csak később, felnőtt fejjel sajátította el. Ez a magyarázata annak, hogy nyelvhasználatában – ha nehezen is – olykor német nyelvi interferenciákat találunk: szóhasználatában, a vonzatokban, az alanyi és a tárgyias ragozás helytelen használatában stb.²⁶

²⁴ Ez annál is inkább elképzelhető, mert a szótári alakkal rendelkező közmondások közül is meglehetősen sok – mintegy 25 – kezdődik Heltainál ilyesféle bevezető mondatral, pl.: „És így teljesedik bé a közmondás: *Vonsszon a fakó! De ismét a fakót is vonsszák.*” = a rosszért rosszal fizetnek (Fabulák 84). (Vö. O. Nagy 192./138.)

Hadrovics (1995: 237) is felhívja a figyelmet arra, hogy a közmondások szövegbe való beszerkesztése valamilyen „megszokott formula” segítségével történik, így lesznek a közmondások a szöveg részei.

²⁵ Ugyanez az adat szerepel Hadrovicsnál (1995: 240) is.

²⁶ L. Velcsovne 1978 is.

Vizsgálataim szerint azonban Heltai közmondás-használatában a német nyelv hatása nem jellemző. Egy példát mégis találtam, melyben feltételezhető a német nyelv hatása:

„Azért szokták mondani közbeszéddel: *Mikor barátjára az embernek szüksége vagyon, akkor ötven is reáfér egy fontnyi mértékre.*” = mikor az embernek segítségre van szüksége, barátaira nemigen számíthat (Fabulák 104).

Vö. Duden 1992: 220: *Freunde in der Not gehen hundert/tausend auf ein Lot* = in Notzeiten hat man wenige oder keine Freunde.²⁷

A német nyelv hatása adataim tanúbizonysága szerint inkább Heltai szóláshasználatában mutatható ki. Feltehetően a német interferenciális hatása érvényesül a következő adatban is:

„Annyira terjesztötte vala ki Mátyás király az ő királyi birodalmot, és szinte akkoron *vala* Magyarország az ő virágába és szinte *a spiccen.*” = a csúcson volt, virágkorában, fejlődése tetőfokán (Krónika 30).

Az O. Nagy szótárában (601./400.) szereplő alak jelentése éppen ellentétes: *A spiccen van* [*A spiccre jutott*] = a legnagyobb szükségben, végső veszélyben van.²⁸ A NySz. II. 1602. *spic* szócikke szerint is ebben az értelemben használták a korban a kifejezést, Heltai tehát valóban a szokásostól eltérően alkalmazza, talán a német minta alapján.

Ugyancsak egy német szólás tükörfordításával lehet dolgunk a következő adatban:

„A szent Atyák *a hosszú padra kezdék vonni a dolgot*, és meghagyják néki, hogy szószólót keresne magának, és írásba foglalná minden dolgát és kívánságát.” = akadémikuskodnak, fölöslegesen megnyújtják a dolog elintézésének idejét (Háló 234).

²⁷ A források tanúsága szerint a német közmondás már a középfelnémetben használatos lehetett, tehát Heltai is ismerhette. Annál is inkább feltételezhető ez, mert Sebastian Brant nyelve, akinél a közmondás adatolható („*Narrenschiff*” 10.32), Heltaira egyébként is hatással lehetett, hiszen ismeretes, hogy a fabulák írásakor nem a latin szöveget, hanem az esopusi meséknek Stainhöwel-féle, a XVI. sz. elején éppen Sebastian Brant által újabb mesékkel kibővített német változatát használta fel. (Vö. Beyer 1987: 377; Röhrich 1992: 976.)

²⁸ A Heltai-féle szerkezet jelentésében is interferenciás hatást mutat, mivel német mintáját követi, vö. DUW 1989: 1435 k.: *Spitze* – „(bes. Sport) *vordere, führende Position* (bes. in Bezug auf Leistung, Erfolg, Qualität): Die Spitze nehmen, halten, abgeben; an der S. liegen, stehen; **an der Spitze von etw. stehen* (die höchste Position in einem bestimmten Bereich innehaben): an der S. des Staates stehen; (ugs.) *höchste Güte, Qualität* (in Bezug auf besonders hervorragende, Begeisterung od. Bewunderung hervorrufende Leistungen): jmd., etw. ist [absolute, einsame] S.”

A német minta így hangzik: *etwas auf die lange Bank schieben* (ugs.) = etwas nicht gleich erledigen, aufschieben (vö. Duden 1992: 82).²⁹

5. A közmondások a jelentés oldaláról

5.1. A közmondások – mint erre a bevezetőben már utaltam – sokak szerint azért nem tartoznak a szűkebb értelemben vett frazeologizmusok közé, mert nem mindig metaforikus jelentésűek. Az idiomatikusság a közmondásnak valóban nem elengedhetetlen ismérve. Annak megléte vagy hiánya szerint két csoportot különböztethetünk meg. Az egyikbe olyan közmondások tartoznak, amelyekben két jelentéssíkot találunk: az első a közmondást alkotó szavak jelentéseinek az összege, a másik pedig az erre épülő idiomatikus jelentés, pl.: *Éhes disznó makka almodik; Könnyű macskát egérre szoktatni; Nem jó a kecskét a káposztáskertbe eresztetni*. Valamelyest ritkább az a típus, amelyben nem mutatható ki a két sík, azaz a közmondás az őt alkotó szavak segítségével értelmezhető, pl.: *Tévedni emberi dolog; Aki mer, az nyer; Okos mesternek okos a tanítványa*.³⁰ A két csoport eltérése mellett fontosabb azonban, hogy a nem idiomatikus közmondások jelentése is jelentésintegráción alapul.³¹

Annak eldöntése, hogy Heltainál az egyenes vagy az áttételes szemantikájú közmondások vannak túlsúlyban, további pontos elemzést igényelne, mindenesetre az adatokból úgy látszik, nagyobb az idiomatikus közmondások száma. Itt most csak két példát idézek:

²⁹ A szólás valószínűleg onnan ered, hogy korábban a bíróságokon az aktákat nem szekrényekben, hanem hosszú, padhoz hasonló hosszú ládákban tárolták. Azok az akták, amik ide kerültek, sokáig érintetlenül ott heverték, míg azokat, amelyek a bíró asztalán maradtak, gyorsabban elintézték. (Vö. Krüger-Lorenzen 1988: 32; Röhrich 1991: 140 kk.; Duden 1992: 82.)

³⁰ Vö. Szemerkényi 1988: 229: „Jelentése [ti. a közmondásé – F. E.] általában nem szó szerinti, hanem egy „közmondás-feletti” tartalom”. Ezt a véleményt támasztja alá Tóthné (1993: 11) is, aki a 158 legnépszerűbb magyar közmondásra vonatkozó vizsgálatában két csoportot különböztet meg: az elsőbe olyanokat sorol, amelyek szó szerint értelmezhetők, azaz **egyenes szemantikájú közmondások**; a másik csoport közmondásai képletesen interpretálандók, azaz átvitt, **áttételes szemantikájú közmondások**. Az első csoport 72 közmondásból, a második 86 közmondásból áll. A százalékos arány – 45,6 % : 54,4 % – mutatja, hogy az idiomatikus közmondások aránya – legalábbis a vizsgált korpuszban – valamelyest valóban nagyobb. A német szakirodalomban ugyanígy megtalálhatjuk a két csoportot, például Fleischernél (1982: 80) vagy Burgernél (1973: 55). Utóbbi megkülönböztet egyrészt olyan közmondásokat, amelyeknek a jelentése a komponensekből közvetlenül adódik – pl. *Irren ist menschlich* [Tévedni emberi dolog]; *Reden ist Silber, Schweigen ist Gold* [Beszélni ezüst, hallgatni arany] –, másrészt pedig olyanokat, amelyekben az általános jelentést egy kép közvetíti, amelynek noha általában van literális (szó szerinti) jelentése is, nem ez a közmondás jelentése – pl. *Man muß das Eisen schmieden, solange es heiß ist* [Addig üsd a vasat, amíg meleg]; *Neue Besen kehren gut* [Új seprű jól seper].

³¹ Vö. Juhász 1980: 90: „A közmondások tehát a szókapcsolat jellegű frazeológiai egységekhez hasonlóan idiomatikus, illetőleg integrációs jelentésegységet reprezentálnak. Ez teszi a közmondásokat is frazémakká”.

„Szép kívül az piros alma, de ha megmetszed, belül rothadós.” = a szép külső néha hitvány embert rejt (Ponciánus 304). (Vö. O. Nagy 42./313.)

„Ha valaki varjat akar lőni, ne pengesse az ijjnak idegét előtte.” = aki meg akarja valósítani titkos tervét, az nem beszél róla (Fabulák 54). (Vö. O. Nagy 713./166.)

Természetesen nem idiomatikus közmondásokat is találunk Heltainál, pl.:

„Régi bölcs mondás: Qui facile credit, facile decipitur. Vagyis: Könnyen megcsalatik az, aki könnyen hiszen.” = a hiszekény ember gyakran csalódik (Fabulák 59). (Vö. O. Nagy 285./756.)

5.2. Heltai nyelvi leleményére jellemző, hogy az idiomatikus közmondásoknál gyakran elhagyja a frazeológiai jelentés síkját és a közmondás alapjául szolgáló konkrét képből feleleveníti a közmondás szó szerinti jelentését. Mint ismeretes, az idiómák demotiváció következtében jönnek létre azáltal, hogy a kifejezés szó szerinti jelentésétől elvonatkoztatunk. Így születik tehát a frazeologikus jelentés, mely a komponensek jelentéseinek összegével már nem egyenlő. Megkülönböztetünk azonban egy ezzel ellentétes szemantikai folyamatot, melyet remotivációnak nevezünk.³² Ennek lényege abban áll, hogy megpróbáljuk a frazeologizmus jelentését a komponensekből kikövetkeztetni. A remotivációra különösen alkalmasak azok a frazeológiai egységek, amelyek szabad szókapcsolatként is szerepelhetnek, így ugyanis a frazeologizmus komponenseinek szóértéke könnyen visszaállítható.³³

A frazémák szó szerinti, azaz a komponensek jelentésének összegéből adódó értelmét **literális jelentésnek** nevezzük (a latin *litera* 'betű' szóból), azt a folyamatot pedig, amelyben az idiomatikus frazeológiai egység szó szerinti jelentése aktualizálódik, **literalizációnak**.³⁴ Lássunk erre is egy példát Heltaitól:

„Ezokáért szükséges, ha azt akarod, hogy valami jót és hasznos dolgot cselekedjen a te házad népe, hogy jó sompálca és bot legyen kezeden és avval birjad le gonosz keménységüket. Azért mondták a régiek: Malo nodo malus querendus est cuneus. Vagyis: Kemény göcsshöz kemény ék való. A gonosz göcses fát, ha meg akarod hasítani, bizony sulyok és vasék kell hozzá.” = a nehezen elérhető cél érdekében hathatós eszközöket kell alkalmaznunk (Fabulák 116). (Vö. O. Nagy 243./365.)

³² A demotiváció és a remotiváció viszonyáról vö. Hessky 1992: 90.

³³ Ilyen esetben beszél Burger (1973: 29) „fordított metaforizálás”-ról („umgekehrte Metaphorisierung”).

³⁴ A felsorolt fogalmakról vö. Burger – Buhofer – Sialm 1982: 94 kk.; Földes 1991: 110; Koller 1977: 12 k. A literalizáció a reklám és a vicc nyelvében is igen kedvelt stílus eszköz, vö. pl. Forgács 1996.

5.3. Az Heltai-féle alkalmazott változatok mind jelentésüket, mind formájukat tekintve eltérhetnek a szótári alaktól. Az alábbiakban a jelentésvariánsokra fogok kitérni. Jelentésvariánsok a következő okok miatt fordulnak elő:

– Heltai valamelyest más jelentésben használja a közmondást, mint ahogy az a szótárban rögzítve van;

– egyazon közmondás értelme különböző kontextusokba helyezve módosulhat.³⁵

5.3.1. Először két olyan példát mutatnék be, amelyekben a Heltai-féle változat jelentése különbözik a szótártól:

1/ „Olyan nagy vakságba éltek mindnyájan: mert nem hallgatjátok a mennyei tudománt, az Úristennek szent igijét. De vedd eszedbe másodszor, hogy a régi Ádám, azaz az embernek teste és természete, mely még meg nem másolatott és a Szentlélek által meg nem újult, nemcsak dölyfes és kevély, hanem igen gyarló is. Ezokáért *nem szükség, hogy a tetűt beoltsák a ködmenbe, mert anélkül is csak könnyen megterem benne.*” = nem szükséges az embert rosszra tanítani, hiszen a rossz már természetétől fogva megvan benne (Dialógus 16).

Vö. O. Nagy 672./425.: *Nem kell a tetűt gallér mellé eresztetni, úgyis oda mász [Nem szükség a tetűt ködmonbe rakni v. ködmenedbe venni, maga jószántából bele tud ő menni]* = nem kell a bajt keresni, magától is megeshet az. [?] ³⁶ (rég)

2/ „És gyakorta valamely igen együgyű ember által is nagy veszedelembe és nyomorúságba kerülnek. Azért mondja a közbeszéd: *Et formica suam habet iram. Vagyis: kicsiny a hangya, de nagy a haragja.*” = a jelentéktelennek látszó (buta) ember is lehet veszélyes ellenség (Fabulák 46).³⁷

Vö. O. Nagy 267./264.: *Hangyában is van méreg [rég: Hangyának is van haragja]* = a kis termetű emberek is tudnak dühösek lenni. (táj)

5.3.2. Ha a Heltainál többször előforduló közmondásokat összehasonlítjuk, azt állapíthatjuk meg, hogy a szituacionális jelentésvariánsok között nincs számottevő

³⁵ Ezeket nevezi Voigt (1971: 32) szituacionális jelentésvariánsoknak. Szemerkényi (1994: 58) hangsúlyozza, hogy a proverbium jelentése – tehát a közmondásé is – mindig az adott helyzettől függ, és a proverbiumok vonatkozásában egyetért Wittgensteinnel, aki szerint a jelentés a használattal egyenlő.

³⁶ O. Nagy tehát bizonytalan a közmondás jelentésében.

³⁷ Ugyanebben a jelentésben vö. még Fabulák 143: „Ezokáért tarts ellenségedtől, noha együgyű is. Et formica suam habet iram. Vagyis: *Kis állat a hangya, de nagy a haragja.*”

6.2. A használati forma különbözik a szótártól – a közmondások nyelvi variánsai

Az adatok többsége ebbe a csoportba tartozik. A továbbiakban azokat a nyelvi szövegvariánsokat veszem szemügyre, amelyek Heltainál jellemzők.

6.2.1. Lexikai szubsztitúció

A szótári alak és az alkalmazott változat között legtöbbször csak csekély különbség van, Heltai kicserél pl. egy szót annak szinonim megfelelőjével:

„Minden ember ember, de nem minden ember jámbor.” = becsstelen, komisz emberek is vannak, akiktől nem várhatunk megértést, emberséget (Fabulák 137). Vö. O. Nagy 174./513.: *Minden ember ember, de nem minden ember emberséges [becsületes] ember* = ua. (rég)

A lexikai szubsztitúcióhoz még egy érdekes adat kívánczik. Itt a szótári alak a kiindulási pontunk:

Nem illet agg ebet hintőszekér [Agg ebet nem illet hintő] = hitvány ember nem méltó a megbecsülésre. (rég) (Vö. O. Nagy 161./139.)

A közmondás Heltainál két változatban szerepel:

„Nem hallottad-e a közmondást: *Agg ebet nem illeti a hintőszekér.*” (Fabulák 86); „Az mondják közbeszéddel: *A gebét nem illeti a hintőszekér.*” (Fabulák 14).

Látszólag két külön közmondásról van szó, szerintem azonban a két különböző használati forma egy közmondásra megy vissza. A variánsokat félreolvasás, ill. a helyesírás bizonytalan volta (vagy esetleg nyomdai hiba) hozhatta létre ilyenképpen:

a gebét → *agebet* → *aggebet* → *agg ebet*.

A variánsképződésnek ez az útja elvileg fordított irányban is elképzelhető lenne, a mindkét adatban előforduló „hintőszekér” azonban arra utal, hogy az eredeti alak *a gebét* lehetett.³⁸

³⁸ Ez a véleménye Hadrovicsnak (1995: 258) is, aki szerint a közmondás szövegromlásáról van itt szó, amennyiben az eredeti, helyes alak felcserélődött egy hasonló hangzásúval.

Megfigyelhetjük még ennél az adatnál, hogy a közmondás jelentése első előfordulásában megegyezik a szótári jelentéssel, míg a második előfordulás arról tanúskodik, hogy nemcsak szövegvariánssal, hanem egyszerűen jelentésvariánssal is dolgozunk van: „Az mondják közbeszéddel: *A gebét nem illeti a hintőszekér.* Tehát mindenki megelégedjék az ő állapotjával és tovább ne nyúljon annál, se ne kíváncsozzék többre, mint amire az Isten az ő szent és bölcs akaratjából rendelte.” = számoljunk lehetőségeinkkel és ne tűzzünk magunk elé elérhetetlen célokat (Fabulák 14).

különbség, ill. csak akkor, ha a közmondásnak önmagában annyira általános a jelentése, hogy az tulajdonképpen csak az adott szövegösszefüggésben konkretizálódik. Induljunk ki most a szótári alakból (O. Nagy 270./343.): *Addig hántsd [hámozd] a hársfát, (a)míg hámlik* = mindent idejében kell elvégezni, akkor, amikor kedvező az alkalom. (rég)

A Heltainál előforduló két szituacionális jelentésvariáns a következő:

1/ „Felele Lucifer: Dobzse, dobzse: Jól vagyon. No, vigyétek a latrokat a feredőbe! Ti pedig siessetek ki ismét az világba. Mert igen féltem az dolgomat Jézus Krisztustól, a Nagy Mestertől. Merthogy igen siet e széles világban megprédikáltatni az ő Evangéliomát, félek, hogy véget teszen az világnak és eljő megítélni az eleveneket és holtakat. Mi marad akkor nekem ördögnek? Siessetek ezokáért a dologgal! Mert *mikor hámlik a hárs, akkor kell azt hántani*. Hordjatok ide tehát bőven benne, ugyan ama kövérekből is hozzatok.” = mindent akkor kell elvégezni, amikor kedvező az alkalom, azaz most kell a nemeseket a pokolba hordani (Fabulák 155).

2/ „Kinizsi Pál akkoron tovább akará a sereget indítani, hogy bellyebb mennének rabolni Törökországba, miérthogy olyan jó ok adatott volna mostan nekik. Mert monda: Magyarok, *akkoron kell az hársat hántani, mikoron hámlik*.” = mindent akkor kell elvégezni, amikor kedvező az alkalom, azaz most kell Törökországban portyázni, rabolni (Krónika 436).

6. A közmondások a forma oldaláról

6.1. A használati forma egybeesik a szótárral

Heltai vizsgált műveiben 79 közmondást találtam 98 használati formában, melyek között elenyésző azoknak a száma, melyek formailag megegyeznek a szótári alakjukkal. Ha előfordul ilyen, csakis a rövid közmondások sorában, ahol tehát nemigen lehet formai változtatást tenni, így például a tömondat formájú közmondásoknál:

„Bátor káros bánkódjék.” = mindenki törődjék a maga bajával, és maga igyekezzék segíteni magán (Dialógus 30).

Vö. O. Nagy 337./384.: *Káros bánkódjék* = ua. (rég)

Minél többtagú, minél testesebb a közmondás, annál több lehetőség van a variánsképzésre.

Megjegyzendő, hogy vannak olyan megkövesedett közmondásaink, amelyekben nehezen elképzelhető egy szót is felcserélni, pl.: *Nem esik messze az alma a fájától*. Ebben a közmondásban csupán szórendi változtatást tehetünk, bár már ez az alak sem olyan megszokott: *Az alma nem messze esik a fájától*. (Vö. O. Nagy 42./317.) A párhuzamos felépítésű közmondások – hasonlóképpen – ugyancsak alig változtathatók, pl.: *Madarat tolláról, embert barátjáról*.³⁹

6.2.2. A közmondás terjedelmének szűkítése illetve bővítése

Egy-két szónak a közmondásból való kihagyásával (a közmondás szűkítésével) vagy néhány szó betoldásával (a közmondás bővítésével) is lehet módosítani a szótári formát. Az adatok arról tanúskodnak, hogy Heltai inkább bővítette, mint szűkítette közmondásait, pl.:

„*Hogyha valaki a más ember lovának vermet ás, az önnön maga lovának nyaka szegetik meg benne.*” = aki másnak akar bajt szerezni, ezzel gyakran épp magát keveri bajba (Fabulák 12).

Vö. O. Nagy 721./369.: *Aki másnak vermet ás, maga esik bele /rég: nem más/ = ua.*

„Ebből támadott ama közbeszéd: *hogy a részegök, a bolondok és a gyermekeskék örömet igazat mondnak.*” = a részegek, a bolondok és a gyerekek olyankor is igazat mondanak, amikor más elhallgatná azt (Dialógus 29).

Vö. O. Nagy 93./914.: *A bolond és a gyerek mondja (meg) az igazat [Gyermek és bolond mindig igazat mond; rég: A bolondok és gyermekek leghamarább kimondják az igazat; Gyermek, részeg, bolond mondják az igazat]* = a bolond és a gyermek nem szokott színészkedni, hanem akkor is nyíltan megmondja az igazat, amikor mások nem mernek őszintén beszélni (vö. még O. Nagy 576./129.).

6.2.3. Vonzatstruktúra

A következő használati forma a vonzat esetvégződésében különbözik szótári alakjától:

³⁹O. Nagy (457./133.) megad még egy szövegvariánst: *Ebet szőréről, madarat tolláról, embert társáról*, de ez egy régies alak. A közmondás frazeológiai jelentésében megegyezik a következővel: *A fát gyümölcséről, embert barátjáról ismered meg* (= mindenkire jellemző az, hogy kik a barátai, vö. O. Nagy 189./55.), de ez már nem a kiinduló közmondásunk szövegvariánsa, hanem egy másik közmondás. Ilyen esetben, tehát ha különböző közmondásoknak vannak azonos nyelvi elemei, beszél Voigt (1971: 31) formulavariánsokról.

„*Kötvé higgyed komádat.*” = senkiben sem szabad túlságosan megbízni (Fabulák 34; vö. még Fabulák 137).

Vö. O. Nagy 377./1443.: *Kötvé higgy a komának [komádnak; Kötvé kell hinni a komának]* = ua.⁴⁰

6.2.4. Szórend

O. Nagy (1976: 22) a szólásokkal való összevetésben úgy beszél a közmondásokról, mint „állandó szórendű mondatokról”. Ez a megállapítás azonban nem kizárólagos érvényű, mint ahogy a következő példa is bizonyítja:

„*Agg ebet nem illeti a hintőszekér.*” = hitvány ember nem méltó a megbecsülésre (Fabulák 86).

Vö. O. Nagy 161./139.: *Nem illet agg ebet hintőszekér [Agg ebet nem illet hintó]* = ua. (rég)

Már a másik szótári forma is mutatja, hogy az állandó szórend nem lehet a közmondások kritériuma.

Valójában arról van szó, hogy sokszor már a szótár is több szórendi variációs lehetőséget rögzít, mivel ezek mindegyike helyes lehet a használatban, pl.:

O. Nagy 608./81.: (A) *más szájával nem lehet [nehéz a más szájával] jóllakni [rég: Ki más szájával eszik, maga éhen marad; Nehéz más szájával enni, más szemével látni; Jól nem lakik, ki másnak szájával eszik]* = a) ha kell vmi, magad járj utána, magad szólj a saját érdekedben!; b) nehéz annak a sora, akinek kegyelemkenyéren kell tengődnie. (táj)

Heltainál:

„Minden gondomat feleségemre és béresimre hagytam. Lám ördögül vagyon dolgom! Nem csoda, hogy elszegényedtem. *Nem jó más ember szájával enni.*” = saját dolgainkat más nem viseli annyira a szíven, ezért mi magunk végezzük el, járjunk utána (Fabulák 111).

6.2.5. A tagmondatok sorrendje

Nemcsak a szavak, hanem a tagmondatok sorrendje is változhat. A következő példában a Heltai-féle változat és a szótári alak tagmondatai közötti viszony nem változott meg (maradt alanyi alárendelés), de a főmondat és a mellékmondat sorrendje épp ellentétes:

⁴⁰Vö. NySz. 1890: 337.

„Könnyen megcsalatik az, aki könnyen hiszen.” = a hiszékeny ember gyakran csalódik (Fabulák 59).

Vö. O. Nagy 285./756.: /A/ki könnyen hisz, /az/ könnyen csalogatik
[rég: könnyen megcsalódik; Ki hamar hiszen, hamar megcsalogatik] =
ua.

A gyakori használat közmondásainkat erőssé, a változásokkal szemben ellenállóbbá teheti, és ezáltal ezekben a jobban rögzült, szinte megkövesedett közmondásokban a tagmondatok sorrendjét nem cseréljük fel, pl.: *Ki korán kel, aranyat lel.*

6.2.6. Mondatszerkezet

A használati formákban gyakran a közmondások mondszerkezete is megváltozik. Az összetett mondat formájú szótári alakot Heltainál nem ritkán egyszerű mondatként látjuk:

„Az éhség kedig az igen jó szakács: mert az éh gyomornak a legalábbvaló kenyér is mézes pogácsa.” = az éhes ember nem válogatós, még a kevésbé jó ételt is szívesen megeszi (Dialógus 59).

Vö. O. Nagy 167./309.: *Annak, aki éhes, a kenyérhéj is édes* = ua. (nép)

A Heltai-féle változat egyszerű bővített mondatként, azaz egy mondategységként jelenik meg, míg a szótári változat egy alanyi alárendelő összetett mondat, melyben a mellékmondat beékelődik a főmondatba.

A grammatikai szerkezet azáltal is módosulhat, hogy az alárendelés fajtája változik, pl.:

„... amennyivel feljebb hágsz az létrán, annyival nagyobb esel.” = aki többre vállalkozik, mint amennyi telik tőle, az csúnyán felsül (Fabulák 130).

A fok- és mértékhatározói alárendelő mondat formájú alkalmazott változat O. Nagy szótárában (258./28.) mint alanyi alárendelő mondat szerepel:

Ki nagyot hág, nagyot esik. = ua. (rég)

Heltai az összetett mondat formájú közmondást egy dramatizáló szerkesztési móddal gyakran úgy bontja fel, hogy azok tagmondatai nála mint önálló mondategységek jelentkeznek. Az ilyen típusú használati formáknál az első beszédaktus egy kérdés, a második pedig állítás, pl.:

„Ismét mitől zsírosodik igen a szántóföld? Felelének a régiek: *Az ganéjtól, melyet a gazda saruival viszen reája.*” = csak akkor várhat a gazda jó termést, ha maga is utánanéz a mezei munkáknak (Fabulák 104).

Vö. O. Nagy 231./52.: *Nincs annál jobb ganéj, melyet a gazda csizmáján [a maga lábán] visz /ki/ a szántóföldre [Legjobb ganaj az, melyet a gazda saruján visz ki a földre] = ua. (rég)*

6.2.7. A beszédhelyzet hármas vonatkozása

Gyakori – de nem jelentős – a változtatás a szótári alakhoz képest, amikor Heltai a beszélő szándéka, azaz a mondat modális alapértéke szerint módosítja az általa használt alakot. Többször előfordul, hogy a szótári alakjában felszólító mondat formájú közmondást Heltai kijelentővé alakítja, pl.:

„Mert tudod, mint vagyon a közbeszédbe: *adós fizet.*” = tartozásunkat ki kell fizetnünk (Dialógus 53).

Vö. O. Nagy 35./97.: *Adós fizess (, beteg nyögi)! [táj: Adós fizess, ne neved, ez a feketeleves!]* = a) a tartozását ki kell az embernek fizetnie; b) kellemetlen kötelességeinket is teljesítenünk kell.

Jóval gyakoribb ennél az ellenkező eset, tehát amikor kijelentés helyett felszólítás szerepel Heltainál, ami nyilvánvalóan az expresszivitásra való törekvésszel magyarázható.⁴¹

„... *senki ellenségét le ne kicsinyelje.*” = az ártalmatlannak látszó ellenség is veszedelmessé válhat (Fabulák 142).

Vö. O. Nagy 171./431.: *Kicsiny ellenséget sem jó megvetni* = ua. (rég)

6.2.8. Az általános alany kifejezése

A közmondások – mivel általános érvényű igazságot kívánnak megfogalmazni – jórészt általános alanyú mondatok. Az általános alany kifejezési módjai közül az egyes szám második személyű igealak mintegy közvetlen kapcsolatot teremt a kommunikációs partnerek között, s így a beszédhelyzet igen életszerűvé válik. Ez lehet az oka annak, hogy Heltai ezt a formát választja legszívesebben:

⁴¹ A közmondásoknak ezt a jó tanácsot tartalmazó, közvetlenül nevelő célzatú fajtáját nevezzük *szen-tenciának*, ellentétben a közmondások másik tartalmi csoportjával, a *maximával*, amely „erkölcsi szabályként alkalmazható az élet különféle helyzeteire, egy adott társadalomban érvényes általános erkölcsi igazságot fejez ki” (Szemerényi 1988: 229).

„... amennyivel feljebb hágsz az létrán, annnyival nagyobb esel.” = aki többre vállalkozik, mint amennyi telik tőle, az csúnyán felsül (Fabulák 130).

Vö. O. Nagy 258./28.: *Ki nagyot hág, nagyot esik* = ua. (rég)

Összegzésként annyit állapíthatunk meg, hogy adataink szemléletesen bizonyították azt a tényt, hogy a közmondások a nyelvnek nem zárt és sérthetetlen elemei, hanem variánsokban élnek. A változtatások milyensége – tartalmi vagy formai – és mértéke függ a közmondás testességétől és szerkezetétől, ill. általánosan fogalmazva attól, hogy a közmondás milyen mértékben állandósult.

7. A közmondások helye a bekezdésben

Egy író nyelvhasználatára nemcsak az lehet jellemző, milyen használati változatokban alkalmazza közmondásait, hanem az is, egyáltalán milyen gyakran használ közmondást és hogyan helyezi el őket szövegében. A közmondások előfordulási gyakorisága és szövegben való elhelyezkedése nyilvánvaló összefüggésben van azzal, milyen funkciót hivatottak betölteni. Ez nemcsak az adott írótól/beszélőtől függ, hanem az adott kor nyelvhasználatától, pontosabban attól, hogy egy adott kor nyelvközsége általában milyen szerepet tulajdonít a közmondásoknak.

Ezzel eljutottunk a közmondások vizsgálatának pragmatikai szintjéhez, azaz a jel és a jelet használó közötti kapcsolathoz. Ez egyrészt arra vonatkozik, hogyan viszonyul a jelhasználó a jelhez, jelen esetben a közmondáshoz, másrészt azt, hogy a közmondás tartalma hogyan hat vissza használójára.⁴²

Mint már a bevezetésben említettem, Heltai korában a közmondásoknak különösen fontos szerep jutott. A késő középkorban a közmondás kommunikatív érvényessége egyre nőtt, míg a XVI. sz.-ra, a polgárság kialakulásának idejére egy addig és azóta sem látott aranykort ért meg. Ez nyilvánvalóan a reformátorok nyelvhasználatának köszönhető.⁴³ A reformáció volt az a kor, amelyben a közmondások leginkább betölthették szerepüket: arra voltak hivatottak, hogy befolyásolják az embereket cselekedeteikben, gondolkodásukban, meggyőződésükben. Az írott törvényekhez és az íratlan erkölcsi normákhoz hasonlóan segíteni próbáltak abban, hogy az emberek például erény és bűn között különbséget tudjanak tenni, figyelmeztetéssel vagy tanács-

⁴² Különösen találó Bünting (1972: 38) alábbi véleménye: „die in den Bedeutungen der Sprache widerspiegelte und tradierte Weltsicht von vielen Generationen, übt eine große Macht über die Benutzer aus” [a megannyi generációnak a nyelv jelentéseiben visszatükröződő és tovább hagyományozódó világszemlélete nagy hatással van a nyelvet használókra]. Vö. Kanyó 1972: 108; Imhasly – Marfurt – Portmann 1982: 148 kk.; Szemerkenyi 1994: 84.

⁴³ A reformáció nemcsak Magyarországon, hanem általában Európában is a közmondás aranykora, vö. pl. Fleischer 1982: 81.

csal megkíséreltek eligazítást adni a mindennapokban, mintegy útmutatóként szolgáltak.⁴⁴

Egy olyan korban, amelyben nem kételkedtek a közmondások igazságértékében, nyilvánvalóan gyakrabban használták őket.⁴⁵ A közmondásoknak a gyereknevelésben, de még a törvénykezésben, a különböző jogvitákban is szerepe volt ill. lehet még ma is különböző kultúrákban.⁴⁶

7.1. A közmondásnak a bekezdésben elfoglalt helye természetesen – tudatos szövegszerkesztés esetén – attól függ, milyen szerepet szánunk neki. A szövegösszefüggésben konkretizálódik a közmondás jelentése és nyilvánul meg pragmatikai funkciója. Ezért a továbbiakban megvizsgálunk néhány olyan bekezdésnyi szöveget, amelyben több közmondást és szólást találunk.⁴⁷

- (1) E fabula először azt jelenti, mely igen ritkán találta meg egy hívbarátja avagy rokonsága az emberek között.
- (2) Azért szokták mondani közbeszédde: *Mikor barátjára az embernek szüksége vagyon, akkor ötven is reáfer egy fontnyi mértékre.*
- (3) Ennekutána arra tanít a fabula, hogy kiki mind ő maga lásson dolgához és másra ne bizza azt.
- (4) Mert legott megcsalatozik.

⁴⁴ Az elmondottak természetesen nem a közmondások egészére vonatkoznak, hiszen nem minden közmondás valamiféle tanító, nevelő célzatú bölcsességet fogalmaz meg, vagy legalábbis nem azonos mértékben (vö. Szemerkenyi példait 1994: 39). Tolnai (1935: 402 k.) a közmondásoknak három fajtát különbözteti meg aszerint, hogy azok 1/ pártatlan megfigyelésen alapuló megállapítást fejeznek-e ki ítélet és magyarázat nélkül, vagy 2/ az értékelés már ítéletben nyilvánul-e meg, ill. 3/ hogy már (a megfigyelésen és ítéleten alapuló) tanácsot fejeznek-e ki.

A közmondások szerepe általában Szemerkenyi (1988: 219 k.) szerint abban áll, hogy „a jövőbeli cselekvést a múltbeli tapasztalatra való hivatkozással befolyásolja. Ez a befolyásolás történhet egyszerű megállapítással, máskor értékeléssel, vagy egyenesen előírással.” A közmondásoknak az emberi cselekvésre gyakorolt hatásáról vö. még pl. Detje 1995.

⁴⁵ Szemerkenyi (1994: 102) szerint annak, hogy miért használunk közmondásokat, feltétlenül összefüggésben kell lennie a közmondások igazságértékével, vagyis azzal, hiszünk-e bennük, saját tapasztalatainkkal egybevetve igaznak tartjuk-e őket.

⁴⁶ Vö. Tolnai 1935: 405: „mikor a törvények még nem voltak írott szabályokba rögzítve, a jogszokások közmondásszerű tételekbe voltak foglalva, melyeknek érvényességét senki kétségbe nem vonta”. Vö. még Szemerkenyi 1994: 77 kk.

Zárójelben jegyzem meg, hogy a közmondások igazságértékét a mai nyelvhasználatban már igen gyakran megkérdőjelezzük és így már nevelő hatásuk sem a régi, sok közmondást ma már inkább mint elcsépelet közheletértékelünk. Nyilvánvalóan ennek következménye, hogy a mai nyelvhasználatban egyre gyakoribb stílusesszék a közmondás-paródia, azaz már meglévő közmondásaink elferdítése, pl. *Aki árt mond, mondjon bért is; Amit ma megvehetsz, ne halaszd holnapra; Kicsi a bors, de drága* (vö. Szathmári 1996: 461). A közmondások keveredéséből keletkezett közmondás-persziflázokról vö. Dömötör 1989: 128; Hernádi 1976: 15).

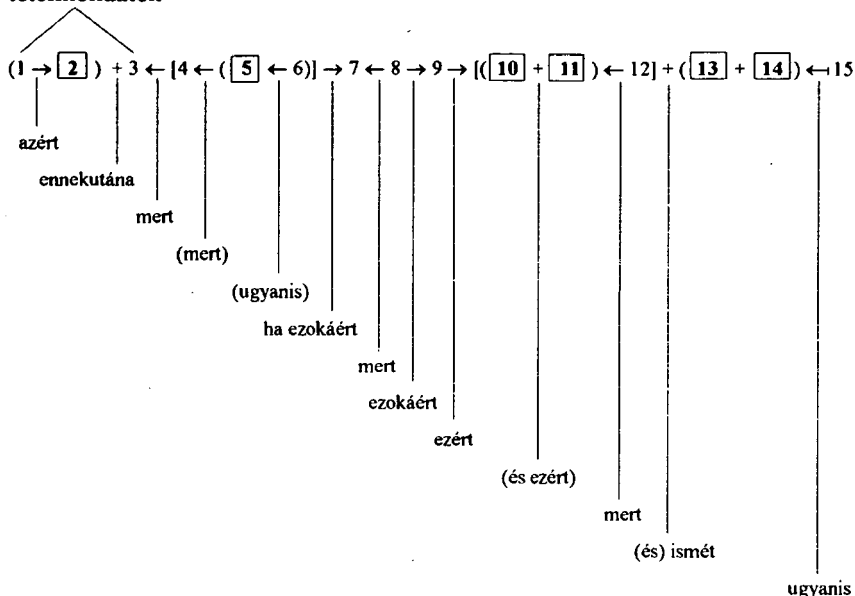
⁴⁷ A bekezdésnyi szöveget mondategységekre bontom, azokat – az időbeli egymásutániság könnyebb ábrázolhatósága érdekében – nem az abécé betűivel kódolom, hanem numerikus sorban közlöm. (A mondategység a Deme (1971: 39) használta értelmében szerepel.)

- (5) *Másnak nem fáj a te fejed.*
 (6) Bizony nem gondol vele, mert nem az övé.
 (7) Ezokáért, ha üszöd a sárban dől, te magad fogd a farkát és te magad emeljed erősen.
 (8) Mert ha temagad hozzá nem nyúlsz, bizony kétség nélkül odahal a sárban.
 (9) Ha ezokáért a gazda azt akarja, hogy jó előmenetele legyen az ő dolgának, szükséges, hogy
 ő maga legyen a szolgál.
 (10) Ezért mondták a régiek: *Micsodától hizik igen a ló?*
 (11) Feleltenek: *Az családos embernek szemétől, azaz, ha ő maga szünetlen látja, mint bán-*
 nak a szolgálak a lovakkal.
 (12) Mert ha a gazda ő maga nem lát hozzá, csakhamar olyan lesz a ló, hogy minden oldal-
 csontját megszámlálhatod.
 (13) Ismét *mitől zsírosodik igen a szántóföld?*
 (14) Felelének a régiek: *Az ganéjtól, melyet a gazda saruival viszen reája.*
 (15) Ezzel azt jelentették, hogy ha a gazda gyakorta megyen a szántóföldre és ugyancsak meg-
 nézi, miképpen szántanak, miképpen vetnek és boronálnak az béresei, tehát nyilván
 jó gabonája lesz.
 [(16) Így vagyon!] (Fabulák 103.)

A szöveg első mondata egy tételmondat, a mese első tanulságát fogalmazza meg benne Heltai a saját szavaival. A második mondatban ugyanazt a gondolatot fejt ki, de már közmondás formájában, mintegy nyomatékosításként, igazolásként. A harmadik mondat ismét alapinformációt hordoz, amely a szövegben éppolyan nélkülözhetetlen hirtanyag, mint az első mondat. Az összes utána álló – kiegészítő információkat tartalmazó – mondat (ha közvetve is) ide, ehhez a csomóponthoz kapcsolódik. A negyedik mondatban az okot fogalmazza meg, az ötödikben ismét egy közmondást találunk, mellyel az előbbieket igazságát akarja alátámasztani az író. A hatodik mondat az előbbi magyarázza, a hetedik az előzőből következik, majd a nyolcadik ismét magyaráz. Hogy a lánc megmaradjon: a kilencedik mondat megint egy következtetés, s egyben visszautalás a második tételmondatra. Az eddig elmondottakat ismét közmondással teszi szemléletesebbé a tizedik és a tizenegyedik mondatban. E közmondásunk jelentése: 'akkor boldogul az ember, ha maga néz utána a dolgának' (vö. O.Nagy 235./168.). Hogy a stílushatást fokozza, Heltai nem ehhez az átvitt jelentésű igazsághoz, hanem a közmondásban lévő konkrét képhez kapcsolódik és így folytatja tovább a gondolatot. Azzal, hogy literalizálja a közmondást, felidézi a frazeológiai jelentés mellé az alakulat tényleges, szó szerinti jelentését is. A tizenharmadik és a tizenegyedik mondatban ismét közmondást találunk, érdekes, hogy a formai megoldás – a közmondásnak két beszédaktusra: egy kérdésre és egy arra felelő állításra bontása – megegyezik az előző közmondásával. Ezt a közmondást is magyarázza. A szöveg mondatai között tehát azok lineáris egymásutánjában a következő – a szakirodalomban tartalmi-logikainak is nevezett⁴⁸ – viszonyok fedezhetők fel:

⁴⁸ A tartalmi-logikai viszonyokról vö. pl. Deme 1965: 294; Békési 1982: 47 k.

tételmondatok

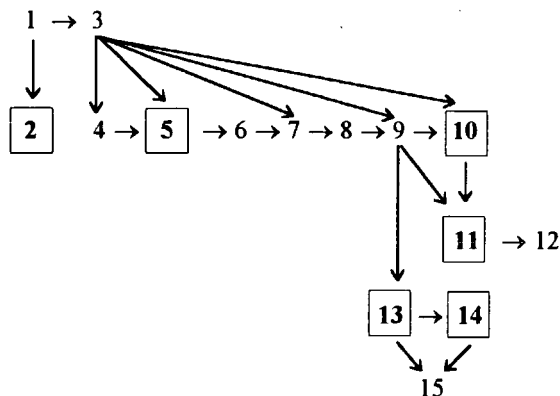

Látjuk, hogy a szövegben a következtető és a magyarázó viszonyok a meghatározók, ami abból fakad, hogy Heltai vagy egy gondolat végső summázataként, mintegy végső következtetésként használja a közmondást, vagy pedig abból indul ki a magyarázatban. Ilyen szempontból nagyon érdekes a tizenharmadik és a tizennegyedik mondatba kettéosztott közmondás helyzete: ez visszautal a kilencedik mondatra, de mert az a harmadikkal mint tételmondatokkal van kapcsolatban, közvetve ahhoz is kötődik. Egyrészt tehát az előzők összegzéseként szerepel, másrészt azonban utána a tizenötödik mondatban ezt magyarázza, tehát ahhoz képest kiindulópontnak tekinthető.

A mondatok kapcsolódását hálódiaagram⁴⁹ segítségével így ábrázolhatjuk:

Azoknak a mondatoknak a sorszámát, amelyekben közmondást ill szólást fogalmaz meg Heltai, bekere-
teztem, hogy a bekezdésben való elhelyezkedésüket jobban lássuk. A zárójelbe tett kötőszók a szövegben nem
szerepelnek, de értelemszerűen kitehetők lennének.

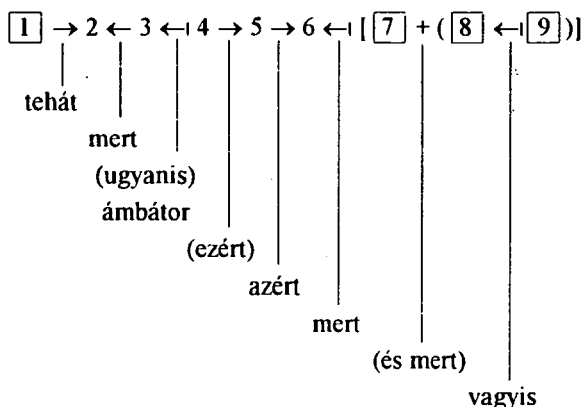
⁴⁹ A hálódiaagram textológiában való alkalmazásáról vö. Rozgonyiné 1978. A hálódiaagram lehetőséget
ad arra, hogy ne csak az egymásra következő mondatok közötti összefüggéseket tudjuk megjeleníteni, hanem a
bekezdésnyi szöveg különböző helyein lévő mondatrészek közötti viszonyokat is. (Hálódiaagrammal a mondat-
egységek tartalmi kapcsolódásai is ábrázolhatók, vö. Rozgonyiné i. m. 460.) A nyíl iránya azt jelöli, hogy a
tartalmi kapcsolódás melyik mondatról melyik mondat felé irányul.

7.2. A következő részlet a közmondások szövegbe szerkesztésének egy másik módját szemlélteti.

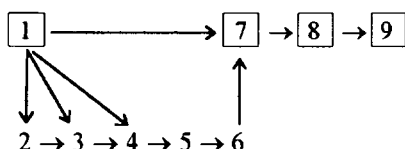
- (1) Azt mondják közbeszéddel: *A gebét nem illeti a hintószekér.*
- (2) Tehát mindenki megelégedjék az ő állapotjával és tovább ne nyúljon annál, se ne kívánozzék többre, mint amire az Isten az ő szent és bölcs akaratjából rendelte.
- (3) Mert bizony módja vagyon az Isten akaratjának.
- (4) Ámbátor nem is kívánod, az Isten azért megismer tégedet és ha tetszel néki és nagyobb tisztre avagy tisztességre vagy méltó, bizony megtalál.
- (5) Ne told magad oda, mert mihelyt te magad kívánod, máris nem vagy méltó reája.
- (6) Azért ha odatolod magadat, nyilván úgy jársz, mint ez a számár.
- (7) Mert *Mátyás király, Mátyás kovács, mindenik Mátyás, azért különbség vagyon a két Mátyás között.*
- (8) *Magistratus virum monstrat.*
- (9) Vagyis: *A tisztség az ember próbája.*
- [10. Így vagyon.] (Fabulák 14.)

A szöveg mondatai között a következő tartalmi viszonyok állapíthatók meg:

A szöveg ismét ok-okozati összefüggésekre épül, a közmondások azonban nem a szöveg különböző részein elszórtan helyezkednek el, mint az előző szövegben, hanem mintegy keretbe foglalják a bekezdést. Heltai egy közmondással indít, ezt öt mondaton keresztül magyarázza, az értelmezés végén pedig ismét két közmondásban adja meg a mese tanulságát, minden bizonnyal arra számítva, hogy a közmondás – ismertsége miatt – jobban megmarad az olvasók emlékezetében. Az egyik közmondásnak még a latin megfelelőjét is szerepelteti. A közmondások halmozásának nyilvánvalóan a mondanivaló nyomatékosítás a célja.⁵⁰ A szöveg közmondással való indítása és közmondásokkal való befejezése igen hatásos retorikai megoldás.

A hálódigrammból jól látható, hogy a közmondások itt nem a tartalmi mélyítést szolgálják, hanem az alapinformációk szintjén jelennek meg. Az összefüggések így ábrázolhatók:

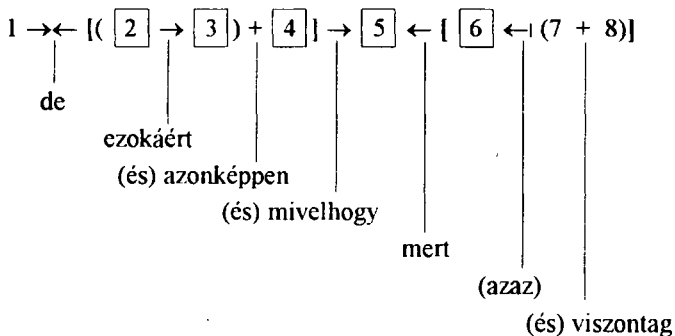

⁵⁰ A közmondáshalmozás Heltai jellemző stílusesszköze. A fabulák értelmezéseiben, amelyek nem fordítások, hanem saját fogalmazásai, különösen nagy számban figyelhetők meg, pl.: „Hamar megváltoznak a nagy urak és legott kész a pálca. Ahogy közbeszéddel mondják: *Vagy megette az eb a háját, avagy nem, mindenképpen bűnös.* Ezt is mondták a régiek: *Nem jó a nagy urakkal egy tálból cseresznyét enni, mert legott homlokra lövöldözik a magokat.*” (Fabulák 146.)

7.3. Harmadik példám a Dialógusból (16) való:

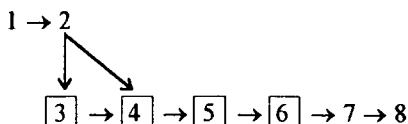
- (1) Olyan nagy vakságba éltek mindnyájan: mert nem hallgatjátok a mennyei tudománt, az Úristennek szent igéjét.
- (2) De vedd eszedbe másodszor, hogy a régi Ádám, azaz az embernek teste és természete, mely még meg nem másolatott és a Szentlélek által meg nem újult, nemcsak dölyfös és kevély, hanem igen gyarló is.
- (3) Ezokáért *nem szükség, hogy a tetűt beoltsák a ködmenbe, mert anélkül is csak könnyen megterem benne.*
- (4) Azonképpen aki az ő testét borral megtölti, nem művel egyebet, hanem *az oltatlan mészre vizet tölt, és a tűzbe olajt*, hogy inkább meggerjedjen és égjen.
- (5) Mivelhogy tudjuk ezokát a mi testünknek és természetünknek gonoszságát, tartozunk véle, hogy megzabolázzuk és *ostor alatt tartjuk*: meg is sarkantyúzzuk, eledelébe is elvonjunk és elszakasszunk, hogy ne emelkedjék, a lélek ellen se támadjon fel.
- (6) Mert *mivel erősb a test, annyéval erőtlenebb a lélek.*
- (7) Mikor a test meggerjed és az ő kívánságos szabadsága szaladhat, akkor a lélek alányomattatik és meggyőztetik.
- (8) Viszontag, mikor a test megfenyítés által megaláztatik: akkor jól vagyon a léleknek dolga, győzedelmet és diadalmat veszen.

A szövegben lévő tartalmi relációk a következők:

A közmondások és a szólások itt a szöveg belsejében helyezkednek el, csaknem teljesen szimmetrikus elrendezésben: a harmadik és a hatodik mondatban egy-egy közmondást találunk, a közbeeső kettőben pedig szólásokat, a negyedik mondatban kettőt is. Szimmetrikus a felépítés azért is, mert a harmadik mondat az előzőekből való következtetés eredménye, az utolsó kettő pedig visszafelé magyaráz.

A közmondásokat és szólásokat tartalmazó mondategységek lineáris kapcsolódásban vannak egymással. A bekezdés mondatai a következőképpen függenek össze tartalmilag:

8. Összegzés

Vizsgálatunk bizonyította, hogy a közmondások nem mindig ugyanabban a formában idéződnek fel, hanem változatokban élnek. A változtatásoknak természetesen vannak korlátai, amelyek a közmondásoknál inkább formaiak, mint jelentéstaniak, mivel rövid nyelvi alakulatuk és szerkezeti felépítésük is meglehetősen kötött.⁵¹ A formai változtatásoknak van egy nehezen meghúzható határa,⁵² sokszor például még a szórendet sem változtathatjuk meg tetszés szerint. Ennek ellenére megállapítható, hogy a közmondások szövegbe ágyazva módosulhatnak. Ez érvényes jelentésükre is.

A közmondások nemcsak használati alakjaik, hanem szövegbe épülésük tekintetében is rendkívüli változatosságot mutatnak, s ez a színes gazdagság mindig a beszélőre, az íróra jellemző. A közmondások hordozhatják a bekezdésnyi szöveg alapinformációit, de szolgálhatnak a tartalom elmélyítésére is.

Heltai műveinek közmondásokban való gazdagsága annak köszönhető, hogy a XVI. sz. embere számára a közmondásnak hitele volt, a bennük megfogalmazott értékek a kor értékrendjét és normáit tükrözték. Tylornak (1975: 79 k.) a közmondás szerepére vonatkozó megállapításai Heltai korára különösen érvényesek: „A közmondás eligazít az élet nehézségei között, összefoglal egy helyzetet, ítéletet oszt, vagy cselekvési irányt szab meg. Vigasztalást nyújt nagy és kis bajban, vezérfonalat ad kezünkbe, midőn választani kell. Az átlagember erkölcsiségét fejezi ki. Óvatosan és konzervatív módon a közéletet ajánlja.”⁵³

⁵¹ Szemerényi (1994: 87) a proverbiumokról szólva kiemeli, hogy szemben más folklór műfajokkal ezek a – rövidségük és stabil szerkezetük miatt – legkevésbé változékonyak.

⁵² Voigt (1971: 30) is megjegyzi, hogy nehezen megállapítható, meddig, milyen határig tekinthetők a nyelvi szövegvariánsok egyazon szólás változatainak.

⁵³ Vö. Szemerényi 1988: 220.

IRODALOM

- Baranyai Decsi János 1958: *Adagiorum Graecolatinoungaricorum chiliades quinque*, Bártfa.
- Baróti Szabó Dávid 1803: *A magyarság virági*, Komárom.
- Békés István 1977: *Napjaink szállóigéi*, Budapest, Gondolat.
- Békési Imre 1982: *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok (magyar újsághiranyag alapján)*, Budapest, Akadémiai.
- Rácz Endre szerk. 1985: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Beyer, Horst – Annelies Beyer 1987: *Sprichwörterlexikon*, Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- Burger, Harald 1973: *Idiomatik des Deutschen*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Burger, Harald – Annelies Buhofer – Ambros Sialm 1982: *Handbuch der Phraseologie*, Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Deme László 1965: A mondatok egymáshoz kapcsolódása a beszédben, *Magyar Nyelvőr* 89, 292–302.
- Deme László 1971: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*, Budapest, Akadémiai.
- Detje, Frank 1995: Die Bedeutung der Sprichwörter für das menschliche Handeln, *PROVERBIUM, Yearbook of International Proverb Scholarship* 12, 97–118.
- Dömötör Ákos 1989: Közmondás-paródiák, in *Magyar Nyelvőr* CXIII, 128.
- Duden 1992 = Günther Drosdowski – Werner Scholze-Stubenrecht szerk.: *Der Duden 11: Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, Dudenverlag.
- DUW = Günther Drosdowski szerk. 1989: *Duden Deutsches Universalwörterbuch*, Mannheim – Wien – Zürich, Dudenredaktion.
- Erdélyi János 1851: *Magyar közmondások könyve*, Pest.
- Fleischer, Wolfgang 1982: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- Forgács Erzsébet 1996: Spielerische Verwendung vorgeprägter Sprachformeln (Literalisierung in der Werbesprache und in Witzen), in Štefan Pongó szerk.: *Kontaktsprache Deutsch* (Sammelband der germanistischen Tagung Nitra-Passau am 26. und 27. Oktober 1995 in Račková dolina), Nitra, 85–103.
- Földes Csaba 1991: Zu den „phraseologischen Spielen“ mit Eigennamenkomponenten, in W. Biechele szerk.: *Deutsch–Ungarische Beiträge zur Germanistik* 10, Budapest, 104–113.
- Gombocz Zoltán 1934: Funkcionális nyelvszemlélet, *Magyar Nyelv* 30, 1–7.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*, Budapest, Akadémiai.

- Häusermann, Jürg 1977: *Phraseologie. Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse* (Linguistische Arbeiten 47), Tübingen, Niemeyer.
- Heltai Gáspár 1958: *A bölcs Esopusnak és másoknak oktató beszédei* valamint azoknak értelme melly fabulákat egybeszerzette és Kolozsvárott anno MDLXVI. kiadta Heltai Gáspár most pedig a mai kegyes olvasónak átírta és átnyújtja Keleti Arthur, Budapest, Európa.
- Heltai Gáspár 1979: Háló, in *Válogatás Heltai Gáspár műveiből*, Budapest, Magvető, 91–291.
- Heltai Gáspár 1980: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus, in *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei*, Budapest, Szépirodalmi, 9–65.
- Heltai Gáspár 1980: Ponciánus császár históriája, in *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei*, Budapest, Szépirodalmi, 271–405.
- Heltai Gáspár 1981: *Krónika az magyaroknak dolgairól*, Budapest, Magyar Helikon.
- Hernádi Miklós 1976: *Közhelyszótár*, Budapest, Gondolat.
- Hessky Regina 1992: Grundfragen der Phraseologie, in Ágel Vilmos–Hessky Regina szerk.: *Offene Fragen – offene Antworten in der Sprachgermanistik*, Tübingen, Niemeyer, 77–93.
- Imhasly, Bernard–Bernhard Marfurt–Paul Portmann 1982: *Konzepte der Linguistik. Eine Einführung*, Wiesbaden, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion.
- Juhász József 1980: A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 79–97.
- Kertész Manó 1985: *Szokásmondások*, Budapest, Helikon.
- Koller, Werner 1977: *Redensarten. Linguistische Aspekte, Vorkommensanalysen, Sprachspiel*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Krüger-Lorenzen, Kurt 1988: *Deutsche Redensarten und was dahinter steckt*, München, Wilhelm Heyne Verlag.
- Margalits Ede 1897 (1990): *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Budapest, Akadémiai.
- Molnár József 1963: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–76 között* = *Nyelvészeti Tanulmányok* 5, Budapest, Akadémiai.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890: *Magyar nyelvtörténeti szótár*, Budapest, Hornyánszky.
- O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- O. Nagy Gábor 1977: *A magyar frazeológiai kutatások története* = *Nyelvtudományi Értekezések* 95, Budapest, Akadémiai

- Peukes, Gerhard 1977: *Untersuchungen zum Sprichwort im Deutschen: Semantik, Syntax, Typen*, Berlin, Schmidt.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1971: *A közmondások Csokonai műveiben*, Klny. a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből, Szeged, 225–236.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1978: Logikai relációk kifejezése hálódigrammal a szöveg és a mondat vizsgálatában, *Magyar Nyelvőr* 102, 352–363.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1981: A szólások grammatikai tulajdonságai, *Magyar Nyelvőr* 105, 339–47.
- Röhrich, Lutz 1992: *Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*, Freiburg – Basel – Wien, Herder.
- Szathmári István 1996: Újabb szólásainkról, *Magyar Nyelv* 92, 458–461.
- Szemerényi Ágnes 1994: „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei*), Budapest, Akadémiai.
- Taylor, Archer 1975: *Selected Writings on Proverbs* (FFC 216), Helsinki, Academia Scientiarum Fennica.
- Tolnai Vilmos 1910: *A szólásokról = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei* 12.
- Tolnai Vilmos 1935: Szólások. (Szóláshasonlat, szólásmód és közmondás), in: *Magvarság Néprajza III*, Budapest, 397–433.
- Tóthné Litovkina Anna 1993: *Felmérés a magyar közmondások ismeretére vonatkozóan és a felmérésben legismertebbnek bizonyult közmondások elemzése*, kandidátusi értekezés tézisei, Budapest, MTA.
- Velcsov Mártonné 1978: Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben, *Néprajz és Nyelvtudomány* 22–23, 47–70.
- Voigt Vilmos 1971: A szólások változatainak szintjei, *Magyar Nyelvőr* 95, 29–36.
- Voigt Vilmos 1975: Új jelenségek a szóláskutatásban, *Magyar Nyelv* 71, 404–409.

VARIANTENBILDUNG UND EINBETTUNG IM KOTEXT – SPRICHWÖRTER IN DEN WERKEN VON GÁSPÁR HELTAI

ERZSÉBET FORGÁCS

Die Verfasserin behandelt eine bestimmte Art der festen Wortverbindungen: Sprichwörter. Im Beitrag wird davon ausgegangen, daß Sprichwörter – obwohl sie abgeschlossene und festgeprägte Sprachformeln sind – keine sprachlichen Versteinerungen darstellen. Sie können im Sprachgebrauch sowohl formal als auch inhaltlich modifiziert werden, d. h. sie existieren in vielen Varianten.

Für die Untersuchung der Varianten eignen sich besonders gut literalische Werke aus der Zeit der Reformation, die als goldenes Zeitalter des Sprichwortes gilt. Deshalb dient als Korpus für die Verfasserin eine Sprichwort-Sammlung, die sie aus fünf Werken des Predigers Gáspár Heltai selbst zusammengestellt hat.

Am Anfang des Aufsatzes wird der Begriff des Sprichwortes definiert und auf die Probleme der Abgrenzung zu anderen festen Wortverbindungen eingegangen. Dann werden die Möglichkeiten der Variantenbildung systematisch und mit vielen einschlägigen Beispielen belegt (zuerst auf der semantischen Ebene – z.B. Literalisierung; dann auf der formalen – z.B. lexikalische Substitution Expansion, Verkürzung und Veränderung des Satzbaus usw.).

Schließlich wird die Einbettung der Sprichwörter im Kotext analysiert: ihre Platzierung im Absatz, die mit ihrer pragmatischen Funktion eng verbunden ist. Die sog. inhaltlich-logischen Beziehungen zwischen den Sätzen werden auch schematisch dargestellt.

... VEZESSE WT PARADISU(M) NUGULMABELI ... (Adalék a Halotti Beszéd és Könyörgés értelmezéséhez)*

GALGÓCZI LÁSZLÓ

„Ha mi az embert azon részéről vesszük gondolóra, a' mi teszi őtet igazi értelemben emberré: úgy őtet tulajdonképpen halandónak nem lehetne tartani. Az a' része ugyanis az embernek, a' mi őbenne gondolkozik, itél, okoskodik, és a' mit Léleknek nevezünk, örökké fenn áll, 's a' mulandóság alá nem vettette. Hitték a' Lélek' halhatatlanságát, még a' Keresztény Vallás' világával nem birt Böltsek is ... Mi hát az a' mi mulandó, a' mi halandó az emberben? Az, a' mi nem teszi tulajdonképpen magát az embert, hanem csak az ő ideig való öltözetét, az ő ideig való hajlékát, melyben munkásságát egy ideig kimutatta, és a' mit testnek nevezünk. Nem lesz ugyan ez is semmivé, nem vész el örökre; mert semmi sem vész el, hanem csak változik, 's más tzelra haználtatiik a' pompás természetben: de csak ugyan meg szünik a' Lélek' munkásságának eszköze, a' midön attól, mint az ő eddig volt társától megválk a' halálban, 's ezt a' megváltást ezt a' test' levetkezését nevezzük halandóságnak.” – elmélkedik Pap István nagytiszteletű úr (Pap István 1833: *Közönséges halotti predikáziók*, Veszprém, 195–6) „halandóságunk helyes szempontból való szemlélése” során.

Tudjuk jól, hogy a Halotti beszéd és Könyörgés a latin nyelvű *Sermóból*, ami talán előképe lehetett a magyar *Beszédnek*, csak egyes gondolatokat emel ki, olyanokat, amelyek az adott beszédhelyzetben a leghathatósabban szolgálják a gyászolók lelki épülését. Ahol követi az előképét, az a Beszéd intő és emlékeztető része: a bűnbeesés története, rendeltetésében azonban más, mint a Sermóban: ott inkább utalásjellegű, mintegy az elmélkedés alapja, itt viszont az elbeszélésjelleg dominál: a prédikáló pap elmesélvén az Édenben történeteket emlékezteti a gyülekezetet arra, hogy „*pur es chomuv uogmuc*”. Horváth János megállapítása szerint (1931: 84) a Halotti Beszéd „Forrása elmélkedő részének csak komorabb szakaszaiból merít, ...mellőzi azonban amannak vigasztaló gondolatait, utalását a megváltás tényére. Abban, amit latinjától kölcsönöz, teljesen egyezik annak gondolatmenetével; hogy azonban a bűnbeesés végzetes voltát fokozottan éreztesse, közbeiktatja a paradicsombeli tilalmakat. Ez elmélkedő részt a latinban s a magyarban is imádkozásra való felszólítás követi: imádkozásra a szegény bűnös halottnak lelkéért. A latinnak ebben a részében, a végén, csak

*Mokány Sándor 65. születésnapjára, köszöntőül.

egyetlen felszólítás van; a magyar, hathatós páthosszal, megsokszorozza azt, s kibővíti némely (a Pray-kódexben is megírt) halottas imádságokból való elemekkel, remniscentiákkal.” (Az én kiemeléseim: G. L.)

Benkő Loránd (1980: 360) az addigi kutatásokat összegezve megállapítja: „A gondolati tartalom és annak formába öntése szempontjából (Árpád-kori) szövegeink közül a HB és K. a legkerekesebb egész. Ha nem tudnók, hogy a megfelelőjéül szolgáló latin alapszöveg jónéhány olyan gondolattal bővebb, amelyet a magyar átültetés nem is érint, a magyar szöveg önmagában szinte semmi hiányérzetet nem keltene bennünk. A viszonylag tökéletes gondolati és formai kompozíció, amely a halál megmásíthatatlan tényének szemléltetésével kezdődik, és a mennyország ígéretével fejeződik be, e tekintetben ugyan híven követi a latin eredetit, de az indító és a végső képek közt a magyar szövegalkotónak a latin eredetitől való jelentékeny eltérései ... az önálló magyar szövegszerkesztésben is igen jártas átültető ténykedésére vallanak. A latin Sermo megmásításának az a vonása, hogy a magyar átültető lényegében kihagyta a Sermóban külön kiemelt vigasztaló részeket, beiktatta viszont a paradicsombeli tilalmakat (Gen. 2: 15–7) (vö. CZEBE: EgyPhK. XXIX, 39; HORVÁTH, IrMűvKezd. 84), továbbá hogy latin eredetijénél többször és kiemeltebben emlegeti a halott bűneit, lehet, nem is ösztönös, hanem tudatos változtatás volt, a magyar szövegalkotó azon törekvése, hogy a vallás elleni vétségek elkerülésére hathatósabban intse a sirbeszéd hallgatóságát. S mivel már a latin eredeti sem egyetlen alkalomra készült, hanem formuláré, beszédminta (...), s az természetesen a magyar változata is (vö. NÉGYESY: EgyPhK. XXIX, 200), e tényből talán nem teljes alap nélkül vonható le az a következtetés, hogy a magyar hívők a XII. század második felében még fokozottan rászorulhattak az efféle komor figyelmeztetésekre.”

Hogy tényleg ez volt-e a vigasztaló rész – „*Végtére a könyörületes Úr megemlékezett arról, hogy por vagyunk. Leszállott a mennyből a földre, és a sok időn át elveszett embert kereste és megtalálta, kit az ő drágalátos vérén meg is váltott, és így örvendezve oda őt visszavezérelte, honnét elsőben is elbukott. Tehát, testvéreim, nem ez a verem a mi szállásunk, de miképpen boldog Pál mondja, úgy kell minékünk hinnünk. A mi társaságunk – úgymond – a mennyekben van. Kiknek készítettett, testvéreim, az a mennyei szállás, jól tudjátok. Az igazaknak és mindazoknak, kik e világban a jó cselekedetben állhatatoskodnak.*” (Mészöly 1956: 107) – kihagyásának oka, nem tudhatjuk, a temetés liturgiája alapján ezt is megengedhetőnek tartjuk: „Bár a temetés szentelmény csupán, az egyház gazdag és változatos liturgiával veszi körül a kereszteny ember testének földre helyezését és a tőle való búcsúvételt. Ez jogos is, hiszen a halál földi életünknek valóban egzisztenciális eseménye, ami megrendíti a hozzátartozókat. Kell, hogy az egyház ezekben az órákban a hit vigaszával mellettük álljon. A temetés ezenkívül, társadalmi vonatkozású esemény is, amelyen nagyobb számban jönnek össze az emberek.” (Várnagy 1993: 179 – az én kiemelésem G. L.) De vajon

mondhatjuk-e teljes joggal, hogy a magyar nyelvű Beszédből hiányzik a megváltásra való utalás? Azt hiszem, nem hiányzik, hanem a Sermónak a Pál apostol levelein (Zsid 11,13; Ef. 2,19) alapuló vigasztaló, a megváltásra utaló részét a magyar Beszéd fogalmazója – szövegének formularé jellege miatt is – nem emelte be mintabeszédébe (l. Balázs 1985: 201: „Azt, amit a szövegből a tömörítés kényszere miatt kellett kihagynunk, a kivonatból általában nem tudhatjuk meg. Ezzel szemben arra, amit belőle a válogatás során töröltünk, rendszerint vissza lehet következtetnünk. Ezért az, amit kihagytunk, pótolhatatlan. Az viszont, amit válogatva szűrünk ki, logikai úton visszanyerhető.”). Amit a Halotti Beszéd és Könyörgés és latin előképe viszonyáról már korábban mondtunk (Galgóczi 1994) nem ismétljük, elég most csak annyi, hogy mind a Sermo, mind pedig a Beszéd a hallgatót a nyitott sír képétől a majdani mennybe jutás ígéréteig vezeti el, csak másképp és másképp. Az ív ugyanaz: a ravataltól az Úr jobbjára felőli helyig – a kompozíciós megoldásban van a különbség: a magyar nyelvű Beszéd a Sermo narrációja (21–28. sor) helyett az ezt követő imára való felszólítást sokszorozza meg: „*Wimagguc uromc isten kegilmel ez lelic ert. hovy iorgossun w neki. es kegiggen . es bulscassa mend w bunet. Es vimagguc szen achsin mariat. es bovdug michael archangelt. es mend angelcut. hug uimaggonoc erette. Es uimagguc szent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. es ketnie. hug ovga mend w bunet. Es vimagguc mend szentucut. hug legenec neki seged vromc scine eleut. hug isten iv uimadsagucmia bulsassa w bunet. Es zoboducha wt urdung ildetuitul. es pucul kinzotviatvl. es vezesse wt paradisum nugulmabeli. es oggun neki munhi uruzagbele utot. es mend iovben rezet.*” (Mészöly 1956: 112)

Ezt a kompozíciós megoldást, ti. könyörgések, imádságok sorozatát, megcsokszorozását a temetés liturgiájával magyarázhatjuk. A temetési szertartás a kora középkorban mindenekelőtt a hűsvéti örömet és a temetés eszkatológikus jellegét hangsúlyozza, majd később – bár e jelleg megmarad – a megbocsátásra és a kiengesztelésre vonatkozó imádságok és szövegek túlsúlya azt mindjobban elfedi és háttérbe szorítja (a XIII. században keletkezett pl. a Diees irae...). A temetés liturgiájának lényege Várnagy Antal (1993: 179) szerint: „Jézus halála pascha (átmenet) volt az új életbe és megdicsőülésbe. Halála az élet győzelme lett a halál fölött. Ahogy azonban Jézusnak meg kellett halnia, hogy feltámadhasson és örökké élhessen, ugyanúgy a keresztény ember is akkor kapja meg az új életet, ha Krisztushoz hasonló a halálban. Így a halál nem az élet megszűnése, hanem belépés egy új életszakaszba. ‘A boldog feltámadás reménye benne ragyogott föl nekünk, és így, bár megszorít a halál kényszere, az ígért örök élet megvigasztal minket. Mert híveid élete, Urunk, megváltozik, de meg nem szűnik, és amikor halandó testünk enyészetnek indul, lelkünket a mennyben örök otthon várja’ – vallja hitvalló szép szavakkal a megholtakról szóló prefáció.”

A temetésem elmondott szöveg, a képes ábrázolás, a szimbólumuk mind azt érzékeltetik, hogy a végső szó nem a megsemmisülés, hanem az üdvösség, nem a ha-

lál, hanem az élet, nem a pusztulás, hanem az örök élet, nem az enyészet, hanem a megdicsőült ember. Hisz a „hívó keresztény tudja, hogy egész életével a halálra kell készülnie, hogy helyt tudjon állni. Az embernek földi életének utolsó szakaszában és döntő pillanataiban szüksége van emberi, lelki és keresztény segítségre. A szentek égi közösségébe való átmenetelhez szükség van a földi egyház közbenjárására: szeretetére és gondoskodására. Mivel a földi egyház kapcsolatban áll a túlvilággal, ezért a halállal nem szűnik meg törődése a másvilágon tisztuló tagjaival, ahogyan a megdicsőültek közbenjárását is igénybe veszi.” (Várnagy 1993: 179). A liturgia középpontjában sokáig – szinte napjainkig – a lelkiség állt, a lélek üdvösségére szűkült le minden reménység, ezt mutatja első Árpád-kori szövegemlékünk Könyörgése: „*Scerelmes bratym uimaggumuc ez scegin ember lilki ert. kit vr ez nopum ez homus vilag timnicebelevl mente ...*” (Mészöly 1956: 112), s így hangzott e felszólítás nagyon sokáig: „*Szeretett testvéreim, imádkozunk a megholt hívek (vagy: e megholt hívő) lelkéért, hogy az Úr őket (őt) kegyelmével a menny örömébe bevezesse ...*” (Éneklő egyház, 1985, Budapest, Szent István Társulat, 1383).

Az alapgondolat tehát a korabeli liturgiában adott: a bűnös test halála és a lélek véget nem érő örök élete, ezt tapasztaljuk nyelvemlékünk könyörgésében is: „... *vimaggomuc ez scegin ember lilkiert ... kinec ez nopun testet tumetive ...*”

Már érthető, miért kap nagy hangsúlyt a beszédben a paradicsombeli *bűnbeesés*: az Éden, a termékeny gyümölcsöskert az isten által elindított teremtetés és történelem boldog képe a Szentírásban és a Halotti Beszédben is, de ez a történelem az ember bűne folytán az Istentől való eltávolodás és szorongatás története lett, az idilli képet az ember bűnbeesése széttöri: „*Lám, az ember olyan lett, mint egy közülünk, ismer jót és rosszat. De nem fogja kinyújtani kezét, hogy az élet fájáról is vegyen, egyék és örökre éljen. Ezért az Úristen eltávolította az Éden kertjéből, hogy művelje a földet, amelyből lett.*” (Ter 3, 22–23 – itt és a továbbiakban: Biblia. Ószövetségi és újszövetségi szentírás, 1987, Budapest, Szent István Társulat.) Az ember világa, a földi világ a bűn helye „*Mint tehát egy ember által lépett a világba a bűn, majd a bűn folyományaként a halál, és így a halál minden embernek osztályrésze lett, mert mindnyájan bűnbe estek.*” (Róm 6,12–13).

Mi is ez a *bűn*? Ismerjük a történetet: Ádám és Éva megkapják Istentől az egyetlen tiltó parancsot: a jó és gonosz tudásnak fájáról ne egyél, mert amelyik napon ejrendel arról, halálnak halálával halsz meg. A jelenet lényege: ember, bizzál bennem, és engedelmeskedj nekem. „A bűn tehát nem vérontás, lopás, csalás, hazugság, máséfféle – mondja Karácsony Sándor (1995: 31–2) – hanem engedetlenség Istennel szemben. ... kövessük tovább az első bűnt a maga végzetes útján. Hogy válik az első emberpár engedelmes gyermekből engedetlen gyermekké. Enged a kígyó csábításának. Kígyó vagy nem kígyó (...) egészen bizonyos hogy az ember kísértője az a valami, ami közös benne a kígyóval és minden egyéb földi teremtménnyel: a por és hamu, a föld,

amelyből vétetett, a testisége. Oh, a por nagyon jól érti a por szavát ... a bűn ... mindvégig az Isten ellen való engedetlenség, a por és hamu szava bennünk. ... Engedetlenség, testiség, tudás. Lehet-e ember bűn nélkül való?”

A bűn és a bűneset lényegét Pál apostol tanításaiból ismerjük, a Róm 5,12kk szerint a bűn Ádám bűnbeesése révén került a világba. Az első ember bűnének következménye az lett, hogy utódai mindannyian vétkezni kezdtek, és mert ezt tették, magukra vonták a halál büntetését. A bűn rémuralma, amely igába hajtotta mind a Mózes előtti, mind a Mózes utáni nemzedékeket, csak Krisztus üdvyszerző cselekedete által tört meg, a bűn hatalmánál csak az ő irgalma lehet nagyobb. De a *kegyelem* nem oldja fel az ember személyes döntési kötelezettségét. A kegyelem állapotában való döntésszabadság csak azok osztályrésze, akik az egy Jézus Krisztus által részesülnek a kegyelem és az igazság ajándékában: „*Amint tehát egynek vétke minden emberre kárhozatot hozott, ugyanúgy egynek üdvösséget szerző tette minden emberre kiárasztotta az életet adó megigazolást.*” (Róm 5,18). Ezt a gondolatot tartalmazza a Sermo, s ez az, ami virtuálisan legalábbis nincs a magyar nyelvű szövegben. De a *megváltásra*, a kegyelemre mégiscsak van utalás: az imádkozásra való felhívássorozat: *Wimaggomuc uromc isten kegilmet ez lelic ert ...* tartalmazza a bűnbocsánat kérését, a *paradicsom nyugalmát*, a mennyeknek országát, ha csak imperativusként is, a lélek számára.

Mit is tartalmaznak e sorok? Először is, hogy ezen imasorozat középpontjában a *lélek* áll, szemben az előző rész testközpontúságával. A Beszéd két része között feszülő ellentét az embert Istenhez való viszonyában szemlélteti: az ember testisége teremtményi mivoltában gyökerezik, s elsősorban az ember Isten előtti helyzetére utal: az ember nem osztható fel *isteni* (lélek) és *földi* (test) részre, az egyetlen szétválasztás csak Isten és ember, illetve menny és föld között lehetséges. A *test* az embernek az Isten előtti korlátait mutatja: önmagában képtelen Istent megismerni. Pál apostolra hivatkozhatunk ismét (1Kor 3,13; 2Kor 10,3; Róm 6,6; Róm 7,14; Róm 7, 25), ő az önmagából élő és önmagában bízó embert a testiség területére sorolja, mert a külsőségek fontosak számukra; önelégedettség jellemzi őket, saját ismereteiket teszik meg a valóság mértékévé, közben nem veszik észre, hogy a bűn mindent meghatározó hatalmának vannak kiszolgáltatva: a test az Istentől elszakadt és isten ellen lázadó élet. A *bűn* és a *halál* hatalmából az ember önerejéből nem tud megszabadulni. Erre egyedül Isten képes, aki a megszabadított életet a lélek erőterébe helyezi át. Ez a megszabadítás Krisztus által történik meg, akit az Isten a bűnös testhez hasonló formában küldött el, abban a formában amelyben a bűn uralma alá vetett ember is él. Krisztus, a bűn nélküli, halála és feltámadása a bűnt saját területén győzte le, a testben (2Kor 5, 21). Ezért is mondhatja a Sermo: „*Tehát, testvéreim, nem ez a verem a mi szállásunk ... A mi társaságunk – úgymond – a mennyekben van*” (Mészöly 1956: 107).

A *menny* a keresztény felfogás szerint – többek között – a boldog, üdvözült lelkek lakóhelye, az a *jobb haza*, ahová vágyakoztak és vágyakoznak Isten gyermekei:

„... *hogy ha földi sátrunk összedől, Istentől kapunk lakást: örök otthont a mennyben, amit nem emberi kéz épített. ... Maga Isten készített erre elő, Lelket adva nekünk foglalóul.*” (2Kor 5, 1–5). A mennyország Isten, az ő angyalainak és szentjeinek birodalma, a beteljesedés és az üdvösség országa, ahol az elhunytak Krisztussal az Atyánál vannak: A mennyország a cél képe, amire az ember teremtettet: az Istennél és az istennel való lét képe. A mennyország, a *paradicsom, Isten országa* a tökéletesen igazak tartózkodási helye: a kegyelem állapota, a nyugalom helye (Jn 14, 1kk; 2Thessz 1,7; Zsid 4,1kk): „*Erre szótatot hallottam az égből. 'Jegyezd fel: Mostantól fogva boldogok a halottak, akik az úrban halnak meg. Igen, mondja a Lélek, hadl pihenjék ki fáradalmaikat, mert tetteik elkísérik őket'*” (Jel 14, 13).

Az új Éden, az imádságsorozat paradicsoma (I. Sermo „*a sok időn át elveszett embert kereste és megtalálta, kit az ő drágalátos vérén meg is váltott, és így örvendezve oda őt visszavezérelte, honnét elsőben is elbukott*”) és a mennyország itt összekapcsolódik: egy új teremtés, egy új föld és ég állítódik szembe a régivel, s ebben az új teremtésben Isten együtt lakozik teremtményeivel: „*Új eget és új földet láttam. Az első ég és az első föld ugyanis elmúltak, és a tenger sem volt többé. Akkor láttam, hogy a szent város, az új Jeruzsálem alászállt az égből, az Istentől. Olyan volt, mint a völgényének fölékesített menyasszony. Akkor hallottam, hogy a trón felől megszólal egy harsány hang: 'Nézd, ez az Isten hajléka az emberek között! Velük fog lakni és ők az ő népe lesznek, és maga az Isten lesz velük. Letöröl szemükről minden könnyet. Nem lesz többé halál, sem gvász, sem jajgatás, sem vesződség, mert a régi világ elmúlt.' Akkor a trónon ülő megszólalt: 'Lásd, újratereitek mindent!'*” (Jel 21,1–5). Az új teremtésben a kint, a gyötrelmet a nyugalom váltja fel: „*Aki szeret engem az megtarja tanításomat, s Atyám is szeretni fogja. Hozzá megyünk és benne fogunk lakni. ... Békességet hagvok rátok. Az én békémet adom nektek. Nem úgy adom, ahogy a világ adja. Ne nyugtalankodjék a szívetek s ne csüggedjen!*” (Jn 14, 23; 27).

Isten országa egy nyomorúságok és szenvedések nélküli világ, tartalmi vonatkozásait a boldogmondásokból olvashatjuk ki: „*Boldogok a lélekben szegények, mert övék a mennyek országa. Boldogok, akik szomorúak, mert majd megvigasztalják őket. Boldogok a szelídek, mert övék lesz a föld. Boldogok, akik éheznek és szomjazzák az igazságot, mert majd eltelvek vele. Boldogok az irgalmasok, mert majd nekik is irgalmaznak. Boldogok a tiszta szívűek, mert meglátják Istent. Boldogok a békességben élők, mert Isten fiainak hívják majd őket. Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért, mert övék a mennyek országa*” (Mt 5,3–10). Isten országa az evangéliumok szerint Jézus Krisztusban valósul meg, a húsvét utáni korszakban az ő személyén van a hangsúly (ApCsel 8,12; 28,31): Isten országának beteljesedése Krisztus uralkodását jelenti, amelyben övéi, választottjai osztozni fognak: „*Ő szeret minket, vérével megváltott bűneinktől, s Atyjának, az Istennek országává és papjaivá tett bennünket. Övé a dicsőség és a hatalom örökkön örökké! Amen.*” (Jel 1,6).

„Megláttuk mitsoda halál az, mellyről szöll az Apostol. 's miképpen zsoldja ez a' halál a' véteknek: lássuk már rövideden azt is, mitsoda azaz örök élet, mellyről említést tesz az Apostol, 's miképpen ajándéka ez az élet az Istennek a' mi Urunk Jézus Krisztus által. ... Szent Pál a' Paraditsomi örök boldogságot nevezi életnek, mivel ellenébe akarja tenni a' halálnak, ... Az az élet, mellyet itt élünk, testi, bizonytalan, mulandó, össze van keverve fájdalokkal és keserőségekkel; de ama boldogabb élet Lelki, tökéletes, fundamentomára nézve bizonyos, 's tartosságára nézve örökké való. Elvettetik gyalázatos test ... Ekkor ujj életet hoz elő az Isten mi bennünk, , mivel ő szeret minket, 's mi is szeretjük őtet. Mint az élő testnek részei egymás boldogságában részt vesznek: úgy veszünk Istennek 's felebarátrainknak boldogságában, és ditsőségében. Micsoda ditsőséges Paradisoma a' szeretettel teljes szívnek! ... Ez a' földi élet származik a' mi lelkünknek testünkkel való összevontetéséből: ama más élet pedig, a' mi Istennel való edgyességünkből. Az Isten lesz az ő boldog teremtetéseinek örökkévaló középpontja. Ő lesz a' Lelke a' minden megszentelt lelkeknek. – Az Istenben találkozunk össze, – az Istenben edgyesülünk örökre, – az Istenben a' mi örömünk 's életünk összeolvadnak.” (Pap István 1833: *Közönséges halotti predikációk*, Veszprém. 233)

IRODALOM

- Balázs János 1985: *A szöveg*, Budapest, Gondolat.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*, Budapest, Akadémiai.
- Galgóczi László 1994: Ház, feze, verem, tömlőc, in Békési Imre és H. Tóth Imre szerk: *Bárczi Géza centenáriumi*, Szeged, MTA Szegedi Területi Bizottsága, 15–32.
- Horváth János 1931: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- Karácsony Sándor 1995: *A hatalom alá vetett ember*, Budapest–Cluj, Harmat–Koinonia.
- Mészöly Gedeon 1956: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Várnagy Antal 1993: *Liturgika*, Abaliget, Lámpás.

„... VEZESSE WT PARADISU(M) NUGULMABEL...”
(Zur Interpretation des ungarischen Sprachdenkmals
„Halotti Beszéd és Könyörgés”)

LÁSZLÓ GALGÓCZI

Die Textstruktur des ungarischen Sprachdenkmals „Halotti Beszéd és Könyörgés” gründet sich auf der zeitgenössischen Liturgie. Demnach steht einerseits der Tod des sündhaften Leibes, anderseits das ewige Leben der unsterblichen Seele im Mittelpunkt der Grabrede.

SZÓDARABOK

MOKÁNY SÁNDOR

A négy évtizede közzétett „A szódarabok funkcionális megelevenedése” című cikkében Pais Dezső (1956) azt a megfigyelését osztja meg az olvasóval, hogy a szavaknak bármelyik – teljesen szervetlen – darabja megelevenedhet, azaz képzet- vagy viszonyjelölő funkciót nyerhet; az ilyen önállósult szótöretnek találóan a „szódarab” nevet adta (uo. 402). Cikkét a következő mondattal zárja: „Ezúttal csak annyit jegyzek meg, hogy bizonyos fokig ebbe a jelentéskörbe tartom bevonhatónak a népetimológia névvel illetett – meglehetősen vegyes jellegű – eseteket, természetesen annak a figyelembe vételével, hogy ezeknél szódarabok nem formánsokká elevenednek meg, hanem szavakká” (uo. 406). – Neves nyelvészünk nyilvánvalóan az ilyen jellegű – alább bemutatásra kerülő – szavakká elevenedett szódarabfélékre gondolt:

1. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* című szótár rendkívül gazdag anyagában olvassuk, hogy a román *zmeu* ‘sárkány, szörny, rémállat, csodaállat’ főnév bekerülve a moldvai csángó nyelvjárásokba a fejlődés során *ezmó*, *ězmó*, *ezmu*, *ĕzmó*, *ĕzmo* és *szmeo* ‘mesebeli sárkány, vitéz, táltosló’ alakot öltött, a székely csángóknál viszont *ezmókus* ‘ua.’ változatban honosodott meg, s ez – a szótár szerzőinek véleménye szerint – „az *ezmó* és a *mókus* kontaminációjával keletkezett” (Márton–Péntek 1977: *ezmó* a.). – **Megjegyzések:** A *szmeo* szóteste a román *smeu* 1. ‘sárkány’; 2. ‘lídérc’ (Ghetie 1896: 420) átvételéről tanúskodik. – Idetartozik még – szerintem – a népmesében előforduló *ěznyó* ‘félelmetes, erős mesebeli óriás’, illetőleg *ěznyóné* ‘mesebeli óriás anyja, felesége’ (Gajcsána-Dunántúl: ÚMTsz 2: 241) adat is; az *m* (> *n*) > *ny* szórványos hangváltozásra vö. *iszamó* > *iszonyú*, *karamó* > nyelvjárási *karanyó* (TESz. *kanyaró* a.).

A Maros és a Nagy-Küküllő összefolyásának vidékén, azaz a régi Alsó-Fehér vármegye területén élő erdélyi magyarok az ‘egy fajta [pálinkaféle – M.S.] szeszes ital’-t, Nagyzerénden és Beregszászon a ‘pálinká’-t tréfásan *mókusvíz*-nek, Hódmezővásárhelyen viszont *mókustej*-nek nevezik (ÚMTsz. *lurka*, *mókustej*, *mókusvíz* a.). Vegyük még hozzá, hogy Nagyzerénden a ‘pálinkáspohár’-nak is *mókusvízes-pohár* a tréfás neve (ÚMTsz. *mókusvízespohár* a.). – A *mókustej* és a *mókusvíz* területi elterjedtsége, azaz szóföldrajza, valamint a lejjebb bemutatásra kerülő szemléleti, nyelvi analógiák arra engednek – nagy valószínűséggel – következtetni, hogy népetimológiai tevékenységének eredményeként keletkeztek az említett összetételek jelzői szerepű

előtagjai: a magyar nyelvérzék ugyanis az eredetileg **ezmókustej*, **ezmókusvíz* kompozitumok *ez* szódarabját *ez* mutató névmásnak érezte, s elvonta. Ugyanígy keletkezett például az eredetibb *ezüst* alakból a régi és nyelvjárási *üst* 'ezüst' is; vö. R. *ez üst* (1416 u./1450 k.: *ez vřřt*, a *-t* tárgyrag: BécsiK. 13) → R. *üst* (1533 u.: *üstet*, a *-t* tárgyrag: MonIrók. 3: 202) (EtSz., TESz., EWUng. *ezüst* a.), illetőleg a nyelvjárási – Bereg vármegye; Kide – *eleven ezüst* 'higany' → (Lajos) *eleven-üst* 'ua.', *üstforint*, *üstgyűrű* (Vép vidéke) 'ezüstforint; ezüstgyűrű', *uskanál*, *üslánc* (Szigetköz) 'ezüstkanál; ezüstlánc', *üstóra*, *üstpénz* (Somogy megye, Tolna megye) 'ezüstóra; ezüstpénz' stb. (ÚMTsz. 2: 242). – És végül: Az erős szeszes italnak, a pálinkának valószínűsített **ezmókustej*, *-víz* eredeti változata mellett szól egyébként a nyelvünkben élő megnevezési-szemléletbeli párja, a *sárgánytej* is; vö. *sárgánytej* 'mesebeli sárgány teje' → 'meggyújtott s cukorral édesített szilvapálinkából készített szeszes ital' (Ballagi 1868–1873, 2: 503), *sárgánytej* vagy *-táj* 1. (Baranya megye Pellérd; Bács-Bodrog vármegye Dautova; Háromszék vármegye) [tréf.] 'pálinka', 2. (Balaton melléke) [tréf.] 'krampampuli' (MTsz. 2: 351); *sárgány* 'egy fajta mesebeli állat' → 'pálinkafőzésnél az először lecsöpögő erős szesz' (Markó 1981: 223); 1. még: *boszorkánfing* (Hugyag), *boszorká-fing* (Sümeg), *boszorká"fi"ng* (Lovászpátona), *boszorkányfing* (Ada; Szeged) [tréf.] 'pálinka' (ÚMTsz. 1.: 568; Bálint 1957, 1: 180); stb. – A *mókustej*, *-víz* fejlődési előzményeit – képletbe sűrítve – így ábrázolom:

rom. *zmeu* >> m. *ezmó* stb. → *ezmókus* [= *ezmó* × *mókus*] → **ezmókustej*, *-víz* → *mókustej*, *-víz* [\Leftarrow (\emptyset *ez* mut. nm.) *mókus*].

2. A romániai magyarság nyelvében eléggé ismert szaknyelvi szó a 'munkacsoport' jelentésű *ekipa* (Márton–Péntek 1977: 127). Ennek a román kölcsönszónak (vö. rom. *echipa* 'munkacsoport') ilyen ritka vagy egyedi (hang)alakváltozatai vannak: *ekipa*, (Egrespatak), *ekipa* (Omor; Középlak, Kolozs), *ekipa* (Kérő, Magyarfodorháza), *ekipa* (Ördögkeresztúr) és a mezőköbölkúti *kipa* (uo.). – Az utóbbi változat az eredetibb *ekipa* alakból keletkezett: a magyar nyelvérzék a mutató névmásnak vélt szókezdő magánhangzót elvonta. – E jelenség szemléltetve:

rom. *echipa* > m. *ekipa* stb. → *kipa* [\Leftarrow (\emptyset *e* mut. nm.) *kipa*].

3. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának *vincellér* 'a szőlő gondozásával megbízott (szakképzett) mezőgazdasági alkalmazott' szócikkében utalást találunk az ÚMTsz. cédulaanyagából kiemelt *pincellér* 'ua.' adatra, majd a magyarázó részben – többek között – megállapítja, hogy ez a nyelvjárási szóalak „népetimológias alakulás” (TESz. 3: 1194).

Sem az MTsz., sem az ÚMTsz. nem tartalmazza a kalotaszegi Bogártelke nyelvjárásában élő *cellér* 'vincellér' szóváltozatot (Gálffy–Márton 1965: 25); ezzel

magyarázható talán, hogy szófejtő szótáraink nem foglalkoznak vele. – E borász szak-
szó létrejöttének több valószínű(síthető) magyarázata lehet:

a) Elképzelhető – feltevésként –, hogy a bogártelki magyarok nyelvérzéke a német eredetű (vö. bajorosztrák *weincierl* ‘szőlőmunkás’) régi jövevényszavunkat, a *vincellér*-t *vin* ~ *vin* ‘vén’ és *cellér* állandósult szókapcsolatra bonthatta. Mivel a *vén* ilyen – jelzői – szerepben gyakran tréfás, gúnyos, rosszálló jelentésű (vö. *vén csont*, *vén banya*, *vén tarisznya*; *vén diák*, *vén legény*, *vén lány*; stb.: ÉrtSz. *vén* a.), a nyelvérzék e sajátos hangulatú első tag elhagyásával – jelentéstapadással – önállósította az utótagot; vö. például a jelentéstapadással létrejött *napkelet* → *kelet*, *napnyugat* → *nyugat* (TESz. *kelet*² a.) eseteket.

b) A *cellér* létrejöttének mégiscsak az lehet a legkézenfekvőbb magyarázata, hogy a nyelvérzék a *vincellér* főnévnek *vin* szódarabját a ‘bor’ jelentésű román *vin* (Ghetie 1896: 491) szóval azonosította, s ebből a *vin* ‘bor(os)’ + *cellér* jelentéstömörítő összetételből vált ki jelentéstapadással az utótag. – Fontosnak tartom megjegyezni: az a), de méginkább a b) pontban elmondottak alapján aligha lenne helyénvaló arra gondolni, hogy a *cellér* ‘vincellér’ keletkezésében közvetlen szerepet játszhatott volna az erdélyi nyelvjárások *cellér* ‘sóhajós; sókereskedő’ (l. még: *sócellér* ‘sókereskedő’, *cellérsó* ‘cellérek szállította só’; EtSz. 635, illetőleg: „cellérek futtatóján ...” helynév: SzT. 1: 1154, valamint több régi *chelleer*, *Celleer*, *Cheller*, *Czeller* ‘Cellér’ család-név: Kázmér 1993: 201) tisztázatlan eredetű szava, ti. ennek a kihalt szónak különböző szerepű utolsó előfordulási adatai majdszak kétszáz évesek (EtSz. 635, SzT. 1: 1154). – **Megjegyzés:** A Nyitra vidéki magyar *vincúr* ‘vincellér’ a szlovák *vincúr* ‘ua.’ (< ném. *winzürl* ‘ua.’) átvétele (Kniezsa 1955: 559).

A *vincellér* népetimológias folyamatait képletesen így jelölöm:

➤ *pincellér* [← *pince*]

ném. *weincierl* ➤ m. *vincellér* ➤ **vin-cellér* [← rom. *vin* ‘bor’ + *cellér*] ➤ *cellér* [← (Ø *vin* ‘bor/os’) *cellér*]; kevésbé valószínű: *vincellér* ➤ **vin-cellér* [← *vin* ~ *vin* ‘vén’ + *cellér*] ➤ *cellér* [← (Ø *vin* ‘vén’) *cellér*].

4. Háromszék vármegye magyarsága a századfordulón még jól tudta, hogy a ‘mellcukor’-nak értelmezett *mellbambuc* milyen cukorkaféle (Zolnay 1905: 428, *Bambuc* a.). Az ÚMTsz. munkaközössége szótározta ezt az adatot (is), de a ‘mellcukor’ jelentés körüli bizonytalanságát – jogosan – [!] jellel fejezte ki (ÚMTsz. 3: 1214 *mellbambóc* a.). A megfejtés Ballagi Mór szótárában van elrejtve, ti. a *mellcukor* nincs önállóan szótározva, hanem a *cukor* szócikkben számba vett cukorfélék között bukkan-
tam rá, íme: „*fehér, sárga cukor, égett, v. mellcukor; szemcsés cukor; nád-, tej-, ré-
pacukor; süvegucukor; krumpticukor; árpacukor; medvecukor*” (Ballagi 1868–1873:

158–9). – A régi *mellicukor*, *-bambuc* úgy keletkezett, hogy a *karamelcukor* \geq *karamellicukor* összetétel *mel* szódarabját a nyelvérzék a *mell* testrésznévvel azonosította – ebben közrejátszhatott analógiásan a régi *mellpor* ‘köhögés elleni por’ (ÉKsz. 941) is –, majd jelentéstapadással elvonta a *mellicukor* jelzős összetételt. A ‘karamellicukorka’ jelentésű *mellbambuc* a *mellicukor* analógiájára alakulhatott. – A *karamell* vándorszó; hozzánk a német *Karamel* ‘égett cukor; ennek felhasználásával készített édesség, cukorka’ közvetítésével került (TESz. 2: 376). – Mindez képletben kifejezve:

ném. *Karamel* > m. *karamel(l)* \rightarrow *karamellicukor* \rightarrow *mellicukor* [\Leftarrow (\emptyset *kara*)*mell* ‘testrész’ + *cukor*] ‘karamell’ \Leftarrow *mellpor*.

5. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint az eredeti ‘batyu, tarisznya’ jelentéstartalmú régi nyelvi és nyelvjárási *péra* főnév felvette még a ‘nőstény állat ivarszerve’ \rightarrow ‘alfél’, illetőleg – a *húsos péra* szókapcsolatban – a ‘hússal töltött (battyhoz hasonló) tésztaféle’ jelentést; termésük formájának alapján különböző gyógynövényeket is neveztek el ezzel a latinból átvett (vö. lat. *pera* ‘batyu, tarisznya’) jövevénszóval; a szerkesztők rámutatnak arra, hogy a „*péra* ‘burgonya’ (1838: Tsz. *Burgonya* a.) nem tartozik ide” (TESz. 3: 159). A német nyelvű szövejtő szótárunk a ‘burgonya’ jelentésű szóval kapcsolatban megjegyzi még, hogy „es ist evtl Wkürzung aus *korompéra* (\rightarrow krumpli)” (EWUng. 1144).

Beke Ödön úgy véli, hogy ‘nőstény állat ivarszerve’ „jelentése van a *Laurus Alexandrina*, csapfű, földi borostyánfű *pérafű* nevében, mint Melius írja *Herbariumában* (1578): *Aszszony-ember teste fű, Pera fű* neuc à Bábáknál, és az Olaszoknál. – Az elnevezést megmagyarázza használata: Ha à gyökerét è fűnec meg szárazstod porra töröd, edes borba, vagy Malos’aban meg iszod, Hamar szűlést téssen, könnyebbiti à szűlést ... Es à fűue az Aszszony-ember le szállot Matrayát [= ‘méhét’ – M. S.] fel viszi ha rea kőtöd (185a)” (Beke 1937: 24). – A *pérafű*-nek Beke által megnevezett jelentése tulajdonképpen másodlagos: a népetimológiás értelmezést a gyógynövény ismert alkalmazása, használata indukálta. – A népetimológiás változás mellesleg így ábrázolható:

lat. *pera* ‘batyu’ \gg m. *pérafű* [= *péra* ‘batyu’ + *fű* ‘gyógynövény’] \rightarrow *pérafű* [\Leftarrow *péra* ‘ivarszerv’ + *fű* ‘gyógynövény’].

A ‘burgonya’ jelentésű nyelvjárási *péra* szavunk vagy *korompéra*-ból (lásd fent), vagy *kolompéra* alakváltozatból rövidülhetett. Az utóbbi alakváltozat nagyobb valószínűségét támogatja azt a tény, hogy mind a *kolompéra*-nak, mind a *péra* ‘burgonya’ hangalakváltozatainak eléggé egységes a szóföldrajzi elhelyezkedése. Íme: *kolompéra*: Dráva melléke Kopács (MTsz. 1: 1156), *péra*: Baranya megye; *péra leves* ‘krumplileves’: Szlavónia; *péra* ‘burgonya’, *péra kása* ‘burgonyás kása’: uo. (MTsz. 2: 118; e két utóbbi adat nagy valószínűséggel Harashti, Szentlászló, esetleg Rétfalu,

Kórógy nyelvjárásából származik: Szarvas 1876: 12; Balassa 1894: 162–163); *p'ĕirá* 'burgonya': Kórógy (MNYA. 29) ~ *pé'rá* 'ua.', *p'ĕ'rábogáqr* 'a krumplit fűró kukac', *p'ĕ'ráderc* 'tört krumpli, paprikás, hagymás zsírral leöntve' *p'ĕ'ráleves(ke)* 'krumpli-leves', *pé'rászúszogo* 'krumplis étel' stb. (Penavin 1968–1978, 2: 362–363). – Deme Lászlónak (1944: 275–279) és nyomában az az EWUng.-nak (*krumpli* a.) az a véleménye, hogy az északkeleti magyar nyelvjárások *kompera*-féle – tehát *-a-ra* végződő – változatai a szlovák nyelv közvetítésével kerülhettek nyelvünkbe. A kopácsi *kolompéra* szóvégi *-a* hangja – szerintem – viszont a horvát *kròmpīr* 'burgonya' főnév *krompīra* birtokos esetének (Berneker 1908–1913: *krompīr* a.; Stevanović et al. 1990, 3: 85) átvételét valószínűsíti. A (*kolompéra* →) *péra* változat létrejöttében a 'nőstény állat ivarszerve' jelentésű *péra* szó is közrejátszhatott ugyanúgy, mint a tiszabölkényi *a kolompérját* ~ Ejnye *a kolompérját*, hát mi lesz itt! (ÜMTsz. *kolompér* a.) enyhe káromkodás keletkezésében. – A *péra* 'burgonya' szódarab megelevenedési folyamata szemléltetve:

horv. (*kròmpīr*) gen. *krompīra* >> m. *kolompéra* → *péra*
[← (Ø *kolom*)*péra*] 'burgonya'

6. A Szilágyság több helyi nyelvjárásában a 'burgonya' – *pirkó*: vö. Szilágypanit: *krompli* mellett a régies *pirkó*^u, Nagy- és Kisdoba: *kolompér* mellett a régies *pirkó*^u, Egrespatak és Szilágyfőkeresztúr: *pirkó* mellett az újabb *krumpli* (Márton 1976: 20: 16), Zilah vidéke: *pirkó* (ÜMTsz. kéziratából). Tekintettel arra, hogy szintűgy a szilágysági nyelvjárásban meglehetősen el vannak terjedve a *kolompīr* ~ *kolompīr*-féle változatok (Márton 1976: 16), ezért nagy valószínűséggel megállapíthatjuk: a *pirkó* változat a *kolompīr* utolsó szótagjának, szódarabjának megelevenedése révén jöhetett létre. A metamorfózis együtt járt a *-kó* kicsinyítő képző felvételével, kiegészülésével; ilyen kicsinyítő-becéző képzős alakulatok: *szán-kó*, *has-kó*, *szesz-kó*, *pej-kó* stb. A *kolompīr* → *pirkó* változást készíthették a kicsinység, apróság képzetét érzékeltető *pirkónyi* (Oltszakadát) 'nagyon pici, parányi' (ÜMTsz. kéziratából), *pirinyó* (a Szilágyságban is ismert) 'ua.', *piri*, *pirinka*, *pirinkó*, *pirci* (Székelyföld) 'ua.' (MTsz.) stb. hangutánzó-hangfestő eredetű (TESz. *pirinyó* a.) szavak (is). – Ennek a szódarabnak a megelevenedési folyamatát így ábrázolhatjuk:

kolompīr, *kolompīr* stb. → *pirkó*, *pirkó*^u stb. [← (Ø *kolom*)*pir*+*kó*] 'burgonya'.

7. Annak a tojasnak, amit azért tesznek a fészekbe, hogy a tyúk állandóan oda-tojjék, igen változatos elnevezései vannak. Itt csak néhány idetartozó (hang)alakváltozatot vizsgálunk meg.

A szláv, közelebbről szlovén *položnik* 'tojás, amelyet a fészekben hagynak' nyelvünkbe kerülve változatos fejlődésen ment át (TESz. *palozsnak* a). Így például a Tolna megyei Kakasd nyelvjárásában *polozsnyak* ~ *polozsna* alakok élnek együtt, a

közei Szárászon viszont *porozsmak* ~ *porozsnak* változatokat jegyeztek fel (MNyA. 586 *palozsnya*). A *k* többesjelnek felfogott *polozsnak* alakból elvonással keletkezett a kakasdi *polozsna* (vö. *csárdák* :> *csárda*, *polturák* :> *poltura* 'kis értékű pénz': TESz. *csárda*, *poltura* a.), a szárászói *porozsmak* alakban végbement *n* > *m* változásra vö. *csalán* > nyelvjárási *csalám*, *pózna* > régi és nyelvjárási *pózma*; *Fornos* > *Farmos* (TESz. *csalán* és *pózna* a.; Kiss 1995: 32). A *porozsmak* alakváltozat utolsó szótagját, szódarabját a csikmindszentiek 'magnak hagy valamit' (ti. tojást, hogy a tyúk abba a fészekbe tojjon) jelentésű *mag*-nak értelmesítették, miként ez az alábbi példából egyértelműen kiderül: „... azt a tojást, amelyiket a fészekbe teszik, hogy a tyúkok oda tojjanak, *porozsmagnak* nevezik” (Csomortányi 1990: 57). A Gyimesi szoros völgyecinek vidékén, a Tatros folyó völgyében és a Csiki havasokban élő magyarság – az első tagnak az elhagyásával – önállóította, azaz jelentéstapadással elvonta a 'csalítójas' jelentésű *mag* főnevet (ÚMTsz. *mag* 7. jelentés; e szótár munkaközössége is *palozs* + *mag* elemekből alakult összetételként értékeli a *palozsmag* szóváltozatot, ti. utal rá a *mag* utótaggal alakult összetett szavak között). Meg kell említenem még, hogy Yrjö Wichmann (CsángSz. 117) is följegyezte az értelmesített *poloz-mog* 'Lockei (im Hühnernest)' változatot. – Az átalakulási folyamatot így ábrázolom:

szlovén *položnik* >> m. *polozsnyak* :> *polozsna* ~ *porozsnyak* > *porozsmak* → *poloz-mog* ~ *porozsmag* [← (Ø *porozs*)*mag* 'fészekben magnak hagyott tojás'] → *mag* 'csalítójas'.

8. A több nyelvbe is bekerült egyházi latin *praedicatio* 'igehirdetés, hitszónoklat' főnév régi magyar adatai között szintén találunk népetimológia által értelmesített változatot: *Prédikátezóhoz* [helyesen: *Prédikátczóhoz*] (1585: Cal. 235: TESz. *prédikál* a.); a kiejtés szerinti írásmód árulkodik arról, hogy a nyelvérzék minőségjelzős kapcsolatra bontotta idézett szavunkat, azaz *prédikát* [= *prédikál* + *-t* képzős] melléknévi igenévre és *szó* 'beszéd' főnévre. Az Új magyar tájszótár még kiadatlan, de már megszerkesztett – idevágó – szócikkeiből megtudhatjuk, hogy néhány erdélyi nyelvjárásunkban a hitszónoklatnak *prédikaszó* (Tatrag), illetőleg *prédika-szó* (Hétfalú) a neve. Látjuk, hogy ez a változat a melléknévi igenév *-t* képzőjének elvonásával keletkezett. – A rácalmási *prédika* 'prédikáció', valamint a nagyzeréndi és feketeagyarmati *prédika* 'unalmas, hosszú dorgálás, korholás' (vö. *Nem szeretem asztat a sok prédikát hálgtatni*: Nagyzerénd) elvonás vagy a *prédikál* igéből (vö. *himba* <: *himbál*, *sétál* <: *sétál* stb.; TESz. *himbál*, *sétál* a.), vagy – a TESz. (3: 280) szerint – „esetleg a népetimológiának is felfogható N. *prédikaszó* 'ua.' alakból ...”.

Érdekes szóváltozat – továbbá – a szintűgy 'prédikáció' jelentésű *káccó* (Szenna), illetve ennek hangváltozata, a *kácó* (Csököly). A szintén csökölyi *pördiká* 'prédikál', a *pördikálni* 'prédikálni' és a *pördikáció* 'prédikáció' adatok alapján egy eredetibb **pördikáccó* változathoz rövidült a *káccó*, tkp. *kát* 'kiált(ott)' + *szó* 'beszéd'

(a *tsz* összeolvadásos affrikációjára vö. *látsz* kiejtés szerint: *lácc* stb.). A csökölyi *kácó*-ban végbement *cc > c* mássalhangzó-rövidülés talán annak a következménye, hogy idővel teljesen elhalványult, kialudt az összetett szó szemléleti háttere. – Végezetül még annyit: Mind a csökölyi *pördiká* ‘pap prédikációt mond’, mind pedig az azonos jelentésű nyelvjárási *perdiká* (Babosdöbréte), *përdikál* (Curgó, Vép vidéke), *pergyiká* (Nádújfalu) stb. változatok a *pöröl ~ përel ~ perel* ‘veszkeedik, perlekedik’ és a *prédikál* ‘predikációt mond’ kontaminációjával keletkezettek. – A végbement változások ábrázolása:

lat. *praedicatio* >> m. *prédikáció* → *prédikáccó* [= *prédikát* ‘prédikált’ + *szó* ‘beszéd’] :> *prédikaszó* [= *prédika*(\emptyset t) + *szó*] :> *prédika* [= *prédika* (\emptyset *szó*)],

illetőleg:

prédikáccó → **pördikáccó* [\Leftarrow (\emptyset *pördi* ‘pör/ölvel’) *kát* ‘kiált(ott)’ + *szó* ‘beszéd’] → *káccó > kácó* ‘prédikáció’.

9. ‘A porcsinfélék családjába tartozó kerti növény’ jelentésű *portuláká*-nak alábbi nyelvjárási változatai vannak a TESz.-ben: *portolácska*, *portolánka*, *portolika*, *portula*, *portulácska* és *portulánka* (*portuláka* a); a magyarázó részben megjegyzi, hogy az alakváltozatok „az eredeti *portuláká*-ból a tévesen beleértett kicsinyítő képző cseréjével, elvonásával stb. keletkeztek”. – Az EWUng.-nak is lényegében azonos a véleménye a felsorolt nyelvjárási változatokkal kapcsolatban; íme: „... einige Var entstanden mit spielerischem DimBSf” (*portuláka* a.).

Több bizonyítékom van arra, hogy a ‘porcsin’ jelentésű *portulánka* (Erdőd, Nagykároly, Tasnád, Zilah), illetőleg ‘kerti virágfajta’ – az ÚMTsz. megjegyzi: „[es. ua.]” (*portulánka* megszerkesztett szócikke) – bizonytalan jelentésű, de a *Portulaca* növénynevezettségbe tartozó *portolánka* (Hont vármegye) változatok népetimológián keletkeztek a *lánka* ‘leányka’ beleértésével. Tudjuk, hogy „a *Portulanca* növénynevezettségbe különféle növények tartoznak, a növénynevek népi használatában pedig következtetések és keveredések (én emeltem ki: – M. S.)” (TESz. *porcsin* a.) tapasztalhatók; de az viszont biztos, hogy már a 16. század második feléből vannak adataink a ‘*portulaca oleracea*’ jelentésű *kövé* *porcsin*-ra (TESz. *porcsin* a.; l. még CzF. 5: 303). Ez utóbbinak az analógiájára keletkezhetett a ‘*portuláka*’ jelentésű nyelvjárási *kövé*-*lyányka* (Zemplén vármegye Dergnyő: MTsz. 1: 1225) feltehetően egy előző népetimológiás **kövé* *portolyányka* változattól. – A változások menete képletesen ábrázolva:

- a) *portoláka ~ portuláka* \rightarrow *portolánka ~ portulánka* [\Leftarrow *porto* + *lánka* \sim *portu* + *lánka* 'leányka'];
- b) **kövér portolyánka* [= *kövér porto* + *lyánka*] \rightarrow *kövér lyánka*
 [\Leftarrow *kövér* (\emptyset *porto*)/*lyánka*] \Leftarrow *kövér porcsin*

Az itt bemutatott, szavakká elevenült szódarabok felfedik a népetimológia igen változatos szóteremtő mechanizmusát. A példák rámutatnak arra is: sem az elsődleges, sem a másodlagos (harmadlagos) motivációjú szavak világának nincs – és nem is lehet – világos határokkal körbezárt, saját birodalma; e két kontinensnyi szó-világ számlálatlan esetben összefolyik, s ezért egységbe szervezésük mindkettőjük egyenrangú tanulmányozásának függvényében valósulhat meg.

JELMAGYARÁZAT

- \rightarrow = népetimológiás változat(ok)
- \Leftarrow = népetimológiás változást indukáló szó- és/vagy jelentés(változat)
- \emptyset = ál vagy valós szó-, ill. toldalékmorféma elíziója.
- \Leftarrow = szintaktikai, illetőleg nyelvszemléleti induktorok

IRODALOM

- Balassa József 1894: A szlavóniai nyelvjárás, *Magyar Nyelvőr* 23, 162–169.
- Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Ballagi Mór 1868–1873: *A magyar nyelv teljes szótára I–II*, Budapest, Franklin.
- BécsiK. = Bécsi Kódex, 1416 u./1450 k. Kiadva: Mészöly Gedeon közz. 1916: *Új Nyelvemléktár I*, Budapest, MTA.
- Beke Ödön 1937: Nyelvtörténeti adatok, *Magyar Nyelvőr* 66, 23–26.
- Berneker, Erich 1908–1913: *Slawisches etymologisches Wörterbuch I*, Heidelberg, Winter.
- Cal. = Ambrosii Calepini Dictionarium decem lingvarum, 1585, Lvgdvni. Kiadva: Melich József közz. 1912: *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*, Budapest, MTA.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–74: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest/Budapest, Emich Gusztáv.
- CsángSz. = Csűry Bálint–Artturi Kannisto szerk. 1936: *Yrjö Wichmanns Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluier Csángódialektes*

nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángó-dialekt, Helsinki.

Csomortányi Magdolna 1990: Az állattartás csiki szókincséből, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 34, 55–57.

Deme László 1944: Krumpli, kolompér, *Magyar Nyelv* 40, 275–279.

ÉKsz. = Juhász József szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.

ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.

EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944: *Magyar etymologiai szótár I–II*, Budapest, MTA.

EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–4: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.

Gálffy Mózes–Márton Gyula 1965: Tájszók Kalotaszegről és környékéről, in *Studii de lexicologie*, Cluj, Universitatea Babeş–Bolyai, 7–156.

Ghetie János 1896: *Román magyar szótár iskolai és magánhasználatra*, Budapest, Franklin.

Kázmér Miklós 1993: *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Kiss Lajos 1995: *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése = Nyelvtudományi Értekezések* 139, Budapest, Akadémiai.

Kniezsa István 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1/1–1/2*, Budapest, Akadémiai.

Markó Imre Lehel 1981: *Kiskanizsai szótár*, Budapest, Akadémiai.

Márton Gyula 1976: Mutatvány a „Szilágysági tájnyelvi atlaszból”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 20, 3–20.

Márton Gyula–Péntek János 1977: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*, Bukarest, Kriterion.

MNyA. = Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*, Budapest, Akadémiai.

MonIrók. 3 = *Verancsics Antal összes munkái 2* (Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek II. osztály: Írók 3), 1857, Pest, MTA.

MTsz. = Szinnyi József szerk. 1893–1901: *Magyar tájszótár I–II*, Budapest, Hornyánszky.

Pais Dezső 1956: A szódarabok funkcionális megelevenedése, *Magyar Nyelv* 52, 401–406.

Penavin Olga 1968–1978: *Szlavóniai (kórógyi) szótár I–III*, Újvidék, Forum.

Stevanović, Mihailo et al. szerk. 1990: *Речник српскохрватскога језика*, Нови Сад, Матица Српска.

Szarvas Gábor 1876: A szlavóniai tájszólás, *Magyar Nyelvőr* 5, 9–13.

SzT. = Szabó T. Attila szerk. 1976-tól: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, Bukarest, Kriterion.

TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.

Tsz. = Döbrentei Gábor–Kecskeméti Csapó Dániel szerk. 1838: *Magyar tájszótár*, Budapest, Magyar Tudós Társaság.

ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva szerk. 1979-től: *Új magyar tájszótár*, Budapest, Akadémiai.

Zolnay Gyula 1905: Tájszók gyűjteménye: A Nagy Szótár adataiból, *Magyar Nyelv* 1, 427–429.

WORD FRAGMENTS

SÁNDOR MOKÁNY

The author examines the origin of words whose inorganic fragments are given life by folk etymology:

1. **ezmókustej*, -víz → *mókustej*, -víz 'schnapps'
2. Roumanian *echipa* > Hung. *ekipa* → *kipa* 'work-group'
3. *vincellér* → *cellér* ~ *pincellér* 'vine-dresser'
4. *karamellcukor* → *mellcukor* 'toffee'
5. *kolompéra* → *péra* 'potato'
6. *kolompír* → *pír+kó* 'potato'
7. *porozsnak* > *porozsmak* → *porozs-mag* 'Lockei (im Hühnerneist)' → *mag* 'ibid.'
8. *prédikáció* → *prédikáccó* [= *prédikált* + *szó* 'preached word'] → *káccó* [= *kát* (*kiáltott*) 'shouted' + *szó* 'word'] 'preaching'
9. *portoláka* → *portolánka* [= *porto* + *lánka* 'girl'] ~ **kövért portolányka* [= *kövért* 'fat' + *lánka* 'girl'] → *kövért lányka* 'purslane'

These words introduce the reader to the rainbow-hued world of creative folk etymology. – The data also show that neither primarily, nor secondarily motivated words have clearly demarcated realms; these two vast worlds of words converge numbers of times, and therefore holding them together is realizable through treating both of them on equal terms.

A MAGYAR MONDATSZERKEZET LEÍRÁSA HPSG KERETBEN

SZÉCSÉNYI P. TIBOR

0. Bevezető

Carl Pollard és Ivan A. Sag, a Stanford Egyetem munkatársai, a nyolcvanas évek második felében megalkották a Head-Driven Phrase Structure Grammar (a továbbiakban: HPSG) (Pollard – Sag 1987, 1994), ami egy új felfogású nyelvtan volt a nyelvészkörökben addig leginkább elterjedt **Kormányzás és kötés** elmélet mellett.¹ Az új felfogás abban mutatkozott meg, hogy a szintaxis és a szemantika párhuzamos és egységes kezelését tette lehetővé, valamint a mondat szerkezet leírása egyszintű volt, vagyis nem különböztetett meg mély és felszíni szerkezetet.

Pollard és Sag a HPSG keretében elsősorban az angol nyelv leírását oldotta meg, de mások egyéb nyelvekre is alkalmaztak ilyen nyelvtanokat. Az angol nyelvre kidolgozott változat számos olyan problémát meg tudott oldani, amit a hagyományos transzformációs nyelvtanok nem tudtak kielégítően kezelni.

A magyar nyelvre eddig még nem készült HPSG jellegű leírás, bár néhány tanulmány már jelzi azt, hogy a hazai kutatók előtt sem ismeretlen a jegystruktúras megközelítési mód. Ezek közül a munkák közül érdemes megemlíteni Kálmán László és Rádai Gábor (1996) cikkét a megszakított összetevőkről, amely ezeket a jelenségeket konstrukciós nyelvtani szempontból vizsgálja, valamint a Kálmán László és Jeff Goldberg által kidolgozott Budapest Unification Grammar (BUG).

Ez a tanulmány a magyar nyelv leírására tesz kísérletet HPSG keretben. Persze a teljes leírás meghaladná mind a kívánt terjedelmet, mind az elvárható követelményeket. Ezért csak néhány, a magyar nyelvre jellemző, az angoltól eltérő jelenséget veszek nagyító alá, hogy majd egy későbbi, teljesebb leírás erre alapulva jöheszen létre. Ilyen speciális nyelvi jelenségek főként a mondat szerkezet szintjén figyelhetők meg, például a szabad szórendűség és következményei, a topik és a fókusz kezelése, igevivők és segédigék, valamint az infinitívusos mondatok. A dolgozat folyamán sokat fogok

¹ A kormányzás és kötés elméletéről lásd bővebben: Chomsky, Noam 1981: *Lectures on Government and Binding*, Dordrecht, Foris.

támaszkodni a Kálmán László–Rádai Gábor által írt cikkeire. Nagyon sok ötletet tőlük vettem át, a HPSG által megkívánt formára alakítva.

A dolgozat első részében a HPSG-t ismertetem röviden, csak azokra a legfontosabb dolgokra szorítok, amiket a későbbiekben használni kívánok. A következő részben a magyar nyelvre vonatkozó megoldási javaslatok találhatóak. Az itt felvázolt gondolatmenet egy része megtalálható az *On complements of complements in Hungarian* című cikkben is (Szécsényi 1997).

1. A HPSG röviden

A HPSG alapjait az 1987-es *Information based syntax and semantics* címmel megjelent könyvben fektette le Carl Pollard és Ivan A. Sag (1987). Ennek egy jelentősen továbbfejlesztett változata a *Head-Driven Phrase Structure Grammar* (Pollard–Sag (1994)). Maga a nyelvtan több előzetesen kidolgozott nyelvtani keretre épülve, azok bizonyos komponenseit felhasználva alakult ki. A legjelentősebb ezek közül a GPSG.²

A HPSG-ben a nyelvi objektumok, azaz a lexikai egységek és a frázisszerkezetek leírása **jegystruktúrák** segítségével történik. A jegystruktúrák jegy-érték párokból állnak. A jegyek neveit csupa nagybetűvel szokás jelölni, pl.: HEAD. Egy jegy értéke vagy maga is jegystruktúra, vagy pedig atomi érték.³ Egy mondat elemzése tulajdonképpen az a folyamat, amely során a lexikai egységek jegystruktúráit beépítjük egy nagyobb, a frázisokat és a mondatot leíró jegystruktúrába.

A frázisszerkezetek abban különböznek a lexikai egységektől, hogy rendelkeznek egy úgynevezett DTRS jeggyel, aminek értéke egy jegystruktúrákból álló lista. A DTRS jegy értékekül szolgáló lista felsorolja, hogy az adott frázisnak mik a közvetlen összetevői, például a *Péter szereti Marit* frázis három összetevőből áll: *Péter*, *szereti*, *Marit*:

- (1)
$$\left[\begin{array}{l} \text{PHON: Péter szereti Marit} \\ \text{DTRS:} \langle [\text{PHON: Pé ter}], [\text{PHON: szereti}], [\text{PHON: Marit}] \rangle \end{array} \right]$$

²A GPSG-ről lásd bővebben: Gazdar, Gerald – Klein, Ewan – Pullum, Geoffrey K. – Sag, Ivan A. 1985: *Generalized Phrase Structure Grammar*, Oxford, Basil Blackwell; Mass, Harvard University Press.

³Valójában minden jegystruktúrát irányított gráfként kell elképzelni, amelyben a jegyeket élek jelképezik, egy jegy értéke pedig az a csomópont, ahova az él mutat. Attól függően, hogy egy csomópontból indulnak-e ki élek, a csomópont jegystruktúra, vagy atomi érték.

A lista elemei vagy maguk is frázisszerkezetek, vagy pedig lexikai egységek. A listaértékeket a HPSG csúcsos zárójelek közötti felsorolással jelöli.⁴

A nyelvi alapegységek (szavak) a lexikonban vannak tárolva. Ezeken a lexikai egységeken működnek a **lexikai szabályok**. A lexikai szabályok nem rendezettek, viszont választhatóan alkalmazhatóak vagy elhagyhatóak. A lexikai szabályok $A \Rightarrow B$ alakúak, ahol A és B egy jegystruktúra. Olvasata a következő: Ha egy X lexikai egység jegystruktúrája tartalmazza az A jegystruktúrában meglevő jegyeket, mégpedig ugyanolyan értékekkel (azaz X **kiterjesztése** A-nak, ti. több információt tartalmaz), akkor létezhet olyan X' lexikai egység is, amely annyiban különbözik X-től, hogy a B jegystruktúrában szereplő jegyeket (is) tartalmazni fogja, a B értékeivel. A lexikai szabályok tehát új jegyeket vezethetnek be és már meglevőket változtathatnak meg. Lexikai szabály segítségével történik például az aktív igéből a passzív ige képzése.

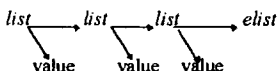
A lexikai szabályok után működnek a **default szabályok**. Ezek az egységeknek azon jegyeiről rendelkeznek, amelyek a lexikonban azodáig még nem kaptak értéket, de mégis kell, hogy legyen valamilyen alapértékük.

Ezután következhetnek a tényleges nyelvtani szabályok. A frázisszerkezeteket, amik szintén jegystruktúrák, **közvetlen dominancia sémák** (ID sémák) állítják elő. A frázisszerkezetek abban különböznek a lexikai egységektől, hogy rendelkeznek a DTRS jeggyel.

Az így kialakuló frázisokon működnek az **elvek**, amelyek a szülőcsomópont jegyeit határozzák meg. Az elvek szintén frázisstruktúráként vannak leírva. Egy elv úgy fejt ki hatását, hogy **unifikálódik** a frázissal. Az unifikáció nagyjából azt jelenti, hogy a frázisnak rendelkeznie kell minden olyan jeggyel, ami az elv jegystruktúrájában definiálva van, mégpedig ugyanazzal az értékkel. Az elvekkel definiálhatunk új jegyeket, de már meglevőket nem törölhetünk, nem változtathatunk meg. Ha egy elv megváltoztatna egy jegyet a frázisban, akkor azt mondjuk, hogy az elv és a frázis nem unifikálható, az elv nem alkalmazható. Ilyenkor az elv hibásnak minősíti a frázist. A nyelvtanban rögzített elvek kötelezően és egyszerre fejtik ki hatásukat minden egyes frázisra.

Ha egy frázis minden elvnek megfelel, akkor rájuk ismét alkalmazzuk a default szabályokat, amik az addig még nem definiált jegyeket definiálják.

⁴Egy lista gráfja tehát a következőképpen néz ki (a jegyek nevét nem tüntettem fel az élek mentén):

Egy lista technikai szempontból vagy az *elist* atomi értékből áll, ekkor a lista üres, egyetlen elemet sem tartalmaz, vagy pedig olyan jegystruktúra, amelyben két jegy van: az egyik a lista egyik elemét jelölő jegystruktúra vagy atomi érték, a másik pedig egy újabb lista.

A frázisszerkezetek csak a közvetlen dominancia viszonyt határozzák meg, vagyis azt, hogy egy szülőcsomópontnak mik lesznek a lányai, de ezeknek a lányoknak a sorrendjéről nem szólnak. Az összetevők sorrendjét **lineáris megelőzési szabályok (LP szabályok)** határozzák meg. Az LP szabályok általános alakja: $A < B$, ahol A és B jegystruktúra. Olvasata a következő: ha egy frázisszerkezetben (lokális fában) két lánycsomópont, legyenek X és Y, közül X a kiterjesztése A-nak, Y pedig B-nek, akkor X-nek meg kell előznie Y-t. A nyelvtan által meghatározott LP szabályoknak maradéktalanul és egyidőben alkalmazódniuk kell. Az LP szabályok tulajdonképpen szűrőként viselkednek: a frázis összetevőiből előállítható összes lehetséges sorrendből kiválasztják a megfelelőeket.

Egy nyelvi egység (ami lehet frázis vagy lexikális egység) jegystruktúrája tartalmazza a fonológiai leírást (PHON), a SYNSEM jegy értékeként pedig különböző szintaktikai és szemantikai információkat, továbbá, ha nem lexikai egységről van szó, a DTRS jegy értékeként felsorolva a frázis összetevőit.

A SYNSEM-értéken belül megkülönböztetünk további három jegystruktúrát: CATEGORY, CONTENT és CONTEXT. A CATEGORY jegy értéke egy olyan jegystruktúra, amely főleg szintaktikai információkat tartalmaz. Ilyen például a HEAD jegy, amelynek értéke olyan jegystruktúra, amelynek jegyeit egy frázisszerkezetben mind az anya, mind pedig a fej birtokolja, mégpedig ugyanazokkal az értékekkel. Ezek a jegyek a szintaktikai kategóriát, a ragozottságot, és egyéb hasonló dolgokat jelölnek. A HEAD jegystruktúra részletes ismertetését mellőzöm, a használt jegystruktúrákban is csak jelzés szintjén lesz jelen.

A CATEGORY jegy értékéül szolgáló jegystruktúra másik fontos összetevői a **valencia-értékek**, amelyek az összetevő vonzatait sorolják fel. Ilyen valencia-értéket szolgáltató jegyek az angol nyelvben a SUBJ, vagyis alany, és a COMPS lista, amely az alanyon kívüli többi vonzatot tartalmazza függőségi sorrendben (vagyis az első eleme a legkevésbé függő, a legutolsó pedig a leginkább). A valencia jegyek értékeinek típusa megegyezik a SYNSEM jegyek értékeinek típusával.

A CONTENT jegy értéke tartalmazza az egyeztetési jegyeket (INDEX), valamint az objektum szűkebb értelemben vett jelentését, szituáció-szemantikai leírással. Az index jegy értékét a rövidebb leírási mód kedvéért olykor az adott jegystruktúra jobb alsó indexében szokták feltüntetni:

$$(2) \quad \left[\text{CAT:} \left[\text{HEAD: N} \right] \right]_{[\text{sing. 3rd}]}$$

A CONTENT jegy értékével jelen tanulmányban részletesebben nem foglalkozom, csak úgy mint a szövegkörnyezetet leíró CONTEXT jeggyel sem, így ezek részletesebb leírását mellőzöm.

A *gives* angol szó jegystruktúrája ezek alapján a következőképpen néz ki:

- (3)
[	PHON: <i>gives</i>	]
	SYNSEM:	
	CAT:	
	CONTENT:	
[	HEAD: V[fin]	]
SUBJ: NP[nom] ₍₁₎ [3rd,sing]		
COMPS: <NP[acc] ₍₂₎ , NP[acc] ₍₃₎ >		
RELN: give		
GIVER: (1)		
GIVEN: (2)		
GIFT: (3)		

Mivel itt lexikai egységről van szó, a szerkezet DTRS jeggyel nem rendelkezik.

Az NP egy olyan jegystruktúrának a rövidítése, amely egy főnévi csoportot jelöl.

A zárójelben levő címkék **struktúraazonosságot** jelölnek, vagyis hogy az azonos számmal jelölt jegystruktúrákban, azaz a címke utáni részben ugyanazok a jegyek szerepelnek ugyanazzal az értékkel. Jelen esetben ez arra szolgál, hogy az ige vonzatait azonosítsuk a megfelelő szemantikai szerepekkel.

A jegystruktúrák kitöltése egyrészt közvetlenül a lexikonból történik, másrészt az értékeket a HPSG elvei határozzák meg. A szintaktikai szerkezet leírását egyetlen ilyen elv (az úgynevezett ID elv) határozza meg sémák egy csoportjának felhasználásával. Maga az elv csupán ennyit mond ki:

- (4) ID-elv:

Minden fejjel rendelkező kifejezés pontosan egy ID-sémának feleljen meg.

Nézzünk néhány példát a sémákra:

Mondat séma: *üres valencia listájú anya esetén a fej-leány SUBJ jegye nem üres, COMPS-jegye viszont igen.*

Komplementum séma: *ha az anya COMPS-listája üres, viszont van SUBJ-értéke, fej-leánya egy lexikális egység lesz.*

Inverz séma: *valencia-jegy nélküli anya esetén a fej egy lexikális egység lesz.*

Az első két séma az X'-elméletnek feleltethető meg, a harmadik pedig az angol kérdő mondatok laposnak feltételezett szerkezetének.

Ezek a sémák tulajdonképpen ID szabályokként működnek, vagyis csak a közvetlen dominanciát határozzák meg. Az összetevők sorrendjét a külön megfogalmazott lineáris precedenciaszabályok, azaz LP szabályok rögzítik.

Ezek a sémák nevüknek megfelelően elég sematikusak: csak a frázis anyacso-mópontjára és fejére tesznek megszorításokat. Arról nem szólnak, hogy a fejnek mik a testvérei. A HPSG egy másik elve, a *valencia elv* gondoskodik ezekről. A *valencia elv* azt mondja ki, hogy azok a valencia-jegy értékek (SUBJ; COMPS), amelyek a fejen megvannak, az anyán viszont nem, az mind a fej komplementum-testvéreiként jelenik meg, és hogy ezek a hiányzó valenciajegyek a fej legfüggőbb vonzatai, vagyis hogy például az alanyi vonzat csak a tárgy után (vagy azzal egyszerre) tűnhet el a valenciajegyek értékei közül.

A harmadik nagyon fontos elv a *fejjegy elv*. Ez az elv azt deklarálja, hogy egy szerkezetben az anya és a fej fejjegyei (HEAD jegyének értéke) azonos. Ez biztosítja azt, hogy például egy ige kiterjesztése szintén igei természetű lesz.

Egy adott szerkezetre az elvek összességének érvényesnek kell lenni, míg a sémák közül értelemszerűen csak egynek.

2. Magyar nyelvi jelenségek HPSG szempontból

2.1. Lapos mondat szerkezet

Mivel a magyar nyelv szerkezete sok tekintetben különbözik az angolétól – mint például a szabad szórendűség, topik-komment szerkezet – fontolóra kell venni, hogy vajon a magyar nyelv leírására is alkalmazhatóak-e ugyanazok a szerkezet-sémák, mint az angolra, vagy pedig különbözőek attól, és ha igen, mennyire?

Az már az első ránézésre világos, hogy az eredeti sémákat nem alkalmazhatjuk a magyar mondat szerkezetének a leírásához, hiszen míg az angol mondat szerkezetben az alanynak kitüntetett pozíciója van, azaz az alanyi vonzatot az ige egy másik, följebb levő frázisban veszi föl, mint a többi vonzatát, addig a magyarban ilyen megkülönböztetés nincs: az alany szabadon keveredhet az ige többi vonzatával. A magyar nyelv ilyen szempontból nem konfigurációs. Konfigurációs jelenséget produkál viszont a topik és a fókusz elhelyezkedése a mondat szerkezetben, hiszen ezeknek az összetevőknek meghatározott az ígéhez viszonyított pozíciójuk. A kérdés csak az, hogy valamiféle konfigurációs szerkezetet tulajdonítsunk-e a mondatoknak, külön pozícióba helyezve a mondat topikját, fókuszát, valamint a többi argumentumot, mint ahogyan É. Kiss Katalin (1987, 1992) is tette transzformációs nyelvtani megoldásánál, vagy pedig a teljesen szabad szórendet támogató nem-konfigurációs, azaz lapos mondat szerkezetet preferáljuk-e?

É. Kiss Katalin megoldása az, hogy az ige argumentumai a kiinduló szerkezetben a lexikális ige testvérei, majd a szintaxis ebből a pozícióból mozgathatósággal viheti azokat az üresen generált topik- illetve fókuszpozícióba. Ezt úgy lehet értel-

mezni, hogy a topikság és a fókuszság szintaktikai fogalmak, a szintaxis révén lesz valami topikká illetve fókusszá. Ezzel a megközelítéssel szembenáll az a felfogás, amely szerint már a szintaxis előtt eldől, hogy egy mondat fókuszos-e vagy sem, már a lexikonból fókuszos vagy fókuszatlan ige kerül ki (lásd például: Kálmán – Rádai 1996 vagy Kálmán László 1985a, 1985b). Az É. Kiss-féle szintaktikai fókuszos mondatokat csak szintaktikusan, vagyis konfigurációsán lehet előállítani, a lexikai fókuszos mondatokat azonban lehet nem-konfigurációsán is.

E két felfogás közül való választást nem elég azzal indokolni, hogy egy adott grammatikaelmélet melyiket támogatja, hanem inkább elméletektől független, elméleten kívüli érvekkel kell alátámasztani az egyik vagy másik megoldási módot. Ilyen elméleten kívüli érv lehet például az, hogy az ember kognitív képességeiről való vizsgálat melyiket valószínűsíti jobban. Mivel azonban most nem ilyen jellegű vizsgáldást tűztem ki célul, hanem azt próbálom megvizsgálni, hogy egy konkrét elméleti keretben, a HPSG-ben hogyan lehet leírni a magyar mondatok szerkezetét, a továbbiakban nem kívánom a kérdést ilyen nézőpontból tárgyalni.

A másik oldalról azt is meg kell vizsgálni, hogy az alkalmazott grammatikai keret melyik megvalósítási módot támogatja.

A HPSG-ben a valencia-elv kimondja, hogy az ige mindig függőségi sorrendben, vagyis az alkategorizációs lista (azaz a valencialista) szerint jobbról balra haladva veszi fel a vonzatait. Az aktuális tagolás szerint azonban a topik szerepét az alkategorizációs lista bármelyik eleme betöltheti, tehát történetesen a legfüggőbb elem is. Például az *ad* igének három vonzata van, és ezek az ige valencialistáján a következő sorrendben szerepelnek: alanyi NP, tárgyi NP, dativusi NP. A *Marinak ad Péter egy könyvet* mondatban a valencialista legutolsó, azaz legfüggőbb eleme van topikban. Ha az É. Kiss Katalin által javasolt konfigurációs szerkezetet tulajdonítanánk a mondatnak, akkor a mondat szerkezete a következő lenne: (Marinak (ad Péter egy könyvet)). Ha a valencia-elmet figyelembe vesszük, akkor azt kellene mondanunk, hogy a dativusi NP az ige által legutoljára felvett vonzat (vagyis nem a lexikális ige testvére), azaz ő a legkevésbé függő vonzat. Tehát ez a megoldási mód ellentmondáshoz vezet.

Egy alternatív megoldási lehetőség lehetne az, hogy megváltoztatva a valencia elvet, az alkategorizációs listát nem listának tételeznénk föl, hanem halmaznak. Ez azonban alapjaiban változtatná meg a HPSG-t, ami nem célunk, és lehetetlenné tenné olyan további elvek működését, amik a függőségi sorrendet használják ki, mint például a kötési elvek.

Így az a megoldási mód kínálkozik csak, hogy a mondatokat ne konfigurációs, hanem teljesen lapos szerkezettel elemezzük, vagyis a lexikális ige testvére lenne az ő minden vonzata, függetlenül, hogy éppen topik-e vagy sem, a lexikális ige anyja pedig egy üres valenciájú igei csomópont lenne, vagyis maga a mondatcsomópont.

Az angolban is meglevő topikalizációs jelenségeket a meglevő HPSG leírások a SLASH jeggyel kezelik. Ez úgy működik, hogy a topikalizálandó vonzatot töröljük a valencia jegyek közül úgy, hogy ezzel egyidőben ugyanaz a SYNSEM-érték megjelenik a SLASH jegy értékeként. A SLASH-jegy egy úgynevezett lábjege, és a lábjegyekre vonatkozó elv kimondja, hogy egy szerkezetben egy tetszőleges leányon jelen lévő lábjege vagy jelen van az anyán is, vagy ha nincs, akkor a fej testvércsomópontjaként kell megjelenennie. Ez a jegy tulajdonképpen ideiglenes tárolóként működik. Ha ezzel a SLASH-jeggyel akarnánk megoldani a magyar topik és fókuszösszetevők problémáját, akkor valahogyan biztosítani kellene, hogy a topikként értelmezett értékek csak azután tűnhessenek el a SLASH-jegyek értékei közül, miután már a fókuszként értelmezett összetevőket elintéztük, vagyis meg kellene különböztetnünk topik-SLASH-t és fókusz-SLASH-t, ami nem áll összhangban az eredeti elvvel.

Egy másik, talán még ennél is nagyobb probléma a fókuszösszetevők SLASH-sel való kezelésében, hogy az igének nem csak vonzata lehet fókusz, hanem maga az ige is, vagyis a mondat feje. A SLASH jegy értéke azonban csak vonzat lehet.

Mindezek figyelembevételével arra az eredményre jutottam, hogy a magyar nyelv mondatsémájának a HPSG-keretben laposnak kell lenni, tehát a leírásnál ebből a sémából indultam ki:

(5) *Mondat-séma: egy igei fejjel rendelkező frázisnak a valencialistája üres.*

(6) formalizálva:

$$\left[\begin{array}{l} \text{SYNSEM:} \left[\text{CAT:} \left[\text{VAL:} (\quad) \right] \right] \\ \text{DTRS:} \left[\text{HEAD} - \text{DTR:} \left[\text{SYNSEM:} \left[\text{CAT:} \left[\text{HEAD:}_{\text{verb}} (\quad) \right] \right] \right] \right] \end{array} \right]$$

Ez a séma csak azt mondja ki, hogy a mondatban az ige testvércsomópontja lesz minden vonzata, azok egymáshoz viszonyított helyzetéről nem tájékoztat; ezt LP szabályok segítségével kell megadni.

Összegzésül tehát a magyar mondat szerkezetének a leírásánál az angoltól eltérő közvetlen dominanciasémát fogok használni. A különbség abban áll, hogy a magyarban a mondatkategória közvetlenül dominálja a lexikális igét és annak minden argumentumát, legyen az akár topik, fókusz, kvantor, vagy hangsúlytalan összetevő. Azt, hogy egy adott összetevő végül is milyen kommunikációs szerepet játszik a mondat szerkezetében, pusztán lexikai jegyekkel fogom megoldani, és a mondatot alkotó lokális szerkezeten belüli pozíciójukat ezek alapján a jegyek alapján fogom szabályozni.

2.2. A főnévi igeneves szerkezetek

Azokat a magyar igéket fogom most vizsgálni, amiknek főnévi igeneves vonzatuk van. Ezeknek a igéknek egy része Kálmán és munkatársai (1989) szerint segédige, más részük egyszerű ige, aszerint, hogy az infinitívusz igevivője-e a vizsgált igének, vagy sem. Dolgozatomban amellett fogok érvelni, hogy az ilyen igék a saját állandó vonzatain kívül még az infinitívusz vonzatait is vonzatként kezelik. Ez az infinitívusz alanya esetében közismert tény, így csak a többi vonzataról kell belátnunk ugyanezt. Ennek megfelelően az **infinitívusz vonzatai** kifejezést többnyire **az infinitívusz alanyon kívüli vonzatai** értelemben fogom használni.

Ahhoz, hogy meghatározzuk, hogy egy igének vonzata-e egy összetevő, általában az elhagyhatósági tesztet alkalmazzuk (Komlósy 1992: 316, 318):

I. vonzatpróba: Ha a mondat szerkezet valamely szintjén bővítménynek minősülő egység a mondatból nem hagyható el, akkor vonzat.

II. vonzatpróba: Ha a kérdéses bővítmény kitétele lehetővé teszi egy újabb szabadon elhagyható bővítmény megjelenését, akkor a kérdéses bővítmény a régens (fakultatív) vonzatának tekintendő.

A kérdés csak az, hogy tekinthető-e az infinitívusz vonzatai a mátrixige bővítményének. Ha igen, akkor egyszersmind vonzatai is, hiszen nem hagyhatóak el.

2.2.1. Lexikai vizsgálat

NP-k esetében egy másik megoldás annak eldöntésére, hogy vonzata-e egy adott régensnek, az lehet, hogy a régens ad-e neki szemantikai (tematikus) szerepet, vagy esetet. Ha kap, akkor bővítmény, esetünkben pedig rögtön vonzat is. De azt találjuk, hogy az infinitívusz főnévi vonzatai esetet és szemantikai szerepet is csak a főnévi igenévtől kapnak. Így nem állíthatjuk azt, hogy vonzatai a mátrixigének, de azt sem, hogy nem. Ugyanis az angol raising-igéket vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy az egyik vonzatuknak ők adnak esetet, de tematikus szerepet nem (Pollard–Sag 1994). Viszont van egy predikatív vonzatuk, például egy infinit ige, aminek meg nem jelenő alanya összeindexelhető ezzel a vonzattal, így az infinit ige ad neki tematikus szerepet:

- (7) a. He seems to be old.
 b. I believe him to be old.
 c. I believe the desk to be old.
 d. I believe him to be clever.
 e. *I believe the desk to be clever.

Látható, hogy a *he* a ragozott igétől kap esetet (7a), nem pedig az infinitívusztól (7b). Tematikusszerepbeli megszorítást azonban nem a finit ige tesz rá, hanem az infinit, mint az a 7b és 7c mondatoknál látszik, összehasonlítva a 7d és 7e monda-

tokkal. Az, hogy egy régens nem ad tematikus szerepet egy összetevőnek, így még nem jelentheti azt, hogy az összetevő nem vonzata az igének, hiszen esetet ő ad neki. Egy nyelvtan megírásánál az eddigiek alapján tehát választhatunk aközött, hogy a mátrix-ige vonzataként kezeljük-e az infinitívusz vonzatait, vagy sem. Illetve, ha más jelenség nem készíten minket másra, az egyszerűbb nyelvtan érdekében amellet a megoldás mellet kell döntenünk, mely szerint nem tekintjük vonzatnak.

2.2.2. Szintaktikai vizsgálat

Ha azonban nem csak az igék lexikonbeli leírási módja alapján akarunk dönten, akkor megvizsgálhatjuk az ilyen infinitívuszt vonzó igéket tartalmazó mondatok szerkezetét is. É. Kiss Katalin (1989) ezt meg is tette, és a következő érdekes dolgot tapasztalta: az infinitívuszos szerkezetet tartalmazó mondatok egyszerre mutatnak egyszerű- és összetett mondatra utaló jelenségeket. Tekintsük végig ezeket a jelenségeket:

2.2.2.1. Egyszerű mondat

A főnévi igenév vonzatai szabadon keveredhetnek a mátrixige vonzataival, és mintha maguk is annak vonzatai lennének, a ragozott ige elé kerülve kaphatnak fő-
kusz- illetve topik értelmezést. Lássunk erre néhány példát:

- (8) a. Péter **egy könyvet** akar Marinak adni.
b. **Marinak** akar egy könyvet adni Péter.
c. Péter **adni** akar Marinak egy könyvet.
d. **Akar** Marinak Péter egy könyvet adni.

stb.⁵

A 8abc példákban maga az infinitívusz (8c), vagy pedig egyik vonzata kerül ige előtti pozícióba (8ab). A hagyományos transzformációs nyelvtani elemzés szerint ezekre a helyekre csak mozgatás segítségével kerülhetnek összetevők. Ezt elfogadva az első két példamondat elemezhető mind egyszerű, mind pedig összetett mondatként. Az első esetben az infinitívusz vonzatai a ragozott ige utáni semleges argumentumhelyekről mozognak az ige előtti pozícióba, a másodikban pedig a mellékmondatból. Ez utóbbi jelenség fordul elő mondatátzövdéskor is, pl.:

(9) Péter **Marit** akarja, hogy fölvegyék az egyetemre.

A (8c) mondat azonban már nem elemezhető összetett mondatként, hiszen ekkor az igét, vagyis a mellékmondat fejét kellene mozgatni, ami „igazi” összetett mondatnál nem lehetséges:

(10) * Péter **fölvegyék** akarja, hogy Marit az egyetemre.

Más ok miatt nem lehet az (8d) mondatot összetett mondatként elemezni: ebben a példában a ragozott ige alanya (Péter) beékelődik az infinitívusz két vonzata közé (Marinak, egy könyvet). Ha összetett mondatként akarnánk elemezni, akkor vagy azt kellene feltételezni, hogy a mátrixige alanyát mozgattuk le a mellékmondatba, vagy pedig azt, hogy a mátrixmondat generálásakor az ige utáni pozícióba generáltunk egy üres helyet, ahová aztán később a mellékmondat egy összetevőjét mozgathattuk. Könnyű belátni, hogy egyik megoldás sem jó.

Ahhoz, hogy ezeket a mondatokat egyszerű mondatként elemezhesük, az szükséges, hogy az infinitívusz vonzatai már eleve a ragozott ige argumentumhelyeire generálódjanak, azaz vonzatai legyenek.

2.2.2.2. Összetett mondat

Ha egyszerű mondatnak szeretnénk tekinteni az infinitívuszos mondatokat, akkor mi akadályoz meg ebben bennünket? Az, hogy a főnévi igenév és vonzatai olykor olyan viszonyban állnak egymással, amit hagyományosan egy mondat feje és annak argumentumai viszonyaként értelmezünk. Ilyen viszony a ragozott ige és a fókusz, a topik vagy az igemódosítója közötti viszony. Néhány példa ennek illusztrálására:

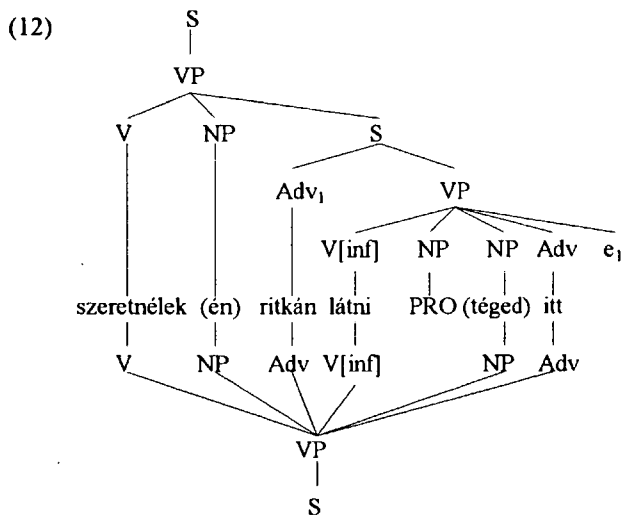
⁵Itt és a továbbiakban is a fókuszösszetevőt félkövérrel jelzem.

- (11) a. Péter szeretné meglátogatni Marit.
 b. Péter szeretne **Marival** beszélni.
 c. Péter szeretne **nem beszélni** Marival.
 d. Péter szeretne **nem Marival** beszélni.
 e. Péter szeretne **mindent** megbeszélni Marival.

Ezekből a példamondatokból látható, hogy a főnévi igenév előtt lehet igemódosító (11a), fókusz (11b), kvantor (11e), továbbá lehet mondatrésztágadás az infinitívusos részben (11d), sőt mondattagadás is (11c). Mindezek arra utalnak, hogy az infinitívuszi kifejezés önálló egységet alkot, önálló mellékmondatként jelenik meg. Ekkor tehát az infinitívusz vonzatai nem vonzatai a ragozott igének is.

2.2.2.3. É. Kiss megoldása

Korábban azt állapítottuk meg, hogy szabadon választhatunk abban a kérdésben, hogy az infinitívusz vonzatait a mátrixige vonzatainak tekinthetjük-e vagy sem. Most viszont úgy találtuk, hogy vonzatának is kell tekintenünk egyszerre meg nem is, azaz egyszerre kellene egyszerű mondatként elemezni az infinitívuszt tartalmazó mondatokat és összetett mondatként is. É. Kiss pontosan ezt javasolja cikkében, vagyis hogy legyen egyszerre egyszerű és összetett is az ilyen mondat, kétfajta szerkezeti leírást rendel hozzájuk, pl. (lásd: É. Kiss 1989:164):

Az ábra felső részén az összetett mondat szerkezete található, alul pedig az egyszerűé. A különböző jelenségekért a megfelelő oldalbeli szerkezet felelős.

A probléma ezzel az elemzési móddal az, hogy van olyan grammatikus magyar infinitívuszos mondat is, amelyet hiába próbálunk a fenti módon elemezni, sem a felső, sem az alsó oldalhoz nem illik tökéletesen, két félmegoldást találunk csak:

(13) Ma még szeretne **csak a könyvről** beszélni János Marival.

Ezt a mondatot nem lehetne összetett mondatként elemezni az É. Kiss által használt nyelvtani keret szerint, hiszen a mátrixige alánya az infinitívuszos rész közé keveredett. Ugyanakkor egyszerű mondat sem lehet, hiszen van benne egy olyan összetevő, ami csak fókuszmezőben fordulhat elő: *csak a könyvről*. Ez csak akkor kerülhetne a ragozott ige mögé, ha van egy ige előtti fókusz is:

(14) Péter látta meg **csak a könyvet**.

*Péter meglátta **csak a könyvet**.

A probléma tehát még nincs megoldva.

2.2.3. Egy alternatív megoldási mód

javaslattal az, hogy változtassuk meg a fókuszról alkotott felfogásunkat. A korábbiakban egy összetevőre akkor mondtuk, hogy fókusz, ha fókuszpozícióban volt, a fókuszpozíciót pedig a mondat szerkezet részének tekintettük. A fókuszt a fókuszpozícióval azonosítottuk. Így ha az infinitívuszos részben fókuszra lertünk, arra kellett következtetnünk, hogy az infinitívuszos résznek van egy fókuszpozíciója, vagyis mondat szerkezetet alkot.

Ha nem ilyen konzervatívan tekintjük a dologra, akkor egyszerűbben megoldható a probléma. A fókusz-ságot ne egy mondat szerkezetbeli pozícióhoz kössük, hanem az ige és egyik bővítménye közötti viszonyként írjuk le. Tehát ne azt mondjuk, hogy ha egy összetevő fókuszpozícióban van, akkor ő fókusz, illetve hogyha egy összetevő fókusz, akkor fókuszpozícióban kell lennie. Helyette az a helyes megfogalmazás, hogy régens fókusszá teheti egyik bővítményét, illetve minden fókusz valaminek a fókusza. Ez összhangban van azzal a megfogalmazással is, hogy egy összetevő fókuszjegyet ad egy másik összetevőnek (lásd: Brody 1990).

Ha elfogadjuk, hogy ezek a mellékmondatra utaló jelenségek két összetevő kölcsönös viszonyának tekinthetőek, akkor semmi akadálya annak, hogy az infinitívuszt tartalmazó mondatokat egyszerű mondatoknak elemezzük, sőt az egyszerű mondatnál leírt jelenségek kényszerítenek is minket erre. Ha viszont egyszerű mondatként elemezzük őket, akkor az infinitívusz vonzatait a ragozott ige bővítményeinek, és így vonzatainak is kell tekintenünk. Így egyszerű magyarázatot tudunk adni a vizsgált jelenségekre. Az, hogy a ragozott ige saját vonzatai és az infinitívusz vonzatai szabadon keverednek, természetes jelenség, hiszen mindegyik vonzata a ragozott ige-nak. Hogy az infinitívusz és vonzatai a ragozott ige topikjába, fókuszába kerülhetnek,

ugyanezen okból szintén természetes. Az infinitívusznak viszont lehetnek saját fókusz vonzatai (és kvantor ill. tagadott vonzatai is), hiszen az infinitívusz azért még mindig régens maradt, ezért vonzatainak adhat fókuszjegyet.

2.2.4. A HPSG megoldás

2.2.4.1. A raising-igék

Első látásra hátránynak tűnik, hogy a vonzatkeret a lexikonban rögzítve, részletesen kifejtve található meg, de az angol raising-igékhez (lásd a (7) példamondatokat) használt megoldási mód kiterjesztése megoldhatja ezt a problémánkat: a lexikonban a raising igék nem tesznek semmilyen megszorítást az egyik vonzatukra, csak az esetét határozzák meg, valamint hogy struktúra-azonos legyen a predikatív vonzatuknak az alanyával (Pollard–Sag 1994). Ez a predikatív vonzat pedig nem ad esetet alanyának, mivel a nem ragozott igék nem határozzák meg az alanyuk esetét (ugyanúgy, mint a GB-ben).

Ezek alapján a *seem* és a *believe* ige SYNSEM jegyének lexikonbeli leírása:

- (15) a
$$\left[\begin{array}{l} \text{CAT:} \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ: (2) [nom]} \\ \text{COMPS: } \langle \text{VP [inf, SUBJ: (2)] (1)} \rangle \end{array} \right] \\ \text{CONTENT:} \left[\begin{array}{l} \text{RELATION: seem} \\ \text{SOA - ARG: (1)} \end{array} \right] \end{array} \right]$$
- b
$$\left[\begin{array}{l} \text{CAT:} \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ: NP [nom]}_{(1)} \\ \text{COMPS: } \langle (2) [\text{acc}], \text{VP [inf, SUBJ: (2)] (3)} \rangle \end{array} \right] \\ \text{CONTENT:} \left[\begin{array}{l} \text{RELATION: believe} \\ \text{BELIEVER: (1)} \\ \text{SOA - ARG: (3)} \end{array} \right] \end{array} \right]$$

Mint látható a főige egyik vonzata, a (2) jelű megegyezik az infinitívusz alanyával. Hogy az infinitívuszos formájú igének csak egyik vonzatát tüntettem fel, nem azt jelenti, hogy csak intranszitiv ige lehet az, hanem hogy egy olyan igei csoportról van szó, amelyet az ige és az alanyon kívüli összes vonzata alkot, azaz már csak egy alanyra lenne szüksége ahhoz, hogy teljes igei csoportot alkosson.

A komplementumlista VP elemétől kettősponttal elválasztott címke az igei csoport CONTENT jegyének értékére utal. Jelen esetünkben ez az összecímkezés azt fejezi ki például, hogy a hitt dolog egy állítás, mégpedig az az állítás, amit az igei csoport fejez ki.

2.2.4.2. A főnévi igenevet vonzó igék

Hogyan kapcsolódik mindez a magyar infinitívusz-vonzatú igék esetéhez, mi-ben hasonlítanak egymáshoz és miben különböznek? A hasonlóság abban áll, hogy mind a raising-igék, mind pedig az infinitívuszt vonzó magyar igék vonzatukként kezelik az infinitívusz egy (vagy a magyarban több) vonzatát, esetet adnak neki az angolban, fókuszjegyet a magyarban, szemantikai szerepet azonban nem ők adnak neki. A különbség csak az, hogy a raising-igék csak az infinitívusz egy meghatározott vonzatával, az alannyal teszik mindezt, míg a magyar társaik az infinitívusznak az alanyon kívüli összes vonzatával.

Ha a raising igékre javasolt megoldási módot akarjuk alkalmazni a magyarra is, számba kell tehát vennünk azt is, hogy nem tudhatjuk pontosan előre azt, hogy mennyi vonzata lesz az infinitívusznak. A lista jegystruktúra felépítése azonban nagyszerű segítséget nyújt nekünk. Ugyanis ha egy listát nézünk, nem tudhatjuk előre, hogy hány elemből fog állni, csak azt tudjuk, hogy van legalább egy eleme, és még talán több is (lásd a 4 lábjegyzetet). hogy ez a „talán több is” expliciten ki van-e fejtve, vagy pedig csak utalva van-e rá, a leírás szempontjából mindegy. A *szeret*+inf típusú igék COMPS-listáját tehát úgy kell felépíteni, hogy az ő saját vonzatai után egyszerűen odacsatoljuk az infinitívusz alanyon kívüli vonzatait is:

(16)

PHON: <i>szeret</i>	
SYNSEM:	CAT: $\left[\begin{array}{l} \text{HEAD: V[fin]} \\ \text{SUBJ: NP}_{(1)[3rd.sing]}[\text{nom}] \\ \text{COMPS: } \langle \text{V[inf, SUBJ: NP}_{(1)}, \text{COMPS: (2)} \rangle : (3) \rangle \oplus (2) \end{array} \right]$
	CONTENT: $\left[\begin{array}{l} \text{RELATION: szeret} \\ \text{SZERETŐ: (1)} \\ \text{SOA - ARG: (3)} \end{array} \right]$

A \oplus jel két lista egymásutánfűzését jelöli. Hogy a (2)-vel jelölt holmi tényleg lista, nem pedig listaelem, az mutatja, hogy COMPS: (2) ként lett bevezetve, vagyis a komplementumlista egészeként, nem pedig COMPS: $\langle (2) \rangle$ ként, ami a komplementumlista egyik elemét jelöli. Két lista ilyen jellegű összefűzése engedélyezett a HPSG-ben, nem okoz zavart.

A *Péter szeret levelet írni Marinak* mondatban tehát az *ir(ni)* ige alanya a *Péter*, egyéb vonzatai pedig a *levelet* és a *Marinak*. Mint régens, mindháromnak ad szemantikai (tematikus) szerepet. A *szeret* ige alanya a *Péter*, vonzatai pedig az infinitívusz: *írni*, valamint annak alanyon kívüli vonzatai, vagyis a *levelet* és a *Marinak*.

Szemantikai szerepet és esetet a saját alanyának, valamint az infinitívusznak ad, a többinek nem. A másik két vonzatnak esetet és szemantikai szerepet is csak az infinitívusz ad. A ragozott ige és az infinitívusz alanyának az INDEX jegye struktúraazonos, azaz a két igenek az alanya ugyanaz az individuum. Mivel az infinitívusz vonzatai kétszer is szerepelnek a leírásban, egyszer mint a főnévi igenév saját vonzatai, egyszer pedig mint a ragozott ige vonzatai, biztosítani kell, hogy a mondat szerkezetben csak egyszer jelenjenek meg, ne pedig kettőzve. Ez azonban automatikusan megtörténik, mivel a ragozott ige vonzatlistáján a főnévi igenév úgy van jelen, hogy annak valamennyi vonzata szerepel a főnévi igenév vonzatlistáján, azaz a főnévi igenév lexikális egység.

2.3. Igevivők

Korábban is említettem és az imént felírt jegystruktúrából is látszik, hogy az infinitívuszt vonzó igeek máshogyan viszonyulnak az infinitívusz alanyi vonzatához, mint a többihez. Az alanyon kívüli vonzatok egyszerűen átmásolódnak a mátrix ige komplementumlistájára, míg az alany csak összeindexelődik a ragozott ige alanyával. Általánosságban is elmondható, hogy egy ige alanyi vonzata másképpen viselkedik a többi vonzatához képest. Ez készítette a HPSG megalkotóit, hogy egy ige vonzatkeretét szétszedjék alanyra és egyéb komplementumokra. A magyarban azonban nem csak az alany viselkedik másképpen, mint a többi vonzat, hanem egy másik vonzat is: az ige-kötő, az igemódosító, vagy Kálmán és munkatársai (1989) terminusát használva: az igevivő. Az igevivő az a vonzata az igeének, aminek semleges mondatban közvetlenül meg kell előznie az igét.

Az igevivők különleges elbánásban részesülnek, ők az ige legközelebbi hozzátartozói, s mint igazi társak, ha csak tehetik, az ige bal oldalán helyezkednek el. Az igevivő fonológiai és szintaktikailag önálló egységet képez, szemantikai szempontból azonban nem választható el az igétől, gondoljunk csak például a nem kompozicionális ige-kötő-ige kapcsolatokra: *átrág, becsap*, stb.

Az, hogy egy igeének mi az igevivője, pontosabban, hogy melyik vonzata az, lexikálisan van kódolva. Erre a célra egy speciális valencia-jegyet használok, a CARRIER-t. Ez a jegy megfelel a Kálmán László és Rádai Gábor (1996) által egy konstrukciós nyelvtan számára javasolt CAR jegynek, használata és értelmezése azonban különbözik attól. A konstrukciós nyelvtanban egy összetevő CAR jegyének értéke + vagy – lehetett aszerint, hogy az adott összetevő lehet-e egy igei csoporton belül igevivő. Az általam javasolt CARRIER jegy értéke pedig – csakúgy mint a SUBJ értéke és a COMPS lista elemei – egy SYNSEM típusú jegystruktúra, ami azt jelöli, hogy egy adott (igei) összetevőnek mi az igevivője. Az *elad* ige-kötős ige lexikai reprezentációja ezek alapján a következő:

- (17)
$$\left[\begin{array}{l} \text{PHON:} ad \\ \text{SYNSEM:} \left[\begin{array}{l} \text{CAT:} \left[\begin{array}{l} \text{HEAD:} V \\ \text{SUBJ:} NP_{(1)}[nom] \\ \text{COMPS:} \langle NP_{(2)}[acc], NP_{(3)}[dat] \rangle \\ \text{CARRIER:} preV[el] \end{array} \right] \\ \text{CONTENT:} \left[\begin{array}{l} \text{RELN:} sell \\ \text{SELLER:} (1) \\ \text{SOLD:} (2) \\ \text{CUSTOMER:} (3) \end{array} \right] \end{array} \right] \end{array} \right]$$

Ha egy igének nincs szüksége igevivőre, akkor az ő CARRIER jegyének az értéke a \emptyset atomi szimbólum.

A különböző lexikai szabályok persze megváltoztathatják a CARRIER jegy értékét, például ha egy addig igevivős igét fókuszos (=fókuszjegyet adó) igévé alakítunk át, akkor ez a CARRIER jegy értéke törlődik, korábbi értéke pedig a COMPS listán jelenik meg, azaz az igevivő közönséges vonzattá alakul át.

Azt, hogy az igevivő közvetlenül megelőzi az igéjét, a következő LP szabály kódolja:

- (18) (1) << [CARRIER: (1)]

Olvasata a következő: ha egy frázisszerkezet DTRS-listáján szerepel egy olyan összetevő, aminek a CARRIER jegyének értéke (1), akkor, ha ugyanezen listán szerepel egy olyan összetevő is, aminek a SYNSEM jegyének értéke ugyancsak (1) (azaz struktúra-azonosak), akkor ez utóbbi összetevőnek közvetlenül meg kell előznie (<<) a CARRIER jeggyel rendelkezőt.

2.4. A beférkőzés

Az igevivők kiváltképp az általunk már vizsgált infinitívuszt vonzó igék esetében viselkednek különösen.

Az infinitívuszt vonzó igék egyik csoportja, vagyis azok, amiket Kálmánék segédigéknek neveznek, igevivőt kíván meg magának. Ez az igevivő vagy maga az infinitívusz (19ab), vagy ha a főnévi igenévnek magának is van saját igevivője, akkor az infinitívusz igevivője (19cd).

- (19) a. Péter úszni akar.
 b. Péter akar úszni.
 c. Péter el akar menni.
 d. Péter akar el menni.

A 19c példában látható jelenséget nevezik beférkőzésnek, ugyanis ebben a mondatban a ragozott ige mintegy beférkőzik az ő főnévi igeneves vonzata és annak igeikötője közé.

Azok az infinitívuszt vonzó igék, amelyeknek nem kell igevivő, a (16) jegystruktúra alapján épülnek fel, azzal a korrigálással, hogy kibővülnek egy CARRIER:Ø jegy-érték párral, jelezve ezzel, hogy nekik nincs szükségük igevivőre. Azok a főnévi igenevet vonzó igék pedig, amelyeknek szükségük van igevivőre, a 20ab jegystruktúrában leírt formát mutatják:

$$(20) \text{ a } \left[\begin{array}{l} \text{SUBJ: NP[nom]}_{(1)} \\ \text{COMPS: } \langle \rangle \oplus (2) \\ \text{CARRIER: V[inf, SUBJ: NP}_{(1)}, \text{ COMPS: (2), CARRIER: } \emptyset \end{array} \right]$$

b

$$\left[\begin{array}{l} \text{SUBJ: NP[nom]}_{(1)} \\ \text{COMPS: } \langle \text{V[inf, SUBJ: NP}_{(1)}, \text{ COMPS: (2), CARRIER: (3)} \rangle \oplus (2) \\ \text{CARRIER: (3)} \end{array} \right] \wedge (3) \neq \emptyset$$

A 20a arra az esetre vonatkozik, amikor az infinitívusznak nincs saját igevivője (V[inf, CARRIER:Ø]). Ekkor a ragozott igének van egy alanya (aminek INDEX jegye struktúraazonos az infinitívusz alanyával), igevivője az infinitívusz, COMPS listájának értéke pedig megegyezik a főnévi igenév COMPS listájával. Ilyen például a 19a mondat igéjének a szerkezete.

A 20b jegystruktúra a 19c mondat ragozott igéjének a jegystruktúrája. Ebben az esetben a főnévi igenév nem igevivője a ragozott igének, hanem annak a COMPS listáján szerepel. Ehhez viszont az szükséges, hogy az infinitívusznak legyen saját igevivője, ami nem Ø. Ez az igevivő azonban egyben a ragozott ige igevivője is.

Így tehát a segédigék kétszer szerepelnek a lexikonban: egyszer úgy, hogy az igevivőjük az infinitívusz, egyszer pedig úgy, hogy az infinitívusz igevivője egyben a ragozott ige igevivője is.

2.5. A fókusz

A magyar mondszerkezet leírásának legproblémásabb részéhez értünk: a fókusszal kapcsolatos jelenségeket kell most értelmeznünk, majd magyarázatukat és megoldásukat kell adni a HPSG-ben.

2.5.1. Milyen jellegűek a fókuszmezőben szereplő összetevők?

Nem semleges intonációjú mondatban az ige előtt, de a topik után, vagyis az úgynevezett **fókuszmezőben** különböző jellegű összetevők állhatnak.⁶ Ilyen összetevő lehet az igekötő vagy egyéb igemódosító (21ab), közönséges fókusz (21c), *csak*-kal bevezetett frázis (21d), univerzális kvantor (21e), tagadott frázis (21f), *is*-frázis (21g), exkluzív és inkluzív határozó (21hi) vagy pedig kérdőszó (21j).

- (21) a Péter elmegy.
 b Péter iskolába jár.
 c Péter Marinak adta a virágot.
 d Péter csak Marit látta.
 e Péter mindenkit látott.
 f Péter nem Marit látta.
 g Péter Marit is látta.
 h Péter hiába örült meg.
 i Péter teljesen megörült.
 j Péter kit látott?

Ezeket az összetevőket az igekötők és az igemódosítók kivételével fókusznak tekintem, pontosabban fókuszjeggyel rendelkező összetevőnek. Az igekötő és az igemódosító azért nem mindig fókusz, mivel semleges intonációjú mondatban is tipikusan közvetlenül az ige előtt áll.

Ezeket a fókuszjeggyel rendelkező összetevőket két csoportba lehet sorolni aszerint, hogy jelenlétükben az igekötő az ige előtt maradhat-e, vagy pedig az ige utáni pozícióba kerül.

- (22) az igekötő az ige előtt marad:
 a **Mindenki** elment.
 b **Mari is** elment.
 c Péter **teljesen** megörült.

⁶A 2.5.1 szakaszban leírtak nagyrészt megfelelnek a Michael Brody (1990) által leírtaknak. E szakaszban ezért a rá való külön hivatkozásokat mellőzöm.

- (23) az igekötő az ige mögé kerül:
- a Péter ment el.
 - b Péter csak Marit látta meg.
 - c Péter nem Marit látta meg.
 - d Péter hiába látta meg Marit.
 - e Kit látott meg Péter?

Az igekötő az ige előtt marad, ha a fókuszjeggyel rendelkező összetevő univerzális kvantor (22a), *is*-frázis (22b) vagy inkluzív határozó (22c), a többi esetekben az igekötő az ige mögé kerül (23). Azok a fókuszösszetevők, amelyek jelenlétekor az igekötőnek nem kell elhagynia ige előtti pozícióját, az ige után is állhatnak ugyanolyan értelmezéssel, míg az igekötőt hátrakényszerítő fókuszösszetevők csak az ige előtt állhatnak:

- (24) a Elment mindenki.
- b Elment Mari is.
 - c *Péter megőrült teljesen.
 - d *Ment el/Elment Péter.
 - e *Ment el/Elment csak Péter.
 - f *Ment el/Elment nem Péter.
 - g *Péter látta meg/meglátta Marit hiába.
 - h *Látott meg/Meglátott Péter kit?

Megjegyzés a példákhoz: az inkluzív határozókat a (24c) példa hibás volta ellenére is egy csoportba sorolom az univerzális kvantorral és az *is*-frázissal, mivel az összes többi tárgyalt jelenségnél hasonlóan viselkedik azokhoz. Hogy ebben a tekintetben különbözik azoktól, azzal vélem magyarázhatni, hogy az inkluzív határozókra vonatkozik egy külön LP szabály, ami megtiltana, hogy ige utáni pozícióba kerüljenek. A (24g) példában a *Péter látta meg Marit hiába* mondat csak akkor elfogadható, ha a *Péter* is fókuszjegyet visel, a (24h) példában pedig a *Meglátott Péter kit?* mondat esetleg echo-kérdésként fogadható el.

Ha egy mondatban két fókuszjegyet viselő összetevő is van, amelyek közül az egyik igekötőt megengedő, a másik pedig igekötőt nem tűrő, akkor az igekötőt az ige mögé utasító összetevő kerül közvetlenül az ige elé, a másik pedig vagy az ige mögött helyezkedik el, vagy pedig az igét közvetlenül megelőző fókusz előtt:

- (25) a Mindenki csak Pétert látta meg.
- b Csak Pétert látta meg mindenki.
 - c *Csak Pétert mindenki látta meg/meglátta.

Ezek a jelenségek arra utalnak, hogy a fókuszmegjelenő összetevők egyik része az ígéhez szorosabban kapcsolódik, azt közvetlenül meg kell előznie, önállóan nem értelmeződik fókuszként, csak az ígéhez viszonyítva, míg a másik részük az ígétől független, önálló fókuszból. Ennek az oka, hogy az első csoportba tartozó összetevők az ígétől kapnak fókuszbélyegyet, míg az önálló fókuszbélyegyek minden más összetevőtől függetlenül viselnek fókuszbélyegyet.

A fókuszbélyegyet az ígétől kapó, fókuszmegjelenő összetevőket további két részre oszthatjuk az alapján, hogy az adott összetevő kötelezően fókuszbélyegyet kap-e, vagy pedig nem. Ha kötelezően fókuszbélyegyet kap, akkor nem állhat ugyanabban a mondatban az ige mögött fókuszbélyegysúly és -értelmezés nélkül, különben pedig igen.

(26)	a	Péter Marit látta meg.	–	Péter meglátta Marit.
	b	Péter csak Marit látta meg.	–	*Péter meglátta csak Marit.
	c	Péter nem Marit látta meg.	–	*Péter meglátta nem Marit.
	d	Péter hiába látta meg Marit.	–	*Péter meglátta Marit hiába.
	e	Kit látott meg Péter?	–	*Meglátott Péter kit?

Az első csoportban egyedül a közönséges fókuszbélyegys (26a) van, a második csoportba pedig a csak-frázis (26b), a tagadott összetevő (26c), az exkluzív határoló (26d) és a kérdőszó (26e) került. Ez utóbbiakról tehát elmondható, hogy ők mindig a fókuszmegjelenőben találhatók, mindig fókuszbélyegyet kell, hogy kapjanak, de szemben az önálló fókuszbélyegyekkel, ezt a fókuszbélyegyet kapniuk kell valamitől, nevezetesen az ígétől.

Összegezve az eddig megállapítottakat, a fókuszmegjelenőben szereplő összetevők három csoportra oszthatók. Az első csoportba tartozik az egyszerű fókuszbélyegys. Ő fókuszbélyegyet az ígétől kap, de nem állandó jelleggel, hanem csak fakultatívan. A második csoportba azok az összetevők tartoznak, amelyeknek kötelező fókuszbélyegyet kapniuk valahonnan, különben rosszulformáltak lesznek az így előállított mondatok, és a fókuszbélyegyet az ígétől kapják. A harmadik csoportban azok az összetevők vannak, amelyek szintén állandóan fókuszbélyegyet hordanak, de azt nem az ígétől kapják, hanem attól függetlenül viselik azt.

2.5.2. Milyen típusú bővítményének adhat fókuszbélyegyet az ige?

Az É. Kiss Katalin (1987, 1992) által felvázolt transzformációs nyelvtani modellben a V' alatt az ige vonzatai és adjunktumai lehetnek az ige testvérei. A fókuszbélyegys képzés folyamán ezek az összetevők mozgatódnak el a VP alatti, V'-t megelőző úgynevezett fókuszbélyegyspozícióba. E szerint a nyelvtan szerint tehát az ígének a vonzata vagy az adjunktuma lehet fókuszbélyegys. Most azt fogjuk megvizsgálni, hogy az ilyen típusú összetevőkön kívül lehet-e még más is a mondat fókusza, adhat-e az ige másnak is fókuszbélyegyet. „Más” alatt azt értem, hogy olyan összetevő, ami nem vonzatként vagy adjunktumként viszonyul az ígéhez.

Az ige a vonzatainak szabadon adhat fókuszjegyet:

- (27) a **Péter** ad Marinak virágot (nem pedig Albert.)
 b **Marinak** ad Péter virágot (nem pedig Annának.)
 c **Virágot** ad Marinak Péter (nem pedig könyvet.)

Az ige az adjunktumainak is adhat fókuszjegyet, feltéve, hogy azok képesek fókuszjegyet viselni:

- (28) a Péter **gyorsan** fut (nem pedig lassan.)
 b Péter a **kertben** fut (nem pedig az udvaron.)

Ha a mondatban szereplő ragozott ige olyan, hogy neki van főnévi igeneves vonzata, akkor az infinitívusz vonzatai a ragozott ige vonzataival és adjunktumaival szabadon keveredhetnek:

- (29) Adni akart Marinak Péter egy könyvet tegnap este.

Ebben a mondatban a ragozott ige (*akart*) alanya (*Péter*) közre van fogva az infinitívusz (*adni*) két vonzata által (*Marinak* és *egy könyvet*), az infinitívusz tárgya pedig a ragozott ige alanya és adjunktuma (*tegnap este*) által. Mindezekből azt a következtetést lehet levonni, hogy az ilyen mondatokban a ragozott ige vonzatai és adjunktumai testvércsomópontjai egymásnak és az infinitívusz vonzatainak egyaránt.

A főnévi igeneves vonzatú igék egy részénél a főnévi igenév igemódosítóként szerepel: semleges intonációjú mondatban az infinitívusz közvetlenül megelőzi a ragozott igét (29), ha azonban a finit ige fókuszjegyet ad valaminek, akkor az infinitívusz a ragozott ige mögé kerül (30). Ez alapján azokat az igéket, amelyeknek van főnévi igeneves vonzatuk, két csoportba lehet sorolni: az egyik csoportba azok kerülnek, amelyek az infinitívuszt igemódosítóként kezelik, ezeket tekinthetjük segédigéknek, a másik csoportba a maradék kerül (Kálmán és munkatársai 1989).

- (30) Péter akart egy könyvet adni Marinak.

Az infinitívusz-vonzatú igék nemcsak a saját vonzatuknak vagy adjunktumuknak adhatnak fókuszjegyet, hanem az infinitívusz vonzatainak is (31a). Az infinitívusz vonzatához hasonlóan viselkednek az infinitívusz adjunktumai is. Az adjunktum az ige utáni részben bárhol megjelenhet, és fókuszjegyet is kaphat (31b)

- (31) a Péter **Marinak** akart egy könyvet adni.
 b Péter a **múlt században** szeretett volna földbirtokos lenni.

Az infinitívusz adjunktuma is a ragozott ige testvércsomópontjaként jelenik meg. A fókuszjegy-adó szabályt ennek megfelelően a következő módon bővíthetjük ki:

- (32) *Az ige fókuszjegyet adhat egy olyan összetevőnek, ami neki testvére.*

2.5.3. A fókuszjegy-adás

Fókuszjegyet egy másik összetevőnek csak a ragozott ige adhat. A fókuszjegyet adó ige konstruálása a lexikonban történik. Mivel a fókusz szemantikájával most nem kívánok foglalkozni, ezért a fókuszjegyet adó és nem adó igék CONTENT jegyének különbségét itt nem részletezem. A fókuszjegyet adó igékről csak annyit tudunk, hogy az a semleges mondatbeli igéből képződik lexikális szabály által. Ez a szabály a jelentés megváltoztatásán kívül még a szintaxis számára is megjelöli ezeket az igéket: kibővíti őket az F-GIVE jeggyel. Ez a jegy azt jelöli, hogy minek ad az ige fókuszjegyet. Mivel azonban a lexikonban még nem tudhatjuk, hogy milyen testvérei lesznek az igének, az F-GIVE jegy értéke sincs még ebben az állapotban részletezve. Ezt majd a szintaktikai levezetés teszi meg oly módon, hogy az ige egyik (és csakis egyik) testvérének a SYNSEM-értékével unifikáljuk. A fókuszjegy-adó lexikai szabály a következőképpen fest (az F-GIVE:[] jelölés azt jelzi, hogy az ige fókuszjegyet ad valaminek szemben az F-GIVE:Ø jelöléssel, ami arra utal, hogy az ige (még) nem ad semminek fókuszjegyet):

$$\begin{array}{c}
 (33) \left[\begin{array}{c} \text{SYNSEM:} \left[\begin{array}{c} \text{CAT:} \left[\begin{array}{c} \text{HEAD: V[fin]} \\ \text{COMPS: (1)} \\ \text{CARRIER: (2)} \\ \text{F-GIVE: } \emptyset \end{array} \right] \\ \text{CONTENT: } [\alpha] \end{array} \right] \end{array} \right] \\
 \Downarrow \\
 \left[\begin{array}{c} \text{SYNSEM:} \left[\begin{array}{c} \text{CAT:} \left[\begin{array}{c} \text{HEAD: V[fin]} \\ \text{COMPS: (1) } \oplus \text{ (2)} \\ \text{CARRIER: } \emptyset \\ \text{F-GIVE: []} \end{array} \right] \\ \text{CONTENT: } [\beta] \end{array} \right] \end{array} \right]
 \end{array}$$

A lexikai szabály jelentése a következő: ha van egy tetszőleges ragozott ige a lexikonban, aminek nincs F-GIVE jegye (azaz még nem volt rá alkalmazva ez a lexikai szabály), és aminek a jelentése α , akkor létezik olyan is, aminek van F-GIVE jegye (azaz ad valaminek fókuszjegyet), jelentése pedig β . Az eredeti lexikális egység igevivője a COMPS-lista végére kerül. Ekkor tapasztalható az a jelenség, hogy 'az igevivő az ige mögé kerül'. Ez a lexikai szabály biztosítja azt is, hogy az ige csak egy összetevőnek adhasson fókuszjegyet, ugyanis a jegystruktúra első fele csak olyan lexikai egység jegystruktúrájával unifikálható, amelynek F-GIVE jegye \emptyset , azaz nem ad (még) fókuszjegyet semminek. Mivel az F-GIVE jegy értéke egy darab jegystruktúra lehet, ezért nem is lehet olyan állapotot előállítani, amikor ugyanaz az ige két összetevőnek ad fókuszjegyet.

2.5.4. A fókuszösszetevő

Az, hogy az ige valaminek fókuszjegyet ad, még csak az érem egyik oldala. A fókuszjegyet *valaminek* adja az ige, és ezen a valamin is jelölni kell azt, hogy ő fókusz.

Mint már korábban is említettem, a HPSG-ben a topik és a fókuszösszetevőket egy lexikai jegy segítségével különböztetem meg a nem-topik, nem-fókusz összetevőktől. Ennek a lexikális jegynek a neve: *ROLE*. Azért *ROLE* a neve, mert az összetevők funkcionális, pragmatikai szerepét jelöli. A *ROLE* értéke *topic*, *focus* vagy default értéként *none* lehet. Ez a jegy nem egy teljesen független jegy abban az értelemben, hogy a *ROLE*-jegy értéke más, szemantikai jegyekkel összhangban határozható meg.

A fókuszjegy-adáshoz hasonlóan ezt a jegyet is a lexikonban kapja egy összetevő, a **fókuszösszetevő lexikai szabály** segítségével:

$$(34) \quad X \Rightarrow X[\text{ROLE:}focus]$$

Ez a szabály tetszőleges lexikonbeli elemet fókuszjeggyel lát el. Hogy valójában milyen összetevők lehetnek fókuszok, azt más, itt nem ismertetett lexikai szűrők biztosítják, például a névelőknek megtiltják, hogy fókuszjegyet kapjanak.

Mivel egy összetevő fókuszjegyének megléte szorosan összefügg az összetevő jelentésével, vagy annak megváltozásával, ezért a *ROLE* jegyet is célszerű a *CONTENT* jegy értékeül szolgáló jegystruktúrába sorolni. Egy lokális szerkezetben a leánycsomópontok *CONTENT* jegyének értékei meghatározzák az anya *CONTENT* jegyének értékeit is az eddig nem ismertetett **szemantikai elv** segítségével. Így az egyik összetevőn meglevő fókuszjegy az egész frázison is jelen lesz, ami biztosítja azt, hogy a szintaktikai szerkezetben ne csak lexikális összetevők legyenek fókuszok, hanem egész frázisok, pl: *Pista kék autót vett (nem pedig kék biciklit).* és *Pista kék autót vett (nem pedig pirosat).*

Azok az összetevők, amelyek kötelezően fókuszjegyet kapnak, már a lexikonban fókuszként vannak tárolva. Például a kérdőszavak lexikai reprezentációja eleve tartalmazza a *ROLE:focus* információt, így neki nincs szüksége az előbbi lexikai szabályra.

Hasonlóan a kötelezően fókuszjegyet kapó összetevőkhöz, az önálló fókuszként viselkedő összetevők (univerzális kvantor, inkluzív határozók) sem lexikális szabály segítségével kapják a fókuszjegyet, hanem eleve birtokolják azt. A különbség a kettő között az, hogy ez utóbbiaknak nincs szükségük olyan másik összetevőre, ami fókuszjegy-adóként szerepel a mondat szerkezetben, hanem önmaguknak adják a fókuszjegyet. Az önálló fókuszok tehát tartalmazzák a *ROLE:focus* információt, valamint van *F-GIVE* jegyük is. Ennek a jegynek az értéke azonban nem lehet az egész összetevő jegystruktúrája, mivel ekkor végtelen mértékű beágyazás keletkezne, ezért értékül a *self* atomi szimbólumot kapja.

2.5.5. A nem semleges intonációjú mondat szerkezete

Hátramaradt még az a feladat, hogy ha egy mondatban az ige fókuszjegyet ad valaminek, akkor ellenőrizzük, hogy ténylegesen van-e olyan összetevő is a mondatban, aminek fókuszjegyet ad, illetve hogy ha valaminek van fókuszjegye, akkor azt kapja valamitől.

A korábbi fejezetek egyikében megállapítottuk, hogy az ige bármely testvérének adhat fókuszjegyet, a jólformáltságot tehát a testvérek közötti viszony alapján határozhatjuk meg: ha egy frázisban az egyik összetevő rendelkezik az F-GIVE jeggyel, akkor kell lennie egy olyan testvérének, aminek a ROLE jegye a *focus* értéket veszi fel. Ez visszafelé is igaz: ha egy frázisban egy összetevő a *ROLE: focus* információt tartalmazza, akkor lennie kell egy olyan összetevőnek is a frázisban, aminek F-GIVE jegye van. További kikötés még az, hogy az F-GIVE jegy értékének unifikálódnia kell a *ROLE: focus* jegyet tartalmazó összetevő SYNSEM-értékével. Jegystruktúrával kifejezve ez az elv a következő:

(35) fókusz-elv (első változat):

DTRS:⟨... (1)[ROLE: focus], ..., [F-GIVE: (1)]...⟩

Ez a fókusz-elv csak az olyan fókuszokra alkalmazható, amelyek *valamitől* kapják a fókuszjegyet. Az önálló fókuszokat ki kell venni a hatóköréből, mivel azoknak nincs szükségük fókuszjegy-adó összetevőre. Az így megváltoztatott fókusz-elv a következő:

(36) fókusz-elv:

DTRS:⟨... (1)[ROLE: focus, F-GIVE ≠ self], ..., [F-GIVE: (1)]...⟩

Így csak azokra a fókuszjeggyel rendelkező összetevőkre alkalmazódik, amelyek nem önálló fókuszok.

Utolsó lépésként még a fókusz ige előtti, illetve a nem topik és nem is fókusz összetevők ige mögötti pozícióját kell biztosítani egy-egy LP-szabállyal:

(37) a SYNSEM:α[ROLE: focus] << F-GIVE:α

b $\left[\begin{array}{l} \text{HEAD: V[fin]} \\ \text{CARRIER: (1) \neq (2)} \end{array} \right] < \text{SYNSEM: (2)[ROLE = none]}$

A (37a) azt írja elő, hogy a fókuszjeggyel rendelkező összetevőnek közvetlenül meg kell előznie azt az összetevőt, amitől a fókuszjegyet kapta, a (37b) pedig azt, hogy a ragozott igenek meg kell előznie minden olyan összetevőt, ami nem az ő igevivője, illetve nem topik vagy fókusz. (Emlékeztetőül: a *ROLE* jegy értéke *topic*, *focus* vagy *none* lehet.)

2.6. A progresszív és az egzisztenciális aspektus

A folyamatos és egzisztenciális aspektusú mondatok annyiban kapcsolódnak a fókusz-jelenséghez, hogy a Strukturális Magyar Nyelvtanban ezeket egy láthatatlan operátor fókuszba helyezésével oldják meg. Nekünk ilyenre nincs szükségünk. Az a megoldási mód azért sem helyénvaló, mivel egy közönséges fókuszt tartalmazó mondatnak is lehet többféle aspektuális jelentése:

(38) **Péter ment fel a toronyba.**

Ez a mondat lehet válasz a *Ki ment fel a toronyba tegnap?* kérdésre (befejezett aspektus) és a *Ki ment fel éppen akkor a toronyba?* kérdésre (progresszív, vagy folyamatos aspektus) is. Azt, hogy többféle aspektust is rendelhetünk a mondatához, az okozza, hogy nem tudjuk, az igekötő vajon csak a fókusz miatt került az ige mögé, vagy pedig az aspektus miatt is.

A progresszív és egzisztenciális aspektusú mondatok igéit is lexikai szabály segítségével hozzuk létre:

(39) *A progresszív és egzisztenciális igék lexikai szabálya:*

$$\left[\text{CATEGORY:} \left[\begin{array}{l} \text{HEAD: V} \\ \text{COMPS: (1)} \\ \text{CARRIER: (2)} \end{array} \right] \right] \Rightarrow \left[\begin{array}{l} \text{CATEGORY:} \left[\begin{array}{l} \text{COMPS: (1) } \oplus \text{ (2)} \\ \text{CARRIER: } \emptyset \end{array} \right] \\ \text{ASP: } \left\{ \begin{array}{l} \text{exist} \\ \text{progr} \end{array} \right\} \end{array} \right]$$

Az újonnan bevezetett ASP jegy az ige, s így a mondat aspektusát jelöli.

2.7. A topik

A fókuszhoz hasonlóan a topik is kitüntetett pozícióban van a mondatban, legalábbis az É. Kiss Katalin (1987, 1992) -féle transzformációs modellben. A HPSG-ben erre nincs szükség. A fókuszhoz hasonlóan a topik is lexikailag topik, azaz az adott összetevő már a lexikonból kikerülve viseli a *ROLE: topic* jegyet. Ez azt jelenti, hogy szükségünk lesz egy **Topikjegy-adó lexikai szabályra:**

(40) $X \Rightarrow X[\text{ROLE: topic}]$

A szabály értelmezése hasonló a fókuszösszetevőt létrehozó szabály értelmezéséhez. Ezt a szabályt kiegészíti még egy LP-szabály, ami biztosítja, hogy a topik megelőzzön minden más összetevőt:

(41) $[\text{ROLE: topic}] < [\text{ROLE: } \neg \text{topic}]$

3. Összegzés

A dolgozatban a magyar mondat szerkezet leírására tettem kísérletet HPSG keretben. A mondat szerkezete a vizsgálatok szerint lapos, egyszintű. A mondatok fókuszmezejében előforduló összetevők vagy az igétől kapják fókuszjegyüket, vagy pedig inherensen birtokolják azt. Jelentős módosítás a hagyományos transzformációs leírásokhoz képest az, hogy az igekötőt, a puszta névszót, a segédigék főnévi igeneves vonzatát a nyelvtan egységesen, igevivőnek kezeli. Fontos eredmény az is, hogy a segédigék beférkőzését a főnévi igeneves vonzatuk és azok igevivője közé helyesen oldja meg. A transzformációs nyelvtanokkal szembeni másik előny az, hogy az infinitívuszi vonzatokat egyszerűbben kezeli, sőt az is, hogy egyáltalán kezelni tudja.

A magyar nyelv leírása HPSG keretben, vagy általánosabban véve jegystruktúrákon alapulva véleményem szerint még további érdekes eredményeket produkálhat mind leíró, mind elméleti szempontból.

IRODALOM

- Brody, Michael 1990: Remarks on the order of elements on the Hungarian focus field, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian III*, Szeged, JATE, 95–121.
- É. Kiss Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Budapest, Akadémiai.
- É. Kiss Katalin 1989: Egy főnévi igeneves szerkezetről, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 153–169.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 79–177.
- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor 1989: A magyar segédigék rendszere, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 49–103.
- Kálmán László 1985a: Word order in neutral sentences, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian I*, Szeged, JATE, 13–23.
- Kálmán László 1985b: Word order in non-neutral sentences, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian I*, Szeged, JATE, 25–37.
- Kálmán László–Rádai Gábor 1996: Megszakított összetevők a magyarban konstrukciós nyelvtani szempontból, *Néprajz és Nyelvtudomány* 37, 83–110.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–527.
- Pollard, Carl–Ivan A. Sag 1987: *Information based syntax and semantics 1: Fundamentals*, Stanford, The University of Chicago Press.
- Pollard, Carl–Ivan A. Sag 1994: *Head-Driven Phrase Structure Grammar*, Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Szécsényi Tibor 1997: On complements of complements in Hungarian, *Working Papers in the Theory of Grammar* 4/3, Budapest, 83–93.

THE DESCRIPTION OF HUNGARIAN SENTENCE STRUCTURE IN HPSG FRAMEWORK

TIBOR SZÉCSÉNYI

So far a transformational model has been used for the description of the topic-focus-verb order in Hungarian sentence structure. The present paper offers a new, non-transformational approach within the framework of Head-Driven Phrase Structure Grammar (HPSG). According to my suggestion sentence structure in Hungarian is non-configurational, the positions of topics and foci are determined by a small number of lexical features and linear precedence rules. The resulting structures, including infinitival constructions, are flat. The method described in the paper is at the same time a useful device for the treatment of discontinuous constituents.

ORRHANGÚSZABÁLYOK

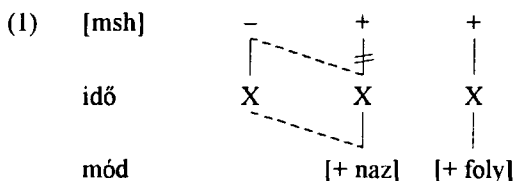
ZSIGRI GYULA

Az orrhangú mássalhangzókkal kapcsolatos jelenségeket Vago (1980), Olsson (1992) és – legalaposabban – Siptár (1995) is elemezte. A vizsgált jelenségekre az eddigieknél kevesebb szabályt, illetve defaultszabályt javaslok, és egy a generatív fonológiában eddig még nem tárgyalt folyamatot is szabályba foglalok. Az 1. pontban az /n/ pótlónyúlásos kiesését és az /ɲ/ folyamatossá válását egy szabályba egyesítem. A 2. pontban az /n/ helyhasonulását a problematikus [osztott] jegy nélkül írom le. Végül a 3. pontban az /ɲ/ posztalveolárisvá válását foglalom szabályba.

1. Orrhangú zárvesztés

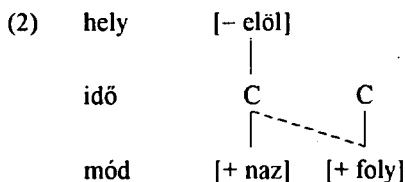
Folyamatos mássalhangzók előtt az /n/ elveszti zárját, és beleolvad az előtte levő magánhangzóba, amely ha rövid volt, ezáltal megnyúlik: *pénz* [pẽ:z], *kensz* [kẽ:s], *vánszorog* [vã:sorog], *mans* [mõ:f], *fenséges* [fẽ:ʃe:geʃ], *vászonzsák* [va:sõ:ʒa:k], *színház* [sĩ:fiã:z]. Ez a pótlónyúlás nem változtatja meg a magánhangzó nyelvéllását, szemben a franciával, ahol a nazális magánhangzók nyiltabbak orális megfelelőjükénél (Nádasdy–Siptár 1994: 177).

Az /n/ pótlónyúlásos kiesését Siptár a következőképp foglalja szabályba (*színház*-szabály, 1995: 86):

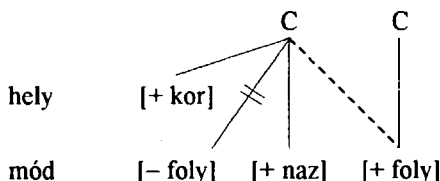
Ez így nem pontos, hiszen pl. a *tömzsi* /m/-je nem olvad bele a megelőző magánhangzóba. Siptár meg is jegyzi a szabállyal kapcsolatban, hogy „feltehetőleg az /n/-re kell korlátozni a hatását” (uo.).

Folyamatos mássalhangzók előtt az /ɲ/ is elvesztheti zárját, de az /n/-nel ellentétben nem esik ki, hanem nazális közelítőhangként jelenik meg: *fénysorompó*, *konyha* [j]. Siptár (uo.) ezt *lányságom*-szabály néven említi, és a következőképp ábrázolja:

A *színház*-szabály és a *lányságom*-szabály közös vonása, hogy mindkettőt bármilyen folyamatos mássalhangzó kiválthatja, és a nazális mindkét esetben elveszti zárját. A két szabály tehát egyesíthető:

(3) Orrhangú zárvesztés

Zárját veszti az orrhang szájüregi nyíláshanggá, azaz [– msh] jegyű szegmentummá válik.¹ Ez egy a fonológiai szabályoknál általánosabb implikációval fejezhető ki:

(4) [+ naz, + foly] → [– msh]

Az, hogy a zárjavesztett nazális önálló szegmentum marad-e, vagy beleolvad a megelőző magánhangzóba, a képzési helyétől függ: ha az összeegyeztethető a [– msh] jegyű szegmentumok képzési helyével, akkor a nazális megmarad, ha nem, akkor pótlónyúlással kiesik.

2. Az /n/ helyhasonulása

Az /n/ képzés helye tekintetében hasonló, illetve igazodik a rá következő mássalhangzóhoz:

- (5) szénpor, különb [m], önfeledt, honvagy [ŋ], fülön csíp, van dzsem [ɲ].
vén tyúk, öngyújtó [ɲ], szánkó, engem [ŋ]

Mivel a folyamat egységes, a továbbiakban nem teszek különbséget az /n/ hely szerinti hasonulása és igazodása között, mindkettőre az /n/ helyhasonulása kifejezéssel fogok utalni.

Mögöttesen a mássalhangzók képzési helyét Siptár (1995: 45–46) a [± elől] és [± kor] jegyekkel adja meg:

¹ A [± msh] jegy nem a mássalhangzókat különíti el a magánhangzóktól, hanem a szájüregi akadállyal képzett hangokat az anélküliektől. A mássalhangzók közül a /h/ és a /j/, valamint a felszínen megjelenő [fi] és [j] [– msh] jegyű.

(6)	labiálisok	[+ elöl, – kor]
	alveolárisok	[+ elöl, + kor]
	posztalveolárisok és palatálisok	[– elöl, + kor]
	velárisok és a /h/	[– elöl, – kor]

A hagyományos osztályozásokban a /ʒ/-t és a /j/-t a képzés helye különíti el egymástól, a posztalveolárisok nem vonhatók össze a palatálisokkal. A két mássalhangzó azonban nemcsak ebben különbözik egymástól. A /ʒ/ képzésekor a levegő szűkebb résen, nagyobb zörejjel halad keresztül: a /ʒ/ zörejhang, a /j/ pedig zengőhang.

Az /n/ helyhasonulását összefogó posztlexikális szabályban viszont már szükség van a két képzési hely megkülönböztetésére, különben az /n/ a / \widehat{n} / és a / \widehat{d}_3 / előtt [n] helyett [ŋ]-nyé válna. Siptár (1995: 83) ezt a [\pm osztott] jeggyel éri el:

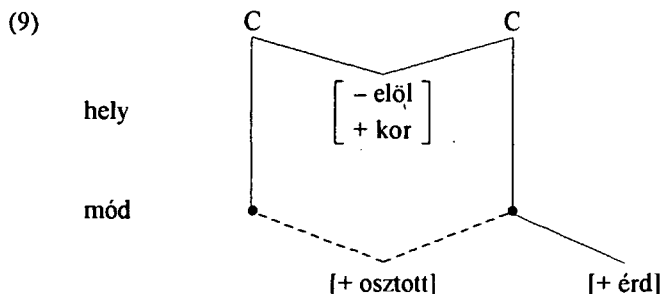
(7)	bilabiálisok	[+ elöl, – kor, + osztott]
	labiodentálisok	[+ elöl, – kor, – osztott]
	alveolárisok	[+ elöl, + kor, – osztott]
	posztalveolárisok	[– elöl, + kor, + osztott]
	palatálisok	[– elöl, + kor, – osztott]
	velárisok és a /h/	[– elöl, – kor, – osztott]

Durand – Siptár (1997: 50) szerint „Az *osztott* (*distributed*) hangokat olyan szűkülettel képezzük, amely a toldalékcso szagittális (elöl-hátul irányú) tengelye mentén meglehetősen hosszú; a nem osztott hangok esetében a szűkület ebben az irányban rövid.”

Ennek a mögöttesen hiányzó jegynek a bevezetéséhez attól függően, hogy az affrikátákat egy vagy két gyökérrel ábrázoljuk, legalább három, illetve négy default-szabályra van szükség. Egygyökeres ábrázolás esetén ezek a következők:

- (8) (a) bilabiálisok
- $$\begin{bmatrix} + \text{elöl} \\ - \text{kor} \\ - \text{foly} \end{bmatrix} \rightarrow [+ \text{osztott}]$$
- (b) posztalveolárisok
- $$\begin{bmatrix} - \text{elöl} \\ + \text{kor} \\ + \text{é rd} \end{bmatrix} \rightarrow [+ \text{osztott}]$$
- (c) a többi mássalhangzó
- $$[\quad] \rightarrow [- \text{osztott}]$$

A Siptár által is követett kétgyökeres ábrázolásban külön defaultszabály kell a posztalveoláris affrikátákra:

A különbség oka az Egyforma alkalmazhatósági feltétel (Schein – Steriade 1986: 727):

(10) **Egyforma alkalmazhatósági feltétel**

(Uniform Applicability Condition)

Egy *cs* csomópont, egy a *cs*-hez T tengelyen hozzákapcsolt csomópontok H halmaza és egy a *cs* tartalmát megváltoztató Sz szabály esetén: az Sz-ben H bármely elemére megfogalmazott feltétel H minden elemére vonatkozik.

Mivel az affrikátáknak csak a résmozzanata érdes, (8)(b) nem alkalmazható rájuk.

Szükség van-e egyáltalán az [osztott] jegyre? A bilabiálisok és a labiodentálisok közötti különbség fonológiailag kevésbé releváns, mint a *kút* és a *kín* /k/-jének a különbsége: a kétféle /k/ ugyanis olyan tulajdonságban különbözik egymástól, amelynek, ha máshol nem, akkor a magánhangzóknál megkülönböztető szerepe van. Olyan nyelvről viszont nincs tudomásom, amelyben a bilabiális /m/ és a labiodentális /m/ két külön fonéma. A [+osztott] jegyű posztalveolárisoknál hosszabb szükülettel ejtett palatálisok [-osztott] elemzése sem meggyőző. Ha az [osztott] jegy ennyire elszakadhat a fonetikai valóságtól, gyanús, hogy elvont, osztályozó jeggyel van dolgunk. Jobbnak vélem a bilabiális/labiodentális különbséget a fonetikára hagyni, a posztalveoláris/palatális különbséget pedig a [± palatális] jeggyel kifejezni. Ennek a bevezetéséhez csak két defaultszabályra van szükség:

(11) (a) palatálisok

[- elől]
[+ kor]
[- érd]

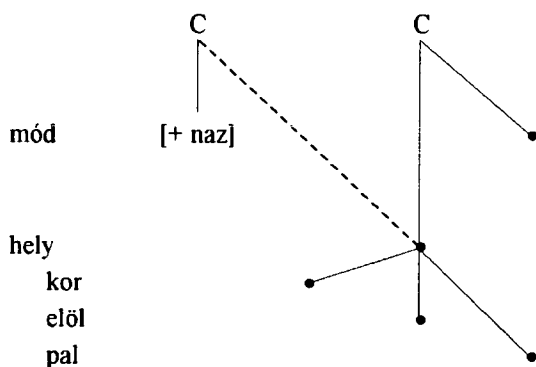
→ [+ pal]

(b) a többi mássalhangzó

[] → [- pal]

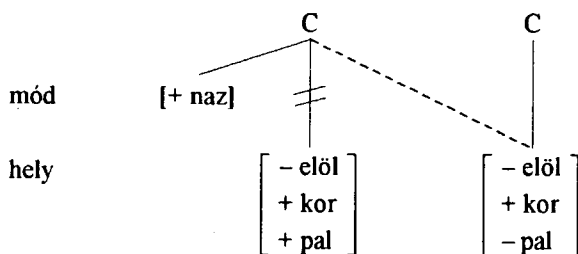
A defaultszabályok közvetlenül az első rájuk hivatkozó fonológiai szabály előtt lépnek működésbe (vö. Siptár 1995: 88, 4. láb.), így ahhoz, hogy (11) megelőzze az /n/ helyhasonulását, az utóbbiban a helycsomópontnak már a palatáliscsomópontot is dominálnia kell. Az /n/-et alulszabott mássalhangzóként elemezve a szabály a következőképp fogalmazható meg:

(12) Az /n/ helyhasonulása

3. Az /ŋ/ posztalveolárisrá válása

A képzés helye tekintetében az /ŋ/ sokkal stabilabb az /n/-nél: gondozott beszédben változatlan marad, fesztelen beszédben pedig – ha a koartikulációs jelenségeket figyelmen kívül hagyjuk² – csak a posztalveoláris $\widehat{h\eta}$ -hez és $\widehat{d\eta}$ -hez hasonul: *könnycsepp*, *szegény Dzsoni* [ŋ] ~ [ɳ].

Az alkalmazott jegyrendszer alapján ez a folyamat igazodásnak tűnhet, hiszen az /ŋ/-nek csak nem mögöttes jegye változik. Hasonulásnak azért nevezem, mert az adatközlőim a [kőnt̪ɛp]-ben ny helyett n-et hallanak. Ez azonban az [osztott] jegyes elemzésben is probléma.

²Ezek listáját l. Siptár 1995: 81–82.

IRODALOM

- Durand, Jacques–Siptár Péter 1997: *Bevezetés a fonológiába*, Budapest, Osiris.
- Nádasdy Ádám–Siptár Péter 1994: A magánhangzók, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai, 42–182.
- Olsson, Magnus 1992: *Hungarian phonology and morphology*, Lund, Lund University Press.
- Schein, Barry–Donca Steriade 1986: On geminates, *Linguistic Inquiry* 17, 691–744.
- Siptár Péter 1995: *A magyar mássalhangzók fonológiája*, Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.

NASAL RULES

GYULA ZSIGRI

This paper is an attempt to simplify the rules for Hungarian nasals, following the generative tradition of Vago (1980), Olsson (1992) and Siptár (1995). /n/-deletion, accompanied by the nasalization and compensatory lengthening of the preceding vowel, is united with the rule which changes /ɲ/ to [j̃]. The place assimilation of /n/ refers to [palatal] instead of [distributed]. Finally, the place assimilation of /ɲ/ to postalveolars, a rule ignored so far, is formulated.

ANMERKUNGEN ZU DEN SUFFIXFOLGEN DES NGANASANISCHEN VERBS

MICHAEL KATZSCHMANN

Aus der Arbeit mit der nganasanischen Lexik, bei der die Flexionssuffixe mit einem mehrstelligen Code klassifiziert wurden, ergab sich die Frage, ob dies nicht auch mit den Ableitungs-, d.h. Suffixstrukturen, besonders denen des Verbs möglich und sinnvoll wäre, ähnlich wie Mikola (1995) dies für das Enzische bereits exemplarisch getan hat. Ansätze zur Strukturierung finden sich zwar schon bei Tereščenko (T79: 228f) mit der Aufstellung folgender Formeln:

- 1) unabgeleitete transitive Verben:
Verbalstamm + KausativSx + TransitivSx + Inf./Vx
- 2) abgeleitete transitive Verben:
Verbalstamm + TransitivSx + KausativSx + 2.TransitivSx + Inf./Vx

Diese Formeln beziehen sich jedoch nur auf ganz bestimmte Verben, sind also nur begrenzt anwendbar. Darüber hinaus wird ihre vereinfachende Darstellung den häufig recht undurchschaubaren verbalen Suffixfolgen nicht gerecht. Dabei bilden die Aspekt- bzw. Aktionsartsuffixe eine nicht unerhebliche Rolle, obwohl sie häufig funktional nicht eindeutig (zu differenzieren) sind, wie dies Nagy (1995) ausführlich dargestellt hat. Nicht selten scheinen sogar die Suffixe selbst mit einer recht komplizierten Semantik versehen zu sein, was einer Herkunft aus selbständigen lexikalischen Elementen entspräche. So sind der Optativ -nantu wie auch der Auditiv -munu auch noch als selbständige Lexeme anzutreffen. Die Paradigmata Tereščenkos spiegeln dies wider, wie z.B. ihre Beispiele für verschiedene Aspektsuffixe an einem Verb (T79: 248):

xotê	-dä	'napisat''
xozê-tê	-sa	'pisat'/učit'sja'
xozê-tu-r	-sa	'pisat''
xozê-tu-r-mumxon	-sa	'pisat''
sakê-lê	-sa	'ukusit' [za čto-l.]'
sakü-tê	-sa	'kusat''
sakê-ptu	-sa	'prikusit''

sakê-ptu-guj	-sä	‘prikusyvát’
sakê-ptu-guj	-nar-sa	‘prikusyvát’ [mnogo raz]’
sakê-ptu-guj-mumba	-sa	‘prikusyvát’ [obyčno]’
sakê-ptu-guj-mumba-nar-sa		‘prikusyvát’ [obyčno mnogo raz]’.

vor allem aber ihre Belege diverser denominaler Ableitungen und Suffixe (T79: 254):

koly	‘ryba’
koly-zy-sy	‘rybu lovit’/rybačit’
koly-zä-sy	‘rybačit’ ehat’
kola-j-R-sä	‘rybu est’
koll-si	‘ryboj pahnut’
kola-ptu-sa	‘ryboj, smešat’ s’
kolA-ptu-sa	‘ryboj nakormit’
kola-m-sa	‘ryboj stat’
usw.	
by" (2.Stamm: byzê-)	‘voda’
byty-di	‘vody vypit’
byzy-r-nænty-di	‘pit’ hotet’
bytê-lê-sy	‘vodoj razvesti’
bytu-m-sy	‘razlit’ sja [o vodoeme]’
bytu-mty-sy	‘vodoj zatopit’
bytê-bu-sy	‘teč’/protekat’ [ob obuvi, sudne]’
usw.	
ma" (2.Stamm mazê-)	‘čum’
mazu"-tê-sa	‘čume, žit’ v’
matu-mu-nsa	‘čuma, deržat’ v kačestve hozjajki’
maza-j-sy	‘stoibišče, gostit’ ne v svoem’
matü-zü-sä	‘stoibišče, gostit’ v tom že’
maza-j-sü"-sä	‘podarok, polučit’ v’
maza-j-sü"lü-ptü-dä	‘podarit’ (vgl. mazajsüö ‘podarok’)
matê-zä-j-r-sä	‘čum, igrat’ v’
mazu-j-če-sa	‘čum, stavit’
matê-lê-sa	‘čuma, priobresti zapah’
matê-lê-ru-dä	‘čum nad pokojnikom, postavit’
	(vgl. matalir ‘sooruzenie nad pokojnikom/čumok, ...’)

Tereščenko geht nicht konkret auf komplexe Suffixfolgen ein. Dies mag an der Materiallage gelegen haben, die eine derartige Analyse noch nicht zuließ. In den letzten Jahren ist jedoch eine erheblich Reihe von Publikationen dazugekommen, die diese Situation geändert und wesentlich verbessert hat.

Bei der Sichtung dieses Materials wurde deutlich, daß bisher nicht alle Suffixe komplett klassifiziert bzw. beschrieben wurden. So gibt es einige, die zwar bei Tereščenko zu finden sind (z.B. *-sa* [nicht Inf.], *-my* (etc.) oder *-na-r*), die sie jedoch schweigend übergeht, obwohl sie an anderer Stelle sehr eloquent sein kann. Hierzu gehören auch die leicht als Wurzelsilben interpretierbaren Suffixe *-gu/-ku* [nicht identisch mit dem modalen *-gu/-ku*]. Andere Suffixe, wie den Inchoativ *-mê*, belegt sie kaum mit Beispielen.

Da also bisher nicht einmal alle Ableitungssuffixe sicher erkannt sind, ist es auch unmöglich klare funktionale Abgrenzungen zu formulieren. Dies betrifft schließlich auch die Stamm- bzw. Wurzel-Identifizierung, wie noch zu dazustellen sein wird.

Deshalb sollte eine Bearbeitung von (verbalen) Suffixfolgen grundsätzlich *atergo*, primär ausgehend von Aoristformen erfolgen, obwohl prinzipiell alle (de-)verbale Formen, also auch Infinitive, Gerundien, Partizipien und Supina zur Analyse geeignet sind.

Jedoch nur an den sog. Aoristformen sind die häufig so wichtigen Kriterien des Aspekts resp. der Aktionsart bzw. im Zusammenhang mit der Konjugation die Transitivität resp. Intransitivität/Reflexivität erkennbar. Der perfektive [V] "V-Aorist bereitet die wenigsten Schwierigkeiten. Anders dagegen sieht es mit dem imperfektiven *rV*-Aorist aus. Hier sind die folgende Varianten zu erwähnen: Nunation + *rV* (also *ndV/ntV*), sowie die *čV*-Variante, der diachron ein *j*-Element (Suffix?) vorangegangen ist, das heute teilweise nur über diese Lautveränderung erschlossen werden kann.¹ Eine weitere Gruppe sind die (hier) sog. *rV*-Aoriste. Obwohl sie bei Castrén als eigene Form *-rum* (C54: 483f., 517) und „gleichwertig“ mit *-tum* (C54: 484ff., 518) angeführt werden, können diese wie auch einige wenige „tempuslose“ Formen vernachlässigt werden. Ihre kurzen Suffixfolgen, von denen die Belege *tond'aj-moptyra*² oder *b'igapt'ajr'ü* 'vysovyvaetsja' (SN2:113/27) noch die längsten und interessantesten wären, können das sich herausbildende Schema nicht wesentlich modifizieren.

¹So ist der Auditiv *-munu-* der sowohl semantisch als auch formal mit dem nganasanischen Wort *munu-* 'sprechen' übereinzustimmen scheint, lautlich schon deshalb problematisch, weil er im Aorist nur als *-munu-č'u* vorkommt, wohingegen der Stamm *munu-* eine Nunation hervorruft: vgl. *munu-ntu* 'on govorit' aber (!) *munu-munu-č'u* 'on govorit' (SN3: 8/14). Eine Erklärungsmöglichkeit besteht lediglich in der Postulierung eines verlorengegangenen, funktional unklaren Ko-Suffixes: *-munu-(*)j-* (vgl. u.a.: *mēñkê-j-m-sā* 'bednym stat' (T79: 245), *ñanapta-j-r-sā* 'zabyvaja' (T79: 243)).

²(91) *tēndo ny d'ōmtaθa θ'atyt'd' i tati kopta kējd'a tond'ajmoptyra* "ā batutu-nl'd'a tond'ajmoptyra 'kogda éta ženščina rugat'sja končila, devuška na bok uleglas', licom k dveri ulegšis' (SN3: 27/32).

Sollten die *rum*-Formen dadurch entstehen, daß bei ihnen, wie es nach bisheriger Meinung der Fall ist, das *tV*-Aorist aus noch unbekannten Gründen nach *-r* geschwindet (vgl. zuletzt Mikola, 1996), wären sie ohnehin nur eine Untermenge der *tV*-Aoriste.³ Somit ergeben sich die in der folgenden Übersicht zusammengefaßten prä-aoristischen (d. h. dem Aorist vorangehenden) Silben, die theoretisch Stammsilbe oder Suffix sein müssen:

tV-Aor		"V-Aor	
Ø	/1/	Ø	
jV/zV/dV		zV/dV	Denominativum
(gê/kê) gV/kV		/7/ gV/kV	Iterativ
(gu/ku) gV/kV			?
rV/lV		/6/ rV/lV	Veranlassung
nV	/2/	nV	Transitiv
mV			Inchoativ
"tV/čV/NtV	/3/	mV	?
ptV		tV/čV	Inchoativ
NxV	/4/	ptV	Translativ
sV		xV	Transitiv
(xia/bia) bV/xV		sV	Imperfektiv
guj	/5/		Transitiv
(mu)mbV			Imperfektiv
munu			Intentionalis
nandu			?
r			Inferential
			Durativ
			Habitativ
			Auditiv
			Optativ
			Frequentativ

(N symbolisiert eine (mögliche) Nunation)

Einzelne der hierfür berücksichtigten Belege sind recht problematisch, so daß einige Anmerkungen notwendig erscheinen:

³Wahrscheinlicher ist jedoch, daß es sich bei ihnen um generell „tempuslose“ Formen handelt. Vgl. Katzschmann: Über die nganasanischen Verben auf *rum*, *rem*, *rm* im Aorist. [im Druck].

/1/ Die Ø-Variante ist nicht klar. Wenn es sich nicht um eine Verkürzung aus *-ptu-tu* handelt (vgl. das Partizip *deptumê* 'rasskazana' (T79: 271) und die finite Form *d'äptutoma* 'skažu' (SN3: 28/33)) ergibt sich das Problem, daß, vorausgesetzt *-tu* wäre Aorist, nur *-p* übrigbliebe. Da tempuslose Formen nur in Ausnahmen belegt sind, sind z.B. *ñomtêptumê* 'posadil, ja' (T79: 162) und *loñuptumê* 'zažigaju, ja' (MU86: 31) neben dem Partizip *sakyrupumê* 'smešannyj s sahorom' (T80: 8) zunächst nicht erklärbar.

/2/ Einziger Beleg für *-nV* + *-V* ist: *xuajmačuni"ê* 'unty, snjal' (K92: 34) (*xujma* 'unty'). Dieses Suffix folgt dem denominalen Ableitungssuffix *-čV* und kann somit nicht silbisch sein! Für *-na*+*-tV* gibt es ebenfalls nur einen, nicht unproblematischen Beleg: *s'aede-na-nte-ma* 'braten'. Castrén erläutert leider nicht, warum daneben ein *s'aedendatema* 'id.' vorkommt (C55:67) (vgl. auch *jarsAdentatema* 'lieben' (C55:51)). Einen Optativ (*-nandu*) anzusetzen wäre eine Lösung, wenn Castrén nicht *-l'a-nantetema* (4 Belege, u.a. *jimil'anantetema* 'leimen') ansonsten jedoch nur *-n'antetema* (neben *-nantutuma/-nandutuma*) schreiben würde, z.B. *buagaln'antetema* 'schreiten'. Es müßten bei diesem Beleg zwei Verschreibungen vorliegen: entweder *-na* statt *-n'a* bei fehlendem *-te*-Aorist, oder *-nte* statt *-ntu/-ndu* bei fehlendem *-tu*-Aorist. Akzeptiert man jedoch die Belege als *-nV*, so bliebe zu prüfen, welches der drei sehr unterschiedlichen *-na* dazu paßt bzw. ob ein viertes hinzuzufügen wäre (vgl. unten).

/3/ *-NtV*, *-NdV*, *-tV*, *-čV* (u.a.) stellen Allomorphe(me) (vgl. oben) dar: *měryčetymy* "otbiraem/otnimaem" (T73a: 32), *jindirtatema* 'fragen' (C55: 54), *mar-tatema* 'fortnehmen' (C55: 74), *kičeptialytyči* 'pogljadyvaet na nih' (FN3b: 50/52).

/4/ Für den Intentionalis *-"xa* liefert Helimski nur die folgenden Stämme, bei denen eine Aoristform nicht erkennbar wird: *kozu"ha-/koza"ha* 'sobirat'sja ubit' (H94: 206). Es scheint sich jedoch um dieselben Endungen zu handeln, die sehr zahlreich bei Castrén als *-fea*+*-tV*-Aorist vorkommen. Sie sind vom Konjunktiv *-fea(dA)* zu trennen und werden am Paradigma *matufandum* 'ich gehe schneiden' (C54: 487 ff.) dargestellt. Die Belege der *"V*-Aoriste könnten jedoch auch hierher gehören. Von den wenigen *-xV*-*"V*-Belegen (z.B. *soxü"ö* 'upala', *ñ'il"hi* 'spustilsja') paßt wohl nur ein einziger hierzu: *xixi"ê* 'svarili' in: *ñēmētuma" a ičutê sylyñ xixi"ê* 'prežde čem est', oni svarili mjaso' (MU86: 38), vgl. *xi"ê* 'vskipel' (T79: 85)!

/5/ Der Inferential ist dagegen modal aufzufassen: *kotubazum* 'ubit' okazyvaetsja' (H94: 218) (vgl. den Optativ: *n'ihyamê* 'ne' (H94: 218)).

/6/ *-rV* und *-tV* scheinen zuweilen, jedoch nicht immer (!) Varianten darzustellen, vgl. z.B. *filitima* 'fürchten' (C55: 72,225) und *xir'ič'iñ* 'varili' (SN4: 162/165).

/7/ Obwohl nicht prä-aoristisch, soll hier noch einer von drei „paradigmatischen“ Belegen, nämlich: *nily-"ėky-ty-my* "živem po-vidimomu" angeführt werden. Diese setzen sich aus der Partikel *ėku* + *-ty* + *Vx* zusammen (vgl. T73a: 151). Üblicherweise steht die Partikel *ėku* 'navernoe' jedoch „final“ und unflektiert (vgl. T79: 202,312 f.; 313: *diza"arê ėku* 'možet ty zastrelil').

Ein Vergleich mit den bisher in der Fachliteratur belegten Suffixen legt eine Ableitungsfunktion für diese Suffixe nahe (die Zahlen in Klammern beziehen sich auf die Seitenangaben bei Tereščenko (1979) bzw. ergänzend bei Helimski (1994) und Castrén (1854)):

Aspekte/Aktionsarten

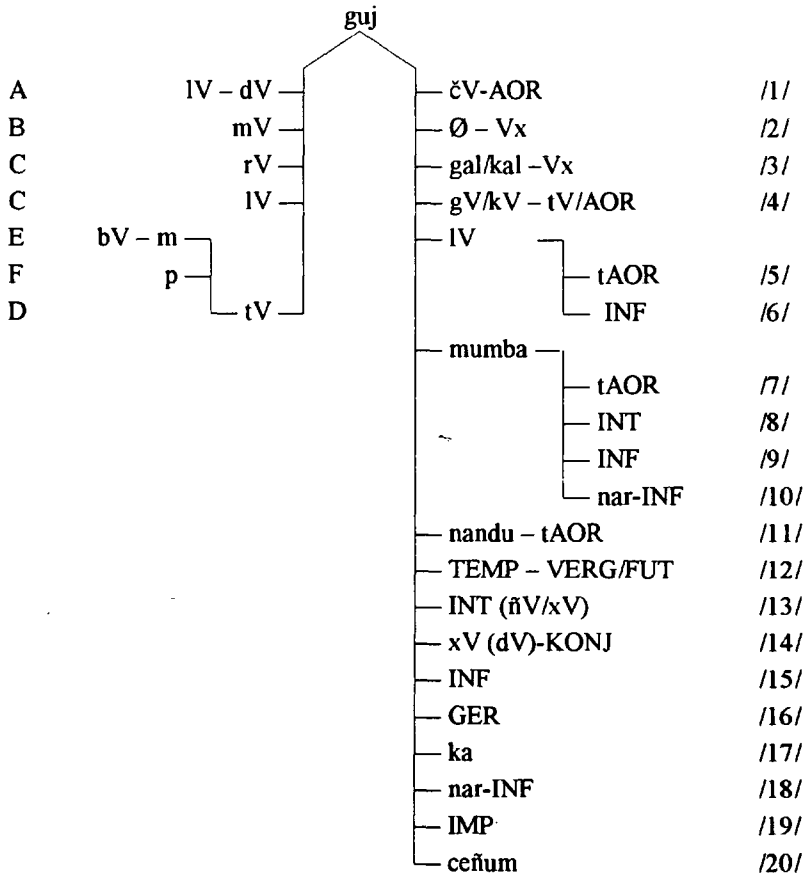
gê	Iterativ, gêty/kêty period. Habitativ (242)
gu/ku	Optativ? (bzw. -guzê) (216f)
guj	Durativ (240)
tV	Imperfektiv (238f, passim)
ptV	Imperfektiv Transitiv (227,247), Kausativ (228)
(p)tV	Trans. < intr. Verben (178f, 223, 238f) [nicht völlig ausgeführte Handlung]
xa	Intentionalis (H94:206)
"kê	Inchoativ (243), Resultativ (H94:206)
le	Inchoativ (243)
lê	Inchoativ (243)
rê	Inchoativ (243)
ra	Zustand d. Subj. (an Verben) (228f)
lu/ru	Transitiv/Kausativ (227ff)
r	Frequentativ (241f)
mê	Inchoativ (243)
m	Translativ/Inchoativ (245f)
mtV	223, 239,246
mymba/xon	Habitativ (241)
munu	Auditiv (220f)
nantu	Optativ (218f)
geli(č)	Karitiv (176,246)
gêl	?

Modi:⁴

bañxu/bäxy/xuañxu/xuambu etc.	'govorjat/slyhat'' (219f)
xuazê/buazê:	Konjunktiv/„Optativ" (217f)
ruxuaza	Zustand d. Subjekt (228f)
ña/ñu	Imperativ (212)
tê/če + ñu	Aorist Futur (212)
gal/kal	Precativ (C54: 370f, 471)

⁴Die bei Tereščenko als Modi behandelten Habitative, Auditiv und Optative gehören zu den Aspekt-/Aktionsart-Suffixen, da sie auch Tempuszeichen annehmen können, was für Modalsuffixe per se nicht zutrifft. Einige können sowohl modal als auch als Suffix (-gu/-ku) auftreten, andere sind sowohl silbisch als auch als Suffix vertreten (-ptV).

Allein hiervon ausgehend sollten Lücken in der bisherigen Beschreibung der Verbal-suffixe wie z.B. *-sV* bzw. *-nV* eigentlich nicht zu übersehen sein. In einem zweiten Schritt müssen diese Suffixe in ihrer weiteren Laut-/Silben- bzw. Suffixumgebung untersucht werden. Dies wird am Beispiel von *-guj* dargestellt:

Ausgewählte Belege für die vorgefundenen prä- (Buchstaben) und post-guj-
Belege (/Ziffern/):

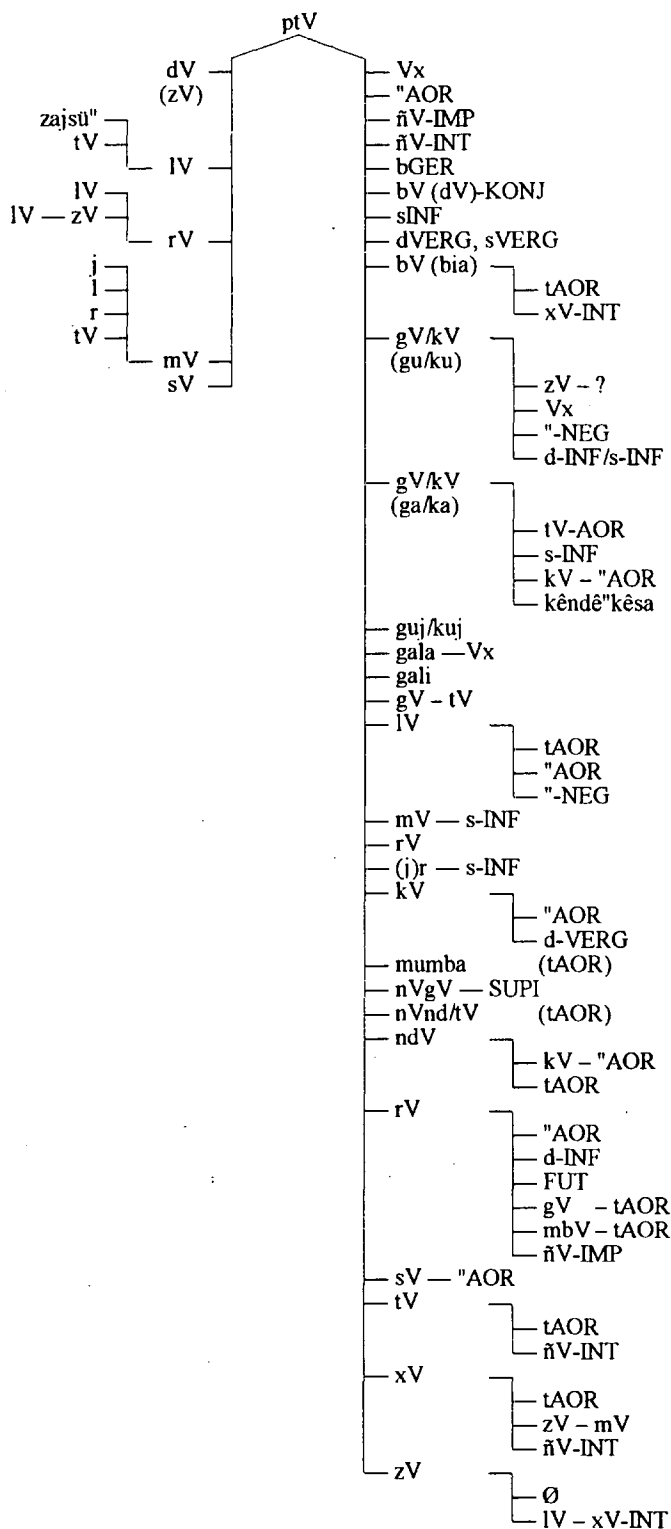
D?	g.jč.m."	<i>tuo-ptugujčümü"</i>	'ščitaem, my'	/1
...				
D?	g.jk.jt."	<i>ni-ptügüjkējtē"</i>	'otdyhajut'	/2
D?	g.jk.nd.t."	<i>ni-ptügüjkandatē"</i>	'otdyhajut, oni'	/4
D?	g.jx.n.	<i>ni-ptügüjxünē</i>	'svobodnoe vremja, v'	/16
A	l.d.g.jt.m.	<i>meledaguiTema</i>	'machen'	/1
B	m.g.jt.m.	<i>NaltamaguiTema</i>	'schlucken'	/1
C	r.g.jt.m.	<i>boaruguiTuma</i>	'überführen'	/1
C	l.g.jt.m.	<i>maguluguiTuma</i>	'niedrig m.'	/1
D	č.g.jč.	<i>tačügüjči</i>	'paset'	/1
D	č.g.js.	<i>tačugujsä</i>	'olenevodstvo'	/15
E	mt.g.jč.m	<i>čenyntygüjčim</i>	'uču, ja'	/1
E	mt.g.jx."	<i>čenyntygüjxi"</i>	'učit'	/16
E	mt.g.jm.	<i>nälyntygüjmē</i>	'raduju'	/2
F	pt.g.jč."	<i>tēlptügüjči"</i>	'sprašivajut'	/1
F	pt.g.jk.	<i>SüLüptüGüjka</i>	'lečit'	/17
F	pt.g.jk.l."	<i>jadabtuguikala"</i>	'danken'	/3
F	pt.g.jk.lk.jn.	<i>jadabtuguikalkeiNa</i>	'danken'	/3
F	pt.g.jl.d.	<i>NoCiptygujlaDa</i>	'rasprjagala, kogda o'	/6
F	pt.g.jl.nd.t."	<i>nōčiptygujlindyē"</i>	'rasprjagajutsja'	/6
F	pt.g.jl.t.z.	<i>Dōmtaptugujlütaza</i>	'rugajut ee'	/6
F	pt.g.jm.mb.n.rs.	<i>sakēptugujmumbanarsa</i>	'prikusyvāt'	/10
F	pt.g.jm.mb.s.	<i>sakēptugujmumbasa</i>	'prikusyvāt'	/9
F	pt.g.jm.mb.t.k.jč.	<i>tuoptugujmumbatukējči</i>	'čitajut oni-2'	/7
F	pt.g.jm.mb.t.m	<i>kunduptugujmumbatum</i>	'spat', ja ukladyvaju'	/6
F	pt.g.jm.mb.ñ.m	<i>tuoptugujmumbañum</i>	'čitaju li'	/8
F	pt.g.jn.nd.t."	<i>kētuptugujnandutu"</i>	'olenevodami byt', hotjat'	/11
F	pt.g.jn.rs.	<i>sakēptugujnarsa</i>	'prikusyvāt'	/18
F	pt.g.js.m	<i>jadabtuguiSuam</i>	'danken'	/12
F	pt.g.js.z.m	<i>kētuptugujszüzēm</i>	'pasti budu'	/12
F	pt.g.jx."	<i>jadabtuguiſu</i>	'danken'	/13
F	pt.g.jx.d.jn.	<i>jadabtuguiſAdeiNa</i>	'danken'	/14
F	pt.g.jx.d.m	<i>jadabtuguiſAdAm</i>	'danken'	/14
F	pt.g.jx.r.	<i>dātēbtugujxurē</i>	'celit'sja'	/13
F	pt.g.jñ.	<i>jadabtuguiñA</i>	'danken'	/19
E	b.mt.g.jt.m.	<i>ſeabemteguiTema</i>	'erwärmen'	/1
F	d.pt.g.jč.	<i>ku"badäptugujču</i>	'biserom, vyšivaet'	/1
F	l.pt.g.jč.ñ.m	<i>ñēmlyptugujčeñum</i>	's-edenie myšam osta'	/20
F?	l.pt.g.js.	<i>tēlptügüjſi</i>	'sprašivaja'	/15
F	l.z.r.pt.g.js.	<i>melyzyreptugujſiē</i>	'sdelat' prikazal'	/12

mele-da-gui-t'e-m : *mele-da-ki-"ema*
n'alta-ma-gui-t'e-m : *n'alta-ma-ki-"ema*
boa-ru-gui-t'u-m : *boa-ru-ki-"ema* (von *bua* 'Schritt')
magu-lu-gui-t'u-m : *magu-lu-ki-"ema* (von *magé* 'niedrig')
 (vgl. *magu-suam* 'niedrig machen')

jarsA-de-nta-te-m : *jarsA-de-ki-"ema* 'lieben' (C55:51)
(vgl. *mele-da-gui-Te-m* : *mele-da-ki-"ema*)

Es liegt nahe, -NrV in Bezug zu den Belegen *n'il'hokondak'i'e* und *bênêb-tukê"kêndê"kêsa* zu setzen. Statt eines Aorists wie in *jarsA-de-nta-te-ma* folgt möglicherweise ein Inchoativ (-kV). Dies zeigt, daß sich -guj und -kV zwar ausschließen, andere Suffixe wie etwa -NrV vor -kV jedoch möglich sind. Das Verhältnis von -guj und -NrV muß zunächst unberücksichtigt bleiben. Sollte dies richtig sein, verbände sich -NrV nicht nur mit dem Aorist, sondern auch einem -kV-Inchoativ. Beim „doppelten“ Inchoativ von *bênêbtu"kê"kêndê"kêsa* dürfte es sich um einen Druckfehler handeln, was allerdings nicht das weitere -"kê aus (*)*bênêbtu"kêndê"kêsa* erklärt. Ein formal einzig passender periodischer Habitativ (-gêtVI/-kêndV) wäre logisch hier völlig widersinnig, weil er wahrscheinlich einen rV-Aorist enthält, der in dieser Position nicht auftreten kann. Betrachten wir nun andere dem -guj folgenden Suffixe, zeigt

sich, daß einige, wie z.B. *-gal(a)/-kal(a)*, *-čê* und *-na-r* in der obigen Aufstellung der prä-aoristischen Suffixe fehlen. Dies ist für das „precativische“ also modale *-gal* natürlich, könnte in den anderen Fällen aber prinzipiell am Mangel entsprechender Belege liegen. Durch die Betrachtung der Einzelsuffixe und ihrer Umgebung werden diese Formen jedoch ins System der Suffixabfolge integriert. Aber auch das dem *-guj* vorangehende *-ptV* hat noch einen interessanten Aspekt, stellt sich doch angesichts einiger Zweisilber auf *-ptV* die Frage, ob es sich bei ihnen evtl. um ein Suffix handelt. In der Mehrzahl der Fälle, wie z.B. *deptu-* ‘govorit’ (vgl. auch das homonyme *deptu* ‘gus’) usw. gehört es zwar zum Stamm (vgl. Janhunen 1977: 35), doch ist dies nicht immer der Fall, wie *tuo-ptu-sa* ‘pročitat’ und *ni-ptü-güj-* ‘otdyhat’, im Vergleich zum jurakischen *tolaba(s)* ‘čitat’ und *nylana(s)* ‘otdyhat’ zeigen (T48: 304, 174). Dagegen gibt es Beispiele, bei denen jurakisch *-ptV* auch nganasanisch *-ptV* entspricht, wie in nganasanisch *kêptudä* ‘pogasit’ (T79:53), jurakisch *xabtaba(s)* (T48: 56). Bei *tuo-* und *ni-* handelt es sich im Nganasanischen also um ursprüngliche Einsilber, die heute nur in abgeleiteter Form gebräuchlich sind. Betrachten wir jedoch auch einmal *-ptV* in seiner Laut-/Silben- bzw. Suffixumgebung:

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
						mba			te	
	r						nar	ka		
			mta					ka		/14/
		si	mtu					ka	xa	/18/
			mte					kê	xa (inf.)	/19/
					my?		nandu	ka		
		ru	ptu		mu	mba			xă	
			pta		ru?	mba				/10/
([mty])		ry			mu	mba	[Ableitung?]			/11/
			ptü		mu	ñxua				
			mtü		zü?				(“V)	
					zü?				xua	
					zü?		naur		xo	
		rêu					naur		xua	
		tau					nar		xă	
		tê?							xo	
	r				my	ñxă			xo	
			mtu		ru	[Ableitung?]				/17/
		ru					nantu			
		ru	ptu				nandu			
			ptu	guj			nandu			
			mte				nante			
			mte			gal				/13/
						gal			ta	/12/
						gal				/5/
							nantu	gala		/6/
						fAda	nantu			
							nantu			
							nar	kê	mba	/20/
								ku		/3/
			ptu					gu		
			mtu					"ku		
			ptu		ru			gu	lū (GER)	/1/
			mta					lê	tê	/8/
			ptu					gu	naka	/2/
			ptu						naga	

Ausgewählte Belege: /1/ *taptuguLübü* "sčitajut, kogda"; /2/ *tuoptugunakanê* "čtoby im počitat"; /3/ *tomnarkuču* "pribiračt"; /4/ *taikuda*"btutatumā : taikuda"btunandutuma

'hindurchtreiben'; /5/ *buagaln'antetema* 'schreiten'; /6/ *matunantugala* 'schneiden'; /7/ *ñēmurnantugēliche* 'est' *daže* NEG *hočet*'; /8/ *kojkūmtarulētēbünü* 'idolam, ispol'zovat'; /9/ *ñantēmēru"ki"ē* 'zakljast'; /10/ *ñēnaptarumbatuñ* 'zabyvaeš'; /11/ *bytumtyrymymbätyndē* 'vodoj zalivajutsja'; /12/ *buagaltatema* 'schreiten'; /13/ *feabemtegalkein'a* 'erwärmen'; /14/ *tañumtakabü* 'leto nastupaet, kogda'; /15/ *ñ'il'hokondak'i"e* 'spuskat'sja stal'; /16/ *bēnēbtu"kē"kēndē"kēsa* 'leč' na otdyh [obyčno ob olene]; /17/ *dečūmturu* = *kasa"a* 'perevernulo =čut' ne', *nagēmturu* 'tret'i vy', *tarumturu* = *niñēi* 'razlučit' =ne NEG'; /18/ *lākirsimtukēxasa* 'polečit'; /19/ *buonandukatu* 'govorit' *hočet*'; /20/ *sočurēkēmbatu* 'š'ut'; /21/ *laño"komunuCu* 'zakričala'

Fassen wir einmal alle hier innerhalb einer Kolumne vorkommenden Suffixe zusammen, ergeben sich die folgenden hypothetischen Möglichkeiten:

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
j	mo	ru	ptV	guj	ru	"kē	"kē	ndē	"ki	munu
tē	r	lu	mtV		mu	mba	na-r	gēli	te	
		si			zü?	fAda	na-ntu	ka	xa	
	usw.	tau				gal		gal	mba	
		rēu						gu	lū	
		tē							naka	

Diese sind natürlich nicht real, weil nicht jede Kombination nachweisbar und wahrscheinlich auch nicht „zulässig“ ist. Einzeluntersuchungen, wie oben bereits an einigen Suffixen beispielhaft vorgeführt, sind notwendig, um die Kombinationen links und rechts der relativ sicheren zentralen Glieder D – H zu verifizieren. Die hier durchgeführte Untersuchung der Suffixfolgen hat insofern ein interessantes Ergebnis, als nun – eine frühere Untersuchung korrigierend (vgl. Katzschmann 1996) – gezeigt werden konnte, daß weder *d'ūgu"narsa* ein zweisilbiger Stamm zugrunde liegt, noch *-na-r* unmittelbar dem Stamm folgt. Vielmehr ist davon auszugehen, daß *-na-r* in der Suffixfolge relativ weit hinten rangiert, wie z.B. in *sakē-ptu-guj-mu-mba-na-r-sa* 'pri-kusyvat' (T79: 248) und nur mangels entsprechender (weiterer) Suffixe scheinbar unmittelbar an den Stamm tritt.

Eine weitere wenn auch recht spekulative Überlegung ließe sich anschließen. Wenn sich (eines der zahlreichen) *-r*-(Suffixe) und der *tV*-Aorist ausschließen, ist es nicht undenkbar, *-na* in *-na-r* und *-na-ntu* zu vergleichen. Ihr relativ enger Bezug ist durch ihr gemeinsames Auftreten am negierten Verb (*būnandu* "ujti", *tu"narē* "pri-ežžat") belegt, im Gegensatz zu einem vielleicht anderen *-na*-Suffix, das dem Supinum *-na-gē* zugrunde liegt und ans Negationsverb tritt (*ninægēty*) ... 'čtoby ne ...') (vgl. Katzschmann 1996: 168). Problematisch allerdings ist, daß hier im Gegensatz zu

den (aoristischen) *rum*-Formen *-r* durch *-tV* ersetzt würde. Da es fast ebensoviele unterschiedliche *-r(V)*- wie *-(N)t(V)*-Suffixe gibt, sind andere Erklärungen z.Z. ebenso wahrscheinlich.

Trennt man nun *-na-r* und *-na-ntu* ergäbe sich folgende Modifikation obiger Tabelle:

...	H	I	J	K
...	"kê	ndê	"ki	munu
...	na	ntu	ka	xa
...	na	r	gêli	te

Dies wiederum hätte natürlich auch Konsequenzen für andere Suffixreihen und ihre Verteilung auf die verschiedenen Spalten, wie z.B. den Auditiv *-munu*, der allein mit *-ru* bzw. dem *-kV*-Inchoativ auftritt. Sowohl *-ru* (C/F) als auch *-kV* (H/J) treten (nachweisbar) in verschiedenen Kolumnen auf, somit ergeben sich natürlich entsprechende Verteilungsvarianten. Es stellt sich das Problem, ob Suffixe wie *-ru/-lu* vor und nach *-ptV/-mtV* ambivalent (multifunktional) oder (stellungs-)variabel sind. In der obigen Tabelle befinden sie sich jeweils in der erstmöglichen Kolumne. Es könnte sich aber auch um homonyme Suffixe vergleichbar den zahlreichen *-tV*-Suffixen handeln. So findet sich zwar ein *-gal* vor und nach *-nantu*, der Vergleich der Belege *buagal-n'antetema* 'schreiten' und *matunantugala* 'schneiden' macht jedoch deutlich, daß es sich um zwei unterschiedlich Suffixe handeln muß, einem Ableitungs- (vgl. *buê-govorit*'), *buêgêl-* 'progovorit' (H94:110)) und einem Modalsuffix! Ob der bei Castrén vorkommende Precativ mit dem in anderen Quellen erscheinenden Karitiv, mit seiner häufig verstärkenden Bedeutung (vgl. [ninty] *ñēmurnantugêlice* 'est' dāže [ne] hočet') identisch ist, ist dabei nicht klar.

Zusammenfassung

Das in den Tabellen dargestellte Material wirft noch mehr Fragen auf als hier angesprochen oder beantwortet werden konnten. Die meisten, wie z.B. die relativ wenig beachteten Suffixe *-mu/-my*, *-sa* etc. konnten nicht einmal ansatzweise berücksichtigt werden. Gesetzmäßigkeiten von Suffixfolgen wurden nur an wenigen Stellen deutlich. Daß es sie gibt, kann anhand homonymer Suffixen wie z.B. *-gal* (vor und nach *-nantu*) nachgewiesen werden. Für *-ru/-lu* (vor und nach *-ptV*) steht dieser Nachweis noch aus. Die Lösungsvorschläge der vielschichtigen Problematik konnten am Beispiel der Suffixe *-guj/-ptV* sowie ihrer Laut-/Silben- bzw. Suffixumgebung gemacht werden. So müssen alle Suffixe nicht nur vertikal (*-ptV/-mtV*) sondern auch horizontal (*-guj/-kV*), d.h. ihre Substitution bzw. Exklusion betrachtet werden.

Am Suffix *-gu/-ku* wurde auch erkennbar, wie adäquat zur Problemstellung die Atergo-Betrachtungsweise ist. Der Ausgangspunkt vom Aorist zeigte auch bereits eine

erste Suffixinkompatibilität, nämlich die der (aoristischen) *rum*-Formen und dem *rV*-Aorist. Um Silben und Suffixe klar zu trennen, war es notwendig, über den formalen Aspekt hinaus einen inneren (*-gu/-ku*) und äußeren Sprachvergleich (*-ptV*) durchzuführen. Es wird deutlich, wie vielschichtig und mühevoll die Aufklärung der Suffixverhältnisse beim Verb ist. Dennoch gehört sie zu den notwendigsten und dankbarsten Aufgaben. Eine Codierung, wie sie den Ausgangspunkt der Überlegungen bildete, könnte diese Arbeit nicht nur rationalisieren, sondern auch zu einer besseren Vergleichbarkeit mit den Strukturen der anderen samojedischen Sprachen, wie z.B. dem Enzischen beitragen.

LITERATUR

- C54 = Castrén, M. Alexander–Anton Schiefner (Hrsg.) 1854: *Grammatik der samojedischen Sprachen*, St. Petersburg.
- C55 = Castrén, M. Alexander–Anton Schiefner (Hrsg.) 1855: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*, St. Petersburg.
- D74 = Dul'zon, Andrej P. 1974: *Padežnaja sistema nganasanskogo jazyka*, in Ja. P. Skorik (Red.): *Sklonenie v paleoaziatskih i samodijskih jazykah*, Leningrad, Nauka, 147–157.
- FN3b = Labanauskas, Kazys (Red.) 1992: *Fol'klor narodov Tajmyra 3: Nganasanskij fol'klor*, Dudinka, Tajmyrskij Okružnyj Centr Narodnogo Tvorčestva.
- H94 = Helimskij, Evgenij A. (Red.) 1994: *Tajmyrskij étnolingvističeskij sbornik 1: Materialy po nganasanskomu šamanstvu i jazyku*, Moskva, Ross. Gos. Gum. Univ. [Darin enthalten: Helimskij, Evgenij A.: *Očerok morfologii i slovoizmenitel'noj morfologii nganasanskogo jazyka*, Moskva, Ross. Gos. Gum. Univ., 190–221.]
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz*, Helsinki, Castrenianum.
- JN92 = Momde, Aleksandr Č. (Verf.) 1992: *Jazyk Nganasan*, Noril'sk, Tvorčeskij Kollektiv Argiš.
- Katzschmann, Michael 1996: Anmerkungen zur Suffixverbindung *-na-r-* im Nganasanischen, in Mészáros, Edit (Hrsg.): *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged, JATE, 165–170.
- K92 = Kovalenko, N. N. 1992: *Infinitynye formy glagola nganasanskogo jazyka*, Novosibirsk, Nauka.
- Mikola, Tibor 1995: *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen* = *Studia Uralo-Altaica* 36, Szeged, JATE.

- Mikola, Tibor 1996: Beiträge zur Morphologie des Nganasanischen, *CIFU* 8/3, 162–164.
- MU86 = Čeremisina, M. I. – N. N. Kovalenko (Comp.) 1986: *Metodičeskie ukazanja k kursu Obščee jazykoznanie (na materiale nganasanskogo jazyka)*, Novosibirsk, Novosibirskij Gos. Univ. im. Leninskogo Komsomola.
- Nagy, Beáta B. 1995: A nganaszan igék aspektusáról (Imperfective and perfective verbs in nganasan), *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 267–284.
- SN2 = *Skazki narodov Sibirskogo Severa* 2, Tomsk, 1976.
- SN3 = *Skazki narodov Sibirskogo Severa* 3, Tomsk, 1980.
- SN4 = *Skazki narodov Sibirskogo Severa* 4, Tomsk, 1981.
- T48 = Tereščenko, Natalija M. (Hrsg.) 1948: *Russko-neneckij slovar'*, Moskva, OGIZ.
- T66 = Tereščenko, Natalija M. 1966: Nganasanskij jazyk, in Vasilij Lytkin (Red.): *Jazyki Narodov SSSR* 3, 416–437.
- T71b = Tereščenko, Natalija M. 1971: Ličnye imena u nganasanov, in: *Ėtnografija imen*, Moskva, 40–44.
- T73a = Tereščenko, Natalija M. 1973: *Sintaksis samodijskih jazykov: prostoe predloženie*, Leningrad, Nauka.
- T75 = Tereščenko, Natalija M. 1975: Nekotorye morfoložičeskie osobennosti nganasanskogo jazyka, *CIFU* 3/1, 749–752.
- T79 = Tereščenko, Natalija M. 1979: *Nganasanskij jazyk*, Leningrad, Nauka.
- T80 = Tereščenko, Natalija M. 1980: O roli nekotoryh vnešnih faktorov v razvitii nganasanskogo jazyka, in: *JaT* 7, 3–9.

ANHANG: VERWENDETES BELEGMATERIAL (MIT QUELLEN)

atItlil'ebte"ama 'leihen' (C55: 44, 247); *ičebañxuñ* 'skazano (?)' (FN3b: 49/51); *ikabambuñ* 'byvaeš', ty' (SN3: 3/5); *imuñxundu* "byvajut' (T73a: 290); *iñazugêtu* = *xulebiti* 'esli emu nado' (FN3b: 53/55); *byndêbtybiaxyzê* 'razgladit' (H94: 72, 111); *bû*"münüçü 'uehal slyhat' (T79: 221); *bû*"narsa 'uhodit' (T79: 242, 243); *bû*"naurxonsa 'uhodit' [obyčno] (T79: 243); *b'üm'umbañaθa* 'otpravljajetsja' (SN2: 118/39); *b'üm'umbotando* "vyhodjat' (SN2: 118/39); *bünarsa* 'uhodja/uhodit' (T66: 432); *bünaurxuantanê* 'uhožu ja [obyčno]' (T66: 432); *b'üpt'üg'üjis'a* 'provožat' (SN2: 123/44); *b'ezäjmt'indo* 'veter podul, iz-za togo čto' (SN2: 119/41); *bArbimtüfantuma* 'Fürsten, machen zum' (C55: 68); *bArbimtünandutüma* 'Fürsten, machen zum' (C55: 68); *bArbimtütatuma* 'Fürsten, machen zum' (C55: 68); *basa"xuansa* 'ohotu, na' (T73a: 276); *baθahanθa* 'ohotu, na' (D74: 151); *boluat'undatana* 'zürnen' (C55: 69); *bênêbtu"ke"kêndê"keša* 'leč' na otdyh [obyčno ob olene]' (H94: 58, 108); *bênu*"narsa 'ustavat' (T79: 224); *bo"btufantuma* 'ausschütten/ausgießen/melken' (C55: 69); *bo"btutatuma* 'ausschütten/ausgießen/melken' (C55: 69); *boptunagatu* 'nalit', čtoby' (MU86: 31); *bopturugêtu* 'vodu nalivajut' (K92: 35); *boθaturumumbotando* "vyraščivajut' (SN2: 117/39); *bedebteguít'ema* 'tränken' (C55: 69); *bedebtendatema* 'tränken' (C55: 69); *bytumkênty* 'razlivajutsja' (K92: 37); *bytumtêty* 'pribyvaet' (T79: 219); *bytumtyrymymbätynde* "vodoj zalivajutsja' (T79: 234); *bogalkêna* 'zagovorju' (SN3: 20/22); *buomunučüñ* 'razgovarivajut slyšno' (T79: 221); *buonandukatu* 'govorit' hočet' (SN4: 168/173); *bounarkatuñ* 'perevalilsja' (SN2: 108/23); *boaruguit'uma* 'überführen' (C55: 69); *buagaln'antetema* 'schreiten' (C55: 70); *buagaltatema* 'schreiten' (C55: 70); *dügu*"narsa 'terjat'sja/propadat' (T79: 242, 266); *düku*"têtumu" 'bluždaem, my' (T79: 134); *däxuaramymbäty* 'krasnym, stanovitsja' (K92: 38); *dübêrymynyčičiñ* 'brosili slyšno, oni' (T79: 221); *d'üjxyptix'äntyθy* 'obhodit' (SN2: 116/37); *däptazagatu* 'rasskazyvaet' (T66: 428); *deptumê* 'rasskazana' (T79: 271); *jakalaguit'ema* 'schneiden' (C55: 51); *dêzak'Ümtêbününü* "privetstvovat' [sov. vid]' (H94: 86, 113); *düčeruxondatê* "polučaetsja' (JN92: 21); *d'ilarymynyč'i* 'podnjal' (SN3: 27/32); *dêmtürüñxuazuñ* 'porugat'sja/possorit'sja' (H94: 48, 113); *d'ömtaptugujlütaza* 'rugajut ee' (SN3: 27/33); *düaneñkêtyndu* "tajut obyčno' (T79: 242); *dendiptigüjxi* "cenit' (T79: 46); *däñgukjêtu* 'ne-byt' lotsutstvovat' (H94: 73, 115); *dêñgutauxundu* 'prorubajut' (JN92: 36); *dürä"kezêkêtu* 'po-nenecki govorit' (T79: 255); *därêgimxäandy* 'boljat obyčno' (K92: 38); *därêgimxi"tê* 'bolečš', esli' (MU86: 32); *däriminiči* 'bolit slyhat' (T79: 221); *jiralaguit'ema* 'Fett schmieren, mit' (C55: 54); *dürymygêty* 'rasskazyvala' (T73a: 246); *d'arbatêmoptuña* 'tolstaja stala, ty'

(SN3: 24/29); *därkuzêpta* 'a 'ljazgnul' (FN3b: 50/52); *jarsAdentatema* 'lieben' (C55: 51); *dösêrêuxonda* 'mutnoj stanovitsja' (T73a: 76); *jadabtuguda* 'danken' (C54: 485); *jadabtuguikala* 'danken' (C54: 485); *jadabtuguikain* 'a 'danken' (C54: 485); *düzürxü* 'tê 'ideš', kogda' (K92: 39); *dečümturu* '=kasa" 'a 'perevernulo =čut' ne' (T79: 110); *d'än'izim'iñhändyč'iñ* 'lovjat' (SN4: 177/177); *xonuluxondu* 'hranjat ego' (JN92: 22); *fadifantuma* 'Kochen hinstellen, zum' (C55: 71); *fatinandutuma* 'Kochen hinstellen, zum' (C55: 71); *feabemtândem* 'erwärmen, s.' (C55: 71); *feabemtefeatema* 'erwärmen' (C55: 71); *feabemtegalkein* 'a 'erwärmen' (C54: 468); *feabemtegalña* 'erwärmen' (C54: 468); *feabemtegañ* 'erwärmen' (C54: 467); *feabemteguít'ema* 'erwärmen' (C55: 71); *feabemtekalata* 'erwärmen' (C54: 468); *feabemtekein* 'a 'erwärmen' (C54: 467); *feabemteki* 'éma 'erwärmen' (C55: 71); *feabemten* 'a 'erwärmen' (C54: 448,468); *feabemten* 'antetema 'erwärmen' (C55: 71); *feabemtendatema* 'erwärmen' (C55: 71); *feabemtibi* " 'erwärmen' (C54: 468); *xekêgymtu* "ku" =nibi" 'greet =ne, kogda' (T79: 279); *fEmtendatema* 'Furcht setzen, in' (C55: 72); *xylêDatêtyñ* 'bojus' (T75: 750); *xlmtüdü* 'večeru, k' (T79: 288); *xindâzuxontumu* " 'nočam po, bodrstvuem my' (T79: 252); *xou* "têndum 'drovami, idu za' (T79: 256); *xuarêderumunune* 'stuknuli slyhat', menja' (T79: 221); *hualumunuč'u* 'postavili, ee' (SN3: 35/42); *hujkáIirkaty* 'begaet' (SN3: 52/53); *sealeden* 'antetema 'hinzufügen' (C55: 71); *xelysyxândym* 'pomogaju, ja' (JN92: 17); *fûLa* "bten'antetema 'zerbröckeln' (C55: 73); *fûLa* "btendatema 'zerbröckeln' (C55: 73); *faLû* "btüguTüma 'schleifen' (C55: 70); *fonurtandandum* 'flechten' (C55: 72); *xonyjxuambuñ* 'vladet' /deržat' pri sebe/hranit' (H94: 47;143); *x'id'im'imb'asy* 'smejat'sja [obyčno]' (T75: 749); *hezytymynyč'e* 'idet/hodit' (SN4: 169/173); *xezytyxântymy* " 'edem' (T73a: 255); *hotarahäsy* 'kupať'sja' (SN2: 111/26); *xotêruptukujsä* 'napisat' čto-l., zastavit' k.-l.' : 149); *xozê* "s'umüntêndüm 'pisarem byt' (H94: 61;142); *xozêtanantusa* 'pisat' hotet' (T66: 431); *huzuptukuma* 'provela' (SN4: 168/172); *kêiribtibiatymê* 'otklonit' vbok' (H94: 45;117); *kêtuptugujnandutu* " 'olenevodami byt', hotjat' (JN92: 8); *kotêkandu* 'ubivaet' (K92: 50); *koturukandatê* 'ubivajut' (K92: 34); *kozutêbañxumu* 'ubili govorjat čtoby my' (T73a: 304); *kou* "narkêtum 'otstaval, ja' (T79: 200); *kou* "narkêtum 'otstaval, ja' (T79: 200); *ku* "badäptugujču 'biserom, vyšivaet' (JN92: 8); *kojkümtarulêtêbünü* " 'idolam, ispol'zovat' dlja ...' (H94: 96;118); *kaulamuñ-xontumê* 'zakryvaju, ja' (JN92: 20); *kolyzynântytymy* " 'rybalke, my hotim provesti na' (JN92: 22); *kañsAdananantundum* 'Frühling zubringen, d.' (C55: 47); *kamsaruguit'uma* 'falten' (C55: 48); *kamsarunantutuma* 'falten' (C55: 48); *kêmêrumunučü* 'pojmal ee slyhat' (T79: 221); *kêmüzügêtumu* " 'lovit', možno' (JN92: 39); *kêmüzülümüm-batandê* " 'lovjatsja' (T73a: 110); *kêmüzüxuandu* " 'lovjat' (T73a: 105); *konyntêndym* 'idu' (T79: 256); *kêntozymyñxândy* " 'lovom, zanimajutsja podlednym' (JN92: 34); *kunduptugujmumbatum* 'spat', ja ukladyvaju' (JN92: 19); *kuntunagatê* 'spat', čtoby' (K92: 32); (MU86: 30); *kêrbulêruptudä* 'zahotet', zastavit' k.-l.' (T73a: 149);

kosürkündu 'sušat [<kozürkündu]' (K92: 85); *kačemêruptusa* 'uvidet' (T79: 228); *katagimxäty* 'svetlo stanovitsja' (MU86: 34); *katêgimtêtu* 'svetaet' (T73a: 118); *kundêbtüzülexuñ* 'vozljublennym byt' (H94: 71;119); *karê* "narsuzêru" 'odolet'/spravit'sja' (H94: 61;118); *kêč* 'azukiêta' 'boleet navernoe' (SN3: 49/51); *kočegalimtêsa* 'zдорovym stanovit'sja' (T79: 246); *logä* "mynyči" 'laet slyhat' (T79: 221); *l'and* 'ibtisi' 'ema' 'peitschte, ich' (C54: 31); *l'ändyr* 'ŷykiety' 'kačat' načal' (SN3: 49/51); *l'ümarunantutuma* 'erschrecken' (C55: 56); *loñhupumê* 'zažigaju, ja' (MU86: 31); *lañê* 'psêmunuču' 'krik razdalsja' (FN3b: 50/52); *laño* "komunuč'u" 'zakričala' (SN3: 7/13); *lañejmtebaxumu* 'mošči, my dolžny čto est' (?) (FN3b: 49/51); *läkirsim-tukêxasa* 'polečit' (K92: 30); *l'ämupt* 'älyty' 'mešacet' (SN2: 123/44); *mäjzändê* "kêsa" 'zamuž idti' (T73a: 139); *malamumbahütüñ* 'ostanovilis', kogda' (SN3: 34/41); *mazajsü* "lüptüda" 'podarit' (T79: 254); *mazajxuañxu* 'gostit govorjat' (T79: 220); *meledafeatêma* 'machen' (C55: 75); *meledaguit* 'ema' 'machen' (C55: 75); *meleden* 'antetema' 'machen' (C55: 75); *m'el* 'imb'äty" 'stavjat' (SN2: 120/41); *melys* 'ijkaty" 'delajut' (SN2: 120/42); *melysyxändym* 'sdelaju, ja' (JN92: 18); *mêlytutu* 'branitsja' (T79: 239); *melyzêrymymbäty* "gotovitsja' (JN92: 20); *melyzyreptugujsiê* 'sdelat' [<melyzyreptunujsiê] (K92: 32); *myntylyxyntumy* "berem obyčno [<myntylyxyntumy] (K92: 35); *magulafatüma* 'niedrig m.' (C55: 74); *magulunantutuma* 'niedrig m.' (C55: 74); *mol* 'iptiXÄ'ñy 'zastrevaet' (SN2: 120/41); *munumunê* 'skazat'/govorit' (H94: 61;123); *munumunuču* 'skazala slyhat' (T79: 192); *myndy* "xiambyñ" 'nosit' (H94: 50;124); *mêtüzü* "têkêndum" 'šest' olenej deržu" (T79: 251); *m'ütomorunantubañxuazo* 'poslat' hotjat' (SN2: 118/40); *natêmunudüo* 'podumala (?)' (MU86: 29); *n'imyhändy* "nikakogo" (SN4: 176/177); *nimyhäxyty* (*katêgimtêtu*) "ne (svetaet)" (T73a: 276); *nimyxändym* (*tu*) "ne (prihožu)" (T73a: 250); *nintêbiamby* "biari") 'ne NEG (otkrytym byt)' 44;126); *nintêbiamby* (*nendirmêbtu*) "ne NEG (soskol'znut)" (H94: 47;126); *n'üêzytêbiamby* 'pocelovat' (H94: 54;128); *nöptêtu* 'moet' (T73a: 29); *noxunagatê* 'pomyt'sja čtoby tebe' (MU86: 30); *niptügüjkandatê* "otdyhajut, oni" (JN92: 23); *niptunagatu* 'otdohnut', emu čtoby' (MU86: 30); *n'Agimtiféantema* 'bessern' (C55: 57); *n'Agimtin* 'andetema' 'bessern' (C55: 57); *n'Agimtitatema* 'bessern' (C55: 57); *n'agifantuma* 'schmieren' (C55: 57); *nägitêñxontu* 'vyteret', nužno' (JN92: 16); *n'akarumta* "ama" 'beschmieren' (C55: 205); *n'akerunantutuma* 'beschmieren' (C55: 58); *nagêmturu* "tret'i vy" (T79: 159); *nakürümtüda* 'utroit' (T79: 223,251); *n'akamarymynyč'i* 'potjanul vniz' (SN3: 35/42); *n'eg* 'älmopty"e' 'dernul' (SN3: 12/19); *n'alemtandem* 'froh wd.' (C55: 58); *n'altamaguit* 'ema' 'schlucken' (C55: 58); *n'eltamagatyč'i* 'proglatyvaet' (SN3: 34/42); *n'ölxo* 'urumumbatando" 'otpuskajut' (SN2: 118/40); *namagimtatêma* 'gerade wd.' (C55: 57); *namagimtiki* "ema" 'gerade machen' (C55: 57); *namagimtin* 'andetema' 'gerade machen' (C55: 57); *nêmbümtüda* 'uhudšit'/plohim sdelat' (T79: 176); *nendirmêbtu* "nintêbiamby" 'soskol'znut' =ne NEG' (H94: 47;125); *nênsu* 'mynyči'

'ostanovilas' slyhat'' (T79: 221); *nadurtandum* 'schaben' (C55: 56); *n'oč'iptyguj-lad'a* 'rasprjagala, kogda ona' (SN3: 24/29); *nöč'iptygujlyndytê* "rasprjagajutsja" (T79: 234); *n'oč'iptykakie* 'rasprjagat' stala' (SN3: 24/29); *ñuomtugujssä* 'soedinjat' / ženit'' (T79: 43,240); *ñetazynäntyndym* 'šamanit' hoču' (SN4: 171/175); *ñojbód'ü-katumu* "zarabatyvali, my" (SN2: 109/23); *ñilfafeantena* 'hinabfahren' (C55: 46); *ñ'iLhokondak'i'e* 'spuskat'sja stal' (SN2: 107/22); *ñëmaptunagatu* 'nakormit' čtoby emu [*<ñënaptunagatu*] (K92: 32); *ñëmëptalutuzi* 'nakormili' (FN3b: 53/55); *ñëmëpturudä* 'nakormlennym okazat'sja' (T79: 229); *ñëmëptusa* 'nakormit'' (T79: 33,227,229,240); *ñëmluptugujčëñum* 's-edenie myšam ostavlju, na (?)' (T73a: 93); *ñëmluptugujssä* 'skarmlivat'' (T79: 240); *ñëmurumbatum* 'em obyčno' (T79: 111); *ñomtëptumê* 'posadil, ja' (T79: 162); *ñanabtAgala* "vergessen" (C54: 463); *ñënaptarumbatuñ* 'zabyvaeš' (?) [*?>ñënaptarumbatuñ* 'nakormit'"] (MU86: 33); *ñunü"tatêbañxuru"* 'sobiraetes' govorjat na sobranie' (T79: 220); *ñunümbatêndu* "sobirajutsja [*<ñunümbatêndu*]" (K92: 78); *ñunümbêtandê* 'sobirajutsja' (K92: 23); *ñunüntëmuñxuandu* "sobirajut' (T79: 259); *ñunütêgatačuñ* 'sobirajut' (K92: 44); *ñunüntêgêtumu* "sobiraem, my" (T73a: 18); *ñusy"lygêtyndê* "delajutsja" (T79: 242); *ñusyêbtyndê"ki"êm* 'zaševelit'sja' (H94: 73;133); *ñusll'i"ebtetatema* 'rühren' (C55: 46); *ñadifantuma* 'sehen/finden' (C55: 44); *ñatamunuč'u* 'naščupala' (SN3: 27/32); *ñatarubtukuit'uma* 'zeigen' (C55: 43); *ñatarubtutatuma* 'zeigen, ich bin im Begriff zu' (C55: 43); *ñatumtaki"ê* 'vshodit' (MU86: 15); *ñaturuptumumbatum* 'pokazyvaju obyčno ja' (K92: 35); *ñëtêrëptukusä* 'pokazat'' (K92: 30); *ñëtêruptuküzüčü* 'pokažet' (JN92: 9); *ñëtêruptunandutum* 'pokazat' hoču, ja' (JN92: 18); *ñëtêu"xuansa* 'proverjat'' (T73a: 209); *ñurakomymb'átyñ* 'bezdel'ničaeš'' (SN3: 48/50); *sitamataza* 'bryznula [-nut' 'dhervorspritzen]' (SN4: 171/175); *siërsymyñxändym* 'p'ju obyčno' (T79: 225); *soxuatalumumbätyndê* "padajut obyčno" (K92: 65); *θojbumuna* 'uslyšala' (SN3: 12/18); *sofaruntutuma* 'fälllen' (C55: 66); *sakêptugujmumbanarsa* 'prikusyvät' HABI' (T79: 248); *sakêptugujmumbanarsa* 'prikusyvät' HABI' (T79: 248); *sakêptugujmumbasa* 'prikusyvät' [obyčno] (T79: 248); *sakêptugujnarsa* 'prikusyvät' [mnogo raz] (T79: 248); *sakyrupujukssä* 'slastit'' (T79: 255); *sakyruputumê* 'sahorom, smešannyj s RL' (T80: 8); *s'al'imtandem* 'fett' (C55: 67); *s'ül'üptüg'ujka* 'lečit' (SN4: 176/176); *sülüptütêñum* 'oživlju' (T79: 212); *s'üm'äjmopty"e* 'tiho stalo' (SN2: 111/26); *sejmy"têbiañxyry"* 'glaz' (H94: 55;135); *synäryptykëndym* 'dumaju' (MU86: 34); *syn'eryrx'ansy* 'dumat' [obyčno] (T75: 749); *sëñkêbtugujč'um* 'vzvesit'' (H94: 69;134); *sänuptyry"ê* 'uspokoil [*?<sätuptyry"ê*] (T71b: 42); *sorulêndê"kêsa* 'doždem, pered' (T79: 143); *sorumunučü* 'doždit slyhat'' (T79: 221); *surxoptusa* 'prignuvšis'' (T79: 247); *seryrygatyndê* 'zanosjat oni' (K92: 35); *seryptygujčim* 'nadevaju' (T79: 240); *syräjčuxäntu* 'beleet obyčno' (K92: 36); *syrêrauxandata* 'sedejut' (K92: 36); *sitêbyrkêty* "rasskazyvajut skazki" (T73a: 32); *sočurêkêmbatu* "š'ut' (MU86: 33); *sočurêratutênu* "šili, poka my" (T73a: 301); *soit'uranantundum* 'nähen' (C55: 66);

sümājčixāndym 'skučno byvaet, mne' (FN3b: 37/39); *sama*"*tuzêkêtu* 'madu narečii, na' (T79: 255); *čambi*"*těrytyndê*" 'lomajutsja' (T79: 234); *čenyntyguzi* 'učis'" (MU86: 23); *t'annemtendatema* 'erkennen/erfahren' (C55: 63); *tarkurunantutúma* 'eng machen' (C55: 60); *t'arulen*'*antetema* 'eng machen' (C55: 63); *têlumumbā-tandê*" 'zakatyvajut' (JN92: 20); *č'ir*'*iliminyč'i* 'prevratilas' v posoh ee' (SN3: 35/42); *čienarxānty* 'hodit' načala' (MU86: 28); *čü*"*narsa* 'dohodit' (T79: 243); *čü*"*naurxonsa* 'dohodit' [obyčno] (T79: 243); *tA* *č'ügujkêtu* 'olenej paset' (SN3: 48/50); *čairtêmyñxāndym* 'zavarivaju, ja [čaju]' (JN92: 16); *č'ajptykaki*"*ä* 'čacm napoila' (SN3: 26/31); *taikuda*"*btufantuma* 'hindurchtreiben' (C55: 60); *taikuda*"*btutatuma* 'hindurchtreiben' (C55: 60); *tamtêragêtu* 'shodit' za pokupkami, nužno' (JN92: 16); *tamturunantutuma* 'verkaufen' (C55: 61); *tamtütaña* 'perelezaet, pust'" (SN3: 9/15); *tasanimtüzü*"*ê* 'el' (K92: 49); *tend*'*ajmopted'i* 'položil' (SN3: 21/23); *ton*'*d'ajmopty*"*e* 'leg' (SN2: 114/28); *tarumturu*" =*niñêi*" 'razlučit' =ne NEG' (H94: 100;139); *têliptiri*"*siziñ* 'sprosjať' (T79: 202); *toñg*'*ajmopty*"*äzi* '–' (SN3: 10/16); *tañumtakabü*" 'leto nastupaet, kogda' (MU86: 33); *tadütafatuma* 'geben' (C55: 61); *tomnarkuču* 'pribiraet' (SN2: 111/25); *tU*"*nara*" =*n'isea* 'prihodil =ne' (SN2: 108/23); *tu*"*narê*" =*nigêty*" 'priežžali =ne' (T73a: 301); *tu*"*narsa* 'prihodit' /priežžat' /pribyvat' (T79: 63,242); *tu*"*narsa* 'prihodja' (T79: 243); *tu*"*naurxonsa* 'prihodit' [obyčno] (T75: 750); *tu*"*naurxuandum* 'prihožu [obyčno] (T75: 750); *tu*"*naurxuantu* 'prihodit' (T79: 241); *tujxy*"*tutu* 'projasnjať' (H94: 98;141); *tunarsuo* (*ixü*"*tu*) 'prihodil =by on, esli [*<tanursuo*]' (K92: 72); *tunarxantu* 'priežžat' (SN2: 117/38); *tumtêtuorêkum* =*têñê* 'uznal kažetsja ja' (T75: 752); *tuoptalu*" =*ni* 'sčitaj =ne' (T73a: 106); *tuoptugu*" =*nigêty* 'čital =ne [nikogda] (T79: 261); *tuoptugujmumbasa* 'čitat' [obyčno] (T79: 241, 248)

MEGJEGYZÉSEK A NGANASZAN IGEI SZUFFIXUMOK SORRENDJÉHEZ

MICHAEL KATZSCHMANN

A táblázatokban bemutatott anyag több kérdést vet fel, mint amennyinek tárgyalására most lehetőség volt. Több szuffixumot (ilyenek pl. az eddig kevés figyelemben részesült *-mu/-my*, *-sa*) még érinteni is alig volt mód. A toldalékkapcsolatok szabályszerűségei csak kevés helyen rajzolódtak ki. Hogy azonban szabályszerűségeik vannak, azt homoním szuffixumok által ki lehetett mutatni. (így a *-gal* képző példáján, amely a *-nantu* előtt és után is előfordul). A *-ru/-lu* esetében, amely a *-ptV* előtt és után is megtalálható, a bizonyítás még várat magára. A sokrétegű problematika tisztázására tett kísérleteket a *-guj/-ptV* szuffixumoknak, valamint hang-, szótag- és szuffixum-környezetüknek az elemzése szemlélteti. Minden szuffixumot nem csak vertikálisan (*-ptV/-mtV*), hanem horizontálisan is (*-guj/-kV*) át kell tekinteni, tehát a szubsztitúció és a kölcsönös kizárás alapján.

A *-gu/-ku* szuffixumon látható, hogy az atergo-szemlélet mennyire adekvát ebben a problémakörben. Az aoristosból való kiindulás mindjárt meg is mutatta az első inkompatibilitást, mégpedig az aoristosi *-rum* és *-tV* esetében. Hogy a szótagokat és a szuffixumokat világosan le lehessen választani, a formális aspektusokon túl szükség volt egy belső és egy külső összehasonlítás elvégzésére is (*-gu/-ku*, ill. *-ptV*). Látható, hogy milyen bonyolult és fáradságos az igei szuffixumok viszonyainak a földerítése. De ez a munka az egyik legszükségesebb és leghálásabb feladat is ugyanakkor.

ALLGEMEINE CHARAKTERISTIK DER ERZÄHLGATTUNGEN DER NGANASANISCHEN FOLKLORE

NADEŽDA T. KOSTERKINA

I. Die mündliche Erzähltradition der Nganasanen wird durch zwei Erzählperspektiven bestimmt: *Sitéby* und *Djyrymy*. Innerhalb dieser beiden Gattungen kann man einige Gruppen unterscheiden. Die grundlegenden Besonderheiten von *Sitéby* und *Djyrymy* geben uns aber dennoch die Möglichkeit, jede Erzählung der einen oder anderen Gattung deutlich zuordnen zu können.

Die Texte des *Sitéby* zeichnen sich durch eine Mischung von Gesang und Prosatext aus (Gesang wechselt sich mit Rezitation ab), während das *Djyrymy* ein reiner Prosatext ist. Gerade die Existenz der Lieder unterscheidet den Text des *Sitéby* von dem des *Djyrymy*. In der bildlichen Vorstellung seiner Interpreten „geht das *Djyrymy* zu Fuß, während das *Sitéby* auf dem Gespann sitzt“, d.h. der Übergang zu den gesungenen Teilen wird mit der Reise auf dem Rentierschlitten assoziiert.

Es gibt keine Schulen, die das *Sitéby* ausschließlich gesungen, ohne rezitative Teile vortragen, wiewohl es ein-zwei Darsteller gab, die versuchten, ein ganzes *Sitéby* vollständig zu singen. Ihre darstellerischen Fähigkeiten erwiesen sich jedoch als nicht ausreichend, um diese Form der Darbietung traditionell nennen zu können.

Die *Sitéby* sind besonders umfangreich, handelt es sich bei ihnen doch um große epische Werke über Leben und Heldentaten der Götter sowie über kriegerische Zusammenstöße. Das *Djyrymy* hingegen tritt in unterschiedlichem Umfang auf, es finden sich winzige Erzählungen neben Werken epischen Ausmasses. Dabei beschäftigen sich die *Djyrymy* mit unterschiedlichen Themen des vergangenen und gegenwärtigen Lebens. Aufgrund ihrer Anzahl nehmen sie in der Folklore der Nganasanen die dominante Stelle ein.

Von alters her ist die Tradition bekannt, einige Talentierte aus der Mitte der Träger der Folklore auszuwählen, die *Sitébyli* genannt wurden, gerade wegen ihrer Meisterschaft, die *Sitéby* vorzutragen, wozu ein außergewöhnliches Gedächtnis und musikalisches Gehör unabdingbar sind.

Früher gab es genügend *Sitéby*-Vortragende, um die Bedürfnisse des kleinen Volkes zufriedenzustellen. Seit einiger Zeit bezeichnet man mit dem Wort *Sitéby* auch Werke, die eigentlich der klassischen Gattung des *Djyrymy* angehören. Hierzu rechnet man die Gruppe

der *Djurymy* über Lebewesen, über *Djajku* (der einfältige Held), sowie einige allgemein bekannte Mythen. Dies bedeutet einen Prozeß der Gleichsetzung des Terminus *Sitéby* mit allen Erzählgattungen der mündlichen Prosa der Nganasanen. Im Gegensatz zum *Sitéby* – einer Heldenerzählung mit Gesang – ist fast jeder Nganasane fähig, ein *Djurymy* vorzutragen.

II. *Sitéby*

Die systematische Sammlung, Erforschung und Aufzeichnung der *Sitéby* begann faktisch erst Ende der 70er, Anfang der 80er Jahre dieses Jahrhunderts. Der Grund hierfür bestand u.a. darin, daß der wichtigste Sammler nganasanischer Folklore in der Sowjetzeit, Boris Osipovič Dolgich, fast ausschließlich mit der Frage der Herkunft des Volkes der Nganasanen beschäftigt war. Aus diesem Blickwinkel heraus widmete er sich auch der Aufzeichnung und Sammlung von Mythen, historischen Überlieferungen und Märchen. Außer dem Hindernis seiner rein ethnographischen Fragestellung hatte der Forscher auch einige Probleme bei Versorgung und Ausrüstung seiner Unternehmungen. Auf seinen Reisen stand ihm nur wenig Zeit zur Verfügung. Zu den Lagerplätzen der Jäger und Rentierhalter fuhr er, ohne dies zuvor immer mit ihnen vereinbart zu haben. Im Verlauf einiger Feldforschungsaufenthalte standen ihm nur wenige Übersetzer zur Verfügung, die meist nicht zu den Vertretern der traditionell orientierten Familien gehörten. In jener Zeit gab es eine starke ideologische Beeinflussung und sogar einen auf die Sowjetisierung der Lebensweise abzielenden Druck, der eine Russifizierung von Brauchtum und Sprache nach sich zog und eine Entfremdung von allem Traditionellen zur Folge hatte. Daher war es eine Leichtigkeit, das *Sitéby* als jurakisch, also fremd, zu bezeichnen und seine Sprache als kompliziert und verschnörkelt. Auf dieser Basis kam B.O.Dolgich auch zu seiner Schlußfolgerung, das *Sitéby* sei eine komplette Entlehnung aus der nenzischen Folklore.

Diese Ansicht wurde von vielen anderen Wissenschaftlern in ihren Arbeiten über die nganasanische Folklore rezipiert. Tatsächlich jedoch ist gerade die Sprache des *Sitéby* von einer Qualität, wie sie einem Kenner seiner Muttersprache eigen ist. Gerade im *Sitéby*, in klassischen *Djurymy* und *Kéjngérsja* (Balladen) findet sich authentische, reine nganasanische Sprache. Die Übersetzung eines solchen künstlerischen Werkes ist eine mühsame Aufgabe, die vom Übersetzer nicht nur die Kenntnis der einzelnen Wörter verlangt, sondern auch die Beherrschung der Begriffsumfänge, Bedeutungsnuancen erfordert, die durch die Meisterschaft des Übersetzens sowohl erhalten bleiben als auch verloren gehen können. Denjenigen, welche sich als Außenstehende oberflächlich mit dem *Sitéby* beschäftigten (und dazu müssen wohl auch, so scheint es, die Informanten B. O. Dolgichs gerechnet werden), fiel die Existenz jurkischer Elemente im *Sitéby* auf, was den Wert des Genres durchaus nicht schmälert:

In den 30er Jahren unseres Jahrhunderts zogen aus dem Rajon des Dorfes Voronovo Somatu-Enzen freiwillig in die Tundra Avams. Von alters her bestanden verwandt-

schaftliche und wirtschaftliche Beziehungen zwischen vielen Familien der Somatu-Enzen und den westlichen Gruppen der Nganasanen. In den 30er Jahren waren diese Kontakte mit der Gemeinschaft der Nganasanen Avams besonders ausgeprägt.

Im Anschluß an ihre Übersiedlung wurden die Somatu-Enzen durch die Nganasanen assimiliert. Mit den Enzen kamen auch einige Vorstellungen der Nenzen zu den Nganasanen, wie auch ein Schamane und Erzähler, was dazu führte, daß die nganasanischen Erzähler neue Motive für sich erschließen konnten. In jener Zeit durchlebten einige *Sitëby* das letzte Stadium ihrer Existenz. Die Spezifika des neuen nganasanischen Lebens vermochten neue Sujets nicht hervorzubringen, aber die Abtrennung poetischer Kunst als ein besonderer Aspekt der Beschäftigung fand bereits statt.

Die Erneuerung des Repertoires der *Sitëby* verflocht enzisch-nenzische Melodien mit der nganasanischen Kultur, besonders Heldenlieder nenzischer und möglicherweise gemeinsamojedischer Herkunft. Sie fielen auf den fruchtbaren Boden der nganasanischen Kultur, der sie weder kulturell noch ideengeschichtlich fremd waren. Unter den in den Sammelbänden N.M. Tereščenkos und Z.N. Kuprijanovas publizierten *Sjudbabz*¹ finden sich keine, die thematisch den nganasanischen *Sitëby* analog sind, aber dafür kann man sagen, daß das nganasanische Volk solche großartigen *Sjudobič*² erhalten hat wie z.B. 4 *Baj Ijamdjutana*.

Die Frage nach gegenseitiger Beeinflussung und Charakteristika von *Sitëby*, *Sjudbabz* und *Sjudobič* sowie die Frage nach der Herkunft der Genres ist schwierig und vielschichtig, eine Forschungsaufgabe, die eine selbständige Arbeit verlangt.

Die gesammelten Texte des *Sitëby* werden heute im Novosibirsker Konservatorium und in den Privatarchiven der Forscher aufbewahrt. Unter ihnen gibt es vollständige Werke, aber auch Fragmente. Wie bereits gesagt, wurden sie buchstäblich im allerletzten Moment angefertigt: handschriftliche Texte größtenteils bis Ende der 70er Jahre, später dann auch Tonbandaufzeichnungen, von denen allerdings ein großer Teil bisher weder transkribiert noch übersetzt ist.

Der bedeutendste Darsteller dieser aufgezeichneten Werke ist T.D. Kosterkin. Bis zum Ende der 70er Jahre nomadisierte Tubjaku Djuchadovič Kosterkin, ein bekannter Schamane, in der Tundra. Dank der Meisterschaft seiner Vortragsweise war er in den verschiedensten Winkeln der Tundren Avams bekannt. Durch den Übergang zur sesshaften Lebensweise (im Dorf Ust'-Avam) gab er seine schamanistischen Sceancen fast auf, erzählte und sang jedoch auch weiterhin. Um ihn zu hören, versammelten sich Verwandte, Nachbarn und Freunde, einige kamen hauptsächlich aus diesem Grund zu Besuch. T. D. Kosterkin liebte besonders die schwierigen Gattungen der nganasanischen Folklore wie *Sitëby* und *Këjngërsja*.

¹Nenzische Heldenlieder (Anm. d. Übersetzers)

²Enzisches Heldenlied (Anm. d. Ü.)

Der Aufgabe der Klassifikation der verschiedenen Gattungen der nganasanischen Erzähltradition stellten sich zum ersten Mal die Ethnographen. Einen solchen Versuch unternahm im einzelnen B.O. Dolgich im Vorwort zum Sammelband „Mythologische Märchen und geschichtliche Überlieferungen der Nganasanen“ (1976), aber eine Klassifikation gerade des *Sitèby* wurde dabei praktisch nicht vorgenommen. Eine detaillierte Beschreibung unterschiedlicher Aspekte des *Sitèby* wurde vom Autor dieser Arbeit in seinem Autoreferat vorgenommen, gewidmet der allgemeinen Charakteristik der nganasanischen Folklore (1991). Die hier vorgeschlagene Klassifikation enthält eine Weiterentwicklung dieser Themen.

Das wichtigste Merkmal, nach dem man das *Sitèby* in Gruppen einteilen kann, besteht im Sujet und der Grundidee (dem Thema) des Werkes. Nach diesem Prinzip treten im einzelnen auf:

1. Helden-*Sitèby*. Das Hauptthema dieses Typs besteht in der Beschreibung der Abenteuer des heldenhaften, auf Brautschau gehenden Freiers, des Wettstreits der Helden sowie blutiger Racheakte. Beispiele für *Sitèby*, die in diese Kategorie gehören, sind u.a. *Cjajbè čuradžamby*, *Dir Terèsy*, *Sèu Meljangana*, *Kalade Mungkè*.

2. Mythologische *Sitèby*. Diese Erzählungen spiegeln kosmologische Vorstellungen wider und sind im allgemeinen dem Widerstreit zwischen Menschen und übernatürlichen Wesen gewidmet, welche sich in der jenseitigen Welt aufhalten. Beispiele: *Lesuku Tolyè*, *Kungkuzèj Djukuo*, *Gora Neuzi*.

3. Die Gruppe von Werken, die wörtlich „*Djurrymy* mit Musik/Melodie“ genannt wird (dieser Begriff entstand aus der wörtlichen Übersetzung der Wendung *bèla"tètuo" d'urilmil"* von T.D. Kosterkin, „Lied-besitzendes *Djurrymy*“). In den zu dieser Gruppe gehörenden Werken existieren, im Unterschied zu den beiden oben genannten, so gut wie keine mythologischen Elemente, noch treten Helden auf. Auch auf Hyperbolismen als Mittel der Beschreibung wird verzichtet. In der Mehrzahl der Werke werden kriegerische Auseinandersetzungen anschaulich geschildert, so, wie sie sich im realen Leben der Menschen widerspiegeln. Diese Erzählungen berichten über Arme oder die Leiden des Waisenkindes, über die nachbarschaftlichen Beziehungen zwischen Sippen oder Völkern. Beispiele: *Tāla bārbè Kobtua*, *Baj Ljamdjutana*.

Weiterführende Forschung sollte sich mit den folgenden Aspekten beschäftigen:

- Nach Möglichkeit sollte eine größere Anzahl der in den Archiven vorhandenen Texte transkribiert und übersetzt werden.
- Unentbehrlich ist die Durchführung einer vergleichenden Analyse des Sujets der verschiedenen *Sitèby* und der ihnen zugrunde liegenden Idee.
- Es wäre wünschenswert, aus den niedergeschriebenen *Sitèby* einige archaischere auszusuchen.
- Die Genesis der Gattung *Sitèby* sollte nachvollzogen werden.

– Nganasanische *Sitèby*, nenizische *Sjudbabz* und enzische *Sjudobič* sollten miteinander verglichen werden.

III. Die Gattung des *Djurymy*

Die Mythen und historischen Überlieferungen des *Djurymy* wurden dank seiner Besonderheiten und seiner Verbreitung in den Arbeiten von Ethnographen und anderen Wissenschaftlern festgehalten. Die meisten werden wohl im Archiv von B. O. Dolgich aufbewahrt. Märchen und Texte, die man mit den Bylinen in Verbindung bringen kann, wurden auch in den Sammelbänden der Tomsker Universität „Märchen der Nordischen Völker Sibiriens“ in den 70er und 80er Jahren veröffentlicht. In der Serie „Denkmäler der Folklore der Völker Sibiriens und des Fernen Ostens“ wurde ein Band nganasanischer Folklore (Epische Erzählungen) nebst einer Schallplatte mit Volksmusik vorbereitet. Leider wurde die Herausgabe dieser Serie in den letzten Jahren eingestellt.

Das *Djurymy* als ein Aspekt (Gattung) des folkloristischen Schaffens unterteilt man nach Herkunft und Inhalt in einige Genres.

1. *Djurymy* mit historischen Inhalten (*chunserè* "nilymyède", *chunserè* "Kèrsuode"). Hierzu zählen verschiedene Geschichten über die Vergangenheit und Erinnerungen an tatsächliche historische Vorkommnisse: Zusammenstöße zwischen Sippen oder Volksgruppen, über plötzliche Armut, Hunger, Epidemien, Überfälle der Nachbarn (Tungusen) usw.

2. *Djurymy* mythologischen Inhalts (haben keine eigene nganasanische Benennung). Manchmal nennt man sie *mou maumtèbuode*. Diese Mythen, Sagen, Legenden spiegeln die Weltansicht der Nganasanen und ihre kosmologischen Vorstellungen wider. Sie enthalten Geschichten über die Vorfahren sowie über die Herkunft heiliger Gegenstände und Plätze.

3. *Djurymy* märchenhaften Inhalts. Zu ihnen zählen Erzählungen über die Abenteuer von *Djajku*, über die Begegnung mit und Befreiung von übernatürlichen Wesen, Märchen über Tiere, unterhaltende Erzählungen, Bylinen. Ihres geringen Umfanges wegen nennt man sie *Sitèbiaku*, als Diminutiv zu *Sitèby*.

4. Die nganasanische Interpretation von Märchen, Bylinen und Legenden anderer Völker, die mit dem allgemeinen Namen *Ljuosizè* "Djurymy" (Russische *Djurymy*) bezeichnet werden.

5. Gruppe von Erzählungen, die wörtlich „Schamanische Reisen“ (*Ngèzy* "Dèturamuo") genannt werden. Hierzu zählen verschiedene Geschichten über historische Schamanen, ihr Leben, Berichte über Reisen der Schamanen in der Welt der Geister, über die Wundertätigkeit echter Kamlanien und wundersamer Heilungen usw.

Diese Klassifikation hat einen allgemeinen Charakter, insofern, als in der heutigen Zeit einige Genres bereits ausgestorben sind. Dies betrifft besonders russische Märchen

(wenn man die Originalsprache berücksichtigt). Einige existieren noch in geringer Zahl, andere werden lediglich in Publikationen und Archiven bewahrt.

Als Beispiel führe ich einige charakteristische Besonderheiten des Aufbaus und der Sprache des *Djurrymy* des märchenartigen Typus bei.

Am Anfang eines *Djurrymy* hört man nicht stereotype Formulierungen des Typs „es war einmal“ oder „vor langer, langer Zeit...“. Die Zuhörer werden direkt in ein Bild des Märchens, an den Ort der Handlung und zu dessen Hauptdarstellern geführt. Der Erzähler beginnt die Erzählung im Präsens der dritten Person. Zum Beispiel: „Ein Fuchs. Er geht über die blanke Erde“ oder „Hundert Zelte. In der Mitte stehen sieben besondere, sehr große“. Weiterhin findet sich die unsichtbar agierende Figur des *Ngala* (was in der wörtlichen Übersetzung „Mund-nur“ bedeutet). Eben dieser *Ngala* führt die Zuhörer durch das Märchen, er wählt z.B. aus der Gruppe der sieben großen Zelte eines aus, geht hinein und beschreibt seine Bewohner, trägt die Handlung von einem Ort zum anderen, beschreibt lebhaft die Geschehnisse, die Höhepunkt der Handlung und führt schließlich zur abschließenden Lösung hin. *Ngala* ist absolut neutral bezüglich der Bewertung der handelnden Personen und der Geschehnisse, er verhält sich wie eine leidenschaftlose Kamera und führt uns in die künstlerische Welt von Erzählungen jeglicher Art, sowohl des *Djurrymy* als auch des *Sitéby*.

Die Entstehungsgeschichte des *Ngala* führt zweifelsohne in mythische Zeiten zurück. Dies trifft sicherlich auch auf einen Perspektivenwechsel zur Erzählung aus Sicht der ersten Person zu. Dieser Übergang unterstreicht stark emotionale Erlebnisse. Dabei handelt es sich noch nicht um direkte Rede, sondern um einen Monolog des Helden, in dem außer Gefühlen die Beschreibung überraschender Situationen vorgenommen wird, etwa der Auftritt einer der Helden, Begegnungen usw. Hierzu nähert sich die Handlung gleichsam dem Helden und dem Zuhörer, den Erzähler beiseite lassend, z.B.: „Er (der Held) trieb die Rentiere hinunter, zum Fluß. Plötzlich hielt mein Gespann an, der Schlitten blieb stehen, wie ein starker Baumstumpf. Was fanden meine Rentiere?“ (*Dir Terésvy*). Sowohl für die sich damit beschäftigenden Fachleute wie auch für Übersetzer ist dieser Perspektivenwechsel ein Problem, das nicht leicht zu verstehen ist.

Ähnliche Beispiele finden sich in jeder beliebigen Prosagattung der nganasanischen Folklore. Gleiches gilt für nenzische und enzische Folklore. Diese Charakteristika treten gewöhnlich in archaischen, traditionellen Texten auf.

In den *Djurrymy* des märchenhaften Typus ist die Verwendung des Dialogs sehr weit verbreitet. Dadurch sind diese nahe der Gattung des Dramas anzusiedeln, wiewohl bei den Nganasanen ein Vorhandensein eines Volkstheaters im eigentlichen Sinne des Wortes nicht bekannt ist.

Zur anschaulichen Illustration und als Textbeispiel für die beiden hier besprochenen Gattungen liegen dem Artikel Textbeispiele aus *Sjajbè čurad'amby* (*Sitéby*-Fragment³) und *Mou Djamézi* "ni"mèny ičuo (*Djurymy*) bei. Der Originaltext ist mit Übersetzung und Kommentar versehen. Der Text *Sjajbè čurad'amby* wurde im Jahre 1988 aufgezeichnet, *Mou Djamézi* "ni"mèny ičuo in diesem Jahr (1996), wie auch Übersetzung und Kommentar.

(Übersetzung Florian Sobanski)

³Das erwähnte *sitéby*-Fragment konnte für diese Publikation leider noch nicht bearbeitet werden, steht aber Interessierten auf Wunsch gerne zur Verfügung. Es handelt sich um einen etwa 13–15 Seiten langen Text (handschriftlich), von dem auch eine russische Übersetzung existiert.

A NGANASZAN ELBESZÉLŐ HAGYOMÁNY ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

NADEŽDA T. KOSTERKINA

Cikkében a szerző a nganaszan elbeszélő hagyomány két műfaját tekinti át. A djurymy történelmi, mitológiai és egyéb témájú mese is lehet. Előadásmódja prózai. A sitěby felsőbb lények kalandjait, mitológiai témákat dolgoz fel. Előadásmódjára jellemző, hogy prózai és énekelt részek váltakoznak.

ÜBER DIE TIERE AUF DER ERDE

Ein nganasanisches Märchen nebst Übersetzung und morphologischem Wörterverzeichnis

NADEŽDA T. KOSTERKINA – BEÁTA BOGLÁRKA NAGY –
FLORIAN SOBANSKI

Einführung

Das folgende nganasanische Märchen ist im August 1996 in Ust'-Avam auf der Tajmyr-Halbinsel aufgezeichnet worden. Die Erzählerin, Nadežda Tubjakovna Kosterkina, ist bereits als Mitverfasserin des *Tajmyrskij étnolingvističeskij sbornik*¹ bekannt geworden. Dabei hat sie dieses Märchen nicht „nur“ erzählt, sondern auch eine erste schriftliche Version erstellt (auf der Grundlage des kyrillischen Alphabets, wie es im *sbornik* auf den Seiten 11-12 dargestellt wurde). Der vorhergehende Artikel von N.T. Kosterkina wurde nicht zuletzt deshalb diesem Beitrag vorangestellt, um die Gattung *Djurymy* dem Leser etwas näher zu bringen.

Das Märchen wurde in zwei Teilen, am 09.08.1996 und 22.08.1996, aufgezeichnet.² Da ein solches Märchen nur Zuhörern erzählt werden kann, die auch in der Lage sind, dem Verlauf der Handlung zu folgen, war jedesmal Sandimjaku Kosterkina, die Tante der Erzählerin, anwesend. Soweit möglich, wurden auch ihre – zahlreichen – Kommentare aufgezeichnet. Die Anwesenheit eines anderen, der der Erzählung problemlos folgen kann, scheint nicht zuletzt deshalb wichtig zu sein, weil – wie in diesem Fall – das Märchen keinesfalls als eine geschlossene Form zu begreifen ist, die weitgehend passiv rezipierenden Zuhörern dargeboten wird. Vielmehr liefern diese dem Erzählenden häufig auch Ideen oder legen ihm Worte in den Mund, die dieser dann wieder aufgreift (Vgl. z.B. S.246/247; 262/263; 285/286 etc.). Die Kommentare Sandimjaku Kosterkinas stehen immer in eckigen Klammern.

Bei der phonologischen Transkription des Märchens haben wir uns größtenteils an die Vorgaben aus Helimskijs *sbornik* gehalten. Lediglich /k/ ist in einigen besonders eindeutigen Fällen mit seinem Allophon [ɣ] widergegeben worden. Allgemein

¹Helimskij, Evgenij Arnoldovič 1994: *Tajmyrskij étnolingvističeskij sbornik I: Materialy po nganasanskomu šamanstvu i jazyku*, Moskau, RGGU.

²Eine frühere Version ist von Nadežda T. Kosterkina bereits in der in Dudinka (Krasnojarskij Kraj) erscheinenden Zeitung *Tajmyr* in der Ausgabe vom 28.03.1996 und 04.04.1996 veröffentlicht worden.

muß zu der Transkription bemerkt werden, daß sie auf der Verschriftung von Nadežda T. Kosterkina beruht und die sehr starken Sandhi-Erscheinungen des Nganasanischen größtenteils unberücksichtigt läßt. Wir haben uns aber beim Anhören des Textes bemüht, jedes Wort, soweit dies verständlich war, wie auch einige vielleicht interessante Versprecher mit in die schriftliche Fassung aufzunehmen. Diese Versprecher sind z.T. in Fußnoten kurz kommentiert, bei unverständlichen Passagen steht ein Auslassungszeichen (...). Angaben, die im nganasanischen Originaltext in geschweiften Klammern stehen, sind von der Erzählerin bei der Verschriftung des Hörtextes vorgenommene Verbesserungen oder Korrekturen.

Die Übersetzung ins Deutsche ist ganz und gar dem nganasanischen Original verpflichtet. Einige in Klammern stehende Bemerkungen in der Übersetzung sind unsere Interpretationen, die im nganasanischen Original so nicht enthalten sind. Der Umstand, daß die Übersetzung dem Original so nahe wie möglich zu kommen sucht, geht natürlich oft auf Kosten ihrer Lesbarkeit. Daß dennoch ein relativ großer Unterschied zwischen Original und Übersetzung besteht, ließ sich oft nicht vermeiden³, wird aber durch das morphologische Wörterverzeichnis ausgeglichen, in dem jede Form des Textes, alphabetisch geordnet, wiedergefunden werden kann. Umgekehrt ist längst nicht jede Form des Wörterverzeichnisses im Text wiederzufinden, da wir bei der Bearbeitung auch Infinitive und Aspektpartner etc., die lediglich in einer konjugierten Form im Text erscheinen, erfragten und in das Wörterverzeichnis aufnahmen.

Die Reihenfolge der Buchstaben im Wörterverzeichnis:

", ə, a/ā, e/ē, b, g, d, d', δ, i/ī, j, k/γ, l, l', m, m', n, n', ŋ, o, ö, p, r, r', s, s', t, u, ü, h, f/v⁴, č, ĵ

³ Als Beispiel hier etwa Satz 89: *ŋu"ojmu" kouhününtü nāgə*. Dieser Satz wurde im Deutschen mit 'Einer von uns wird bleiben müssen' paraphrasiert. Der Satz heißt wortwörtlich: 'Einer von uns + bleiben + VAcondfut-Px3SgGen + gut' ('müssen' wird im Nganasanischen oft durch VAcond + 'gut' ausgedrückt).

⁴ Erscheint nur in russischen Lehnwörtern.

d'ürimj: mou d'amədi" nīmənī ičuo

Märchen: Über die Tiere auf der Erde

1. əmtjə manu nūə ihü"əmə d'esjə d'eptud'üəd'e sitəbj, nīmti... nīm(i)aj... huo
hotəguomə.
Das ist ein früher vom Vater erzähltes Märchen, als ich ein Kind war, es heißt...
ohne Name... dann schreibe ich es auf.
2. kərutətu tərəd'i d'ürimaku d'amədi" nīmənī ičuo.
So ein einfaches Djurymy, die Rede ist von wilden Tieren.
3. tahara büptartu tərəd'i: kərutətu mountənu šiti ma" nənd'itj.
Also am Anfang ist es so: Auf der blanken Erde stehen zwei čum.
4. ŋamaj maküö ani"ə.
Das eine čum ist wohl groß.
5. nənəča"a, četə tańd'e maləgu tərəd'i. [nənəmajrjüö]
Einem riesigen Zelt mit vier Plätzen ähnelt es. [benachbart]
6. šiti nənəmajrjüö ma".
Zwei benachbarte Zelte.
7. ŋamaj tahara šeruku hoŋkərəkj ma".
Das andere Zelt ist dem Griff einer Feile ähnlich.
8. ŋala mununtu: əmjče tahara d'erəmuo" tə" mā maðə" ihütjŋ?
Ngala sagt: was sind das für seltsame, was für čums?
9. nərəptəə matə, nənəča"a, ani"ə matə čj"ə.
In das erste Zelt, das riesige, das große ging er.
10. tahara nərəptəə matənī nīlītj", nīljbīadī": ŋarka, ŋul'aðe, bintisi.
Also im ersten Zelt leben, so scheint es: ein Bär, ein Wolf und ein Vielfraß.
11. Ou, tərəd'i" təjhuaðu" əmkümače!
Oh, was sind das denn für welche.
12. ŋala təgətə mununtu: takəə maðə ŋətəguðəm, nənəmatuŋ.
Dann sagt Ngala: Das Zelt dort schaue ich mir an, das benachbarte.
13. təńi"ia bi"ajðə.
So ging er.
14. ŋalagüö mā?
Ngala, was ist denn?
15. təjkua"tutu d'aŋku.
Für ihn gibt es kein Hindernis.
16. tətirə čj"ə taðə.
Er ging dort hinein.

17. ej, noŋhuo ŋanuo nagür d'aməda(ŋ)ku ihuaðu.
He, drei schlechte wilde Tierchen, so scheint es.
18. tundiaku, ŋamaj satəraŋku, nagəmtuðuŋ tahaŋa sofsəm nəmbəkü tahaŋa kura konə.
Ein Füchsen, der zweite ein Polarfüchsen, der dritte von ihnen ein ganz schlechtes Kuhkalb.
19. d'irhia tərəd'i, d'irhia.
Ein Kuhkalb also, ein Kuhkalb.
20. tətirə tahaŋa təni"ia nilikəndi", nənəmajrša.
Diese wohnen jetzt also so, zueinander benachbart.
21. nagür təti anid'a"ad'üm hütə basud'a d'otürü".
Einer von den drei Großen geht immer auf die Jagd.
22. tahaŋa mərəj kotəkəndu".
Also, alles töten sie.
23. ŋarkaðuŋ osobenno, nənəča"a ŋanuo šelu babij təðu"kətu.
Vor allem ihr Bär, große richtige wilde Rentierstiere bringt er, das kommt vor.
24. mərsiti nil'ianj šiadigəti, kanəŋul'ü" – biše mandi" igətu".
Auf seiner Schulter trägt er, soviel er will – ungefähr 10, das kommt vor.
25. ŋamaj təti ŋul'aðə bintišiti nanu təptə nintigəj malagəj, bənd'e" təŋgəti".
Diese anderen, der Wolf zusammen mit dem Vielfraß, sind auch nicht anders, alle sind sie stark.
26. kurəguj čiadiričin bənd'ika" (əndi), [hurəgə ...] bənd'e" hurəgəča"a".
Sogar ihre čiadir⁵ sind voll (hm), [aufgetürmt] alles türmt sich auf.
27. təti tahaŋa tundiaku mā ŋəyələtəŋi, mā bəntiŋ təiŋu?
Und was nimmt dieses Füchsen, was haben sie für Kraft?
28. təndiče tahaŋa nantun d'egi"miəd'ejməni d'odürkəndu".
Sie gehen zu dem Platz, wo ihre Freunde schlachteten.
29. betuod'ej ŋuñüntəgətu", [čəjbə] čəjbəəd'e", iŋə".
Die Därme nehmen sie, [den Magen] die gewesenen Innereien, sollen sie doch.
30. tətirə tahaŋa kanəgüə d'alj berəbiti, kanə d'alj berəbiti tahaŋa?
Also wieviele Tage vergehen, wieviele Tage also?
31. kanğüčeküə šitiŋ šekud'i"ə".
Nach einiger Zeit werden sie hungrig.
32. əmə" nəmbə" šekud'i"ə", anid'ičuŋ təptə kuñiagüə iču".
Diese Kleinen werden hungrig, die großen sind (es) auch irgendwie.
33. tatutəki"ə" nänditi".
Sie werden ängstlich/arm, so scheint es.

⁵Vierbeiniges Gestell zum Aufbewahren von Lebensmitteln.

34. manakü nēnača" a hojmaru d'ūōd'erd'e čü"ki"ə.
Gerade begann die Mitte der großen Polarnacht.
35. tətirə tahaŋa ŋu"ođumənu tədu"kəndu" babij.
Also diese /Jäger/ beginnen einzeln, wilde Rentiere heranzubringen.
36. helinij nigəti" māgəl'iče tədu".
Manchmal bringen sie gar nichts.
37. helinij najbətə či"d'ūōd'erajčun tədu"kəndu".
Manchmal bringen sie nur in der Ferne Verborgenes {Pl}.
38. tətirə tahaŋa tuntij mununtu natu d'a:
Also, das sagt der Fuchs seinen Freunden.
39. miŋgümünü" tə" četua kuo"sutəmu" nānditij. [kangüčə].
„Wir werden sicherlich bald sterben (wörtl. dem Sterben ähnlich werden).
[Irgendwann].
40. əmə" tahaŋa nānū" təptə.
Diese also unsere Freunde auch.
41. noŋhuo hūə tū"o nānditij.
Ein schlechtes Jahr ist es, offensichtlich.
42. nānū" təptə nīndij" nāgəəmənij basu".
Unsere Freunde jagen auch glücklos (wörtlich: jagen nicht am Guten entlang).
43. tahaŋa miŋ tolij" kəsijdəmij" nānditij.
Jetzt fangen wir an zu stehlen, scheint es.
44. mīnsiənij" tahaŋa əmə tuntij" ihünū" tolarmumbatumu" hūəətə.
Also wo es uns Füchse gibt, stehlen wir üblicherweise.
45. tahaŋa tolij" kəbininij" miŋ koturusuđünū" nānditij.
Wenn wir anfangen zu stehlen, wird man uns, so scheint es, umbringen."
46. mununtu: – sətəŋj!
Er sagt: „Polarfuchs!
47. talu tahaŋa būügünj himtəkəbū".
Morgen gehst Du, wenn es dunkel wird, los.
48. əmə anika"ajnū" tujhū" basuđagətə.
Wenn unsere Großen von der Jagd (Präd) kommen.
49. konigəŋ, d'il'sitikəgəŋ.
Geh, hör zu.
50. tənšiatə d'odürhütə, tomnəgəŋ, tahaŋa d'an ku māgəl'iče.
Du, wenn du gehst, bist klein, von dir gibt es nichts (kein Geräusch)."
51. tə tənī"ia mi"əgəj {...}
So machen sie es.
52. tətī tahaŋa taluptuo nīni nagür nēnača" a kona" a basud'a.
Also am nächsten Tag gehen die drei Großen jagen.

53. təndə" nagür nəmbə"ə" kuñi"iajči ihütüŋ – tarumu"o" – təptə.
Diese drei Ärmlichen, wie dem auch sei, gehen auch auseinander.
54. təndə huonu tahaŋa himtə"kəndutə tahaŋa nagür nenača"a ŋi"tənduŋ nindj" tu".
Danach, als es dunkel wird, kommen die drei Großen noch nicht zurück.
55. nagür noŋhuod'eŋa tū"o.
Die drei Schlechten hingegen sind gekommen.
56. ej [nenača"agüö] tundiaku tahaŋa.
He, du großes Füchschchen.
57. əmləd'i kamard'e mjdntj.
Dieses Bruststück bringt es.
58. kurəd'i ihününtü?
Was für eines ist es /nur/.
59. hünserəd'e ili kurəd'i: bənsə sɯrumhuatu.
Ein altes oder was: alles ist wie von Eis bedeckt /wörtl.: alles wird wie zu Eis/.
60. sɯrubala"a, bənsə sɯr, kurəd'iküö.
Alles ist weiß, irgendwie.
61. ŋəndi"aj, mou kunsɯnj, ŋəndi"aj, d'übəjsiəd'e.
Es kann sein, es ist aus der Erde, es kann sein, es liegt herum.
62. ŋəndi"aj, ŋarka... či"d'üəd'e, kuñi"čeküö.
Es kann sein, {es ist} vom Bären irgendwo versteckt.
63. təndəmtj tolj"biatj.
Solches hat es {das Füchschchen} gestohlen, scheint es.
64. tahaŋa satəraŋku mā"güö hünserəd'e latəj ŋonəj tədə"a.
Und das Polarfüchschchen bringt irgendwelche alten Knochen /heran/.
65. ej, tahaŋa kura konə māgəl'iče nintj tədu".
He, das Kalb bringt überhaupt nichts /mit/.
66. təsɯə hūəti" ... [hūəti" ...]
Das immer... [immer ...]
67. širü d'a ŋona mā kuñi"ia ŋəðətəŋu"?
Was findet es etwas wieder im Winter?
68. kəduču tətə" hūütü" – māgəl'iče kətugal'i iču".
Seine Klauen sind schlecht (wörtl. stinken) – es hat gar keine Klauen.
69. ej, tahaŋa təptəra tundiaku mununtu: əmjči mēŋigiaj hiŋiŋiŋi, mēŋigiaj ŋəmur-kumu", təgətə laða"muod'eəjnü" tu"psanu" ŋil'e či"güünü", niniagə ŋətəru".
„Heh“ sagt also jedenfalls das Füchschchen: „kocht {beide} irgendwas schnell, laßt uns schnell essen, dann die Essensreste (wörtl.: unser gewesenes Essen) unter dem Herd verstecken, damit (sie) nicht gefunden werden.“
70. tənə tahaŋa, satərə, buodud'eəmə čənj" – himtəkəbü" srazu əmj" tujhü" tədə"a bүүgūŋ.
bүүgūŋ.

Und du, Polarfuchs, erinnere dich daran, was ich gesagt habe (wörtl.: Erinnere dich an mein gewesenes Wort), wenn es dunkel wird, sobald diese zurückkommen, geh dahin."

71. təə tətirə kona"a.
So ging das.
72. təndiče tū"o".
Diese kamen an.
73. kaŋgüče.
Nach einiger Zeit.
74. Ou, d'üŋgarküötü", d'üŋgarküötü".
Oh, sie lärmten, sie lärmten.
75. māgüö" kəntuo" d'übi"mīničij čiaðirtij ni.
Irgendwas Gefrorenes wird hörbar auf den čiaðirj geworfen.
76. tə matətuŋ sümifimī"ə.
Dann wird es still in ihrem čum.
77. satəraŋku tə məl'čigətə bəndi čindüki"ə.
Das Polarfüchschchen sprang vom unteren Zeltrand hinaus.
78. taðə tahafa təküö məl'či əmij"a...
Dort am unteren Zeltrand also so...
79. nīkə" tələ" təküö əmij"a biarəbtij"?
Ob sich also da nicht Kreise öffnen?
80. təməəni d'il'sitiki"ə ŋunsjəðə biarə.
Durch das obere Loch des Zelttes hört er.
81. təməəni tahafa d'il'sitikəd'i, siŋi d'indi"ə.
Er begann also zuzuhören und versteht/hört.
82. təti tahafa ŋarka mununtu: ej, mīnsiəni" təptə šekud'iəmij".
Dann sagt dieser Bär: „Oh, wir wurden auch hungrig.
83. takə, ihuaðəəmij" mīnsiəni", tahafa əmə" nənamaŋü" nəmbə"ə", ŋendi"aj, ŋonəj-ŋjal'i" tatu"təki"ə", honəl'i"itə" četuamij əku.
Na gut, wenn wir (darben), aber unsere Nachbarn, die Schlechten, fangen wahrscheinlich an, panisch zu werden, sehr hungrig zu sein, scheint es.
84. tahafa təndiče toli"kəsijəðə" nərə"a.
Diese fangen bald an zu stehlen.
85. ŋendi"aj tijninia buod'a tolarmumbatu".
Jetzt vielleicht, sagt man, stehlen sie.
86. mīj əmij"a ikumu".
Laßt es uns so machen.

87. əmiǰe, miŋ ɲamsaŋü" tolarhününtüŋ, miŋ ɲisiǰəmiǰ, ɲəndi"aj, širü matu".
Wenn sie unser Fleisch stehlen werden, werden wir den Winter wahrscheinlich nicht überleben.
88. taluo bāǰə tahara ɲuočenu ɲikumu" basu".
Vom morgigen Tag an gerechnet werden wir nicht zusammen jagen.
89. ɲu"ojmu" kouhününtü ɲāǰə.
Einer von uns wird bleiben müssen.
90. tahara kouǰə.
Einfach (da-)bleiben.
91. manakü kouǰ'ərǰmhitǰ tətirə bü"ǰüüǰə.
Sobald es Mittag wird, geht er hinaus.
92. taǰə čǰǰüǰ, təǰə matə.
Dort geht er hinein, in dieses čum.
93. kačəməkuoǰə, kuǰi"ia ɲilǰǰi".
Er schaut sich einfach nur an, wie sie leben.
94. bəǰd'e maǰəmtǰǰ əmiǰ"a əntǰibi" ɲāǰə, ɲətəǰ'a.
Ihr ganzes čum muß er sich gut angucken."
95. təǰə d'ürǰmi d'indi"ə tahara sətəraŋku tuǰimǰd'i"ə matu d'a.
Solche Sachen hörte er, dann springt das Polarfüchschchen nach Hause.
96. šǰǰi māǰəl'iče šəǰǰi d'aŋku {...}
Er hat überhaupt kein Herz.
97. ej, ɲuolǰ hi"mi"əŋ!
Oh, natürlich ist er erschrocken.
98. kurəǰuj əmiǰ"a d'ünd'itǰǰi.
Nun zittert er sogar so.
99. tahara tətǰi mununtu, tundiaku mununtu:
Dann sagt es, das Füchschlein sagt:
100. kaǰiau, māǰ'a təǰi"ia iŋuouŋ?
„(Interjektion, etwa) Ach du liebe Güte, warum bist du so?
101. ə, ma hiǰə buoǰu ɲəndi"aj, d'indi"əŋ?
Ein schreckliches Wort hast du wohl gehört."
102. tətirə bəǰd'ej d'ind'i"šǰəǰejču buoǰuj d'ebta"a, tətǰi sətəraŋku.
Alle gehörten Wörter erzählte er, dieses Polarfüchschchen.
103. tə"ə, tahara tundiaku nuǰba"l'i"iǰə.
Nun, also das Füchschchen wurde traurig.
104. mununtu: tahara šǰəǰmtəki"əmiǰ" ɲəndǰǰi ɲera"agüǰ".
Es sagt: „Nun, jetzt werden wir wohl bald zugrunde gehen.
105. miǰl'ičenu" təptə talu ɲikuomu" ɲuočenu, bəǰsəmu" bü".
Und wir werden eben morgen auch nicht zusammen losgehen.

106. ɲuojmü" təptə kouhütü ɲāgə, kouhütü ɲāgə.
Einer von uns muß auch hier bleiben, gut."
107. sɪtɪ mununtu: tənə tə", kura konə, (talɪ), əmə d'alɪ ɲiʃiəɲ mägəl'iče tədu".
Es sagt: „Sei du es, Kuhkalb, heute hast du nichts gebracht.
108. talɪ ɲurə"kuobutə ɲāgə, tə" küðahü".
Morgen wird es dir angenehm sein, nichts zu tun, also am Morgen.
109. mɪl'iani satərə nanu d'odürküömi.
Nur wir mit dem Polarfuchs werden losgehen.
110. tahara bükəbününə, küðatu d'a mənə ɲuodudəmtə koj"sɪðəm.
Wenn ich losgehe, am Morgen lasse ich dir ein Wort (gebe ich dir noch Ratschläge)."
111. tə təɲi"ia mɪəjtə", mā ičəɲu?
Machten sie so das, was wird?
112. kunda"itə", nəməgəj.
Sie schlafen ein, kurz gesagt.
113. ou, küðatuɲd'i" tū"o".
Oh, der Morgen kam (Pl).
114. tətirə tahara tundiakumu" ɲihiaɲi kunda".
Es scheint, unser Füchschchen hat nicht geschlafen.
115. ɲenača"a ɲanuo əmləd'i kəburudarəgu tərəd'i hoðür hontjərəkɪ bintiʃi ɲenača"a kuba"a təða"a.
Einen sehr großen, tatsächlich Ähnlichkeit mit dem Muster einer Bratpfanne habenden, einen sehr großen Vielfraßpelz holte er.
116. mununtu: – ɲəndi"aj, bintiʃi kou"sutə.
Er sagt: „Offensichtlich bleibt der Vielfraß.
117. bintiʃi teptə ləndujča"a {...} süarkititü.
Der Vielfraß ist auch der sehr faulenzende von den Freunden.
118. tətirə ɲəndi"aj kojri"iðə təptə.
Er wird, so scheint es, auch bleiben.
119. mɪɲ kura konənu" mantə.
Ähnlich wie unser Kuhkalb.
120. tahara tujhününtü əmtjirə bənd'e məðəmu" əmɪ"a ɲətəkəbününtü tənə, kura konə, əmə kuba"a ɲayələ", bakəðəmtə ʃerə" ili kəmə", ɲenača"a ʃil'aka"a ɲimə-əɲɪ tahara əmɪ"a bənsə lajkuðə.
Wenn er dort kommt, wenn er anfängt, unser ganzes čum zu durchsuchen, nimm du, Kuhkalb, dieses Fell, finde, halte das Schabeisen, auf dem riesigen Brett breite dies alles aus.
121. tahara manakü bintiʃi"a tujhü" munugəɲ: əmtjirə tənə hoara"am.
Und gerade, wenn der große Vielfraß kommt, sage: »Jetzt gebe ich (es) dir«.

122. ku" ərəkərəmənɨ bakəətənɨ hikə"ptɨbitə nāgə.
Mit dem Schabeisen muß man ihn sehr gut (Prol.) einschüchtern.
123. kurəgɨj buoðuðəmtə ɲonəə təðu"təɲum?
Welches Wort gebe ich dir noch (Was kann ich dir noch sagen?).
124. tənə ɲonəntə ɲendi"aj buoðutərə tujsüdə, təndəmtə kačəməbütə.
Dir selbst kommen sicherlich noch Worte, wenn du ihn erblickst.
125. təni"ia iɲuo".
So soll es sein."
126. kura konə ɲuolɨ hɨlə"d'atəti.
Das Kuhkalb fürchtet sich natürlich.
127. tuntɨdɨ mununtu: nəsɨçi kuɲi"iagüð kamadəði.
Der Fuchs sagt: „Aus ganzer Kraft halte irgendwie aus.“
128. təni"ia ɲuolɨ ɲəmlu", mā {...} bəntɨ təiɲu?
So, natürlich wird man es fressen, was hat es für Kraft?
129. čimiči māgəl'iče" d'angu".
Überhaupt keine Zähne.
130. ɲonəə kaðaču təj"süə ihütɨɲ kuɲi"ia ihuaðə.
Wenn es noch Klauen haben würde, dann von mir aus.
131. tətirə təni"ia miɨ"ə.
So macht es das.
132. šiti šiarkəjču bi"ajti, kura konə ɲonəntu matətu kou"o, təti.
Seine beiden Freunde gingen weg, das Kalb blieb allein im Zelt, dies.
133. təni"ia kouð'a, tahaɾa təti kura konə ɲonəntu matənuntu igətu.
So zurückgelassen befindet sich das Kuhkalb im čum alleine.
134. ou, tahaɾa kouñd'erimɨ"ə nandɨti, tahaɾa ɲunsi biariməni səɲürü.
Oh, es scheint es wird Mittag, es schaut die Spitze des Zelt (Prol.) an.
135. tətirə tahaɾa kouñd'erimɨtɨndə tahaɾa miɾəjma" sojbu"o", nənamagitə.
Als es Mittag geworden war, ertönen Schritte vom Nachbarn.
136. kura konakü bigil'i"iðə.
Das Kälbchen schaute heraus.
137. ej, tahaɾa nənəča"a bintišigümü mi"ia ɲanuo mamə neriɨl'i"ə.
„Oh, der große Vielfraß nähert sich doch genau meinem čum.
138. təɲkəgəj buətəndɨ".
Kräftig schreitet er."
139. tətirə məriɲiaj čentɨri"iðə, nənəča"a baka"amtɨ nayeɨl'i"ə, šiliakəmtɨ, təndə kuba-
"amtu lajka"a təni"ia.
Dieses bereitete sich schnell vor, nahm das große Schabeisen, das gehobelte Brett, breitete dieses Fell so aus.

140. tahařa čentiruo [nəðəki"ə], čentiruo nəðəki"ə, nəðəkənaǵətu təni"ia iču, tərəd'i.
So vorbereitet [schabte es], vorbereitet schabte es, machte die Pose des Schabens
(um zu schaben), so.
141. tahařabə bintiši"arə təni"iařaj ħua (bia) bəřimi"ə, bəřimiminiči, təni"ia bəři-
məbti"ə ħua tahařa təməni ħənača"a tahařa čijkuði"ə.
Dann riß der Vielfraß so, hörbar riß er an der Tür, so riß der Große sie auf und
sprang hinein.
142. ēj, – ħuarāǵətə munumunuču.
Oh, nur von der Tür her sagt er hörbar.
143. – əmiče tahařa toljə" ħanasanə"!
„Diese Diebesleute.
144. kuři"ia řiljbinintij?
Wie leben sie?
145. miĳ tahařa bərbəmu", ħarka, munud'üə: tiĳ bənd'ikā tuhələtəbambumu"
maðəmtu".
Also, unser Hausherr Bär hat gesagt: »Bei Euch muß man das ganze čum durch-
suchen.«
146. tətirə tahařa ħua řid'a səĳül'i"ə siĳə řid'a səĳül'i"ə, ħarbuðə řid'a səĳül'i"ə.
Dieser schaut nach Süden, schaut nach Norden, schaut nach Osten.
147. ēj, kura konāku tahařa bəbətənuntu řənd'itj. [řintj...]
Oh, das Kälbchen steht auf seinem Platz. [es... nicht ...]
148. řənača"a řənača"a řil'akə čentirjħiaði, təndəmtə, bakəəmtu kamasi əmi"ia
řənd'itj.
Das große, große gehobelte Brett bereitete es vor, scheint es, dies, das Schabeisen
hält es, so steht es.
149. tahařa kura konə" kurəd'i" ikəə" šejmičij?
Was haben die Kuhkälber jetzt für Augen?
150. šejmiči tahařa əmi"a ħanuo čajřitərəgi".
Augen wie ein echter Teekessel.
151. tətirə tahařa kuři"ia kura konə" kira"tukə"?
Und wie schreien denn jetzt die Kuhkälber?
152. tətirə baři"tətu ħanuo kira"tutu: ēj, bintišiēj, tənə tahařa řiņij tahařa řiršt"?
Und dieses schreit aus ganzer Kraft: „Oh Vielfraß, bist du nicht widerlich?
153. mā ħūd'isj ři"ia tujĳuŋ?
Was zu suchen kommst du her?
154. banə əmtə tənə!
Oh, du Hund.
155. māmtə ħanuo tahařa četiamijij?
Womit brütest du dich eigentlich?

156. əmtjɾə kačəmətə, əmtj ma kuhu?
Das dort, schau, ist was für ein Fell?
157. sɨlj kuhu əmtjɾə nantjɲj?
Was ähnelt es für einem Fell?"
158. ej, bintiʃi"a, tahaɾa ɲənəbi"iðə.
Oh, der Vielfraß blieb stehen.
159. kačəmi"əðu.
Schaute.
160. tahaɾa ʃüopti"əj ɲanuo ku" əɾəkəɾə bintiʃi kuhu.
Tatsächlich ein echtes, sehr schönes Vielfraßfell.
161. nənəča"a kəburudarəku hoðürtü tərəd'i.
Ein großes, einem Bratpfännchen ähnliches Muster (hat es).
162. bintiʃi"a tahaɾa četua ɲənu"o:
Der große Vielfraß ist sehr erstaunt.
163. əbəj, māɲuna təgümü?
„Huch, was ist das denn wohl?"
164. māntə tahaɾa mənə hoarunə? [təni"ia ... kuhu]
Was hat mich angefasst? [so ... Fell]
165. tahaɾa ʃənɲə niniɲə ili ɲabu"ptanə kuba"a, nənəča"a, təni"iafaj ɲanuo manakü d'čəkəməərəkj.
Großes Fell meines Bruders oder meiner Schwester, ein riesiges, so als ob es tatsächlich gerade abgezogen wäre.
166. ɛj, nüküəj, minʃiənə tə" tərəd'i māgəl'če – mənə māgəl'iče ɲondame d'ar̥ku, tətirə ɲarkara bənd'ika" bütübtarə".
Oh, Söhnchen, ich (tue) doch sowas nicht, ich habe überhaupt keinen Verstand, das hat sich alles nur der Bär ausgedacht.
167. bənd'ika ɲarka (mɨɲ) ʃiərə".
Das sind alles die Sachen des Bären.
168. ʃiərə ɲuða"tuo mɨɲ ɲarkarāmu" təiču.
In allen Sachen ist der Bär bei uns beherrschend.
169. tə-tə, təni"ia ihütə minʃiənə bü"ɡünə taga"a, bü"ɡünə, bü"ɡünə.
Nun, nun, wenn du so bist, gehe also ich wohl weg von hier, gehe ich, gehe ich.
170. bārbina d'a təni"ia buguom.
Meinem Hausherrn werde ich so berichten.
171. tetirə bi"əjdə, matu d'a tuɾi"mid'i"ə, bɪ"ə.
Dieser ging weg, nach Hause kehrte er zurück, ging weg.
172. ɛj, kura konəmu" nəsɨ nɨlɨtj ɲanuo.
Unser Kalb lebt kaum noch.

173. tə – nəməgəj – himi"ə.
Nun, kurz gesagt, es wurde Abend.
174. himtəkəndjətə himtəkəndjətə tahaʔa tundiaku satəʔətu nanu tū"ogəj, hurši"əgəj.
Als es dunkel zu werden begann, als es dunkel zu werden begann, kam das
Füchschen mit dem Polarfuchs, sie kamen zurück.
175. basud'a (basudagətə).
Jagen (von der Jagd).
176. tə, tuntu mununtu, tə, kuʔi"ia ʔilijij, kura konəʔ
„Nun – sagt der Fuchs –, nun, wie lebst du (wie geht's dir), Kalb?“
177. mā d'ürimjče?
Was hast du für Nachrichten?“
178. ʔj"tətu d'ünd'itij.
Es zittert überall.
179. tahaʔa mununtu: tərəd'i" kərsaʔe.
Es sagt: „Solche Sachen (so sieht es aus).
180. tujšüə təti bintišimə, təʔi"ia munud'üə, əmj"ia munud'üə.
Dieser mein Vielfraß ist gekommen, hat dies gesagt, hat das gesagt.“
181. bəndə təʔi"ia širjči d'ebta"a.
Es erzählte alle seine Neuigkeiten.
182. tahaʔa tuntu mununtu:
Der Fuchs sagt:
183. ej, ʔalij kərsu tə".
„Oh, eine wirklich freudige Nachricht.“
184. tahaʔa satəʔanku, ʔonəj ʔonij, ʔonij" taða"a.
Jetzt, Polarfüchschen, geh erneut, geh dahin.
185. ʔonəj d'il'sitikə".
Horche wieder.
186. əmtjə ʔerəptəə ʔera"a heðj"sjə kərsu.
Diese Sache geht vorwärts.
187. tahaʔa sateranku, mā buoðutu ičeŋu?
Also Polarfüchschen, welche Wörter gibt es darauf?
188. bəndi čindüki"ə.
Es sprang nach draußen.
189. kona"a, d'il'sitiki"ə.
Es ging los, es horchte.
190. tahaʔa ʔarka"a d'amuoðu ʔanuo kuntaga"a mougətə, ʔəndi"aj, d'indi"minə hirə.
Jetzt hat der große Bär so eine Stimme (wie) aus tiefer Erde, wirklich, hörbar
kann (sie) sein.

191. tətirə mununtu:
Er sagt:
192. ɛj, əmtirə tahara bintiši" tansə tahara noŋhuogitə noŋhuo, tandi" nəmbuma"a
nənača"a bintiši"ad'i"a", ŋondakəli"čičuŋ d'angu", ŋuojkəl'ičičuŋ tərəd'i" –
kə"li'ikaku".
He, diese Sippe der Vielfraße ist von den schlechtesten die schlechteste Vielfraß-
Sippe, sogar Verstand haben sie nicht, und ihre Beine sind so kurz.
193. ŋuoli" təsiə (...) kura konə hi"ləsiəd'e...
Natürlich so einer (...) auch vor einem Kalb erschreckender...
194. tahara nintu" tətirə ŋanasaləgu tə:
Also einem Menschen wirklich nicht ähnlich.
195. talu tahara, ŋul'adə, tənə kouyən.
Morgen also, Wolf, bleibst du (hier).
196. tənə nɪbinintə kuŋi"ia māgəl'iče mɪə" – mənə kou"sudəm.
Wenn du nichts machst, bleibe ich (hier).
197. tahara nɪsiðitə" hoptə" təndiçe.
Dann kommen sie nirgendwo ran.
198. tərəd'i buoðu d'indi"ə, satəraŋku matu d'a čindüki"ə, bi"əjðə.
Solche Worte hörte er, (dann) sprang das Polarfüchschchen in Richtung seines
Zeltes davon.
199. taðe čūd'a tahara bənd'e d'urimiçi d'ebta"a.
Dort also angekommen erzählte er alles Gehörte.
200. tundiaku mununtu: tətirə tahara səŋkəl'ikü.
Das Füchschchen sagt: das wird ein bißchen schwierig.
201. ŋul'adəküə səŋkəl'ikü.
Mit dem Wolf also wird es schwierig.
202. tə təptəra ŋondatu nintu" bintišigətə mi.
Aber jedenfalls hat er nicht mehr Verstand als der Vielfraß.
203. ŋondatu, ŋəndi"aj, mɪntiagəni d'angujču.
Verstand, kann sein, hat er überhaupt keinen.
204. küðahü" tahara kuŋi"ia nɪlɪbini, kuŋi"ia nɪlɪbini, ŋonəə ŋonda"təmtu" təðu"-
sudəm.
Morgen also, wie das Leben auch ist, wie das Leben auch ist, gebe ich euch noch
Verstand.
205. satərə, tənə kouyən.
Polarfuchs, du bleibst.
206. kura konə nanu mi kuŋi"iajçi ihüni muanurkuomi d'alɪ bəj(məni).
Mit dem Kalb werden wir uns irgendwie abquälen den ganzen Tag.

207. tə"ə, təni"ia miə"i".
Nun, so taten sie es.
208. nəməgəj" – küđatu d'a tətirə tahara tuntj – kunda"suod'e nįsįəd'e – nenača"a
ņanuo manakü d'ekəməə nenača"a ģul'adə kuba"a tətubatu.
Kurz gesagt, am Morgen schlief der Fuchs, oder er schlief nicht, aber ein großes,
gerade abgezogenes, großes Fell brachte er heran.
209. kurəguj kamaču ģəđutu".
Sogar Blut konnte man darauf sehen.
210. kamd'ejču, (betuo) kuhuod'ejču ģj"tənduġ nintu"... nintu" nəməə.
Das gewesene Blut, (der Darm) seine gewesenen Häute, sie sind noch ganz, nicht
... nicht abgeschabt.
211. manakü ŋanuo d'ekəməə kuhu.
Ein gerade abgezogenes Fell.
212. tətirə tahara mununtu, tundiaku mununtu satərətu d'a:
Also sagt er, das Füchschchen sagt dem Polarfuchs:
213. təptə nantə, nērəə nantə mantə tənə əmj"a kojki"əmi.
„Wir werden dich auch, wie deinen Kumpan, so lassen.
214. šil'ayərə, bayərəə bənsə čentjruo iġə.
Das Schabeisen, das Brett, alles sei vorbereitet.
215. əmtj kubumtə, əmj"a bənsə lajkugəġ nantə mantə.
Dein Fell, alles breite so aus, wie dein Kumpan.
216. tahara buođuđiče ģonəntuġ tujsüdə" nantə təptə mantə.
Die Worte werden dir von selbst kommen, wie sie auch deinem Kumpanen
gekommen sind.
217. mi tįminia kura konə nanu kona"ami, basutəturni d'aliməni.
Wir werden mit dem Kalb jetzt losgehen, den ganzen Tag (Prol.) werden wir
jagen.
218. kound'erimhi tahara təti ģul'adə tujsüdə.
Wenn es Mittag wird, kommt dieser Wolf.
219. ģon(əntə) səġürətə.
Schau selbst (wie du klarkommst)."
220. tahara, nəməgəj", kound'erimj"ə.
So, kurz gesagt, wurde es Mittag.
221. ej, satəraŋku tahara təptə ģjlə"dətəti. [ģonəġial'i"]
Oh, das Polarfüchschchen fürchtete sich auch. [Noch mehr]
222. ģonəġial'i" d'ünsəru"iđə.
Noch mehr zitterte es (als das Kalb).
223. (...) kouču kurəguj əmj"a ģušiři" biəđi"a d'alj mantə.
Seine Ohren wackelten sogar so, wie an einem windigen Tag.

224. tahařa kouńd'eriǵi"əǵutu.
Gerade wurde es Mittag.
225. tə ǵuhəni tahařa təküo tagə⁶ mırəjma" tujmunučuǵ.
In diesem Moment wurden Schritte von hinten hörbar.
226. ǵj tahařa mouǵüö isüə ihütü, mou d'üǵhəl'ikü isüə ihütü ǵuǵırhiaðə ǵəndi"aj.
Wenn die Erde sumpfig gewesen wäre, so hätte die Erde wahrscheinlich auch gezittert.
227. tə"ə, nogu"təki"ə ńanditi.
Nun, sie näherten sich (Sg).
228. tətirə bakəəjču, řil'akiču bənd'e" ǵəntiri"ə.
Der Polarfuchs bereitete das Schabeisen, das Brett, alles vor.
229. təndiǵə tahařa mırəjma" nokud'uo".
Die Schritte waren herangekommen.
230. əmi"araj ǵanuo mamə, ǵuamə l'abıl'ebtiri"ə.
So, er hat tatsächlich mein ǵum, meine Tür weit aufgerissen.
231. tahařa ńənaǵa"i ǵül'aðə kurəǵuj ǵindüki"ə maðə kund'i.
Der große Wolf sprang sogar in das Innere des ǵum.
232. tahařa ǵül'aða"a laǵürü, āāāh, ńintu" təni"ia əku.
Der große Wolf schreit, uaah, nicht so, wahrscheinlich.
233. kuńi"iajǵi ihütü – ǵül'aðə kersu řili ǵəniǵi tǵimnia?
Wie dem auch sei, eine Sache des Wolfes, wer weiß es jetzt?
234. tətirə tahařa mununtu: ǵj, toli"aru" tahařa hüə bəitə toli"aru", ńiluti" bəitə toli"aru" tǵj.
Der Wolf sagt: „Heh, ihr Diebe, ein Jahr hindurch klaut ihr, euer ganzes Leben klaut ihr.
235. tahařa tǵimnia tǵj ǵəðəki"əm.
Jetzt durchsuche ich euch.
236. bənd'e maðəmtu" tǵimnia tahařa bənd'ika tuhələndətum.
Euer ganzes ǵum jetzt, drehe ich völlig um."
237. təti sətəraǵku ǵonəə ǵanuo hijmsi, ǵonəə təni"ia bəla"ǵusa – bənsə ǵanuo d'inəfirü.
Dies Polarfüchschchen sich noch fürchtend, sich so noch ärgernd – macht es (das Ganze) tatsächlich Grimassen.
238. kurəǵuj ǵimnia"kuču təni"ia, tuo"ptusa ǵəðutu".
Sogar seine Zähnnchen sind so, daß man sie zählen kann (wörtl. zählen man sieht).

⁶ takəðə (Berichtigung der Erzählerin beim Anhören).

239. tətirə tahafa mununtu: ej, tənə tahafa ŋanuo ŋül'ada"a isa, təjbu tulbujkuo isa, tahafa ŋənurū"oŋ.
Er sagt: „Oh, du, ein wirklich großer Wolf seiend, ein eingekniffener Schwanz seiend, es glückte dir.
240. mā hürsj tahafa manə d'a mənə ŋeri"lənŋ?
Was zu suchen in meinem Zelt bist du zu mir gekommen?
241. kurəguj tĩminia tahafa ŋənurusa čĩŋŋ?
Sogar jetzt kommst du (dazu) zu prahlen?
242. kačemətə – əmti mā kubu mənə tĩminia nəturuomə nantĩŋ?
Schau, was ist dies für ein Fell, das ich jetzt wohl schabe?
243. manakū tĩminia ŋəðə"ki"əmə tə".
Gerade jetzt habe ich angefangen.
244. kačemətə tahafa.
Schau doch."
245. ej, tahafa ŋenača"a ŋül'ada"a ŋənu"namu"o.
He, da blieb der große Wolf überrascht stehen.
246. ŋenača"a, ŋanuo kuańd'e manakū ŋi"məə, manakū kosəruməə ŋenača"a tahafa ŋül'adə ŋanuo kuba"a [bənsə heriti].
Ein riesiges, tatsächlich frisches, eben abgezogenes, eben getrocknetes, riesiges, tatsächlich ein Wolfsfell [das Ganze hängt].
247. bənsə ŋanuo, təjbuəptə bənsə heriti (...)
Das Ganze tatsächlich, das Ganze hängt (sogar) mit einem Schwanz. (...)
248. səma"lahađimj" tərə kuba"a.
So ein großes Fell würden wir für Mützen gebrauchen.
249. əu, tahafa tətirə təndəmtu kačemasa kirküdi"ə.
Ohje, dies sehend ist er bestürzt.
250. tahafa, şıđırhoptə tə" əmtirə ŋül'adə kuhu tə".
Also, dies ist doch wohl tatsächlich ein Wolfsfell.
251. əbəj, māgətə, kuńiðə əmə" nombuo" kuńiðə mā kaða"təŋu"?
He, wovon, wo(her) (scharren) diese Schlechten, woher scharren sie das aus?
252. kuńiðə ŋətəd'üəd'əəduŋ?
Wo(her) haben sie das gefunden?
253. kəçi, tola"ručebütũŋ kuńiðə ŋətəba"ðə" tərəd'i ərəkərə ŋanuo manakū ŋi"məə ŋül'adə kuhu? [hĩmj"tə"ki"ə]
Sei es, daß sie es gestohlen haben, wo(her) hätten sie so ein schönes, gerade abgezogenes Wolfsfell finden können? [Es fürchtet sich]
254. ej, tahafa hi"mi"ə māgüödu.
He, irgendwovor fürchtete er sich.

255. mununtu: mā munun̄kə" tərəd'i əmə d'ojbaruo ŋanasatini ŋuo" d'oḍürkəbahu"?
Er sagt: Sagt man nicht, daß bei solchen verwaisten Kindern die Götter gehen würden?
256. m̄intia noŋhuona" a ičetu?
Kann sein, es wird sehr schlecht werden (mir sehr schlecht ergehen)?
257. tahaŋa n̄igūsa mununtu: ēj n̄ūkūōj, tahaŋa m̄insianə tahaŋa ŋarkara" a h̄iči"ptiarə əm̄iče buoḍaŋe.
Also sich verbeugend sagte er: „Söhnchen, ich bin nur (unter der) Lehre des Bären, diese meine Rede.
258. mənə n̄intu" ŋonənə buoḍaŋe, mənə təptə bārbəmə tēiču.
Das sind nicht meine eigenen Wörter, ich habe auch einen Hausherren.
259. tahaŋa mənə būügünə!
Nun, jetzt gehe ich.”
260. tətirə bi"əjdə matu d'a.
Da ging er nach Hause.
261. satərə tahaŋa ŋomtū"iḍə kurəguj.
Der Polarfuchs setzte sich sogar (hin).
262. [bajkəmi"iḍə].
[Er ringt nach Luft].
263. n̄as̄i bačetu.
Er atmete kaum.
264. ej, bajkəmi"iḍə.
He, er holte Atem.
265. təə himtū d'a, nəməgəj, ŋonəj n̄akəjču tu"ogəj.
Nun zum Abend, kurz gesagt, kamen seine Kumpanen wieder zurück.
266. tundiaku mununtu: – satərəj, kurəd'i" kərsače, kurəd'i" mā, d'ür̄im̄iče bənd'e"
d'eptukəŋ.
Das Füchschchen sagt: „Polarfuchs, welche Dinge, welche was (was ist los), alle Sachen, erzähl.”
267. tahaŋa təti satəraŋku, ēj, n̄al̄i"m̄itəti⁷ ŋuoli.
Dieses Polarfüchschchen, he, freut sich natürlich.
268. tahaŋa təndə" bənd'ika" kərsuod'ejču d'ebta" a.
Er erzählte alle seine gewesenen Abenteuer.
269. tə mā ičəŋu?
Aber was wird (nun)?
270. təti tundiaku mununtu: tə t̄iminiakūō tənə, satərə ihütə, n̄i" d'il'siti".
Dieses Füchschchen sagt: „Also jetzt wohl du, Polarfuchs, gehe nicht horchen.

⁷ n̄altət̄i – (Berichtigung der Erzählerin beim Anhören).

271. mā d'il'si"titəŋiŋ?
Was würdest du dort hören?
272. ńera"a kərsuðəmiŋ" fso ravno bənsə ɲəðuti.
Unsere weiteren Dinge (Sg) sind jedenfalls klar (alles sichtbar).
273. ńera"a ɲarkaguðgətə ńisiðiniŋ" miŋ hoptə".
Bald (so schnell) werden wir dem Bären wohl nicht entgehen.
274. bū"bünü" ńāgə [tuntɪ iʂa ...].
Wir müssen weggehen [Der Polarfuchs sein ...].
275. manakü tahaŋa hī d'üðjd'erd'e iʂa konibiŋ" tə čuhəniŋ bū"bünü" ńāgə.
Gerade wenn die Mitternacht kommt, dann müssen wir weggehen.
276. ɲambu d'üritə hoarubütüŋ əmə ńańü", ńenamańü".
Wenn sie träumen, schlafen sie fest, diese unsere Kumpanen, unsere Nachbarn."
277. təńi"ia miŋ"ə".
So machten sie es.
278. tahaŋa ɲuoli: hojmarukü – hojmarukü, tahaŋa kurəguj d'ansaru hojməgəti.
Also natürlich – die Polarnacht doch, das Polarnächtchen, also dunkelt es sogar zur (passenden) Zeit.
279. hī d'üðjd'erd'e siŋi munutəŋu?
Wer zeigt (sagt) die Mitte der Nacht an?
280. ɲala məcisiəd'e əku.
Es wurde von Ngala möglich gemacht.
281. d'üðjd'erd'e ɲəndi"aj čü"o, təndiče tahaŋa bi"əjtə".
Die Mitte (der Nacht) kam natürlich, so gingen sie.
282. bənd'e", nəməgəj", nagülündüŋ bi"əjtə". [bi"əjtə"]
Alle drei, kurz gesagt, gingen. [Gingen]
283. tahaŋa kuməəniŋ miŋmbiatüŋ, kuməəniŋ [hüötə] miŋmbiatüŋ hüötə ńačüŋ təńeŋiʂi
tahaŋa nagür nəmbəkü tahaŋa bi"əjtə".
Wohin sie auch gehen würden, gehen würden [die ganze Zeit], die ganze Zeit folgten die Freunde (einander) und so gingen die drei Schlechten (Dim).
284. ej, tundiaku munuŋkətu: d'üməðəŋku isüə ihütü ńāgə ihuaðə.
Das Füchschchen sagt: „Wenn Schnee kommen würde, das wäre gut.
285. [šed'ejńü" tələruhaðəitə".]
[Unsere Wege würden bedeckt werden.]
286. saruod'ejńü" bənd'ika" ɲanuo d'üməntə təlu"baðəitə".
Unsere Spuren würden sich alle wirklich mit Schnee bedecken.
287. ej d'üməðəŋku ɲuo ńāgə isüə ihütü ɲuontə tələruha"ðəitə" – hüötə təńi"ia buod'a mununtu.
He, wenn der Schnee-Gott doch so gut wäre, von Gott würden unsere Spuren bedeckt werden." – Die ganze Zeit spricht er solche Worte.

288. tahara taira tani¹ia mĩngai².
Und so gehen sie.
289. keci³ d'alımanı mĩge⁴, keci⁵ himaanı mĩge⁶ –
Einen ganzen Tag wohl gehen sie (Imp), eine ganze Nacht wohl gehen sie (Imp).
290. tahara tati tundiaku mou da d'il'isitiki⁷a.
Also das Füchschchen lauschte an der Erde.
291. kountu emi⁸a šesari⁹a.
So schärfte er sein Ohr.
292. mununtu: tahara mĩg (sarbi¹⁰ini)¹¹ manuo¹² h'i¹³ini¹⁴ tahara nogu¹⁵taki¹⁶a¹⁷ h'andi¹⁸.
Er sagt: „Unsere (Beschützer) weit entfernten Feinde nähern sich, so scheint es (Pl).
293. tatusitunı¹⁹ h'era²⁰a šuopti²¹ej, h'andi²².
Gleich werden wir tatsächlich ins Unglück stürzen, wahrscheinlich.“
294. tati tahara kura kona mununtu: -ej, kuni²³ia mana m'etigai m'ıntajm?
Da also sagt das Kalb: „Oh wie schnell werde ich weglaufen?
295. tahara guone²⁴ ta²⁵ namba²⁶.
Also meine Beine, nun, (sind) schlechte.“
296. tundiaku mununtu: -ta nası, nasıceküo kamade²⁷i.
Das Füchschchen sagt: „Na, halte irgendwie aus.
297. takae mägüo sana hua ciaba tamı g'öü.
Da hinten ist irgendein Schatten eines Laubbaumes dort sichtbar.
298. tande d'agai²⁸i²⁹ci tahara nigamta kamade³⁰.
Wenn auch (nur) bis da also, halte deine Kraft (halte aus).
299. büügünı³¹.
Kommt.“
300. tahara huöbunıo nigata tande³², tande³³ nambeku³⁴ tahara banai³⁵i³⁶ta³⁷. [nası
cü³⁸i³⁹ta⁴⁰...].
Aus letzter Kraft strengten sich diese Bösewichtchen also an. [kaum gingen
sie...].
301. nası tahara, nasıgüo cü⁴¹i⁴²ta⁴³ taba.
Kaum also, soeben gingen sie bis dorthin.
302. manakü ganuo tande sana hua ni tamıd⁴⁴u⁴⁵i⁴⁶ta⁴⁷ – tahara emi⁴⁸ani⁴⁹ d'amüücy⁵⁰
sojbutı⁵¹!
Gerade noch kletterten sie auf den Laubbaum. In diesem Moment erklangen
deren Stimmen.
303. parkagüo guoi⁵² d'amuoöu tarad⁵³i⁵⁴a!
Der Bär natürlich hat wohl so eine Stimme.

¹Versprecher in Klammern (Beschützer statt Feind), von der Erzählerin selbst korrigiert.

304. kurəguj kərigəl'i⁹ kunsiməni d'amuoðu, kərigəl'i tagə sojbutu.
Seine Stimme ist sogar über zehn Kilometer, über zehn Kilometer von hier hörbar.
305. munumunuču: tə" tojɣə" təndiçi toljə" ɣanasə"!
Er sagt hörbar: „Also, laßt sie schlecht sein (Imp.3Pl), unsere klauenden Leute.
306. fso ravno nagətənu" nɪsiðitə" kuɪ"iagəl'içi čimse" təndiçe.
In jedem Fall können sie sich vor uns nirgendwo verstecken.
307. fso ravno d'obü"sütünü".
In jedem Fall kriegen wir sie."
308. mununtu: əmtj mā sənə hua?
Er sagt: „Was ist das für ein Laubbaum?
309. təndə sənə hua na, ɣanuða"a mountə ni"ptükünü".
Dort bei jenem Laubbaum, an dem sichtbaren Platz laßt uns ausruhen.
310. talu, nıməkü" katarəŋku isə konjibi" tə čuhəni hu"ləküünü".
Morgen, wenn es etwas heller geworden ist, dann fangen wir an zu suchen."
311. təni"ia mununtu, təni"ia mjeɣuðantə".
Wie er es sagt, genauso taten sie es auch.
312. tahafa təndə" nənəča"a" sənə hua d'ujhiptj"ə". [kura kuɪ"a tamtūču?].
Und sie umringten diesen riesigen Laubbaum. [Wie klettert das Kalb?].
313. təndə na tahafa bənu"ində" ərəkərəmənu.[mou na ...]
Bei diesem also legten sich schön drum herum. [Bei der Erde ...]
314. nagür nəmbəkü tahafa bənsə əmj"a d'ünd'itjindj".
Die drei Bösewichtchen schlotterten alle so.
315. kurəguj sənə huaðuɣ ɣəndi"aj əmj"a ɣušíři!
Sogar ihr Laubbaum zitterte wahrscheinlich so.
316. [ɣəndi"aj]
Wahrscheinlich.
317. [dəði"nitətj]
[Sie fallen runter].
318. kanə ihütü, kanə ihütü – nətiðuɣ nintj¹⁰ tuoptaluru".
Wie lange (Zeit), wie lange (Zeit) – ihre Zeit wird nicht gerechnet.
319. ɣaɣ ihütü.
Wenn sie Ngala sein würden.

⁹kərigəl'i – eigentlich die Strecke, die man auf einer täglichen Wanderung zurücklegt, ca. zwischen fünf und fünfzehn Kilometer.

¹⁰Hier, wie auch an einigen anderen Stellen im Text, gebrauchte die Erzählerin der Aufnahme nach die Verneinungsform der subjektiven Konjugation *hintj*, schrieb jedoch die Verneinungsform der reflexiven Konjugation, *hintj'iðə*.

320. tahafa kangüčeküö tōti kura konə nēnintusa munumunuču satərətu d'a:
Nach einiger Zeit sagt dieses Kalb hörbar flüsternd zum Polarfuchs:
321. - satərəj, tāhika konij".
„Polarfuchs, geh weg da.“
322. - hemou, māṛə kuṇi"ia iṇu?
„Ej, was ist mit dir?“
323. tahafa ŋuojmə təbəl'i"əṇ.
„Du quetscht mir das Bein.“
324. tə, lətə"pti"iḏə, kuṇi"iajpta mējṇiḏə?
Da, rückt er herum oder was tut er?
325. ṇonəj" sümürümü"ə".
Sie verstummten wieder.
326. [mənəgəčetaḏə]
[Es plumpst herunter.]
327. kanəgüö ṇona nētiḏüṇ beṛi"ə.
Einige Zeit verging wieder.
328. tahafa ṇonəj" munumunuču: -satərəj, satərəj, tāhikanu iṇuo" əḏəə", četua ṇanuo
ṇojmə təbəl'i"əṇ!
Erneut sagt es (das Kalb) hörbar: „Polarfuchs, Polarfuchs, rück doch weiter, du
quetscht mir wirklich sehr den Fuß.
329. tundiaku: – ej, əmkümače!
Das Füchschchen: „Heh ihr beiden da.
330. maṇunagəj tahafa nintu" nāgəəgəj māḏ'a sə"na"afi ti?
Was seid ihr also für zwei schlechte (nicht gute)? Warum seid ihr (so) dämlich?
331. sa", sa"!
Ruhe, Ruhe!“
332. [d'indi"l'indəti"]
[Plötzlich hört man sie.]
333. miṇ d'indi"ptiṣiḏəfi, d'indi"ptiṣiḏəfi!
„Man hört uns, hört uns!“
334. tətirə tahafa kura konə munumunuču: – ṇojmənutu d'əṇkəfi"iḏə!
Also, das Kalb sagt hörbar: „Mein Bein schläft gerade ein.
335. kuṇi"ia tahafa miṇgümünə təni"ia ičəṇum?
Also was soll ich denn machen?
336. četua kuntəgəj tə" ičum!
Sehr lange bin ich so (in dieser Lage).“

337. satəra" a munumunuču: -tə {konj"}¹¹ tagənika konj" guðəm.
Der große Polarfuchs sagt hörbar: „Na {gehe weg} dann rutsche ich halt weiter.“
338. tahaŋa nimačü" tətə"ptj"iðə...
Nun, er rückt etwas weg...
339. tahaŋa nenača" a muod'a" aðu kurəguy kju" müsa tahaŋa {d'amuo}¹² d'el'iriaði
sojbutu.
Also, sein riesiger Ast bricht plötzlich (Inf), man hört nur seine Stimme.
340. ŋuoli təndə nenača" a hojmara" a d'alitənj.
Natürlich am Tag (als es tagt?) dieser großen Polarnacht.
341. tətirə tə manakü tətə"ptj"iðə tahaŋa nenača" a muod'a" aðu kju" müsa nini
kju" müd'e" – nagür d'edička" a tamni isüäd'e tahaŋa nagür nenača" a ŋojbuo ni
kurəguy sohü"ində".
Also, gerade (als) er rückte, brach der riesige Ast, brach nicht – und die drei dort
sich befindenden Armen fallen auf die Köpfe der drei Großen.
342. təti kura konə ŋarka ŋanuo su"ðəə ni təni"iafaj...
Also das Kalb direkt auf das Rückgrat des Bären, also so ...
343. tətirə čajhod'i: ou, maŋuna təgümü?
Dieser erschreckend: „Oh, was ist das denn?“
344. kurəguy tahaŋa nenača" amənj ..., kuŋi"ia šejmüči səŋürhü" – təni"ia hojka"iðə.
Sogar also der große¹³ ..., wohin seine Augen sahen (Ger), dahin lief er weg.
345. tahaŋa ŋamaj satəraŋku ŋül'ada" a suŋhi"ə ni nenača" amənj d'edi"mid'i"ə.
Der andere, das Polarfüschchen stürzte stark auf den Nacken des Wolfes.
346. təptə ŋül'ada" a nišj māgəl'iče muljriad'i" – kuŋi"ia šejmüči ihü" – təni"ia bi"əjdə,
čal'iptisi kona" a kurəguy.
Der große Wolf begriff auch nichts – wohin seine Augen schauten (eig. sein +
Ger), dahin ging er, sogar galoppierend lief er.
347. kurəguy ninti¹⁴ ŋuojkəl'iči" ŋarəgə".
Er schaute sich sogar nicht einmal um.
348. təti tahaŋa tundiaku təndə bintišiti suŋhi"ə, māgəə suŋhi"ə ni nenača" amənj
d'edi"mid'i"ə, təti bintiši" a – təptə...
Und dies Füschchen also (in) den Nacken dieses Vielfraßes, in den kräftigen
Nackten stürzte es stark, dieser große Vielfraß – auch ...
349. māgəl'iče buoðutu d'anjku.
Nicht ein einziges Wort.

¹¹Versprecher der Erzählerin: „gehe weg!“¹²Versprecher der Erzählerin, beide Wörter bedeuten aber ‘Stimme’.¹³Der angefangene Satz wurde von der Erzählerin abgebrochen.¹⁴Vgl. Fußnote Nr.6

350. [d'ükud'ü"ə" tə".]
[Sie verloren nun einander.]
351. təni"ia tahaŋa, təndə bāðə tahaŋa bənd'e" mou d'aməðə" tarumusa d'otürü".
So, seit dem gehen alle Raubtiere der Erde getrennt (Inf).
352. ŋuočenu nindj" d'otürə" əmj" čubə.
Zusammen gehen sie nicht bis dahin (bis heute).
353. bəltə šitəbj.
Das Märchen ist zu Ende.
354. [ŋuolj nečuj, tarumtura"ində"]
Natürlich wurden sie getrennt.
355. ŋuo tarumtusuoð'e".
Durch Gott Getrennte.
356. bəltə
Ende.

Morphologisches Wörterverzeichnis

əbəj Interj, drückt Überraschung aus
əðəə" Interj, drückt Verärgerung aus
əku möglich
əmə dies
əmə", əmj" Pl
əmj" GenPl
əmjče PIPx2Sg
əmjči PIPx3Sg
əmkümü diese doch Klit1
əmkümače diese doch deine Klit1-
PIPx2Sg
əmləd'i so ein
əmnj jenes, dort
əml'ānj dort doch Klit(?)
əmtj dies
əmtjŋə Px2Sg
əmj"a nun, also, so
əmj"afaj Klit2

əndj Dings, Dingsda (kann für jedes
Wort stehen)
əntjbi" VAcond
əŋəkəŋə schön
əŋəkəŋəmənj, əŋəkəŋəmənu Prol
əu (Interj) Oje

āāāh, uaah (Schrei)
ani"ə groß
anid'a"a sehr groß Naug
anid'a"ad'üm Naug-Nelk
anid'ičuj PIPx3Pl
anika groß
anika"ajnü" Naug-PIPx1Pl

ēj, ej He! (Ausruf, Ansprache)

bəbə Platz
 bəbətənuntu Loc-Px3Sg
 bəi Länge, Dauer, Ausdehnung
 bəitə im Verlauf POP (Lat)
 bəjməni, bəjmənu im Verlauf POP
 (Prol)
 bəltə Schluß, Ende
 bəlua Zorn, Ärger, ärgerlich
 bəla"čusa zornig werden, ärgerlich
 werden
 bəladə Verärgerung
 bənəd'a sich ausruhen (nur für Tiere
 und die Seele des Schamanen)
 bənü"ində" Kperf-3Pl r /vgl. bənüd'a/
 bəndi draußen, hinaus
 bənd'ika, bənd'ikā ganz
 bənd'ika" Pl
 bənsə alles
 bəndə Gen
 bənd'e" Pl
 bənd'ej AccPl
 bənsəmu" Px1Pl
 bən Kraft, Lebenskraft
 bənti Px3Sg
 bəntij Px3Pl
 bənüd'a sich hinlegen /vgl. bənəd'a/
 bənütüm Kimp-1Sg
 bəriməpti'di heftig aufreißen Vkaus-
 inf
 bəriməpti"ə Vkaus-3Sg
 bərimiši zerreißen, aufreißen
 bərimi"ə Kperf-3Sg
 bərimiminiči Maud-Px3Sg
 bāḏə von POP
 bajkəməsa nach Luft ringen
 bajkəmi"iḏə Kperf-3Sg
 bakəə Schabeisen
 bakəəmtu AccPx3Sg
 bakəətəni Loc

bakəəra, bayəəra Px2Sg
 bakəəjču PIPx3Sg
 baka"amtij Naug-AccPx3Sg
 bakəəḏəmtə Nprād-AccPx2Sg
 banə Hund
 banəl'isa sich strecken (auch fig.), sich
 anstrengen
 banəl'i"itə" Kperf-3Pl r
 banəlasüdüne Fut-1Sg r
 bārbə Hausherr
 bārbəmə Px1Sg
 bārbinə GenPx1Sg
 bārbəmu" Px1Pl
 bari Kraft, Grenze der Kraft
 bari"tətu Lat-Px3Sg
 basu Jagd
 basuḏagətə Nprād-Abl
 basud'a jagen
 basu" Vcong
 basutəturni Vimp-Kimp-2Du
 bahi wildes Rentier
 babij AccPl
 bačed'a atmen
 bačetum Kimp-1Sg
 bačetu Kimp-3Sg
 baču"o Atem
 baču" Seele
 berəd'i vorübergehen
 befi"ə Kperf-3Sg
 berəbiti VAcond-Px3Sg
 betuo Darm
 betuod'ej Nperf-AccPl
 bi" zehn
 biḏe Gen
 biḏi"ə windig Naug-Gen
 biarəd'i öffnen
 biarəpti'sij Vatten-inf
 biarəpti" Vcong

biafi Loch, obere Zeltöffnung

biařiməni Prol

bigiləsi hinausschauen

bigil'i"iðə Kperf-3Sg r

bintişi Vielfraß

bintişi Gen

bintişi" GenPl

bintişiti GenPx3Sg

bintişigətə Abl

bintişiēj Voc

bintişimə Px1Sg

bintişi" Pl

bintişi"a Naug

bintişi"a Naug-Gen

bintişi"arə Naug-Px2Sg

bintişi"adT"a riesiger Vielfraß

Naug-Naug-Pl

bintişigümü Klit1

buatəşj schreiten Vimp-inf

buatəndi" Vimp-Kimp-3Pl

buoðu Wort

buoðu AccPl

buoðunə GenPx1Sg

buoðutu Px3Sg

buoðané PIPx1Sg

buoðudəmtə Npräd-AccPx2Sg

buoðutərə Npräd-Px2Sg

buoðuðiçe Npräd-PIPx2Sg

buoðud'eəmə Nperf-Px1Sg

buod'a sagen

buog uom Madh-1Sg

büptartu Anfang Px3Sg

büüd'a losgehen, weggehen

bü" Vcong

bī"ə Kperf-3Sg

bī"əjdə Kperf-3Sg r

bī"əjti Kperf-3Du r

bī"əjtə" Kperf-3Pl r

bü"güüdə MimpFut-3Sg

büügü MimpFut-2Sg r

büügünü" Madh-1Pl

büügünə Madh-1Sg r

bü"bünü" VAcond-Px1Pl

bükəbününə Vrez-VAcondFut-Px1Sg

bütüptüsa sich etwas ausdenken, eine Idee haben

bütüptarə" das Ausgedachte, Idee-Pl

d'a POP (All)

d'agə'içi POP+Klit3 (obwohl dazu)

d'alj Tag

d'alj Gen

d'aljəni Loc

d'aliməni Prol

d'aməðə wildes Tier

d'amədi" GenPl

d'aməða(η)ku Ndim

d'amuo Stimme

d'amuoðu Px3Sg

d'amüüču PIPx3Pl

d'ansarusa bis an den Rand gehen,

hier: dunkeln

d'ansaru 3Sg

d'ansaruosütünə Fut-1Sg r

d'angujsa fehlen, nicht sein

d'angujču Kimp-3Sg

d'an ku Negationspartikel (nicht sein)

d'an gu" Pl

d'edi"mişi runterfallen

d'edi"mid'i"ə Kperf-3Sg

d'edi"mitəti" Vimp-Kimp-3Sg r

d'edi"mitəkədi" Vimp-Vrez-inf

d'edjka"a ärmlich-Naug

d'egitəsi zerschneiden Vimp-inf

d'egi"miədejməni Nloc-Nperf-Prol

d'ekəd'i abziehen, zerschneiden (Haut, Fell)

d'ekəməə PtPass

d'ekəmæərəkij PtPass-Nkomp
 d'ekələsij Vinch-inf
 d'el'i Stimme
 d'el'iriaðij Klit2-Px3Sg
 d'eptud'a erzählen, wiederholen
 d'epta"a Kperf-3Sg
 d'eptukəəŋ MimpFut-2Sg
 d'eptud'üəd'e PtPast-Praet
 d'erəmuo" seltsam-Pl
 d'esij Vater
 d'esinə GenPx1Sg
 d'iləd'i aufnehmen
 d'ilərjə Vpass-1Sg r
 d'iltəd'i Vimp-inf
 d'il'sitisi hören
 d'il'siti" Vcong
 d'il'siti" Mimp-2Sg
 d'il'si"titəŋij MinterFut-2Sg
 d'il'sitikəd'i hören, horchen Vrez-inf
 d'il'sitikiki"ə Vrez-Kperf-3Sg
 d'il'sitikə" Vrez-Mimp-2Sg
 d'il'sitikəŋ Vrez-MimpFut-2Sg
 d'inəruod'a Grimassen machen
 d'inərü" Vcong
 d'inərüü"ö Kperf-3Sg
 d'inərüü"iðə Kperf-3Sg r
 d'inərüfisa Vfrek-inf
 d'inəfirü Vfrek-3Sg
 d'inərü Falte, Runzel
 d'indi"minə das Gehörte Gen
 d'indi"ptišij lauschen, horchen Vkaus
 d'indi"ptišiðəfi Fut-2Du
 d'indisi hören, erlauschen
 d'indi"əŋ Kperf-2Sg
 d'indi"ə Kperf-3Sg
 d'indi" Mimp-2Sg
 d'indi"siəd'ejču PtPastPraet-PlPx3Sg

d'indi"l'isi hörbar sein Vpass-inf
 d'indi"l'indətiŋə Vpass-Vimp-Kimp-1Sg r
 d'indi"l'indəti" Vpass-Vimp-Kimp-3Pl
 d'indi"l'iptið'i Vpass-Vkaus
 d'irhia Kalb
 d'oðürsa gehen
 d'otürə" Vcong
 d'otürü 3Sg
 d'otürü" 3Pl
 d'oðürküomi Madh-1Du
 d'oðürkəndu" Viter-3Pl
 d'oðürkəbahu" Viter-Mnarr-3Pl
 d'oðürhütə VAcond-Px2Sg
 d'ojba Waise
 d'ojbaruŋ ?-AccPl
 d'ojbaruo ?-Vpräð-3Sg
 d'ojbamsa Vtrl-inf
 d'ojbamtə"kəd'a Vtrl-Vimp-Vrez-inf
 d'ojbamtə"ki"əm Vtrl-Vimp-Vrez-Kperf-1Sg
 d'oŋkərasa wegschaffen, wegbringen
 d'oŋkəfi"iðə Kperf-3Sg r
 d'ohüsa erlegen, erjagen
 d'obü"sütüü" Fut-1Pl
 d'ohütəsa Vimp-inf
 d'obünarsa Vmult-inf
 d'übejsi umherliegen
 d'übi"minjčij Madh-Px3Pl
 d'übejsiəd'e PtPast-Praet
 d'üðid'erd'e Mitte, Hälfte
 d'üjhij Kreis, Scheibe
 d'üjhijaku Ndim
 d'üjhijptišij umringen Vkaus-inf
 d'üjhijpti"ə" Vkaus-Kperf-3Pl
 d'ükud'üsa verlieren
 d'ükud'üə" Vcong
 d'ükud'ütəsa Vimp-inf

d'üməðəə Schneefall	ihütə VAcond-Px2Sg
d'üməðəŋku Ndim	ihütü VAcond-Px3Sg
d'üməðəŋku Ndim-Gen	ihüni VAcond-Px1Du
d'üməntə Schnee-Lat	ihünü" VAcond-Px1Pl
d'ünd'itʃʃi zittern	ihütüŋ VAcond-Px3Pl
d'ünd'itʃʃi Kimp-3Sg	ihününtü VAcondFut-Px3Sg
d'ünd'itʃʃi" Kimp-3Pl	ihü"əmə VNtemp-Px1Sg
d'ünsəru"iðə Vpass-Kperf-3Sg r	içuo PtPraes
d'üŋgarsa donnern	içuo" PtPraes-Pl
d'üŋgarküötü" Klit4-Kimp-3Pl	isüəd'e PtPast-Praet
d'üŋhə Sumpf, grasiges Land, feuchter Sand	içed'a wenn, sogar sein Klit5
d'üŋhəl'ikü sumpfig-Nqua	içetu Klit5-Kimp-3Sg
d'üritə Traum, tiefer Schlaf-Gen	kə"l'ikü kurz
d'ürimʃi Märchen, Neuigkeit,	kə"l'ikaku" Ndim-Pl
d'ürimʃiçe PlPx2Sg	kə"l'ika"a Naug
d'ürimʃiçi PlPx3Sg	kəburuda Bratpfanne
d'ürimaku Ndim	kəburudarəgu Nkomp
	kəburudarəku Nkomp-Gen
ili oder (Russ)	kəməd'a nehmen
iša sein	kəmə" Mimp-2Sg
içum Kimp-1Sg	kəntʃi'di gefrieren
içu Kimp-3Sg	kəndʃi'təši Vimp-inf
içu" Kimp-3Pl	kəntuo" PtPraes-Pl
isüə Past-3Sg	kərsu Sache, Dinge
iŋəə Mimp-3Sg	kərsaŋe PlPx1Sg
iŋə", iŋuo" Mimp-3Pl	kərsaçe PlPx2Sg
ikumu" Madh-1Pl	kərsuðəmi" Npräd-Px1Pl
ihuaðə Mcond-3Sg	kərsuod'ejçu Nperf-PlPx3Sg
ihuaðəəmi" Mcond-1Pl	kərutətu einfach sein Vimp-PtPraes
iŋuouŋ Minter-2Sg	kəriŋə'l'i ung. zehn Kilometer
iŋu Minter-3Sg	kətu Klaue, Krallen, Huf
içəŋum MinterFut-1Sg	kəðuçu PlPx3Sg
içəŋu MinterFut-3Sg	kətuŋal'i Ncar
ihuaðu Minfer-3Sg	kəçi sei es, daß
igətu Viter-Kimp-3Sg	kəðasa ausscharren
igətu" Viter-Kimp-3Pl	katað'üə Past-3Sg
ikəə" Mimp-3Pl r	kəða"təŋu" MinterFut-3Sg
ihü" VAcond	kəða"təsa Vimp-inf

kaða"təndum Vimp-Kimp-1Sg
 kaða"təgatum Vimp-Viter-Kimp-1Sg
 kaðar Licht
 katarəŋku Ndim
 kaðiau Interj, drückt Überraschung
 aus
 kam Blut
 kamə Px1Sg
 kamələ Px2Sg
 kamtu Px3Sg
 kamaŋə PIPx1Sg
 kamače PIPx2Sg
 kamaču PIPx3Sg
 kamd'ejču Nperf-PIPx3Sg
 kamard'e Brustteil-Nperf
 kaŋasa, kaŋasj halten, aushalten,
 ertragen
 kaŋiatim Kimp-1Sg
 kaŋatanə Kimp-1Sg r
 kaŋad'e" Mimp-2Sg
 kaŋad'eði Mimp-2Sg o
 kaŋa"mimbia"tamə Vhab-Kimp-1Sg o
 kaŋə wieviel (Adj)
 kaŋəgüö Klit4
 kaŋəjul'ü" Klit12-Pl
 kaŋə wann, wieviel
 kaŋgüče irgendwann, nach einiger
 Zeit-Klit5
 kaŋgüčeküö Klit5-Klit4
 kačemasə sehen, ansehen
 kačəmi"ədu Kperf-3Sg o
 kačəməbüə VAcond-Px2Sg
 kačəmətə Mimp-2Sg o
 kačəməkuoðə MimpFut-2Sg o
 kersu Sache
 kira"tusa schreien, rufen
 kira"tukə" MimpFut-3Pl
 kira"tutu Kimp-3Sg

kirküðəsa bestürzt sein
 kirküði"ə Kperf-3Sg
 kirküdü"iðə Kperf-3Sg r
 kirküðəptud'a Vkaus-inf
 kirküðəpta"amə Vkaus-Kperf-1Sg o
 kirküðəptugujša Vkaus-Vdur-inf
 koj"siðəm lassen, stehen lassen Fut-
 1Sg
 kojkašj Vrez-inf
 kojki"əmi Vrez-Kperf-2Du
 kojri"iðə Vpass-Kperf-3Sg r
 konə Kalb, Kindlein
 konakü,konəŋku Ndim
 konə Gen
 konə" Pl
 konəmu" Px1Pl
 konənu" GenPx1Pl
 konj'd'i gehen, rutschen
 yoni" Mimp-2Sg
 konj"guðəm MimpFut-1Sg
 konigəŋ MimpFut-2Sg
 kona"a Kperf-3Sg
 kona"ami Kperf-2Du
 konjbi" VAcond
 kosərusə austrocknen
 kosəruki"əm Vrez-Kperf-1Sg
 kosərukəki"əm Viter-Vrez-Kperf-1Sg
 kod'ürküsa Vdur-inf
 kosəruməə PtPass
 kotud'a töten
 kotəkəndu" Viter-3Pl
 koturusuðünü" Vpass-Fut-1Pl r
 kou Ohr
 koumtu AccPx3Sg
 kouču PIPx3Sg
 koud'a bleiben
 kou"o Kperf-3Sg
 kou"suðəm Fut-1Sg
 kou"sutə Fut-3Sg

kouŋəə Mimp-3Sg
 kouγəŋ MimpFut-2Sg
 kouhütü VAcond-Px3Sg
 kouhününtü VAcondFut-Px3Sg
 kouńd'erijšj Mittag werden
 kouńd'erijmǝ Vtrl-Kperf-3Sg
 kouńd'erijmǝ"əŋutu Vtrl-Kperf-3Sg-
 Klit6
 kouńderijmhi Vtrl-VAcond
 kouńd'erijmhiti Vtrl-VAcond-Px3Sg
 kouńd'erijmtĩndə Vtrl-PtPraes-Lat
 ku" sehr
 kuańd'e frisch
 kuməəŋj wo, wohin (Prol)
 kunda" schlafen, schlafen gehen-
 Vcong
 kunda"itə" Kperf-3Pl r
 kunda"suod'e PtPast-Praes
 kund'ĩ in das Innere POP
 kunsjĩŋj Loc
 kunsjĩməŋj Prol
 kuntəgə weit-Nadj
 kuntaga"a Nadj-Naug
 kuntəgaj Nadj-Nadv
 kuńi"ia wie
 kuńi"iagüö, kuńiagüö irgendwie Klit4
 kuńi"čəküö irgendwo Klit5-Klit4
 kuńi"iagəl'ĩči nirgendwo Ncar-Klit3
 kuńi"ajči irgendwie Klit5
 kuńi"iajpta oder was? Klit10
 kuńiđə woher
 kuod'a sterben
 kuo"sutəmu" Fut-1Pl
 kurəd'ĩ welche
 kurəd'ĩ" Pl
 kurəd'iküö Klit4
 kurəguj sogar
 kura Kuh
 kura Gen

kuhu Pelz, Fell
 kubu Acc
 kubu Gen
 kubumtə AccPx2Sg
 kuba"a Naug
 kuba"amtu Naug-Acc3Sg
 kuhođ'ejču Nperf-PIPx3Sg
 küđasa aufwachen
 küđatu PtPraes-Gen
 küđatuńd'ĩ" PtPraes-LatPl
 küđahü" VAcond (am Morgen)
 kǝru"müša zerstören, kaputtmachen
 kǝru"müđ'e" Vcong

 ləndujča"a der Faulenzende-Naug
 (Russ.)
 lətə"ptǝ"iđə wegschieben Kperf-3Sg
 lajkud'a ausbreiten
 lajka"a Kperf-3Sg
 lajkugəŋ Mimp-2Sg
 lajkuđə Mimp-2Sg o
 laŋjürü schreien 3Sg
 latə Knochen
 latəj PlAcc
 lađə"muo Nact (Essensreste)
 lađə"muod'əjńü" Nact-Nperf-
 PIPx1Pl
 l'abjšj öffnen, aufreißen
 l'abjətəšj Vimp-inf
 l'abjłəptjđ'ĩ Vinch-Vatten-inf
 l'abjłəptjĩ"ə Vinch-Vatten-Vpass-
 Kperf-3Sg

 məl'či Rand (hier: des Zeltens)
 məl'čigətə Abl
 mənə ich (Perpr)
 mənəgəjša fallen
 mənəgəčetađə Vimp-Kimp-3Sg r

mənəgəirsa Vfrek-inf
 mənəgəirum Vfrek-1Sg
 mərsi Schulter
 mərsiti Gen-Px3Sg
 mət'üd'a schneiden
 mətu" Vcong
 ma" čum
 maðə Gen
 matə Lat
 matəni Loc
 maðə" Pl
 mamə AccPx1Sg
 maðəmtu AccPx3Sg
 maðəmtu" AccPx2Pl
 maðəmtiŋ AccPx3Pl
 manə GenPx1Sg
 matu GenPx3Sg
 matətu Lat-Px3Sg
 matətuŋ Lat-Px3Pl
 matənuntu Loc-Px3Sg
 mamə Px1Sg
 maðəmu" Px1Pl
 maləgu Nkomp
 maküö Klit4
 mā was, was für ein (Interj,
 InterrogPron)
 māntə Lat
 māgətə Abl
 mārə Px2Sg
 māmte AccPx2Sg
 māgüö Klit4, irgendwelche
 māgüö" Klit4-Pl
 māgüöðu Klit4-Px3Sg
 māgəl'če, māgəl'ice Ncar-Klit5
 überhaupt
 māgəl'ice" Ncar-Klit5-Pl

mārāj Klit2-PlAcc
 māŋuna was ist das?
 mājunagəj Du
 mād'a warum
 māgəə kräftig
 mala Unterschied
 malagəj Du
 manakü gerade, sobald Klit4
 mantə als, wie POP
 mandi" Pl
 manu längst
 manuo längst gewesen
 manuo" Pl
 manamhü" dann Vtrl-VAcond
 mēfigiaj schnell (Adv.)
 mi wir Du (Perpr)
 mi schlechter, niedriger
 mimsi überflüssig werden Vtrl-inf
 mimitiŋ Vtrl-Vkaus-inf
 mi"ia genau
 mi"a, mi"ia hierher
 minšianə Klit8-Px1Sg ich doch
 minšianj" Klit8-Px1Pl wir doch
 mi'ianj wir beide zusammen Klit9-
 Px1Du (?)
 mi'ičenu" wir zusammen doch Klit9-
 Klit5-Px1Pl
 mintia kann sein
 mintiagəni möglich Klit(?)
 mirəjmu Geräusch von Schritten
 mirəjma" Pl
 mješi, *mješi¹⁵ machen
 mje" Vcong
 mje"ə, mjin"ə Kperf-3Sg
 mje"əgəj Kperf-3Du
 mje"ə" Kperf-3Pl

¹⁵ Auch nach mehrmaligem Anhören kamen wir zu dem Schluß, daß es von diesem Verb wohl eine palatale und eine velare Variante gibt.

mjəjtə" 3Pl r
 mejnjdə Minter-3Sg r
 mjəɲudəntə" Klit6-3Pl r
 mjejsiəd'e (sic!) PtPast-Praet-3Sg
 mɪnsɪ gehen
 mɪɲə" Mimp-3Pl
 mɪntəɲɪm MinterFut-1Sg
 mɪmbiatɪɲ Mopt-3Pl
 mɪɲgətɪ" Viter-Kimp-3Pl
 mɪndɪsɪ tragen
 mɪndɪtɪ Kimp-3Sg
 mɪɲ wir
 mɪɲgümünə Klit1-Px1Sg
 mɪɲgümünü" Klit1-Px1Pl
 mou Erde
 mou Gen
 mountə Lat
 mountənu Loc
 mougətə Abl
 mougüö Klit4
 muəɲ Qual, Kummer
 muantursa sich abquälen Vkaus-
 Vfrek-inf
 muanturumi Vkaus-Vfrek-1Du
 muanturufi Vkaus-Vfrek-2Du
 muanturkuomi Vkaus-Vfrek-Madh-
 1Du
 muantuki"əm Vkaus-Vrez-Kperf-1Sg
 muantul'i"əm Vkaus-Vinch-Kperf-
 1Sg
 mulɪfɪaʃɪ sich erinnern, beobachten
 mulɪfɪad'i" Vcong
 mulɪfɪandɪm Kimp-1Sg
 munud'a sprechen, sagen
 mununtu Kimp-3Sg
 munud'üə Past-3Sg
 munugəɲ Mimp-2Sg
 munumunuču Maud-Px3Sg
 munutəɲu MinterFut-3Sg

mununɲkəsa Vrez-inf
 mununɲkə" Vrez-3Pl (?)
 mununɲkətu Viter-Kimp-3Sg
 muod'e Ast
 muod'a"adu Naug-Px3Sg

 nəðəkəsɪ schaben Vrez-inf
 nəðə"ki"əmə Vrez-Kperf-1Sg o
 nəðəki"ə Vrez-Kperf-3Sg
 nəðəkənagətu Vrez-Sup-Px3Sg
 nəðürsa schaben Vfrek-inf
 nəturuomə 1Sg o
 nəməgə gerade-Nadj
 nəməgəɲ, nəməgəɲ" kurz gesagt, Nadj-
 Nadv
 nəɲhə, nəɲhuo klein, schlecht,
 Bösewicht
 nəmbə Gen
 nəmbə", nombuo" Pl
 nəɲhuogitə PlAbl
 nəmbuma"a, nəmbama"a Naug
 nəɲhuona"a Naug (?)
 nəmbə"ə" Naug-Pl
 nəmbəkü Ndim
 nəmbəkü" Ndim-Pl
 nəɲhuod'əfa Klit7
 nəsɪ ausschaben
 nəməə PtPass-Praet
 nəti Zeit, Zeitdauer
 nətiðɲɲ Px3Pl
 na bei POP
 nanu mit
 nəgətənu" von Abl-Px1Pl
 nəgür drei
 nəgü'lündɲɲ zu dritt
 nəgəmtuðɲɲ Nord+Px3Pl
 nogusa sich nähern
 nokud'uo" Past-3Pl
 nogu"təsa Vimp-inf

nogu"təkəḏ'a Vimp-Vrez-inf
 nogu"təki"ə Vimp-Vrez-Kperf-3Sg
 nujbaləsa traurig werden Vinch-inf
 nujba"l'i"iḏə Vinch-Kperf-3Sg r

ńənd'iši stehen
 ńənd'itij stehen Kimp-3Sg
 ńa Freund, Kumpan
 ńantə GenPx2Sg
 ńatu GenPx3Sg
 ńantun GenPx3Pl
 ńakəjču DuPx3Sg
 ńańü" PIPx1Pl
 ńačij PIPx3Pl
 ńāgə gut
 ńāgəəmənij Prol
 ńāgəəgəj Du
 ńajbi Weite, Ferne
 ńajbitə Lat
 ńayələsij nehmen
 ńayəl'i"ə Kperf-3Sg
 ńayələ" Mimp-2Sg
 ńayələtənj MinterFut-3Sg
 ńali Freude
 ńali"mijətij >ńaltətij sich freuen Vimp-
 Kimp-3Sg
 ńantid'i wohl, so scheint es
 ńand'itij Kimp-3Sg
 ńand'itij" Kimp-3Pl
 ńantijnj Minter-3Sg
 ńasij kaum, fast
 ńasijčeküö Klit5-Klit4
 ńasij..., ńasijčeküö irgendwie, mit
 Mühe+Not
 ńasijči irgendwie Klit5
 ńasigüö soeben, gerade noch Klit4
 ńenama"a Nachbar-Naug
 ńenamagitə PlAbl
 ńenamatum Ppx3Pl

ńenamańü" PIPx1Pl
 ńenamajrša beim Nachbarn sein
 ńenamajrűö PtPraes
 ńenača"a, ńenača"i sehr groß-Naug
 ńenača"aməni, ńenača"amənu Naug-
 Prol
 ńenača"a" Naug-Pl
 ńenača"agüö Naug-Klit4
 ńenačaku Ndim ein bißchen groß
 ńenačakumsa Ndim-Vtrl-inf
 ńenačakumu"o Ndim-Vtrl-Kperf-3Sg
 ńenačakumhiatu Ndim-Vtrl-Vint-
 Kimp-3Sg
 ńenįntusa flüstern
 ńerəə vorweggehen
 ńerəptəə erst Gen
 ńera"a bald, weiter
 ńera"agüö" Klit4
 ńerįləsij sich nähern Vinch-inf
 ńerįl'i"ə Vinch-Kperf-3Sg
 ńerįlənj Vinch-Minter-2Sg
 ńečun einander
 ńi auf, an (Acc)POP
 ńid'a nach POP
 ńiməni, ńiməəni, ńi"məni Prol POP
 ńini, ńini auf, an (Dat) POP
 ńil'ianij siehe: ńini
 ńi"ptüsa ausruhen
 ńi"ptükünü" Madh-1Pl r
 ńi"ptügüsa Vdur-inf
 ńi"ptümumbatanə Vhab-Kimp-1Sg r
 ńid'i abziehen (Fell)
 ńi"məə PtPass-Praet
 ńi"məə PtPass-Praet-Gen
 ńikə Kraft
 ńigə Gen
 ńigətə Lat
 ńigəmtə AccPx3Sg
 ńigüsa verbeugen

nilu Leben
 niluŋ "GenPx2Pl
 niliŋ "leben
 niliŋ "Kimp-3Pl
 niliŋ "Kimp-3Pl
 niliŋ "Minter-2Sg
 niliŋ "Minter-3Pl
 nilibiŋ "Minter-3Pl
 nilibiŋi Vacond-Px1Du
 nilibiŋiŋ VacondFut-Px3Pl
 nilikandŋ "Viter-Kimp-3Pl
 nilim Name
 nilima Px1Sg
 nilimu Px3Sg
 nilimk(i)ŋ Ncar
 nilimak "etwas, ein bißchen
 nilinu Negationspartikel (nicht sein)
 nilinu "Pl
 nilinŋeŋ Du
 nilinŋ Bruder
 nilinŋa GenPx1Sg
 nilir "widerlich sein-Vcong
 nilirŋir Haß
 nilirŋita hassend PTPraes
 nisi nicht sein
 nilinŋ Kimp-3Sg
 nilinŋ "iŋa Kimp-3Sg r
 nilinŋ "Kimp-3Pl
 niliŋamŋ "Fut-1Pl
 niliŋiŋiŋ "Fut-1Pl r
 niliŋiŋita "Fut-3Pl r
 niliŋiŋ Past-2Sg
 niliŋ "Mimp-2Sg
 nilika "Mimp-3Pl
 nilikuomuŋ "MimpFut-1Pl
 niliŋiŋ "Minter-2Sg
 niliŋiŋ "Minter-3Sg
 niliŋiŋ "Minter-3Sg
 niliŋiŋ "Viter-Kimp-3Pl
 nilibiniŋa VacondFut-Px2Sg

nilisade PTPast-Praet
 niliniŋa Sup
 nilia Kind
 nilia Gen
 nilukŋeŋ Ndim-Voc
 ŋeŋusi sichtbar sein
 ŋeŋuŋ Kimp-3Sg
 ŋeŋuŋ "Kimp-3Pl
 ŋamŋa essen
 ŋamluŋ "aufessen Vpass-3Pl (?)
 ŋanabasiŋ stehen bleiben
 ŋanabiŋ "iŋa Kperft-3Sg r
 ŋandiŋ "aj wahrscheinlich, wohl
 ŋanuŋ "namŋa überrascht stehenbleiben
 ŋanuŋ "namuŋ "Vcong
 ŋanuŋ "namuŋ "o Kperft-3Sg
 ŋanurŋa glücklich, gelingen
 ŋanuŋ "on Kperft-2Sg
 ŋanurŋa prahlen
 ŋanŋada erstaunt sein
 ŋanuŋ "o Kperft-3Sg
 ŋateda finden, durchsuchen
 ŋateguŋam MimpFut-1Sg
 ŋeŋeŋeŋuŋ "MinterFut-3Pl
 ŋetabaŋ "ŋa "Mcond-3Pl
 ŋetaruŋ "Vpass-Vcong
 ŋeŋeŋikiŋ "am Vrez-Kperft-1Sg
 ŋetaleukabunŋinuŋ Vrez-VacondFut-Px3Sg
 ŋeteduŋad eŋuŋ PTPast-Praet-Px3Pl
 ŋambu Traum
 ŋambu Gen
 ŋanŋaj anders
 ŋabuŋ "piana Schwester GenPx1Sg
 ŋamŋu Fleisch
 ŋamŋasaniŋ "PlPx1Pl
 ŋanasa Mensch
 ŋanasalaguŋ Nkomp

ɲanasanə" Pl
 ɲanasatini LocPl
 ɲanuðu bemerkbar
 ɲanuða"a Naug
 ɲanuo tatsächlich, eigentlich
 ɲaŋ Mund
 ɲala Klit2
 ɲala Klit2-Gen
 ɲalagüö Klit2-Klit4
 ɲarəɟəjsa sich umschauen
 ɲarəɟə" Vcong
 ɲarəɟə"im Kperf-1Sg
 ɲarəɟə"inə Kperf-1Sg r
 ɲarəɟəirsə Vfrek-inf
 ɲarbuðə Ost-Gen
 ɲarka Bär
 ɲarka Gen
 ɲarka"a Naug
 ɲarkaðuŋ Px3Pl
 ɲarkagüö Klit4
 ɲarkagüögətə Klit4-Abl
 ɲarkara Klit2
 ɲaryara"a Klit2-Naug
 ɲarkarāmu" Klit2-Px1Pl
 ɲil'e unter (Lat) POP
 ɲojbuo Kopf
 ɲojbuo Gen
 ɲomtüd'a sich hinsetzen
 ɲomtü"iðə Kperf-3Sg r
 ɲonəj, ɲonəj" wieder, sogar
 ɲonəjɲial'i" Klit
 ɲonə- selbst
 ɲonənə Px1Sg
 ɲonəntə Px2Sg
 ɲonəntu Px3Sg
 ɲonəntuŋ Px3Pl
 ɲonəə, ɲona wieder
 ɲonda Verstand
 ɲondamə Px1Sg

ɲondatu Px3Sg
 ɲonda"təmtu" Npräd-AccPx2Pl
 ɲondakəl'i"čičuŋ Ncar-Klit5-PIPx3Pl
 ɲuðasa beherrschen
 ɲutatam Kimp-1Sg
 ɲuða"tuo PtPraes
 ɲua Tür, Süden
 ɲua Gen
 ɲuamə Px1Sg
 ɲuarəɟətə Klit2-Abl
 ɲunsiðə Öffnung in der Spitze des
 Zeltes
 ɲunsiðə Gen
 ɲuñüd'a sammeln
 ɲuñüntəsa Vimp-inf
 ɲuñüntəndum Vimp-Kimp-1Sg
 ɲuñüntəgətu" Vimp-Viter-Kimp-3Pl
 ɲuo Gott
 ɲuo Gen
 ɲuontə Lat
 ɲuo" Pl
 ɲuoj, ɲu"oj eins
 ɲu"oðumənu einzeln Prol
 ɲuojkəl'ičiči" obwohl einmal Klit3-
 Nadv
 ɲu"ojmu", ɲu"ojmü" einer von uns
 ɲuočenu zusammen
 ɲuoj Fuß, Bein
 ɲojmə, ɲuojmə Px1Sg
 ɲojməɲutu Px1Sg-Klit6
 ɲuoŋə PIPx1Sg
 ɲuojkəl'ičičuŋ Ncar-Klit5-PIPx3Sg
 ɲuolj, ɲuolj" natürlich
 ɲurəkuod'i nichts tun
 ɲurə"kuobutə VAcond-Px2Sg
 ɲuśirsī sich bewegen, wackeln
 ɲuśīrim 1Sg
 ɲuśīri 3Sg
 ɲuśīri" 3Pl

ɲuʃĩrɪəɲ Past-1Sg
 ɲuʃĩrɦiaðə Mcond-3Sg
 ɲuʃĩləʃĩ Vinch-inf
 ɲuʃĩlə"kað'i Vinch-Vrez-inf
 ɲul'aðə Wolf
 ɲul'aðə Gen
 ɲul'aða"a Naug
 ɲul'aða"a Naug-Gen
 ɲul'aðəküö Klit4
 ɲi"tə noch ganz, überall
 ɲi"tətu Px3Sg
 ɲi"tənduɲ sie noch ganz Px3Pl

 osobenno besonders (Russ.)
 ou Interj, drückt Überraschung aus

 səə Herz
 səəðĩ Px3Sg
 səəna dämlich
 səənairʃa scherzen, Dummheiten
 machen
 sə"na"ari 2Du
 səənaimʃa Vtrl-inf
 səmu Mütze
 səmuləsa als Mütze benutzen Vinch-
 inf
 səmələsuomə Vinch-Past-1Sg
 səmaləmuħantumu" Vinch-Vint-
 Kimp-1Pl
 səma"lahaðəəmi" Vinch-Mcond-1Pl
 səmuptusa aus etwas eine Mütze
 machen Vkaus-inf
 səmuptā"amə Vkaus-Kperf-1Sg o
 sənə hua Laubbaum, durch den Wind
 verkrüppelt
 səŋkəl'ikü schwierig
 səŋül'i"ə (an)schauen Vinch-Kperf-
 3Sg
 səŋürsa schauen

səŋürətə Mimp-2Sg o
 səŋürü Vfrek-3Sg
 səŋürhü" VAcond
 sərbĩŋi" Beschützer PlPx1Pl
 sa", sā Ruhe!
 saruod'ejnü" Spur PlPx1Pl
 satərə Polarfuchs
 satərətu GenPx3Sg
 satərəj Voc
 satərə"a Naug
 satəraŋku Ndim
 sojbu"o" klingen Kperf-3Pl
 sojbutu Kimp-3Sg
 sojbutu" Kimp-3Pl
 sohəd'a fallen
 sohü"ö Kperf-3Sg
 sohü"ində" Kperf-3Pl r
 sofsem gänzlich (Russ)
 sraðu sogleich (Russ)
 su"ðəə Rückgrat Gen
 suŋhi"ə Nacken, Genick Gen
 süar Freund
 süarkititü PlAbl-Px3Sg
 süarkəjču Du-Px3Sg
 süaruləsa sich anfreunden
 sümĩfĩmʃi still werden Vtrl-inf
 sümĩfĩmi"ə Kperf-3Sg
 sümürümü"o" Kperf-3Pl
 sũlĩ wer
 sĩŋə Nord-Gen
 sĩr Eis
 sĩrubala"a Nquant-Naug
 sĩrumsĩ zu Eis werden Vtrl-inf
 sĩrumhuatu Vtrl-Minfer-3Sg
 sĩtĩ er, sie, es
 sĩtĩŋ sie (Pl)
 sĩđĩrhoptə tatsächlich

sedede Weg	šed eđnu" PIPx1PI	šejmį Auge	šejmįči PIPx3Sg	šejmįči GenPIPx3Sg	šejmįčin PIPx3PI	šeksusi eng werden, hungrig werden	šekud"e" Kperf-3PI	šekud"amį" Past-3PI	šeku Kenntestier mit Hörnern	šenja schlechte Neugier (Interj)	šera" finden Mimp-2Sg	šeruku Feile-Gen	šeserįši schaffen	šeserį"e Kperf-3Sg	šeserįmį"hiansi Vint-inf	šeserįmį"hiandim Vint-Kimp-1Sg	šeserįši Vfrek-inf	šiadži enthalten, tragen	šiadžigati Viter-Kimp-3Sg	šiar Sache, Angelegenheit	šiar Gen	šiar Gen	šiar Gen	šiarčį PIPx3Sg	šiaršį Abgrund, zugrunde gehen	Virt-inf	šiaršimtek"amį" Virl-Vimp-Vrez-	Kperf-1PI	šilakaa gehobenes Brett	šilakara, šilayara Px2Sg	šilakamį AccPx3Sg	šilakicu PIPx3Sg	šilakaa" a Naug-Gen	širu Winter	širu Gen	šili zwei	šilebi Märchen	šupit"aj tatsächlich
ta, tea, ta" a nun, so, dann	ta Gen	takü Kilit4	ta-ta nun, nun	ta" wirklich	tebelasa quetschen	tebel"anj Kperf-2Sg	tebel"ara Kperf-2Sg o	tebel"ki"am Vrez-Kperf-1Sg	tebel"ki"ama Vrez-Kperf-1Sg o	tegiata dann	teiču sein-3Sg	tej"sua Past-3Sg	teigu Minier-3Sg	tejhuačü" Minier-3PI	tejbu Schwanz	tejbusepia Ncom	tejkua"utu Hindernis Px3Sg	tekučüa hinter POP	tele Kreis	tele" PI	teluda mischen, verwechseln, hier:	verschwinden	teluasa Vimp-inf	telu"bačita" Vcond(?) -3PI r	telada bedecken, schließen	telasučam Fut-1Sg	telasutama Fut-1Sg o	telarunha"čaita" Vpass-Vcond-3PI r	tana du	tansiete Kilit8-Px2Sg	tanerįši folgen (einander)	tanerįšid"iča Vinch-?-Kperf-3Sg r	tan"ia so, dorthin, dahin	tan"i"iaraj Kilit2	tanke Kraft	tankečį kräftig sein, stark sein	tangetį" Kimp-3PI	

təŋkəgə kräftig-Nadj
 təŋkəgəj Nadj-Nadv
 təptə auch
 təptəra jedenfalls Klit2
 tərəd'i so
 tərəd'i" Pl
 tərəd'i"a Naug
 təsja er eben
 tətj dieser
 təndə Acc
 təndə Gen
 təməənɨ Prol
 təndə", tətə" Pl
 təndə" PlGen
 tətirə Px2Sg
 təndəmtə AccPx2Sg
 təndəmtj, təndəmtu AccPx3Sg
 təndiče PlPx2Sg
 təndiči PlPx1Pl
 təgümü Klit1
 tətəptisj wegrücken
 tətə"ptj"inə Kperf-1Sg r
 tətə"ptj"idə Kperf-3Sg r
 tətud'a bringen, heranbringen
 tədu" Vcong
 təda"a Kperf-3Sg
 tədu"sudəm Fut-1Sg
 tədu"təjum MinterFut-1Sg
 tətubatu Minfer-3sg
 tədu"kətu Viter-Kimp-3Sg
 tədu"kəndu" Viter-Kimp-3Pl
 taðə, taða"a dorthin, dahin
 taga"a von hier
 tagə von hier, von hinter etwas POP
 tagənika weiter
 tagursa aufsammeln, sammeln
 (Wörter, Sachen)
 takuru 3Sg
 takə, takəə dort, da

takəðə von hinten POP
 talu gestern, morgen
 taluo morgig
 taluptuo morgen, anderntags
 tamnj, tamnu dort
 tamtüşa klettern, hinaufklettern
 tamtūd'ü"itə" Kperf-3Pl r
 tamtütəsa Vimp-inf
 tamtümümbatanə Vhab-Kimp-1Sg r
 tamtürüptüd'a Vfakt-inf
 tamtürüptütam Vfakt-Kimp-1Sg
 tansə Sippe
 tańd'e Gen
 tand'i" Pl
 tarumusa sich trennen
 tarumtura"ində" Vkaus-Vpass-Kperf-
 3Pl r
 tarumtusuoð'e" PtPast-Praet-Pl
 tarumu"o" Kperf-3PL
 tatu Unglück, Panik
 tatud'a ins Unglück stürzen, panisch
 werden
 tatutəsa Vimp-inf
 tatu"təki"ə" Vimp-Vrez-3Pl
 tatusütünü" Fut-1Pl
 tahara taharabə also, und jetzt, dann,
 sehr
 tānika etwas weiter
 tānikanu dorthin weiter
 tjinia jetzt
 tjininiaküö Klit4
 tijn ihr Perpr
 tojsa zu nichts nutzen, schlecht
 werden
 tojrə" Mimp-3Pl
 tojbu"o nichtsnutzig werden Kperf-
 3Sg
 tojbu"om Kperf-1Sg

toliə" Dieb-Pl
 toli"aru" Naug-Px2Pl
 toli"biati stehlen Mopt-3Sg
 toli"kəsiðəmi" Vrez-Fut-1Pl
 toli"kəsiðə" Vrez-Fut-3Pl
 toli"kəbinini" Vrez-VAcondFut-1Pl
 tola"ručebütü Vpass-Vimp-VAcond-
 Px3Pl
 tolarhününtü Vfrek-VAcond fut-
 Px3Pl
 tolarmumbatu" Vfrek-Vhab-3Pl
 tolarmumbatumu" Vfrek-Vhab-1Pl
 tomnəgə klein, gedrängt
 tomnəgə Vpräd-2Sg
 tu"psanu" Herd Nloc-Gen-1Pl
 tujsa kommen
 tu" Vcong
 tū"o Kperf-3Sg
 tu"ogəj Kperf-3Du
 tujsüdə Fut-3Sg
 tujsüdə" Fut-3Pl
 tujsüə Past-3Sg
 tujmunučü Maud-PIPx3Sg
 tujgu Minter-2Sg
 tujhü" VAcond
 tujhününtü VAcondFut-Px3Sg
 tuhələsa durchsuchen
 tuhələndətum Vimp-Kimp-1Sg
 tuhələtəbambumu" Vimp-Mnarr-1Pl
 tulbujkuo eingekniffen (den Schwanz)
 tuntj, tuntu Fuchs
 tuntj" Pl
 tuntjəj Px3Sg
 tundiaku Ndim
 tundiakumu" Ndim-Px1Pl
 tuo"ptusa zählen
 tuoptaluru" Vpass-Vcong
 tufimisi zurückkehren
 tufimid'i"ə Kperf-3Sg

heðitijsi gehen
 heði"siə PtPraes
 helini manchmal
 hemou Interj, drückt Überraschung,
 Verärgerung aus
 herisi hängen, abhängig sein
 heriti Kimp-3Sg
 heritijsi hin- und zurückgehen
 heritijsi Kimp-3Sg
 hi Nacht
 hi Gen
 himəni Prol
 himi"ə Vtrl-Kperf-3Sg
 himtü Vtrl-PtPraes-Gen
 himtəkəbū" Vtrl-Vimp-Vrez-VAcond
 himtəkənditə Vtrl-Vimp-Vrez-
 PtPraes-Lat
 hikəpti Vogelscheuche
 hikə"ptisi einschüchtern, erschrecken
 hikə"ptibitə VAcond-Px2Sg
 hil'isi fürchten
 hil'itim Kimp-1Sg
 hil'itimə Kimp-1Sg o
 hirə kann sein, möglich POP
 hifid'i kochen
 hifiniri Mimp-2Du
 hijləd'atəd'i sich fürchten
 hijləd'atətim Kimp-1Sg
 hijlə'd'atəti Kimp-3Sg
 hij'ləsja'd'e PtPast-Praes
 hijmsi sich erschrecken
 hij"mi"əj Kperf-2Sg
 hij"mi"ə Kperf-3Sg
 hijmi"tə"ki"ə Vimp-Vrez-Kperf-3Sg
 hijčup"ptiar Lehre
 hijčū"ptiarə Gen
 hij'ini" Feind-PIPx1Pl
 hijlə schrecklich

hoarud'a fest schlafen
 hoarubütüŋ VAcond-Px3Pl
 hoarasa anfassen, ergreifen
 hoara"am Kperf-1sg
 hoaruŋunə Minter-1Sg r
 hoður Muster
 hoðurtü Px3Sg
 hojka"iðə weglaufen Kperf-3Sg r
 hojmaru Polarnacht
 hojmaru Gen
 hojmaraku Ndim
 hojmara"a Naug
 hojmaruküö Klit4
 hojməgəti Kimp-3Sg dunkel werden
 honsi haben
 hontiərəkj PtPraes-Nkomp
 honəl'i"itə" arm werden, verarmen
 Kperf-3Pl r
 hoŋkərəkj Griff-Nkomp
 hoptəd'a an etwas herankommen
 hoptə" Vcong
 hotəd'a schreiben
 hotəguomə Madh-1Sg o
 hua Baum
 hua Gen
 huaðuŋ Px3Pl
 huo dann
 huodusə Letzter sein
 huodutuo PtPraes
 huodukəd'i Vrez-inf
 huoduki"əm Vrez-Kperf-1Sg
 huonu nach POP
 hurəgə aufgetürmt Nadj
 hurəgəça"a" sich auftürmen Nadj-
 Kperf-3Pl
 hurajkuo hervorstehend, buckelig
 hursid'i zurückkommen
 hursi"əgəj Kperf-3Du

hūd'isi suchen
 hūrsi Vfrek-inf
 hūtəkəd'i Vimp-Vrez-inf
 hūləši Vinch-inf
 hu"ləküünü" Vinch-Madh-1Pl
 hūləmínhiansi Vint-inf
 hūə Zeit
 hūətə immer Lat
 hūəti" immer P1Lat
 hūnsərəə alt
 hūnsərəd'e Nperf
 hūüsi stinken
 hūütü" Kimp-3Pl

fso ravno ganz egal, gleich (Russ)

čajbə Magen, Innereien
 čajbəəd'e" Nperf-Pl
 čajnitərəgi" Teekessel Nkomp-Pl
 čajhod'i sich erschrecken
 čal'iptiši galoppieren (Tiere)
 čal'ititi Kimp-3Sg
 čaptid'i auspacken
 čentirisi zubereiten
 čentiri"ə Kperf-3Sg
 čentiri"iðə Kperf-3Sg r
 čentirihiaði Minfer-3Sg
 čentiruo PtPraes
 čenjd'i wissen, sich erinnern
 čeni" Mimp-2Sg
 čeniŋi Minter-3Sg
 četə vier
 četiamiši sich brüsten
 četiaminŋi Vinter-2Sg
 četua, četuaŋi völlig, gänzlich
 čiaðir Vierbeiniges Holzgestell zum
 Aufbewahren von Lebensmitteln und
 Trocknen von Fellen
 čiaðiričŋi Pl3Pl

čičiđitij GenPx3Pl	čimšenarsa Vmult-inf
čid'a verstecken	čimšenarum Vmult-1Sg
či"güüñü" Madh-1Pl	čimšenarumumbu Vmult-Vhab-
či"d'üäd'e PtPast-Praet	Kimp-1Sg
či"d'üöd'erajčun PtPast-Praet-Klit2-	čimsemĩmbatu Vhab-Kimp-1Sg
PIPx3Pl	čindüki"ə hinauspringen Vrez-Kperf-
čid'i hineingehen, hineinkommen	3Sg
či"ə Kperf-3Sg	čičəbə Schatten
čijij Minter-2Sg	čubə bis POP
čigüö Madh-3Sg	čuhənj während, zur Zeit POP
čimiči Zahn PIPx3Sg	čüüd'a erreichen
čimĩa"kuču Ndim-PIPx3Sg	čüü"öm Kperf-1Sg
čijkuðəsa schnell hineinspringen	čü"o Kperf-3Sg
čijkuði"ə Kperf-3Sg	čü"o" Kperf-3Pl
čimšed'a verschwinden	čü"itə" Kperf-3Pl r
čimše" Vcong	čü"ki"ə Vrez-Kperf-3Sg
čimši"əm Kperf-1Sg	

Abkürzungsverzeichnis

Abl – Ablativ	Klit4 – Klitikum, etwa „wohl, doch, nur“
Acc – Akkusativ	Klit5 – Klitikum, etwa „sogar“
Adj – Adjektiv	Klit6 – Klitikum, etwa „gerade“
Adv – Adverb	Klit7 – Klitikum, etwa „hingegen“
Du – Dual	Klit8 – Klitikum, etwa „doch (russ -to)“
Fut – Futur	Klit9 – Klitikum, etwa „zusammen (?)“
Gen – Genitiv	Klit10 – Klitikum, etwa „oder was (russ. li)“
inf – Infinitiv	Klit11 – Klitikum, Bedeutung unklar
Interj – Interjektion	Klit12 – Klitikum, etwa „auch immer (russ. ugodno)“
Kimp – Koaffix imperfektiver Verben	Kperf – Koaffix perfektiver Verben
Klit1 – Klitikum, etwa „doch, doch ja (russ ved)“	
Klit2 – Klitikum, etwa „nur“	
Klit3 – Klitikum, etwa „obwohl“	

Lat – Lativ	Prol – Prolativ
Loc – Lokativ	PtPass -Partizip Passiv
Madh – Modus Adhortativ	PtPast-Praet – Partizip Perfekt
Maud – Modus Auditiv	PtPraes – Partizip Präsens
Mcond – Modus Konditionalis	Px – Possesivsuffix
Mimp – Modus Imperativ	r – Reflexive Konjugation
Minfer – Modus Inferential	Russ – aus dem Russischen
Minter – Modus Interrogativ	Sg – Singular
Mnarr – Modus Narrativ	Sup – Supinum
Mopt – Modus Optativ	VAcond – Adverbiales Partizip mit konditionaler Bedeutung
Nact – Nomen actionis	VAcondFut – Adverbiales Partizip mit konditionaler Bedeutung im
Nadj – Adjektivsuffix	Futur
Nadv – Adverbsuffix	Vatten – Attenuativsuffix
Naug – Augmentativsuffix	Vcong – Negationsstamm
Ncar – Karitiv	Vdur – Durativsuffix
Ndim – Diminutivsuffix	Vfakt – Faktitivsuffix
Nelk – Elektiv	Vfrek – Frequentativsuffix
Nkomp – Komparativ	Vhab – Habitativsuffix
Nloc – Nomen loci	Vimp – Imperfektivsuffix
Nord – Ordnungszahlsuffix	Vinch – Inchoativsuffix
Nperf – Nomen, das mit einem Tempuszeichen der Vergangenheit versehen ist	Vint – Intentionalsuffix
Npräd – Prädestinative Flexion	Viter – Iterativsuffix
Nqua – Graduierbarkeit einer Qualität	Vkaus – Transitiv-Kausativsuffix
Nquant – Quantität (von einer Sache gibt es viel)	Vmult – Multisubjektivsuffix
o – Objektive, bestimmte Konjugation	VNtemp – Temporalgerundium
Past – Vergangenheit	Voc – Vokativ
Perpr – Personalpronomen	Vpass – Passivsuffix
Pl – Plural	Vpräd – Prädikative Konjugation
POP – Postposition	Vrez – Resultativsuffix
	Vtrl – Translativsuffix

A FÖLD VADÁLLATAIRÓL SZÖVEGKÖZLÉS

**NADEŽDA T. KOSTERKINA – NAGY BEÁTA BOGLÁRKA –
FLORIAN SOBANSKI**

A szerzők a szöveget 1996 augusztusában gyűjtötték Nadežda T. Kosterkinától, aki segítségükre volt a lejegyzésben és a fordításban is. A mese a d'ürmy műfajába tartozik.

A szövegközlést egy szólista egészíti ki, mely tartalmazza a mesében előforduló szavakat és azok morfológiai magyarázatát.

A MEDIÁLIS MINT IGEI KATEGÓRIA AZ URÁLI NYELVEKBEN

KÖRTVÉLY ERIKA

A mediális az indoeurópai nyelvészetben ismert és általánosan elfogadott kategória, amely a középkori latin nyelvtanok hatására a magyar nyelvészetben sem volt idegen: első nyelvtanaink *medium*ként, illetve *neutrum*ként említették. A későbbi magyar nyelvtudomány mintegy megfedkezett a mediálisról; nem tekintette önálló igei kategóriának. Ezzel összhangban egészen a XX. sz.-ig más uráli nyelvvel kapcsolatban sem vetődött fel, hogy mediális igékkel, vagy esetleg egész mediális rendszerrel rendelkezne.

A 60-as évek elején merült fel az uralisztikában a mediálisnak mint önálló igenemnek a kérdése. A finnugor nyelvcsalád két, egymástól meglehetősen távoli ágán: a balti finnben és a magyarban tettek kísérleteket a mediális meghatározására, létének bizonyítására. A mediálist a modern magyar nyelvészetben Károly Sándor (1967) helyezte el elsőként a magyar igenemek között, E. Abaffy Erzsébet (1978) pedig elsősorban szemantikai oldalról vizsgálta meg. Károly Sándor rendszerét némileg módosítva szintén foglalkozott a kérdéssel Forgács Tamás (1991) és legújabban H. Tóth Tibor is (1996). Károly Sándor az általa felállított kilenc magyar igei kategória egyikeként tartja számon a mediálist, és a tranzitivitás-skálán a következőképpen helyezi el:

passzív (mosatik) → *mediális (bemocskolódik)* → *aktív bennható (mászik)*
→ *reflexív (fésülködik)* → *reciprok (marakodik)* → *intranszitiv kiható*
(*gondolkodik*) → *faktitiv (írat)* → *kauzativ (hízlal)* → **tranzitív (ver)**

Véleményem szerint Károly Sándor a mediális tartományt túlságosan szűk keretek közé szorítja. A mediális általánosabb (nem csupán medio-passzív) értelmezése szerint ugyanis ebbe az igenembe tartozik az általa mediálisnak tartott csoporttól egészen az intranszitiv kihatónak nevezett igékig terjedő tartomány. (Ez a példák hasonló morfológiai felépítettségéből is jól látszik.)

E. Abaffy Erzsébet vizsgálatai jóval közelebb hoznak bennünket a mediális problematikájának megértéséhez. Négy típusba sorolja a magyar mediális igéket, és a mediális több olyan lényeges tulajdonságára világít rá, ami egybevág Suzanne Kemmer a világ nyelveinek mediális jelenségeit összegző könyvének (1993) a megál-

lapításával. E. Abaffy első csoportját az **aktív cselekvő igékből transzformálható** igék képezik, amelyeknek leggyakoribb képzője az *-ódik/-ődik*. (Ezek a mediálisnak az univerzális intranszitivizáló tulajdonságát reprezentálják. Ld. Kemmer 1993: 210–222.) A szerző ezt a típust párhuzamba állítja a magyar passzív igékkel és kimutatja, hogy míg az aktív cselekvő mondatban és a passzív igés mondatban az AGENS kitehető, a mediálisban nem (ennek oka, hogy mediális szituációban az AGENS nem különül el a PATIENStől, ezért a cselekvésnek a résztvevőkre vonatkoztatott kifejtettségi foka alacsony):

Péter eladta a házat. – aktív cselekvő

A ház eladatott Péter által. – passzív

A ház eladódott. – mediális

A második csoportba a **kauzatív igékkel oppozícióban álló mediálisok** tartoznak. Ezek mindig változást, egyik állapotból a másikba való jutást érzékeltetnek: *fárad; okul; rosszabbodik; megoldódik*.

Szintén a kauzatív igékkel állnak kapcsolatban, de már nem állapotba jutást, hanem **bekövetkezett állapotot** írnak le a második és a harmadik csoport közötti, átmeneti kategóriát képező igék. Ilyen igével rendelkezik a *Péter betegeskedik* (*a sok munkától*) mondat. (Ez olyan állapotot fejez ki, amely a Pétert megbetegítette a sok munka mondatban leírt ok következményeként, a kauzatív mondat alanyának a hatására állt be.) A harmadik csoport igéi a passzívtól jelentésük alapján még távolabb helyezkednek el; nem rendelhető melléjük sem tisztán tranzitív, sem kauzatív igét tartalmazó mondat, amelyből le lehetne vezetni őket. (*A fiú felserdül.*) E. Abaffy Erzsébet ennek a csoportnak sajátos elemeiként tartja számon az automatikus érzékelést kifejező, tranzitív igékkel szembeállítható igéket, amelyek utalhatnak tranzitív igei alany cselekvésének a következményére (*A hegy látszik*), valamint tárgyatlan igeként állapotra, tulajdonságra is (*Péter hall* = nem süket).

E. Abaffy Erzsébet negyedik mediális csoportja a **cselekvő igékkel kapcsolatot tartó** igéké. Itt szerinte ugyanazok az alakok fejezhetik ki az aktív cselekvést és a mediális jelentést (*marad; köhög*), attól függően, hogy a cselekvés a cselekvő szándékával vagy anélkül megy végbe. (Ha a cselekvés szándéktalan, mediális ige van a mondatban:

a) *A gyerek álmában legurult az ágyról.* – mediális

b) *A gyerek azzal szórakozott, hogy felszaladt a lejtő tetejére és legurult a dombról.* – aktív cselekvő

E csoportosítás alapján jól látható, hogy a magyarban a mediálisnak kötelező képzője vagy ragozása nincsen, bár vannak képzők, amelyek igen gyakori velejárói.

Ezek a következők: *-odik/ödik; -odik/ödik; -odik/kedik; -ul/ül*. Nemcsak képzőkkel, hanem igeragokkal is alkothatunk mediálist a magyarban, mégpedig az *ikes* ragozás segítségével: *zeneszót hallok – zeneszó hallik*. A medialitást az ige gyakran a szövegkörnyezettel együtt adja, vagy már lexikálisan is (pl. *él, hal*) – hasonlóan a képzős és ragos alakokhoz – „a cselekvésnek a mástól való kiindulása helyett inkább a magától való kiindulása érződik, anélkül, hogy valódi visszaható ígéről beszéljünk” (Károly 1967: 195). (Kemmer-nél (1993: 243) ez a tulajdonság mint alacsony kifejtettség fok – „low degree of elaboration of events” – jelenik meg.)

Károly Sándor és E. Abaffy Erzsébet vizsgálataikkal meggyőzően igazolták a mediális meglétét a finnugor nyelvek egyikében. A magyar igenemek újabb osztályozásai (Forgács 1991; H. Tóth 1996) szintén foglalkoznak a mediálissal, ám Károly Sándort követve igen szűken (medio-passzívként) értelmezik. Szemantikailag természetesen megengedhető a magyar igenemek ilyen típusú felosztása, de véleményem szerint nem hagyhatjuk figyelmen kívül sem a modern tipológiai kutatások eredményeit¹ (Kemmer 1993), sem azt a tényt, hogy a magyar mediálisok legegységesebb morfológiai jelölője, az *ikes* ragozás a Károly-féle rendszernek a mediálistól egészen az aktív kiható csoportjáig jelen van.

A balti finn nyelvekben Lauri Posti (1961, 1980) végzett hasonló – morfológiai és jelentéstani – vizsgálatokat, aki déli észt adatok alapján ún. *mediopasszív* alapokra vezeti vissza a passzív és a reflexív kategóriákat. Tanulmányaiban a déli észt igeragozásból kiindulva olyan alakokat mutat ki, amelyek alapján egy balti finn Sg3. és Pl3. személyű mediális szuffixum rekonstruálható. Posti emellett a balti finn nyelvekben több olyan *reflexív* képzőt is megad, amelyeknek véleményem szerint mediális szerepet is tulajdoníthatunk. Ezek a morfémák a mai balti finn nyelvekben már csak nyelvtörténeti elemzéssel, és csak egyes igealakokban mutathatók ki, de mivel Posti magyarázataival egyetértek, adatait a későbbiekben példaként fogom felhasználni – azzal a már említett fenntartással, hogy az általa reflexívnek tartott igék egy részét a mediálisok közé sorolom.

Lauri Posti írásai igazolják a mediális létét a balti finn nyelvekben – olyan kategóriaként, amely szorosan a reflexívhez kapcsolódik mind szemantikailag, mind eredet és morfológia szerint.

Mikola Tibor az uráli nyelvcsalád másik ágában, a szamojédban, ezen belül az északi szamojédban mutatta ki a mediális létét (Mikola 1984). A nyenyecben, enyecben és a nganaszanban a mediálist a reflexívvel azonos konjugáció fejezi ki, amelynek Mikola szerint három funkciója különíthető el:

¹A Suzanne Kemmer által vizsgált nyelvekben a mediálist jelző morféma használati köre a legtöbb esetben megegyezik a magyar *ikes* ragozásával.

a) a reflexív

nyenyec *māsa* 'wäscht' *māsi* 'wäscht sich'
 ngan. *mata*"a 'schneidet' *mata*"i 'schneidet sich'

b) az inchoatív

nyenyec *ji'edm* 'ich lebe' *ji'ejuw* 'ich werde lebendig'
 nyenyec *l'amba* 'fliegt' *l'ambamj* 'fliegt auf'

c) és a mediális

nyenyec *wāñeptej* 'lächelt'
 nyenyec *maji* 'erfreut sich'
 ngan. *tamtüdü*"inə 'ich klettere'

Az északi szamojéd nyelvekben a reflexív paradigma valóban egybeesik a mediálissal, nem tartom azonban szükségesnek az inchoatív funkció elkülönítését, mivel ezek az igék mediálisnak tekinthetők annak alapján, hogy (akaratlagos vagy szándék nélküli) állapotváltozást fejeznek ki. (Mediálisnak tartom továbbá a *māsi* igét is, amely saját testtel kapcsolatos cselekvést fejez ki; az ilyen igéket pedig – mint a későbbiekben még látni fogjuk – a mediális igék egyik alaptípusaként tartjuk számon.)

Az eddigi vizsgálatok szerint tehát az uráli nyelvek közül négyben, az északi, a magyarban, a nyenyecben és a nganaszban morfológiailag kimutatható a mediális léte. Posti adatainak újraértékelése, valamint saját vizsgálataim alapján elmondható, hogy a déli északi mellett a többi balti finn nyelv; a nyenyec és a nganasz mellett pedig az enyec is ismeri a mediálist. Az újabb ilyen irányú nyelvtipológiai kutatások alapján feltételezhető, hogy a többi uráli nyelvben is megvannak a mediális kifejezési módjai, bár lehetséges, hogy morfológiailag nem kimutathatók, vagy nem alkotnak olyan áttekinthető rendszert, mint pl. az enyecben. A továbbiakban a mediálisról mint általános nyelvi jelenségről szeretnék beszélni, típusait bemutatni, és ahol lehetséges, uráli nyelvekből származó példákkal szemléltetni. Az áttekintésben elsősorban Suzanne Kemmer *The middle voice* c. munkájára hagyatkozom, amely a mediálissal kapcsolatos eddigi elméleteket foglalja össze, értékeli, és kísérel meg általános érvényű megállapításokat tenni.

A mediálist a modern nyelvészet elsősorban szemantikai kategóriának tekinti (Kemmer 1993), amely az igék passzivitás → aktivitás (és ennek megfelelően az intranzitivitás → tranzitivitás) skáláján a passzív/intranzitív pólushoz közelebb foglal helyet. Ez az elhelyezés előrevetíti a mediális két ismervét, amelyek a fogalom meghatározásához elengedhetetlenek.

Az első az intranzitív igékhez köti az ide tartozó igéket. Mediális szituáció akkor jön létre, ha a cselekvésben/történésben egyetlen résztvevő szerepel, amely a

cselekvés előidézője és következményeinek elszenvetője egy személyben (vagyis AGENS-típusú és PATIENS-típusú tematikus szerepeket tölt be ugyanabban a szituációban). Ez alól kivétel a *természetből fakadóan kölcsönösséget kifejező mediális*, ahol több résztvevő szerepel, viszont a résztvevők mindegyike AGENS- és PATIENS-jellegű szerepeket tölthet be ugyanabban az időben. (A mediális típusaival a későbbiekben részletesen foglalkozni fogok.) A mediális másik általános tulajdonsága a cselekvések/történetek körülményeinek alacsony kifejtettségi foka, amely egyenes következménye az AGENS és a PATIENS összemosottságának.

Mivel a mediális elsősorban szemantikai kategória, amely nem minden nyelvben rendelkezik morfológiailag egyértelműen a medialitásra utaló jelöléssel, számos nyelvben a mediális igék egyszerű intranszitiv igeként jelennek meg, és csak jelentésük alapján lehet eldönteni, melyik igenembe tartoznak (ilyen többek között az angol) (a). A nyelvek egy másik csoportjánál – mint például a német vagy az enyec – a reflexívvel megegyező jelölést kapnak a mediálisok (b). A harmadik csoport nyelveiben a mediális önálló megjelöléssel rendelkezik, tehát alakilag nem visszaható, de jelentését tekintve igen közel áll hozzá. Ebben a típusban két további alosztály különíthető el aszerint, hogy a kérdéses jel történetileg rokonságban áll-e a reflexívvel (c1), vagy nem (c2). Az első változattal többek között az oroszban, a másodikkal a magyarban találkozhatunk. (A (c1–2) esetekben a mediális jele formáját tekintve általában igei affixum, tehát kötöttebb, „gyengébb”, mint a reflexív kifejezésére szolgáló, legtöbbször önálló szóként (névmásként) jelentkező „erős” jelzés.)

(a) *Albert shaves*. ‘Albert borotválkozik.’ – mediális

(b) *Albert rasiert sich*. ‘Albert borotválkozik.’ – mediális

Albert sieht sich im Spiegel. ‘Albert nézi magát a tükörben.’ – reflexív

(c1) *On utomilsja*. ‘He grew weary. (‘Kifáradt.’)’ – mediális

On utomil sebja. ‘He exhausted himself (‘Kimerítette magát.’)’ – reflexív
(Kemmer 1993. 27.)

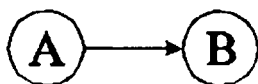
(c2) *Ákos borotválkozik*. – mediális

Ákos borotválja magát. – reflexív

A morfológiai jelölésekből és az igék jelentéséből is jól látszik, hogy a mediális – legalábbis egy jellemző típusa – igen közel áll a visszaható igékhez. Mindegyik a cselekvésnek a cselekvőre irányulását fejezi ki, de mégis más módon. A különbség a két szituáció felvázolásával és értelmezésével szemléltethető legjobban. Elsőként a direkt reflexív jelenséget, valamint a vele rokon mediális típusokat, a *saját testtel kapcsola-*

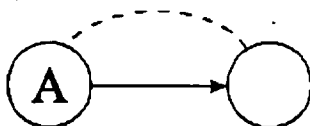
tos cselekvések mediálisát, a **pozícióváltoztatás** mediálisát, és a **testhelyzet-változást** kifejező mediálist mutatom be.²

A következő szituációt tekintjük prototipikusan tranzitívnak:

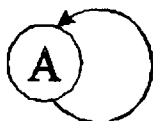
ahol *A* AGENS, vagy azzal egyenértékű, *B* pedig PATIENS, vagy ahhoz hasonló tematikus szerepet betöltő résztvevő a cselekvésben.

A reflexív szituáció argumentumai számát tekintve megegyezik a tranzitívval; a különbség annyi, hogy míg a tranzitívnál *A* és *B* különböző individuumok, a reflexív-nél egybeesnek (Faltz 1985: 3):

A reflexív jelölt kategória a világ nyelveiben – legalább harmadik személyben mindenhol jelöléssel rendelkezik –, ez lehet nominális, névmásból képzett, vagy igei affixum. Az eddig vizsgált uráli nyelvekben az igei affixumot (észt és számójéd), és a névmási alapú jelölést (magyar) találjuk meg.

A mediális ezzel szemben – mint már említettem – nem két, hanem egyrésztvevős cselekvésekben fordul elő: az AGENS nem különül el a PATIENStől.³

Nyelvi példákkal szemléltetve:

Fésülöm Aladárt. – tranzitív

Fésülöm magam (az új fésűvel). – reflexív

Fésülködöm. – mediális

A reflexívhez jelentése szerint legközelebb a **saját testtel kapcsolatos** mediálisok köre áll, amelyek mindig testtel vagy testen végzett cselekvéseket fejeznek ki. Ilyenek a fürdést/mosakodást, öltözködést stb. kifejező igeik:

²Kemmer (1993) eredeti terminusai: „grooming and body care”; „changes in body posture”; „nontranslational motion”.

³„The event involves only one participant, which stands in an Initiator/Endpoint relation to itself” (Kemmer 1993: 52).

- magyar *borotválkozik*
 vepsze *pezęę* 'to wash oneself ('mosakszik')+VxSg3' (Posti 1980: 111)
 karjalai *peziđksi* 'to wash oneself ('mosakszik')+VxSg3' (Tunkelo 1924: 353)

Egyes mediálist nem jelölő nyelvekben – mint az angolban – ezek az igék egyszerű intranszitivként jelentkeznek. (*to wash* 'mosakszik; mos')

A **pozícióváltást** kifejező mediális ugyancsak testen végzett/testtel történő jelenség, viszont az előbbi csoporttal ellentétben egyértelműen mozgásra utal (a test helyének megváltoztatása nélkül):

- magyar *megfordul*
 enyec *jaredo'* B 'meghajol; lehajol; ledől+VxSg3'⁴
 vepsze *ištte* 'to sit down ('leül')+VxSg2 imperat.' (Posti 1980: 117)
 inkeri (hevaa dialekt.) *kummartajais* 'to bow ('lehajol')+VxSg3'
 (Posti 1980: 116)
 déli észti *kändleš* 'to turn ('megfordul')+VxSg3' (Posti 1980: 113)

– vagyis ez az egyhelyben maradt testtel, „lépés nélkül” végezhető mozgásokat kifejező igék csoportja.

A **testhelyzet-változás** az előző pontban bemutatott igéknél jelentősebb testmozgásról ad számot:

- magyar *leheveredik*
 enyec *molitę* B 'lefekszik; lepihen+VxSg3'
 vót *eittän* 'to throw oneself down ('leheveredik')+VxSg1' (Posti 1980: 119)
 finn (észak savói) *heitäte* 'to throw oneself down ('leheveredik')+VxSg2 imperat.' (Posti 1980: 120)
 inkeri *istujaa* 'to sit down ('leül')+VxSg3' (Posti 1980: 116)

Látható, hogy a test tényleges elmozdítása, a járás vagy futás nem tartozik ide. Ezt a gondolati vonulatot követve viszont könnyen érthetővé válik az a jelenség, hogy egyes nyelvekben az előbb említett 'fut/lép' jelentésű igék is mediálisaként ragozódnak. Többek között az északi szamojédban is meglehetősen általános jelenségnek számít, de a magyartól sem teljesen idegen:

⁴Az enyec adatoknál – amennyiben az infinitívust nem tudom megadni – mindig jelzem az ige számát és személyét, valamint a nyelvjárást, amelyből az adat származik. (Ch = chantaika; B = baicha; K = karasino) Az adatok fellelési helye: Mikola 1995.

magyar	<i>mászik</i> <i>csúszik</i>
enyec	<i>todde'edo'</i> B 'fut+VxSg3' <i>neb'ilub'iδ</i> B 'szaladgál; futkározik; járkál+VxPl3' <i>t'is</i> 'elrepül'

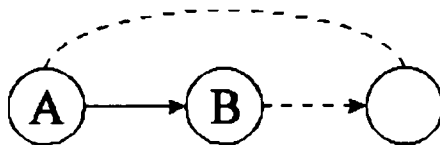
Lényeges, hogy a csoport igéi rendszerint olyan cselekvések verbalizációi, amelyeket emberek, esetleg állatok végeznek saját testükkel, minden esetben akaratlagosan.

Az indirekt reflexív szituációhoz kapcsolható jelentéstanilag az **indirekt**, valamint a **logoforikus mediális**. Az indirekt reflexív a direkt típustól annyiban különbözik, hogy a cselekvésben nem kettő, hanem három (vagy annál több) résztvevő szerepel. (AGENS, PATIENS, és RECIPIENS/KEDVEZMÉNYEZETT). Az indirektségből fakadóan ezekben a szituációkban a nyelvek többségénél esetjelöléseket, ill. adpozíciókat találunk (leggyakrabban a dativus szerepel vonzatként). A prototipikus háromrésztvevős cselekvés a következőképpen modellálható:

János odaadta a tollat Lacinak.

Az indirekt reflexív ugyanerre a mintára épül: a különbség abban áll, hogy a reflexivitásból adódóan *A* egybeesik *C*-vel, tehát az AGENS önmaga számára végez cselekvést:

János házat épít magának.

Az **indirekt mediális** – amennyiben önálló jelölője nincsen –, meglehetősen nehéz az indirekt reflexívtól megkülönböztetni – a kifejtetlenség és a résztvevők el nem különítése mellett a különbségtétel egyik fő (és véleményem szerint talán túlságosan is szubjektív) kritériuma az lehet, hogy a cselekvő a mediálisnál egyértelműen a maga részére cselekszik, a reflexívénél pedig ezt külön jelölni kell. A két típust magyar példán keresztül mutatom be:

János házat épít magának. – reflexív

János építkezik. – mediális

János házat épül. (nyelvjárási – vö. B. Lőrinczy–Hosszú szerk. 1988)
– mediális

A karjalaiban is találunk ilyen típusú igét:

pürgiäksi 'to ask lodging for the night ('szállást kér')+VxSg3'
(Posti 1980. 115.)

Az indirekt reflexívhez kapcsolódik a logoforikus reflexív és ezen keresztül a **logoforikus mediális**. Mivel ennek a típusnak a kimutatásához elengedhetetlenek a szintaktikai vizsgálatok, megfelelő uráli adatok hiányában a mediálisnak ezt a fajtáját csak vázlatosan mutatom be. (A magyarban logoforikus reflexív létrehozható, mediálisra viszont nem találtam adatot.) A logoforikus kifejezésekben a beszélő referál valamilyen látott, hallott, érzékelt stb. dologról, tehát ezekben a konstrukciókban mindig két történés épül be egymás mellé. Létrejöttéhez szükséges egy ún. referáló ige,⁵ mint pl. a *lát*; *hall*; *gondol*; *érez* stb. Egyszerű logoforikus jelenséget figyelhetünk meg a következő mondatban:

János látta, hogy Jolán olvas.
vagy: *János olvasni látta Jolánt.*

Itt János MENTÁLIS FORRÁSként, Jolán pedig valóságos AGENSként szerepel. Ha a cselekvésben a MF az AGENSsel azonos, reflexív szituáció jön létre:

János sokszor ostobának érzi magát.

A példamondatból látható, hogy a magyar a nyelveknek abba a csoportjába tartozik, amelyek reflexívvel és mondatrövidítő szerkezettel képesek kifejezni a logoforikus reflexívet. A nyelvek más csoportjai erre a célra vagy logoforikus szerepű névmásokat, vagy különböző logoforikus konstrukciókat alkalmaznak. (Ezeket most bővebben nem fejtem ki; l. pl. Faltz 1985: 251.)

A logoforikus mediális akkor jöhet létre, ha a reflexívnél kevésbé különíthető el egymástól a mondatban ábrázolt két esemény cselekvője.⁶ (Ez a jelenség többek között az izlandiban figyelhető meg:

pú sagð lisk vera goðlr læknir. 'You said that you were a good doctor.'
('Jó doktornak mondtad magad.') (Kemmer 1993: 91.)

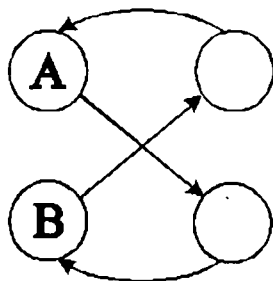
A mediális és a reflexív kapcsolatának a felvázolása után a mediális és a kölcsönös cselekvések közti összefüggést mutatom be. Ehhez szükségesnek tartom a köl-

⁵ „reportive verb” Kemmer 1993: 82.

⁶ „The middle type involves a greater conceptual fusion between initiating and affected aspects of an entity than corresponding reflexive types.” Kemmer 1993: 94.

csönös és természetből fakadóan kölcsönös cselekvések,⁷ valamint az utóbbi és a mediális összekapcsolódásának a megvilágítását.

A kölcsönös cselekvéseket és a természetből fakadóan kölcsönös cselekvéseket ugyanúgy opozícióba lehet állítani egymással, mint az eddig megismert reflexív- és mediálistípusokat. A prototipikus kölcsönös szituáció a következőképpen modellálható:

– ahol *A* és *B* egyaránt AGENS és PATIENS is ugyanabban a cselekvésben. A kölcsönösségnek morfológiai jelölője is van:

Aladár és Mónika nézik egymást.

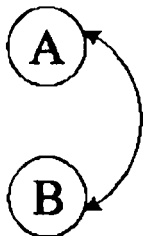
Lichtenberk (1985) három reciprok-alaptípust különböztet meg: a *reflexívet*, a *kollektívet*, és a *láncot alkotót*. A nyelvekben igen gyakori jelenség, hogy a kölcsönös és a reflexív igék ugyanazt a jelölést kapják, hiszen a két szituáció között megvan az a hasonlóság, hogy a résztvevők mindkét esetben kiinduló- és végpontjai is egyben a cselekvésnek. (A reflexív altípusban mindig két résztvevő szerepel.)

A kollektív típus a reflexív változatának is tekinthető; a különbség köztük annyi, hogy itt nem pontosan kettő, hanem kettő vagy annál több résztvevővel kell számolnunk, akik ugyanabban az időben ugyanazt a tematikus szerepet töltik be a mondatban. A láncot alkotó típusnál a cselekvés nem egyszerre zajlik le, hanem egymást követve, de egységenként ugyanúgy ismétlődve. (*A keskeny hídon János, Béla, Ági, és a kutya követték egymást.*)

A természetből fakadóan kölcsönös cselekvések olyan szituációk, amelyeknél a kölcsönösség elkerülhetetlen; az igék jelentéséből következően kötelező a kölcsönösség, a partner jelenléte (pl. *találkozik*; *csókolózik*). Ezeknek az igéknek a jelentése kölcsönös, de a jelölése – mint a magyar példából is látszik – nem a prototipikusan kölcsönös szituációéval azonos, hanem annál rövidebb, morfológiailag kötöttebb, és nemcsak a magyarban, hanem számos más nyelvben a mediális jelölésével esik egybe

⁷ „reciprocal situation types” és „naturally reciprocal events” Kemmer 1993: 95.

(l. Kemmer 1993: 103–104.)⁸ Ami a természetből fakadóan kölcsönös cselekvéseket a morfológián kívül a mediálshoz kapcsolja, az a cselekvés résztvevőinek az el nem különíthetősége:

Általában a következő jelentéskörökbe tartozó igék sorolhatók ebbe a csoportba: versengés, gyengédség, társadalmi kapcsolatok, szándék nélküli fizikai kontaktus, valamihez tartozás, csere/osztozkodás, egyetértés/egyet nem értés stb.

magyar *verekedik; szeretkezik; találkozik; ütközik; csatlakozik; kereskedik*
stb.

enyec *d'atēj3' K 'találkozik vkivel+VxSg3'*

déli észl *taples 'to fight ('verekszik')+VxSg3' (Posti 1980: 113)*

A mediálisnak az eddig bemutatott típusai – mint láttuk – az alapsémájukat tekintve összekapcsolódtak olyan két (vagy több) résztvevős cselekvésekkel, amelyeknek speciális esetei a reflexív, illetve a kölcsönös szituációk voltak. (Ezeknek és a mediálisnak a különbsége a résztvevők számában, valamint a cselekvés és a cselekvő kapcsolatának alacsony kifejtettségi fokában rejlett.) Az alábbiakban következő mediálisfajták Suzanne Kemmer nézete szerint a fentiekhez hasonló prototipikus szituációkkal nem hozhatók összefüggésbe, az én véleményem alapján viszont – legalábbis egyes esetekben – igen. Ilyen például a **mentális mediális**.

A mentális mediális igéi alapvetően két csoportra oszlanak: *egyszerű*, valamint *komplex* jelenségekre. (Az *egyszerű* típus mindig egyetlen cselekvést/történést fejez ki, a másik viszont – a logoforikushoz hasonlóan – egynél többet, így a cselekvő és a mondatban leírt jelenség viszonyáról is hírt kaphatunk. Pl.: *Általában gyanakszom a sunyi emberekre.* – egyszerű; *Arra gyanakszom, hogy Aladár vitte el a könyvem.* – komplex)

Véleményem szerint a tranzitív mentális igék szerkezetüket és mondatba való beilleszkedésüket tekintve mindössze annyiban különböznek egyéb tranzitív igéktől,

⁸ A természetből fakadóan kölcsönös cselekvések esetében legtöbbször természetesen alkalmazható az „erősebb” jelölés is, az viszont már jelentésbeli eltérést eredményez – ez lehet emfázis –, vagy annál lényegesebb különbség is:

Sie haben sich gesehen. 'Találkoztak.'

Sie haben einander gesehen. 'Látták egymást.'

hogy a cselekvés kiindulópontjának speciálisan az emberi lélek/tudat számít, amely legtöbbször az EXPERIENS szerepét tölti be. Így ugyanazok a jelentéskülönbségek mutathatók ki a már ismert *egyszerű tranzitív* → *reflexív* → *mediális* – sor felvázolásával, mint a direkt reflexívvel szoros rokonságban álló mediálisoknál:

Sajnálom Jóskát. – ált. mentális jelenség

Sajnálom magamat. – reflexív

Sajnálkozom. – mediális

A mentális jelenségeket három fő csoportba sorolhatjuk. Ezek a kogníció, az érzelmet kifejező típus, valamint az érzékelés. A világ nyelveiben mindhárom változatnak megvan a mediális megfelelője, és ezzel egybevágóan az általam vizsgált uráli nyelvekben is találunk ilyen adatokat. Az **érzelmi mediálisok** jellemzője – a mediális általános ismérvei mellett – az akaratlagosság viszonylag alacsony foka:

magyar *bánkódik*

megőrül

unatkozik

enyec *feirebo*’ B ‘szégyenkezik+VxSg1’

ŕiebo’ ‘fél+VxSg1’

d’araj (B *jaredo*’ VxSg3) ‘sír’,

déli észt *habendeleš* ‘hápeää (‘szégyenkezik’)+VxSg3’ (Posti 1961: 357)

Az érzelmi mediálissal szoros rokonságot mutatnak az emotív beszédaktust (és ennek nyomán az egyéb, de emotívan kissé mégis színezett beszédaktust) kifejező igék, de ezek meglehetősen ritkának számítanak. A rendelkezésemre álló uráli nyelvek közül egyedül a magyarban találtam ide tartozó adatokat (emotív beszédaktus: *síránkozik*, *panaszskodik*; emotív színezetű beszédaktus: *dicsekszik*)

A **kognitív mediális** mindig megismeréssel, tudati folyamattal áll kapcsolatban:

magyar *gondolkodik*

enyec *sorogadšu* Ch ‘alaposan megszemlél+VxSg3’

fuddorei B ‘gondol;hisz+VxSg3’

tid’šob’i *šo*’ Ch ‘megvizsgál, tanulmányoz+múltVxSg3’

karjalai (tikvini dialekt.) *ei maltuačeta* ‘to understand (‘megért’)+VxPl3+neg.’
(Posti 1980: 124)

Az **érzékelés** igéi, amelyek mediális-reflexív jelölést kapnak, a következők:

magyar *hallatszik*

enyec *t'iheddibo* 'szagol+VxSg1'

Mivel a komplex mentális mediális vizsgálatához – ugyanúgy, mint a logoforikuséhoz – az egyszerű lexikai módszer nem megfelelő, uráli adatok hiányában ennek a típusnak a további bemutatásától eltekintek.

A világ nyelveiben gyakori jelenség, hogy mediális jelölést kap az ige abban az esetben, ha a mondat valamilyen változásról ad hírt, és AGENS nem szerepel benne. Ezek a **spontán változások**⁹ legtöbbször biológiai lényekre vonatkoznak, és olyan szándéktalan, de mégsem egészen passzív „cselekvéseket” sorolhatunk ide, mint a kiszáradást, megfagyást, fejlődést/növést stb. kifejező igéket:

magyar *növekszik*

okosodik

enyec *ókami'e* 'megsokasodik; sokká válik+VxSg3'

nętaš B 'kipiheni magát'

kasuš K 'kiszárad; megszárad'

déli ész *kazvaš* 'to grow ('nő')+VxSg3' (Posti 1980: 113.)

karjalai (tikvini dialekt.) *luadičemma* 'to change+VxSg1' (Posti 1980: 124.)

Az akaratlagosság teljes hiánya figyelhető meg a **passzív mediális**nál. Ezekben az esetekben az az érdekes szituáció jön létre, hogy mivel a medialitásnak velejárója a cselekvés/történés résztvevőinek az el nem különíthetősége, a passzivitásnak pedig a cselekvő meg nem nevezése (legalábbis direkt formában) – a passzív típusnál a többi mediálishoz képest a kifejtetlenség sokkal erősebb fokon jelentkezik (*kiderül, megoldódik*). Erre a típusra eddig sem az északi szamojédban, sem a balti finnben nem találtam példákat.

A mediális típusok áttekintése után elmondhatjuk, hogy az uráli nyelvcsaládnak az ugor, a balti és a szamojéd ágán is meglehetősen nagy számban találunk mediális igéket. A balti finnben a mediálisnak önálló jelölése a mai nyelvekben nincsen, de nyelvtörténetileg kimutatható, hogy a reflexívvel azonos affixummal rendelkezett. Az északi szamojéd nyelvekben morfológiailag szintén a reflexívvel áll igen szoros rokonságban (azonos paradigmával fejezhetők ki). Ettől a típustól eltér a magyar, ahol csak jelentésüket tekintve hozhatók összefüggésbe a mediális és a visszaható igék, morfológiájuk szerint nem. Feltétlenül hasznosnak tartanám a továbbiakban a mediálisnak mint ige nemnek a vizsgálatát a többi uráli nyelvben is.

⁹ „spontaneous events” Kemmer 1993.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1978: A mediális igékről, *Magyar Nyelv* 74, 280–293.
- Faltz, Leonard 1985: *Reflexivization: A study in universal syntax*, New York, Garland.
- Forgács Tamás 1991: Satzmuster und Genus verbi im Ungarischen, *Finnisch-Ugrische Forschungen* 50, 125–146.
- H. Tóth Tibor 1996: A magyar igenemek kérdéséhez, *Magyar Nyelv* 92, 269–286, 415–439.
- Károly Sándor 1967: A magyar intranszitiv és tranzitiv igeképzők (Egy nyelvi részrendszer strukturális-funkcionalista és történeti vizsgálata), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 189–218.
- Kemmer, Suzanne 1993: *The middle voice*, Amsterdam–Philadelphia, Benjamins.
- B. Lőrinczy Éva–Hosszú Ferenc szerk. 1988: *Új magyar tájszótár* 2, Budapest, Akadémiai.
- Mikola Tibor 1984: Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen, *Nyelvtudományi Közlemények* 86, 398–403.
- Mikola Tibor 1995: *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen = Studia Uralo-Altaica* 36, Szeged, JATE.
- Posti, Lauri 1961: Itämerensuomalaisen verbitaivutuksen kysymyksiä, *Virittäjä*, 351–365.
- Posti, Lauri 1980: The origin and development of the reflexive conjugation in the Finnic languages, *Congressus Quintus Internationalis Fennougristarum Pars I*, 111–144.
- Tunkelo, E. A. 1924: Eräistä suomen, karjala-aunuksen ja vepsän reflexiivitunnuksista, *Mémoires de la Société Fenno-Ougrienne* 52, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura, 353–386.

MIDDLE VOICE IN THE URALIC LANGUAGES

ERIKA KÖRTVÉLY

The author investigates the middle voice in different branches of the Uralic language family: the Baltic-Finnic languages, Hungarian and Enets. The method she follows is not only semantic, but morphological as well. Thus, in contrast with the Balto-Finnic, Hungarian and Samoyed linguistic tradition, she considers not only the so called medio-passive category, but also a number of active verbs as middle. She introduces the following categories to Uralic linguistics (according to S. Kemmer): body action middle, indirect middle, the middle of naturally reciprocal events, mental middle, and tries to class the verbs of the above-mentioned languages to them. The author's findings coincide with the results of recent typological research to a great extent and provide justification for the broader interpretation of the middle voice.

AZ ENYEC GÉGEZÁRHANGOKRÓL

KÖRTVÉLY ERIKA – SZEVERÉNYI SÁNDOR

A szelkupot kivéve az összes szamojéd nyelv ismeri a glottis-zárhangot. A nyecben és az enyecben ezek egyaránt képződhettek zöngés, valamint zöngétlen konzonánsokból – ez adott alapot a szamojédológusok között már majdnem fél évszázada húzódó vitának, vagyis hogy egyféle vagy kétféle gégezárhang létezik-e ezekben a nyelvekben.

Dolgozatunkban az eddigi álláspontok rövid ismertetése után ennek a kérdésnek a további, új szempontú vizsgálatára teszünk kísérletet Mikola Tibor módszerével. Ezt a szerző a következőképpen fogalmazza meg: „Abból indultam ki, hogy ha valóban két glottis-zárhang-fonéma van, akkor fejlődésükben – ami tkp. az eltűnésüket jelenti – ... különbségnek kellene mutatkoznia, pl. úgy, hogy az állítólagos lazább explosiva gyakrabban vagy hamarabb tűnik el, mint a másik.” (Mikola 1997: 16) Mikola a nyenecben nem talált ilyen jellegű különbséget, a mi vizsgálatunk tárgya viszont az enyec nyelv, amely a nyenecnél módszertanilag sokkal könnyebben megközelíthető, hiszen morfológiai szótárral rendelkezik (Mikola 1996).

A nyenyechez igen hasonló jelenségekre figyelhetünk fel az enyec fonetikai rendszer vizsgálatakor, azzal a különbséggel, hogy az *enyecben* a nyenecetől eltérően nemcsak meghatározott hangok alakultak gégezárhanggá, hanem az enyec nyelv történetében minden bizonnyal volt egy olyan időszak, amikor minden szó kötelezően vagy vokálisra, vagy gégezárhangra végződött. Így a szótagvégi (és szóbelseji) **t*; **s* → „;”¹ (**wit* → *bî* ‘Wasser’; **mis-* → *mi'ebo* ‘geben’ VxSg1). A szóvégi **n*; **ŋ*; **m* → „;” (**cen* → Ch *tî*, B *tî* ‘Sehne’; **aŋ* → Ch *ê*, B *na* ‘Mund’; **nim* ~ *nüm* → Ch *ñî*, B *ñu*). A likvidáknál a szókezdő helyzetet kivéve az **l* egybeesett az **r*-rel (így **l* végződésű protoszamojéd szót nem ismerünk), a szó végén álló **r* pedig minden esetben glottis-zárhanggá alakult. (**jür* → *jû*, *ju* ‘hundert’) Mivel a **j* és a **w* beleolvadtak a környező hangokba, vagyis közvetlenül nem folytatódnak gégezárhangban fejlődésüket dolgozatunkban nem vizsgáljuk. Általánosságban tehát elmondható, hogy az enyecben abszolút szóvégen minden konzonáns gégezárhanggá alakult.

¹ Az enyec gégezárhangok jelölésében kettősség mutatkozik: általában a **t* alapút „jellel, a nazális alapút „jellel jelölik, bár nagyfokú következetlenség tapasztalható éppen a kétféle gégezárhang kérdésének a tisztázatlanságából kifolyólag.

E rövid hangtörténeti áttekintés után a gégezárlhangokkal kapcsolatos vitát mutatjuk be.

Az első kutatók valószínűleg nem vették észre, vagy ha mégis, nem jelölték egyértelműen a gégezárlhangot. Még Klaprothnál is csak utalással találkozhatunk, amely minden bizonnyal a gégezárlhangra vonatkozik („Die Worte werden schnell und hart, grösstentheils durch die Kehle ausgesprochen.”), ám ez nyelvészetiileg a konkrét jelölés hiánya miatt nem felhasználható. Schlözernél és Erdmannnál a szó végén álló, posztvokális glottis-zárlhang igen gyakran dentálisként jelenik meg:

Schlözer *mät* ‘domus’ mai *mía*”

Erdmann *mjat* ‘Haus’ mai *mía*” (a példák: Donner 1932)

Ennek a lejegyzési formának az oka Janhunnen szerint (1986: 10) egyrészt az lehet, hogy bár érzékelték a kutatók a gégezárlhangot, annak furcsasága miatt így próbálták lejegyezni. Másrészt könnyen lehet, hogy ragozott alakban jegyezték fel a szavakat (Sgdat.: *miat*; Sggen. *miad*; Plnom.: *miad*”; PxSgacc./gen.: *miat*). Sammallahiti (1973) feltételezése szerint ezek az adatok egy olyan, azóta kihalt nyenyec nyelvjárásból származnak, ahol is egy *t* mássalhangzó őrződött meg a szó végén. (Az utóbbi kutatók szerint ez kevésbé valószínű.) Figyelemre méltó, hogy Janhunnen nem számol azzal a lehetőséggel, hogy a fent említett adatok lejegyzésének az idején a kutatók valóban *t* mássalhangzót hallottak a szó végén, hiszen feltehető, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján a szóvégi *t* gégezárlhanggá alakulása még nem zajlott le.

Castrén volt az első nyelvész-kutató, aki a gégezárlhang funkcióját felismerte és le is írta. Ő beszélt elsőként kétféle (sőt tkp. háromféle) gégezárlhangról, ezzel egy sokkal későbbi vita alapköveit rakva le (Castrén 1845; 1856). Castrén korai feljegyzéseiben egyféle *szóvégi* gégezárlhangot találunk (’), 1854-ben megjelent szamojéd nyelvtanában viszont már kétféléről beszél. Az egyik változat, amit ’ jellel jelöl, véleménye szerint erős típusú, a másik pedig, a ~ jelölésű, ún. gyenge gégezárlhang. (Az előbbit egy *d/s* elidált konszonánsra vezeti vissza, míg az utóbbi nazális alapú – a jelölés következtelensége miatt azonban ez nem minden esetben igaz.) Ezen a két típuson kívül Castrén még egy fajta glottis-zárlhangot említ, mégpedig egy bizonyos vokális alapú „Aspiration”-t, amely akkor jelenik meg a szó végén, ha a tővégi mássalhangzót nem követi mássalhangzóból keletkezett gégezárlhang. Így tkp. nem is kettő, hanem háromféle gégezárlhanggal kellene számolnunk – persze csak Castrén munkáit tekintve. Janhunnen (1986) szerint viszont ez a megkülönböztetés Castrén részéről nem azért történt, mert a kutató a kérdéses hang többféle változatát *hallotta*, hanem mert ily módon kívánt rávilágítani a nyenyec morfológia és morfofonológia egy fontos kérdésére. (A jelölési különbségek az elidálódott mássalhangzók különbözőségét mutatják: „zu deutlicherer Unterscheidung der elidierten Laute” – Castrén 1854a: 17–18.)

Lehtisalo, aki elsőként jelölte teljes következetességgel a nyenyec gégezárlhangokat, írásaiban nem beszél fonetikailag kétféle fonémáról. Feljegyzéseiben a következő jelet alkalmazza a jelölésére: ' (későbbi írásaiban "). Mivel azonban Lehtisalo nagyjából a keleti nyenyecel foglalkozott, Janhunén szerint feltehető – mi viszont nem tartjuk valószínűnek –, hogy azért nem szól több típusú gégezárlhangról, mert ebben a nyelvjárásban (a többitől esetleg eltérően) valóban egyféle gégezárlhang él(t).

Ezen a téren szintén nem tapasztalható megkülönböztetés Prokof'evnél, aki a gégezárlhangot független, funkcióval rendelkező egységnek tekinti (jelölésben *h*), fonetikai leírásaiban pedig zöngétlenként szerepel („gluhoy gortannyj smyčnyj zvuk”, Prokof'ev 1936: 7, 1937a: 13–17). Megjegyzendő, hogy Prokof'ev nem minden – a mai nyenyec nyelvtan szerint elfogadott – esetben jelöl gégezárlhangot, így például sem a Sgacc., sem a VxSgl nem kap nála gégezárlhangos végződést.

Prokof'ev nyomán korai írásaiban szintén zöngétlennek tekintette és egyetlen jellel (') jelölte a glottis-zárlhangot Tereščenko is. Már ebben az időszakban is jelentős munkát végzett (minimálpárokkal bizonyította a gégezárlhang fonémaértékét), ám igazán újat hozó elméletét csak később, Homič, Rožin és Ščerbakova ilyen témájú írásai hatására dolgozta ki (l. Janhunén 1986: 18). Adatainak újavizsgálása után két típusba sorolta a gégezárlhangokat: az első a zöngés („zvonkij gortannyj zvuk”), amely nazálisal váltakozik, a másik pedig a zöngétlen változat („gluhoy gortannyj smyčnyj”), amely orális zárlhangokkal alternál (Tereščenko–Homič 1955: 160). Az előbbit nem explozívaként ejtik, ráadásul posztkonsonális helyzetű, így gyengébb, mint az explozívaként ejtett, posztvokális helyzetben álló gégezárlhang (Tereščenko–Homič 1955: 249). A két hang közti különbséget Tereščenko írásban is jelöli: a zöngés gégezárlhang jele ' (*h*), a zöngétlen " (*h*). Az állítás igazolására Tereščenko (1956: 17) egyrészt a Castrén írásaiban fellelhető különbségtételre apellál, másrészt hármass párokat idéz a nyenyecből, ezzel bizonyítva a két különböző gégezárlhang fonémaértékét (*pl, to* 'ozero'; *to* 'od'ejalo'; *to* " 'sobol'").

Hajdú Péter (1958: 251) cáfolta Tereščenko elméletét: szerinte egy gégezárlhang létezik, és az esetleges kiejtésbeli különbségek abból adódnak, hogy az egyik „típus” posztvokális, a másik posztkonsonális helyzetben szerepel. Eszerint nem két különböző típusról, hanem *nazalizálható*, illetve *nem nazalizálható* gégezárlhangról beszélhetünk.

Hajdú ellenvéleményének a hatására Tereščenko némileg módosította az elméletét, viszont nem adta fel a kétféleségre vonatkozó nézetét: szerinte opozíció áll fenn a *nazalizált* („nazalizirovannyj”): *nazális* („nosovoj”), és a *nem nazalizált* („nenazalizirovannyj”): *orális* („rtovij”) gégezárlhangok között (Tereščenko 1965: 862; 1966: 377–378; 1975: 120).

A szamojédológusok véleménye a kérdésről a vita kirobbanása óta sem egységes. A kutatók többsége Hajdú Péterrel ért egyet, tehát egyféle gégezárlhangot tart

számon, amely szóvégi helyzetben morfofonológiai kettősséget mutat, az oroszországi nyelvészek közül pedig sokan Tereščenko álláspontját tartják helyesnek. A két gége-zárhang hívei közt is vannak kisebb nézeteltérések, pl. Rožin szerint a két hang között mindössze annyi a különbség, hogy a zöngés változat egyfajta „köhögő hang”, míg a másikat rezgő hangszálakkal képezik (l. Janhunen 1986: 21) – ennek némileg ellentmondva a Popova (Verbov szerk. 1973: 9) által leírt nazalizált gége-zárhang az orrüregben keresztül távozik.

Hajdú Péter véleményét osztja Décsy (1966: 9, 72), úgyszintén Mikola (1975), Labádi (1966: 90), Viitso (1970: 166–177), Csepregi (1976: 180–181) és Künnap (1964) is, bár ez utóbbi nyelvész véleménye a kérdésről meglehetősen diplomatikus. Collinder kezdetben (1957: 424) egy, később (1977: 18) kétféle gége-zárhangot feltételezett a nyenyecben. A kérdéssel több ízben foglalkozott Ristinen is (1960, 1965), aki egyes nyelvjárásokban elképzelhetőnek tartja a kétféle gége-zárhang létét.

Dolgozatunk eredeti célkitűzéséhez visszatérve a következőkben azt próbáljuk megvizsgálni, hogy az enyecben – amely ebből a szempontból egybevág a nyenyecel – a történetileg kimutatható kétféle gége-zárhang ma is kétféleképp realizálódik-e, még ha akusztikusan nem is válik el egymástól teljes egyértelműséggel. Munkánk során azokat a szuffixumokat vizsgáltuk meg, amelyek végén történetileg gége-zárhang található. Azokat a szavakat elemeztük, amelyek morfológiailag *n*-, illetve *t* alapú gége-zárhangra² végződnek, és egymással gége-zárhangjaik típusa alapján oppozícióba állíthatók. A következő morfémákkal rendelkező szótári egységek szerepelnek adatként:

	<i>t</i> alapú glottis-zárhang	<i>n</i> alapú glottis-zárhang
nomen	PINom PxPI1–2	SgGen PxPI3
ige	VxPI1–2	VxPI3

Az enyecben a gége-zárhangok elég nagy gyakorisággal kopnak le a szavak végén, így találunk adatokat mind gége-zárhangos, mind gége-zárhang nélküli változatban. Feltételezésünk szerint – amennyiben a két *t* típus között a beszélők különbséget tesznek – az elmaradás arányának az *n*, illetve *t* alapú gége-zárhang esetében különböző mértékűnek kell lennie. Adatainkat ezért oly módon rendszereztük, hogy megnéztük, az adott szuffixumok gége-zárhangjai milyen arányban jelöltek.

(Tereščenko a nem nazális alapú gége-zárhangot " jellel, míg a nazális alapút ' -fal jelöli. Egyes kutatók nem tettek különbséget a kettő között.)

²A nem nazális alapú gége-zárhang, ill. a nazális alapú gége-zárhang terminus helyett, a szóismétlések elkerülése végett használjuk a *t* alapú gége-zárhang, ill. az *n* alapú gége-zárhang fogalmat.

(Az első oszlopban az adott szó egyes nominativusi alakja áll. A második oszlopban található nagybetűk az adott nyelvjárást jelölik: B = Baicha, K = Karasino, Ch = Chantaika. A harmadikban pedig a jelentés és a forrás.)

1. Az *n* alapú genitivus jele Tereščenkónál ', a többes szám nominativusé pedig ". Íme néhány példa:

buse	B 'alter Mann, starik' (Tereščenko 1966: 446; Volodin – Sorokina 1985: 123) SgGen: <i>buse'</i> (Tereščenko 1973: 68) PlNom: <i>buse"</i> (Tereščenko 1973: 15)
feošume	B 'Abend, večer' (Castrén 1854b: 94) SgGen: <i>pewšume'</i> (Sorokina 1974: 258)
jóte	'Tau' (Castrén 1854b: 83) SgGen: <i>jóteo'</i> (Castrén 1854b: 83)
luotaku	Ch 'lajda' (Labanasukas 1992: 6) SgGen: <i>luotaku'</i> (Labanasukas 1992: 6)
d'oto	B 'Gans, guš' (Tereščenko 1966: 441, 453) PlNom: <i>d'oto"</i> (Tereščenko 1973: 42)
moga	B 'Wald, les' (Sorokina 1974: 175, 258) PlNom: <i>moga'</i> (Sorokina 1974: 177)
kudaha	B 'dal'nij, daljokij' (Tereščenko 1973: 61) PlNom: <i>kudaha"</i> (Tereščenko 1973: 215)

Egyes számú genitivusi alakot 320-at találtunk, ezek közül 112-n nincs jelölve a gégezárhang. Ilyenek például:

ba"a	B 'Schlafstelle, Lager, postel', kroat', mesto dlja sna v čume' (Gluhij – Susekov – Sorokina 1981: 148; Gluhij 1977: 132; Gluhij 1976: 178) B SgGen: <i>ba'a</i> (Gluhij – Susekov – Sorokina 1981: 148)
bóggo	Ch 'Bär, medved' (Castrén 1854b: 93) Ch SgGen: <i>bogo</i> (Labanasukas 1992: 15)
séri	B 'Armhöhle' (Castrén 1854b: 90) B SgGen: <i>sério</i> (Castrén 1854b: 90)
šuzbiču	K 'Märchen, skazka' (Mikola 1967: 73) Ch SgGen: <i>šuzbiču</i> (Gluhij – Susekov – Sorokina 1981: 158)

Többes számú nominativusos alakot 120-at találtunk, ezek közül 20-on nincs jelölve a gégezárhang. Például:

čuku	B 'alles, veš' (Gluhij – Susekov – Sorokina 1981: 151) B PlNom: <i>t'uku</i> (Prokof'ev 1937b: 86)
------	--

kora	B 'Renstier, samec, hor' (Tereščenko 1973: 9; Sorokina 1974: 259) B PINom: <i>kora</i> (Gluhij – Susekov – Sorokina 1981: 144)
halęw	B 'Möwe, čajka' (Sorokina 1974: 176) B PINom: <i>haleu</i> (Sorokina 1980: 213)
ító	B 'Haar, volosy' (Castrén 1854b: 78) K PINom: <i>itu</i> (Pusztay 1978: 23)

Összehasonlítva a két szuffixum elhagyásának mértékét, megállapítható, hogy a nazális alapú genitívus jelet több mint kétszer olyan gyakran hagyják el a lejegyzések, mint a többes szám nominatívus jelét (35 % ill. 16,66 %).

2. A többes számú birtokos személyrag toldalékjait Tereščenko a következőképpen adja meg:

	nominativus	accusativus	genitívus
PI1	-ba", -a"	-ba", -a"	-na"
PI2	-ra"	-ða"	-ða"
PI3	-zu'	-ðu'	-ðu'

Jól látható, hogy a harmadik személyű toldalék, szemben az első és második személyű ragokkal, n alapú gégezárhangra végződik.

ese	K 'Vater, otec' (Mikola 1980: 227) K PxPI1: <i>εεδ'</i> (Mikola 1980: 226) K PxPI2: <i>εερα'</i> (Mikola 1980: 226) K PxPI3: <i>εεδu'</i> (Mikola 1980: 226)
me"	B 'Zelt, Haus, čum' (Tereščenko 1966: 441; Tereščenko 1983: 242) B PxPI1: <i>mε"; ma"</i> (Tereščenko 1966: 445; 1983: 43) B PxPI2: <i>mε"; la"</i> (Tereščenko 1973: 221) Ch PxPI3: <i>mεtu'</i> (Labanasukas 1987: 277)

Első és második személyű, többes számú birtokos személyraggal ellátott szót 75-öt találtunk. A gégezárhang elhagyásának a mértéke minimális, mindössze öt olyan adatunk van, amelyen nincs jelölve a zárhang, ez 6,7 %-nak felel meg. Ugyanez az arány a többes szám harmadik személyű ragoknál már jóval magasabb. A 88 adat közül 37 nem viseli a zárhangot, százalékban kifejezve ez 42 %. Néhány példa az elhagyásra:

- tea B 'Rentier, olen' (Tereščenko 1966: 456;
Sorokina 1974: 259)
K PxP11: *tīna* (Pusztay 1978: 5)
- ńe B 'Kind, Sohn, Tochter' (Pusztay 1978: 27),
'rebjonok, syn, doč' (Gruskina 1980: 59)
'teljonok' (Sorokina 1974: 176, 257;
Gluhij–Susekov–Sorokina 1981: 111)
B PxP12: *ńeđara* (Gluhij–Susekov–Sorokina 1981: 153)
- sej B 'Auge, glaz' (Tereščenko 1973: 47.; 204.)
Ch PxP13: *ǰeiđu* (Gruskina 1980: 60)

3. A többes számú igei személyragokat a következőképpen mutatja be Tereščenko:

	tárgyas (egy tárgyra utaló)	tárgyas (több tárgyra utaló)	visszaható
P11	-a", -ba"	-na"	-na"
P12	-ra"	-za"	-za"
P13	-zu'	-zu'	-z'

Az alanyi ragozás végződéseinek nem felelnek meg annak a feltételnek, amely szerint az első és második személyű igeragoknak nem nazális alapú, a harmadik személyű igeragoknak pedig nazális alapú gégezárlhangra kell végződnieük, ezért ezeket a szavakat nem vizsgáltuk. Ugyanebből az okból a felszólító módú igealakokat és a múlt idejű alakokat sem elemeztük.

Lássunk itt is néhány konkrét példát:

- čjubina' B 'stavit' (set')' (Sorokina 1974: 176)
-indikativ, aoristos, több tárgyra utaló, P11
- kađadaa' B 'ubit', dobyt' (Susekov 1977: 37)
-indikativ, aoristos, egy tárgyra utaló, P11
- kuddahaguna' Ch '(ein)schlafen, spat', usnut', leč''
(Labanasukas 1992: 5)
-adhortativ, aoristos, visszaható, P11
- d'azulezo" Ch 'načat' hodiť' (Labanasukas 1992: 6)
-indikativ, aoristos, visszaható, P13
- pońdeđu' B 'machen, deržat'
(Gluhij–Susekov–Sorokina 1981: 145)
-indikativ, aoristos, több tárgyra utaló, P13
- kadagađu' B 'uvozit' (Gluhij–Susekov–Sorokina 1981: 146.)
-indikativ, aoristos, egy tárgyra utaló, P13

A gégezárlhang nem jelölésének a mértéke az előzőekhez hasonlóan itt is nagy különbségeket mutat. A többes szám harmadik személyű (nazális alapú) igeragok végén jóval nagyobb mértékben marad el a gégezárlhang: 70 adat közül 25-ön nincs jelölve, ez 35,1 %. A nem nazális alapú, első és második személyű igeragoknál az arány 7,4 %, 27 szót megvizsgálva kettőn nem találtuk a zárhangot. Itt is bemutatunk néhány példát a nem jelölt zárhangra:

odeġna	K 'sġest' (Pusztay 1978: 11) -indikativ, aoristos, több tárgyra utaló, Pl1
pelgozu	K 'suchen' (Pusztay 1978: 11) -indikativ, aoristos, egy tárgyra utaló, Pl3

4. Összefoglalva az eddig elmondottakat:

t alapú zárhangot tartalmazó szuffixum	összes adat	nem jelölt gégezárlhang	elhagyás mértéke
PlNom	120	20	16,66 %
PxPl1-2	75	5	6,7 %
VxPl1-2	27	2	7,4 %
<i>összesen</i>	222	27	12,1 %

n alapú zárhangot tartalmazó szuffixum	összes adat	elhagyások száma	elhagyások mértéke
SgGen	320	112	35 %
PxPl3	88	37	42 %
VxPl3	70	25	35,1 %
<i>összesen</i>	478	174	30,6 %

A táblázatok adatait megvizsgálva megállapítható, hogy a birtokos személyragok, az igei személyragok és a PlNom-SgGen oppozíció is megerősíteni látszik Tereščenko elméletét. Az összesített adatok azt mutatják, hogy a két, különböző hangokra visszavezethető gégezárlhang elhagyásának mértéke között már jelentős különbség van: míg a nem nazálisra visszavezethető gégezárlhang csak minden nyolcadik esetben marad el, a nazális alapúnál ez kevesebb mint egyharmad. Úgy tűnik tehát, hogy a két gégezárlhang ilyenfajta megkülönböztetését a számítások alátámasztják.

IRODALOM

- Castrén, M. Alexander 1845: Anteckningar om Samojediskans förvandtskap med de Finska spraken, *Suomi* 5, Helsinki, 177–186.
- Castrén, M. Alexander 1854a: *Grammatik der samojedischen Sprachen* = *Nordische Reisen und Forschungen* 7, Hrsg. Anton Schiefner, St. Petersburg.
- Castrén, M. Alexander 1854b: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*, St. Petersburg, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Collinder, Björn 1957: *A Handbook of the Uralic Languages II: Survey of the Uralic Languages*, Stockholm.
- Collinder, Björn 1977: *A handbook of the Uralic languages I: Fenno-Ugric vocabulary*, 2nd revised edition, Hamburg.
- Csepregi Márta 1976: Két erdei nyenyec nyelvtan, *Nyelvtudományi Közlemények* 78, 180–184.
- Décsy Gyula 1966: *Yurak chrestomathy* = *Indiana University Uralic and Altaic Series* 50.
- Donner, Kai 1932: *Samojedische Wörterverzeichnisse* = *Memoires de la Société Finno-ougrienne* 64.
- Gluhij, Ja. 1976: Gubnye fonemy èneckogo jazyka (dialekt baj) po èksperimental'ny'm dannym, in: *Issledovanie po fonetike sibirskih jazykov* Novosibirsk, Akademija Nauk, 75–103.
- Gluhij, Ja. 1977: Konstitutivno – differencialnye priznaki soglasnyh fonem v èneckom jazyke, *Jazyki i toponimija* 4, Tomsk, 15–28.
- Gluhij, Ja. – V. A. Susekov – I. P. Sorokina 1981: Èneckie teksty, in: *Skazki narodov sibirskogo severa* 4, Tomsk, 144–159.
- Gruškina, E. V. 1980: Perifernye komponenty temporal'nosti v ènetskom jazyke, *Aktual'nye voprosy strukturnoj i prikladnoj lingvistiki* Moskva, 55–61.
- Hajdú Péter 1958: Noch einmal über den Stimmbandverschlusslaut im Jurakischen, *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7, 246–272.
- Janhunen, Juha 1986: *Glottal stop in Nenets* = *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 196, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Künnap, Ago 1964: *Neenetsi keele Jamali murrakust* = *Emakeele Seltsi Aastaramat* 10, 265–272.
- Labádi Gizella 1966: N. M. Tereščenko: Nenecko–russkij slovar', *Néprajz és Nyelvtudomány* 10, 88–92.
- Labanauskas, Kazys 1987: Die probabilativen Formen des Enzischen, *Sovetskoe Finnougrovedenie* 23, 257–283.

- Labanauskas, Kazys szerk. 1992: *Ėneckij fol'klor = Folklor narodov Tajmyra* **1**, Dudinka, Tajmirskij Okružnoj Centr.
- Mikola Tibor 1967: Enzische Sprachmaterialien, *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* **17**, 59–74.
- Mikola Tibor 1980: Enyec és nganaszan nyelvi adalékok, *Nyelvtudományi Közlemények* **82**, 223–236.
- Mikola Tibor 1996: *Morfologisches Wörterbuch des Enzischen = Studia Uralo-Altaica* **36**, Szeged, JATE.
- Mikola Tibor 1997: *A szamojéd nyelvek története*, akadémiai értekezés tézisei, Szeged, JATE.
- Prokof'ev, G. N. 1936: *Samoučitel' neneckogo jazyka*, Moskva–Leningrad, Učpegdiz.
- Prokof'ev, G. N. 1937a: Neneckij (jurako-samodijskij) jazyk, in: *Jazyki i pišmennost' narodov Severa* **1**, Leningrad, Učpegdiz, 5–52.
- Prokof'ev, G. N. 1937b: Ėneckij (Ėnisejsko-samodijskij) dialekt, in: *Jazyki i pišmennost' narodov severa* **1**, Leningrad, Učpegdiz, 75–90.
- Pusztay János 1978: Kleines Jenissej-samojedisches Material, *Finnisch-ugrische Mitteilungen* **2**, 3–33.
- Ristinen, Elaine 1960: *Samoyedic phonemic systems*, Indiana University, Bloomington.
- Ristinen, Elaine 1965: On the phonemes of Nenets, *Ural-Altaische Jahrbücher* **36**, 154–164.
- Sammallahti, Pekka 1973: Das samojedische Wörterverzeichnis, in Juhlakirja Aulis J. Joen kuusikymmenvuotispäiväksi, *Journal de la Société Finno-ougrienne* **72**, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura, 420–422.
- Sorokina, I. P. 1974: in *Sklonenie v paleoaziatskih i samodijskih jazykah* Leningrad 174–178, 254–260.
- Sorokina, I. P. 1980: Ėneckij perfekt, *Sovetskoe finnougrovedenie* **16**, 212–215.
- Tereščenko, Natalija M. 1956: *Materialy i issledovanija po jazyku nencev*, Leningrad, Akademii nauk.
- Tereščenko, Natalija M. 1965: *Nenecko-russkij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Enciklopedija.
- Tereščenko, Natalija M. 1966: Samodijskije jazyki (v vedenije, nenetskij jazyk, nganasanskij jazyk, enetskij jazyk), in: *Jazyki narodov SSSR* **III**, Moskva, Akademii nauk.
- Tereščenko, Natalija M. 1966: Ėnetskij jazyk, in: *Jazyki narodov SSSR* **III**, Moskva, Akademii nauk, 438–457.
- Tereščenko, Natalija M. 1973: *Sintaksis samodijskih jazykov*, Leningrad, Nauka
- Tereščenko, Natalija M. 1975: Osnovnyje problemy izučenija samodijskich jazykov, *Voprosy jazykoznanija* **1975/1**, Moskva, 111–121.

-
- Tereščenko–Homič 1955: Otčet o robote lingvističeskoj ekspeditsii jazykoznaniya AN SSSR v Yamalo-nenetskij okrug Tumenskoj oblasti letom 1953 g., *Doklady i soobščeniya Instituta jazykoznaniya SSSR* 7, Moskva, Akademii nauk, 147–165.
- Verbov, G. D. 1973: Dialekt lesnyh nencev, *Samodijiskij sbornik*, Novosibirsk, 3–190.
- Viitso, Tiit-Rein 1970: Märkusi neenetsi keele fonoloogia kohta, *Keel ja struktur* 4, 163–162.
- Volodin, A. P. – I. M. Sorokina 1985: *Leksika i grammatika jazykov Sibiri*, Barnaul.

ON ENETS GLOTTAL STOPS

ERIKA KÖRTVÉLY – SÁNDOR SZEVERÉNYI

The authors investigate the glottal stop in the Enets language. After summing up the linguistic debate concerning the glottal stop, they point out that in Enets there must be two different types of glottal stops.

Their method is the following: the reduction of the Enets glottal stops in end position is a well known tendency. The authors assumed that insofar as there is a phonetic difference between the *t* and *n* based glottal stops, the degree of reduction will not be the same. Thus, they contrasted the morphemes of PINom : SgGen and PxPI1-2 : PxPI3 by nominals and VxPI1-2 : VxPI3 by verbs. From the differences in disappearance, they found that there is a phonetic difference between the realization of “nasal” and “oral” glottal stops in modern Enets.

AZ ERZA-MORDVIN -ČI KÉPZŐS ABSZTRAKT FŐNEVEK

MÉSZÁROS EDIT

1. Az elvont főnevek képzését a magyarban és a rokon nyelvekben legutóbb Mikola Tibor tekintette át egy előadásában (Mikola 1994). Ő elsősorban a magyar *-ság/-ség* képző eredete kapcsán vizsgálta, hogy milyen módokon fejeznek ki elvont fogalmakat rokon nyelveink. A különféle kifejezésmódok áttekintése Oskar Lazarnak az uráli nyelvek elvont főneveiről írt monográfiáján alapult (Lazar 1975). Ebben egy rövid fejezet a mordvin absztrakt főnevek képzését mutatja be (201–211).

A mordvin kiadású nyelvtanok az elvont főnevek képzésével részletesen nem foglalkoznak, csak a leggyakoribb képzési módot említik meg: a *-či* morfémával való szóalkotást. E nyelvtanok azonban a *-či* szóelem mibenlétét ellentmondásosan tárgyalják, hiszen teljesen ugyanazokban (vagy hasonló morfológiai típusú) szavakban ez az elem hol mint az **összetétel utótagja** (Koljadenkov – Zavodova 1962: 54, Evsev"ev 1963: 47, Narvatkin – Nazarov 1969: 48, Cygankin 1972: 25, Nazarov – Narvatkin – Ob"edkin 1972: 66–67, Cygankin 1983: 72, 148), hol mint **képző** (Serebrennikov 1967: 66, Cygankin 1972: 65, Cygankin 1980: 108, Cygankin 1983: 98), hol pedig mint „**félképző**” (Cygankin – Pristavkin 1977: 43) szerepel.

Cygankinnak a mordvin névszóképzésről szóló munkája mindössze egy bekezdést szentel a *-či* képzőnek (Cygankin 1981: 51). Képzőként említik általában a nyelvjárási leírások is (Cygankin 1961: 357, Ob"edkin 1963: 67, Davydov 1963: 165, Devaev 1963: 356, Bibin 1964: 133, Cygankin 1976: 99). Egyes tanulmányokban ismét előkerül a „félképző” elnevezés (Cygankin 1975: 14).

A *-či* morfémával bővebben Kelin foglalkozik a mordvin alárendelő összetett főnevekről szóló tanulmányában (Kelin 1967: 65–71). Itt többnyire ugyanazokban a példákban, amelyekben a fent említett források képzőnek, illetve „félképzőnek” veszik a *-či* elemet, a szerző az összetett szavak utótagjának tekinti.

2. Jelen tanulmány célja az erza-mordvin *-či* morfémával alkotott szavaknak a korábbinál részletesebb vizsgálata, a szóalkotási mód (szóképzés vagy -összetétel?) jellegének tisztázása. Ehhez előljáróban érdemes áttekinteni azokat a leggyakoribb kifejezésmódokat is, amelyek során elvont jelentésű főnevek keletkezhetnek a mordvinban.

A vizsgálat korpuszát nagy mennyiségű, szövegekből vett adat képezi. A Turkui Egyetem MORMULA-adatbankjának az összes *či* elemet tartalmazó mondatát feldolgoztam. Ez két, Paasonen gyűjtéseit tartalmazó népköltési kötet (PMV, MV 3), egy mordvin kiadású mesekötet (UPTMN 3/2) és egy Šatko-folyóirat (Šatko 1978/1) anyagának teljes feldolgozását jelenti. Ezt egy közmondásokat tartalmazó népköltési gyűjtemény (UPTMN 4/1) és egy közmondásgyűjtemény (MPP) teljes anyagának, valamint a különböző iskolai tankönyvekben fellelhető közmondásoknak a vizsgálata egészítette ki. (Ahol a forrás ettől az adatbázistól eltér, ott külön jelölöm.)

Bár az általam gyűjtött szövegek erza nyelvűek voltak, megjegyzendő, hogy az elvont főnevek képzésére a moksa-mordvin ugyanolyan eszközöket használ, mint az erza. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

2.1. Vannak elvont jelentésű főnévi alapszavak:

- 2.1.1. *ke'le* 'szélesség',
- 2.1.2. *kež* 'harag',
- 2.1.3. *leze* 'haszon, segítség',
- 2.1.4. *orma* 'betegség',
- 2.1.5. *pre'v* 'ész',
- 2.1.6. *pit'ne* 'ár, érték',
- 2.1.7. *se'š* 'magasság; mélység',
- 2.1.8. *vij* 'erő'.

A képzetlen absztrakt főnevek nagy része főnévi és melléknévi jelentésben egyaránt szerepelhet:

- 2.1.9. *čopoda* 'sötét; sötétség',
- 2.1.10. *čumo* 'bűn; bűnös',
- 2.1.11. *ečke* 'vastag, kövér; vastagság, kövérség',
- 2.1.12. *jorok* 'ügyes, tehetséges; ügyesség',
- 2.1.13. *lambamo* 'édes; édesség, édes volta valaminek',
- 2.1.14. *ma'nej* 'derű; derűs',
- 2.1.15. *mazij* 'szép; szépség',
- 2.1.16. *paro* 'jó; jóság, jószág, érték, kincs, gazdagság',
- 2.1.17. *se'tme* 'csend; csendes, nyugodt, békés, szelíd',
- 2.1.18. *valdo* 'fény; fényes, világos',
- 2.1.19. *vi'de* 'igaz, igazság; egyenes'.

A főnévi/melléknévi szófajú szavak nagy része *-či* képzővel is ellátható (vö. 4.4.1.–4.4.11.).

2.2. A mordvinba sok orosz eredetű absztrakt főnév került be. Ezek az oroszban valamilyen képzővel vannak ellátva, a mordvinban viszont nem kapnak képzőt:

- 2.2.1. *dovol'stvoja* 'elégedettség',
- 2.2.2. *otvetstvennošt'* 'felelősség',
- 2.2.3. *rabstva* 'rabság'.

Arra is szép számmal akad példa, hogy az orosz eredetű elvont főnév a mordvinban felveszi a -či absztraktfőnév-képzőt (l. 4.9.3.–4.9.5.).

2.3. A fenti két típust leszámítva a mordvin az elvont jelentésű főneveket valamilyen képző segítségével fejezi ki. A képzett absztrakt főnevek körében külön kategóriát alkotnak a -mo/-ma képzős deverbális főnevek. Mivel ezek igei alapszóból keletkeztek, jelentésük általában a cselekvés, történés, létezés stb. megnevezése, folyamata (nomen actionis), ritkábban eredménye (nomen acti):

- 2.3.1. *eřamo* 'élet' (*eřams* 'él'),
- 2.3.2. *ižhamo* 'győzelem' (*ižhams* 'győz'),
- 2.3.3. *jakamo* 'járás' (*jakams* 'jár'),
- 2.3.4. *jomamo* 'elveszés, pusztulás' (*jomams* 'elveszik, elpusztul'),
- 2.3.5. *korodoma* 'bekerítés, védelem; féltékenység' (*korodoms* 'körülvesz, bekerít, megvéd, megóv, megőriz'),
- 2.3.6. *kuloma* 'halál' (*kuloms* 'meghal'),
- 2.3.7. *moramo* 'éneklés' (*morams* 'énekel'),
- 2.3.8. *ojmšema* 'pihenés' (*ojmšems* 'pihen'),
- 2.3.9. *peřema* 'félelem' (*peřems* 'fél'),
- 2.3.10. *sodamo* 'tudás' (*sodams* 'tud, ismer'),
- 2.3.11. *udoma* 'alvás; álom' (*udoms* 'alszik'),
- 2.3.12. *vanstoma* 'védés, óvás, védelem' (*vanstoms* 'megvéd, megőriz'),
- 2.3.13. *večkema* 'szeretet, szerelem' (*večkems* 'szeret').

Néhányuk felveheti a -či képzőt, ekkor árnyalatnyi jelentéskülönbség is keletkezhet a kétféle derivátum között (vö. 4.8.2.–4.8.8.).

2.4. A -ks képzővel szintén alkothatunk igéből képzett absztrakt főneveket. Ez gyakori nomen acti-képző a mordvinban:

- 2.4.1. *keřarks* 'öröm' (*keřardoms* 'örül'),
- 2.4.2. *mizelks* 'mosoly' (*mizeldems* 'mosolyog'),
- 2.4.3. *řisks* 'bánat, szomorúság' (*řiznems* 'bánkodik, szomorkodik'),
- 2.4.4. *seřetks* 'betegség, fájdalom' (*seředems* 'betegeskedik, fáj'),

2.4.5. *ušotks* 'kezdet' (*ušodoms* 'kezd').

2.4.6. *višks* 'szégyen' (*vižďems* 'szégyenkezik').

2.5. Hasonló a funkciója a gyakori és produktív *-vks* deverbális főnévképzőnek is:

2.5.1. *altavks* 'ígéret' (*altams* 'ígér'),

2.5.2. *il'ved'evks* 'hiba, tévedés' (*il'ved'ems* 'hibázik'),

2.5.3. *ižňavks* 'győzelem' (*ižňams* 'győz'),

2.5.4. *jomavks* 'veszteség' (*jomams* 'elveszik, elpusztul'),

2.5.5. *kolavks* 'romlás' (*kolams* 'elront'),

2.5.6. *meřevks* 'kifejezés' (*meřems* 'mond').

2.6. A ritkábban használatos *-vt* nomen acti-képzővel szintén keletkezhetnek absztrakt jelentésű főnevek:

2.6.1. *keřavt* 'vágás, vágat' (*keřams* 'vág').

2.7. A deverbális és denominális főnévképzőként igen gyakori és produktív *-ks* ritkábban határozószókból is képezhet elvont főnevet:

2.7.1. *vasolks* 'távolság, messzeség' (*vasol-* 'távol-': *vasolo* 'távol', *vasolov* 'távolra', *vasoldo* 'távolról').

Ennek *-či*-vel továbbképzett alakja is szerepelt a vizsgált anyagban (vö. 4.8.1.). A két derivátum között árnyalatnyi jelentéskülönbség figyelhető meg.

2.8. Az *-lks* képző melléknévi alapszóhoz való kapcsolódása elvont főnevet eredményezett a következő példában:

2.8.1. *kuvalks* 'hosszúság' (*kuvaka* 'hosszú').

2.9. A melléknemekhez járuló *-lma/-lmo* képzővel több elvont főnév alkotható. Ma már ez a képző nem tekinthető igazán produktívnak:

2.9.1. *ečkelma* 'vastagság, kövérség' (*ečke* 'vastag, kövér'),

2.9.2. *kuvalmo* 'hosszúság' (*kuvaka* 'hosszú'),

2.9.3. *mazilma* 'szépség' (*mazij* 'szép'),

2.9.4. *pokšolma* 'méret' (*pokš* 'nagy'),

2.9.5. *stalmo* 'súly, teher, nehézség' (*staka* 'nehéz'),

2.9.6. *tustolma* 'sűrűség' (*tusto* 'sűrű').

A mai mordvinban a *-lma/-lmo* helyett egyes szavakban a *-či* képzőt találjuk (pl. 4.4.3., 4.4.7.).

2.10. A névszói és határozószói alapszóból keletkezett elvont jelentésű főnevek nagy része -či képzővel van ellátva. Ez a legproduktívabb absztraktfőnév-képző. Önálló szóból, az erza *či* (moksa megfelelője: *ši*) 'nap (mint égitest és mint időegység)' jelentésű főnévből keletkezett. Ez adott lehetőséget arra, hogy egyes szerzők a vele alkotott főneveket összetett szavaknak tekintsék. A továbbiakban a *či* morféma különböző előfordulásait próbálom bemutatni.

3. A *či* önállóan és morféma-kapcsolatában egyaránt gyakran fordul elő.

3.1. A konkrét jelentésű 'nap (égitest)' szóból fejlődött az elvont 'nap (időegység)' jelentés. Önálló lexémaként mindkét 'nap' jelentésben szerepel a *či* például a következő közmondásokban:

- 3.1.1. Lomańes a *či* – veše t'enze a ežd'evit'. 'Az ember nem *nap*, mindenkit nem melegíthet.'
- 3.1.2. Čis a uči nužaksoń ś'amo. 'A *nap* nem várja meg, hogy a lusta felkeljen.'
- 3.1.3. Kizeń čis – t'el'eń ned'at t'ejsi. 'A nyári *nap* a téli hetet készíti.'
- 3.1.4. Tundoś šupav l'embe čise, šokśes – lamo kšise. 'A tavasz gazdag meleg *napban*, az ősz sok kenyérben.'
- 3.1.5. Erva čis veńt' mel'ga mol'i. 'A *nap* az éjszaka után következik.'
- 3.1.6. Lomańes a pango, ve čis a kasi. 'Az ember nem gomba, egy *nap alatt* nem nő meg.'
- 3.1.7. Jutaž čit'he žardojak a vel'avtit'. 'Az elmúlt *napok* sohasem térnek vissza.'

3.2. Összetett szavak előtagjaként a *či* elsődleges ('nap mint égitest') jelentésében szerepel:

- 3.2.1. čivaldo 'napfény',
- 3.2.2. čil'šema 'napkelte',
- 3.2.3. čivalgoma 'napnyugta',
- 3.2.4. čipaz 'napisten',
- 3.2.5. činžaramo 'napraforgó'.

3.3. A *či* morfémat tartalmazó lexémák csoportjainak elkülönítésében igazán az jelent nehézséget, amikor a *či* záróelemként szerepel. Ekkor a *či* lehet az összetétel utótagja vagy képzőmorféma. Mint ahogy fentebb utaltam rá, ennek megállapításában a szakirodalomban nagy a káosz.

Én a záróelemként szereplő *či*-t akkor tekintettem az összetétel utótagjának, ha megőrizte önálló lexéma-jelentését, vagyis a 'nap' jelentést. Érdekes, hogy míg az előtagként szereplő *či* mindig a konkrét 'nap (égitest)' jelentésben szerepel, utótagként a másodlagos 'nap (mint idő)' jelentésben fordul elő:

- 3.3.1. *čačomači* 'születésnap',
- 3.3.2. *ihēči* 'húsvét (tkp. nagynap)',
- 3.3.3. *keňarksēi* 'ünnep (tkp. örömnep)',
- 3.3.4. *hēd'l'ači* 'vasárnap (tkp. hétnap)',
- 3.3.5. *pokšči* 'ünnep (tkp. nagynap)',
- 3.3.6. *pražd'nikēi* 'ünnepnap',
- 3.3.7. *št'akoči* 'hétköznep',
- 3.3.8. *trudoči* 'munkanap',
- 3.3.9. *t'eči* 'ma (tkp. eznep)'.

Ha a *či* morfémat tartalmazó szó nem 'nap'-ot, hanem világosan valamilyen elvont fogalmat jelöl, akkor a *či* képzőnek tekinthető. Ez a képző jelentésében általában megfelel a magyar *-ság/-ség*-nek. A vizsgált anyagban csak két olyan példát találtam, amely mindkét csoportba besorolható:

- 3.3.10. *tonači* 'túlvilág (tkp. túlsónap? vagy tulsó volta valaminek?)' (*tona* 'amaz, túlsó'),
- 3.3.11. *jutkoči* 'szabadidő; anyagi helyzet (tkp. szabadnap? vagy szabad volta valaminek?)' (*jutko* 'köz').

3.4. A fenti alárendelő összetételeken (3.2.1.–3.3.9.) kívül a *či* mellérendelő összetételben is szerepelt:

- 3.4.1. *kudot-čit'* 'birtok, ház a hozzátartozó épületekkel'.

3.5. Azt, hogy a *-či* mint absztraktfőnév-képző a 'nap' jelentésű szóból keletkezett, talán megvilágítják a következő mondatok:

- 3.5.1. *Kuloma činze Kemal' sodiže, / Jomamo činze Kemal' sodiže.* (UPTMN 1: 230) 'Halála napját Kemálj tudta, pusztulása napját (vagy: elveszését) Kemálj megmondta.'
- 3.5.2. *Lomaňes širečise – tago ejkakšoh čise.* 'Az ember öregkorban ismét gyermekkorban (szó szerint: *gyermeknapban*) van.'
- 3.5.3. *Kodamo moľema kiš, išt'amo eřamočiš.* 'Amilyen a menés útja, olyan az élet (tkp. az élet napja).'
- 3.5.4. *Vejse t'ev t'ejat – paroči nejat.* 'Együtt dolgozol. kincset (tkp. jó napot) látsz.'
- 3.5.5. *Parš'te sokat – šupavčis tokat.* 'Jól szántasz. gazdagságba (tkp. gazdag napba) érsz.'

3.5.6. Ul'i *šumbrači* – ul'i kši. 'Van egészség (tkp. *egészséges nap*), van kenyér.'

3.5.7. Kije *maziči* a sodi, šeień cécat a eřavit'. 'Aki szépséget (tkp. *szép napot*) nem ismer, annak nem kellene virágok.'

4. A továbbiakban rátérek a -či absztraktfőnév-képzővel alkotott szavak részletesebb vizsgálatára.

4.1. A -či képző leggyakrabban melléknévi tövekhez kapcsolódik:

- 4.1.1. *anokči* 'készültség' (*anok* 'kész'),
- 4.1.2. *azaršči* 'veszettség, dühöngés, tombolás' (*azarš* 'veszett'),
- 4.1.3. *beřaňči* 'rosszaság, rossz volta valaminek' (*beřaň* 'rossz'),
- 4.1.4. *čolakči* 'butaság' (*čolak* 'alkalmatlan, buta'),
- 4.1.5. *domkači* 'mélység' (*domka* 'mély'),
- 4.1.6. *kaštanči* 'büszkeség' (*kaštan* 'büszke'),
- 4.1.7. *kemeči* 'erősség, erős volta valaminek, keménység, szilárdság' (*keme* 'erős, kemény, szilárd'),
- 4.1.8. *lavšoči* 'gyengeség' (*lavšo* 'gyenge'),
- 4.1.9. *noškači* 'tompaság, tompultság' (*noška* 'tompá'),
- 4.1.10. *nusmaňaci* 'szomorúság' (*nusmaňa* 'szomorú'),
- 4.1.11. *siřeči* 'öregség, öregkor' (*siře* 'öreg'),
- 4.1.12. *sokorči* 'vakság' (*sokor* 'vak'),
- 4.1.13. *stakači* 'nehézség' (*staka* 'nehéz'),
- 4.1.14. *šupavči* 'gazdagság' (*šupav* 'gazdag'),
- 4.1.15. *šoždaci* 'könnyebbség, könnyű volta valaminek' (*šožda* 'könnyű'),
- 4.1.16. *šumbrači* 'egészség' (*šumbra* 'egészséges'),
- 4.1.17. *vačoči* 'éhség' (*vačo* 'éhes'),
- 4.1.18. *vaďrači* 'jóság' (*vaďra* 'jó'),
- 4.1.19. *vaňksči* 'tisztaság' (*vaňks* 'tisza'),
- 4.1.20. *viškači* 'kicsiség, kicsi/kicsiny volta valaminek' (*viška* 'kis, kicsi').

Tagadó melléknév is szerepelhet -či képzővel:

4.1.21. *avankšči* 'tisztátalanság' (vö. 4.1.19.).

4.2. A -či gyakran járul -ks-, -j-, -ej és -v-, -ov-, -ev képzős melléknevekhez is:

- 4.2.1. *azarksči* 'borzalom, szörnyűség' (*azarks* 'borzalmas, szörnyű'),
- 4.2.2. *nužaksči* 'lustaság' (*nužaks* 'lusta'),
- 4.2.3. *kežejči* 'gonoszság, harag' (*kežej* 'haragos, mérges, gonosz', vö. 2.1.2.),
- 4.2.4. *pit'ňejči* 'drágaság, érték, kincs' (*pit'ňej* 'drága, értékes', vö. 2.1.6.),

- 4.2.5. *převejšči* 'okosság' (*převej* 'okos', vö. 2.1.5.),
 4.2.6. *gajťevči* 'hangosság, hangzatosság, zengzetesség' (*gajťev* 'hangos, zengzetes'),
 4.2.7. *jožovči* 'ravaszság, ügyesség, képesség, készség, tehetség' (*jožov* 'ravasz, ügyes'),
 4.2.8. *l'ezevči* 'hasznosság' (*l'ezev* 'hasznos', vö. 2.1.3.),
 4.2.9. *salovči* 'sósság' (*salov* 'sós'),
 4.2.10. *vijevči* 'erősség' (*vijev* 'erős', vö. 2.1.8.).

A -či -ň képzős melléknévhez járult az alábbi példában:

- 4.2.11. *koňšt'itucijaňči* 'alkotmányosság' (*koňšt'itucijaň* 'alkotmány-, alkotmányos').

Fosztóképzős melléknevek is alapul szolgálhatnak absztrakt főneveknek:

- 4.2.12. *jarmaktomoči* 'pénztelenség' (*jarmaktomo* 'pénztelen'),
 4.2.13. *ved'ťemeči* 'víztelenség' (*ved'ťeme* 'víztelen'),
 4.2.14. *vijťemeči* 'erőtlenség' (*vijťeme* 'erőtlen').

4.3. E képző produktivitását mutatja, hogy orosz eredetű melléknevekből is képezhet absztrakt főnevet:

- 4.3.1. *bednojči* 'szegénység' (*bednoj* 'szegény'),
 4.3.2. *bojkači* 'élénkség, fürgeség' (*bojka* 'élénk, fürge'),
 4.3.3. *čestnojči* 'becsületesség' (*čestnoj* 'becsületes'),
 4.3.4. *d'ošovači* 'olcsóság' (*d'ošova* 'olcsó'),
 4.3.5. *ħrabrojči* 'bátorság' (*ħrabroj* 'bátor'),
 4.3.6. *smelči* 'bátorság' (*smel* 'bátor'),
 4.3.7. *spraved'ľivojči* 'igazságosság' (*spraved'ľivoj* 'igazságos'),
 4.3.8. *svjatojči* 'szentség' (*svjatoj* 'szent'),
 4.3.9. *tupojči* 'tompaság' (*tupoj* 'tompá'),
 4.3.10. *ťesnači* 'szűk volta valaminek' (*ťesna* 'szűk'),
 4.3.11. *upřamči* 'makacsság, konokság' (*upřam* 'makacs, konok'),
 4.3.12. *vešolači* 'vidámság' (*vešola* 'vidám'),
 4.3.13. *žadnojči* 'mohóság' (*žadnoj* 'mohó').

4.4. Külön csoportba sorolhatók azok az elvont jelentésű főnevek, amelyeknek alapszava a fent említett főnévi/melléknévi szófajba tartozik (2.1.9.–2.1.19.):

- 4.4.1. *čopodači* 'sötétség' (2.1.9.),
 4.4.2. *čumoči* 'bűn, bűnösség' (2.1.10.),
 4.4.3. *ečkeči* 'vastagság, kövérség' (2.1.11.),

- 4.4.4. *jorokči* 'ügyesség, képesség, készség, tehetség' (2.1.12.),
- 4.4.5. *lambamoči* 'édesség, édes volta valaminek' (2.1.13.),
- 4.4.6. *maņejči* 'derű' (2.1.14.),
- 4.4.7. *maziči*, *mazijči* 'szépség' (2.1.15.),
- 4.4.8. *paroči* 'jószág, jószág, érték, kincs, gazdagság' (2.1.16.),
- 4.4.9. *seľmeči* 'csend, nyugalom, szelidség' (2.1.17.),
- 4.4.10. *valdoči* 'világosság' (2.1.18.),
- 4.4.11. *viďeči* 'becsület, becsületesség, egyenesség, igazság, igazságosság' (2.1.19.).

Tagadó alak is felvehet -či képzőt:

- 4.4.12. *amazijči* 'rút, rútság, csúnya, csúnyság' (vö. 4.4.7.).

4.5. Ilyen főnévi/melléknévi szófajú alapszó orosz eredetű is lehet:

- 4.5.1. *tošnači* 'bánat, szomorúság' (*tošna* 'bánat, szomorúság; bánatos, szomorú').

4.6. A tisztán főnévi alapszóból való képzés ritkább:

- 4.6.1. *ejkakšči* 'gyermekkor, gyermek volta valakinek' (*ejkakš* 'gyermek'),
- 4.6.2. *kožači* 'gazdagság' (*koža* 'gazdag (ember)'),
- 4.6.3. *odžorači* 'legény volta valakinek' (*od čora* 'legény, fiatalember'),
- 4.6.4. *ojači* 'barátság' (*oja* 'barát'),
- 4.6.5. *vedunči* 'boszorkányság, varázslat' (*vedun* 'boszorkány').

4.7. A főnévi *tő* után a -či képző előtt gyakran megjelenik egy inetimologikus *ks* elem. A *ks* valószínűleg a translativus-ragból származik. Ez a típus a mordvin absztrakt főnevek körében elég frekvenciát:

- 4.7.1. *avaksči* 'anyaság' (*ava* 'anya'),
- 4.7.2. *iňazorkšči* 'cárság, cári rang' (*iňazor* 'cár'),
- 4.7.3. *jalgaksči* 'barátság' (*jalga* 'barát, társ'),
- 4.7.4. *ojaksči* 'barátság' (*oja* 'barát', vö. 4.6.4.),
- 4.7.5. *pazoksči* 'istenség' (*paz* 'isten'),
- 4.7.6. *ťejťerksči* 'lányság' (*ťejťer* 'lány'),
- 4.7.7. *urěksči* 'rabság; házasság (= „férjezettség")' (*urě* 'rab').

Ugyanez az inetimologikus elem melléknévi és számnévi tövek után is szerepelhet:

- 4.7.8. *otksči* 'fiatalság' (*od* 'új, fiatal'),
- 4.7.9. *vejkeksči* 'egység, homogenitás' (*vejke* 'egy'),
- 4.7.10. *lamoksči* 'sokaság, tömeg' (*lamo* 'sok').

Többes jellel elátott számnévi alapszóból keletkezett a következő *ks* + *-či* képzős főnév:

- 4.7.11. *vejketksči* 'egyenlőség, egyezés' (*vejket* 'egyek, egyenlőek, egyformák', vö. 4.7.9.).

4.8. Képzős főnevekhez is járulhat a *-či* képző:

- 4.8.1. *vasolksči* 'távolság, táv, távoliség' (2.7.1.).

Ebben a típusban a *-či* leggyakrabban *-mo/-ma* képzős deverbális főnévből alkot absztrakt főnevet. A deverbális főnév már maga is elvont jelentésű, ezért a *-či* képző legfeljebb árnyalatnyi jelentésmódosulást idéz elő:

- 4.8.2. *eramoči* 'élet, vagyon, életmód, valóság' (2.3.1.),
 4.8.3. *ižnamoči* 'győzelem' (2.3.2.),
 4.8.4. *jomamoči* 'elveszés, pusztulás' (2.3.4.),
 4.8.5. *peľemači* 'félelem' (2.3.9.),
 4.8.6. *sodamoči* 'tudás (mint képesség)' (2.3.10.),
 4.8.7. *vanstomači* 'óvatosság, elővigyázatosság, takarékoság' (2.3.12.),
 4.8.8. *večkemači* 'szeretet, szerelem' (2.3.13.).

Az ilyen főnevek tagadó alakja is szerepelhet *-či* képzővel:

- 4.8.9. *apel'emači* 'bátorság' (vö. 4.8.5.).

4.9. Orosz eredetű főnév is lehet az ilyen képzések alapja:

- 4.9.1. *durakči* 'hülyeség' (*durak* 'hülye (ember)'),
 4.9.2. *gerojči* 'hősiesség' (*geroj* 'hős (ember)'),
 4.9.3. *nužači* 'szegénység, nincstelenség, szükség' (*nuža* 'szegénység, nincstelenség, szükség'),
 4.9.4. *ol'ači* 'szabadság' (*ol'a* 'szabadság'),
 4.9.5. *uradči* 'rend' (*urad* 'rend').

4.10. Ritkábban melléknévi igenevek is továbbképezhetők. Folyamatos szenvedő melléknévi igenéből lett absztrakt főnév az alábbi példákban:

- 4.10.1. *eraviksči* 'szükségesség, fontosság' (*eraviks* 'kellő, szükséges, fontos'),
 4.10.2. *malaviksči* 'közelség' (*malaviks* 'közele'),
 4.10.3. *ul'iksči* 'lehetőség' (*ul'iks* 'lehető').

Folyamatos cselekvő melléknévi igenéből való képzésre csak egy példa akadt:

- 4.10.4. *ul'iči* 'bőség, jólét' (*ul'i* 'levő').

4.11. Határozószó (módosítószó) is lehet -či képzővel ellátva:

4.11.1. *alkuksči* 'igazság, valóság' (*alkuks* 'tényleg, valóban'),

4.11.2. *arásči* 'nincstelenség, szükség, szegénység, hiányosság' (*aras* 'nem; nincs').

4.12. Orosz eredetű határozószó az alapszó az alábbi főnévben:

4.12.1. *udalavči* 'távolodás' (*udalav* 'távolra').

4.13. Vannak olyan -či képzős derivátumok, amelyek melléknévi és határozószói szófajban egyaránt fellépő tövekből keletkeztek:

4.13.1. *salavači* 'titok, titkosság' (*salava* 'titkos; titokban'),

4.13.2. *talajči* 'késői volta valaminek' (*talaj* 'késő, késői; későn, régen').

4.14. Igető csak egyetlen esetben szolgált az effajta képzések alapjául, ekkor is archaikus, a mai nyelvben nem használatos igeről van szó:

4.14.1. *čartči* 'figyelmesség, gondosság' (*čartams* 'értesít, tudomására hoz, hírül ad, közöl').

5. Összefoglalásul a következőket állatpíthatjuk meg:

5.1. A mordvinban elvont jelentésű főneveket – más kifejezésmódok mellett – a -či képzővel alkothatunk.

5.2. Ez a képző a 'nap' jelentésű szóból keletkezett.

5.3. A -či képzővel való szóalkotás a mordvinban igen produktív. Ezt mutatja az is, hogy a -či sok orosz eredetű szóhoz hozzájárul.

5.4. Szinte bármelyik szófajba tartozó fő lehet e képzés alapszava.

5.5. A mordvinban képzetlen főnevek is lehetnek absztrakt jelentésűek.

5.6. Absztrakt főnevek képzésére más képzők is szolgálnak. Ilyen a -*mo/-ma*, a -*ks*, a -*vks* és a -*vt* deverbális, valamint a -*ks*, az -*lks* és a -*lma/-lmo* denominális főnévképzők.

5.7. A *či* morféma szóösszetételekben is szerepelhet. Ilyenkor általában megőrzi eredeti, 'nap' jelentését.

IRODALOM

Bibin, M. T. 1964: Govory naskafitymskoj mordvy, *Učenye zapiski* 43, Saransk, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo, 19–159.

- Cygankin, Dmitrij V. 1961: Šugorovskij dialekt ėrzza-mordovskogo jazyka, in *Očerki mordovskih dialektov 1*, Saransk, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo, 294–395.
- Cygankin, Dmitrij V. szerk. 1972: *Leksikologija sovremennyh mordovskih jazykov*, Saransk, Mordovskij gosudarstvennyj pedagogičeskij insitut.
- Cygankin, Dmitrij V. 1975: Istoričeskie izmenenija v morfečnoj strukture mordovskogo slova, *Voprosy jazykoznanija 2/1*, Saransk, Mordovskij gosudarstvennyj universitet, 3–23.
- Cygankin, Dmitrij V. 1976: Suffiksál'noe slovoobrazovanie imen suščestvitel'nyh v dialektah ėrzzjanskogo jazyka, *Fenno-ugristica 3*, 86–106.
- Cygankin, Dmitrij V. szerk. 1980: *Grammatika mordovskih jazykov. Fonetika, grafika, orfografija, morfologija*, Saransk, Mordovskij gosudarstvennyj universitet.
- Cygankin, Dmitrij V. 1981: *Slovoobrazovanie v mordovskih jazykah*, Saransk, Mordovskij gosudarstvennyj universitet.
- Cygankin, Dmitrij V. szerk. 1983: *Leksikologija sovremennyh mordovskih jazykov*, Saransk, Mordovskij gosudarstvennyj universitet.
- Cygankin, Dmitrij V. – Pristavkin N. K. 1977: *Ėrzzań kel'. Grammatika dy stilistika*, Saransk, Mordovskoj knižnoj izdatel'stvas'.
- Davydov, N. M. 1963: Bol'se-ignatovskij dialekt ėrzza-mordovskogo jazyka, in *Očerki mordovskih dialektov 2*, Saransk, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo, 118–233.
- Devaev, S. Z. 1963: Sredne-vadskij dialekt mokša-mordovskogo jazyka, in *Očerki mordovskih dialektov 2*, Saransk, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo, 261–432.
- Evsev"ev, Makar E. 1963: *Osnovy mordovskoj grammatiki*, Saransk, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo.
- ĖRV = *Ėrzzań-ruzoń valks*, Moskva, Russkij Jazyk, Digora, 1993.
- Kelin, Mihail A. 1967: Složnye suščestvitel'nye podčinitel'nogo tipa v mordovskih jazykah, *Voprosy mordovskogo jazykoznanija*, Saransk, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo, 39–72.
- Koljadenkov, M. N. – Zavodova, R. A. szerk. 1962: *Grammatika mordovskih (mokšan-skogo i ėrzzjanskogo) jazykov 1: Fonetika i morfologija*, Saransk, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Lazar, Oskar 1975: *The Formation of Abstract Nouns in the Uralic Languages*, Uppsala, Almqvist Wiksell International.
- Mikola Tibor 1994: *Absztrakt főnevek képzése a magyarban és a rokon nyelvekben*, kézirat, 1–7, Szeged.
- MPP = Samorodov, K. T. 1968: *Mordovskie poslovice i prislov'ja*, Saransk, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo.
- MV 3 = Paasonen, Heikki – Ravila, Paavo 1941: *Mordwinische Volksdichtung 3 = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 84*, Helsinki.

- Narvatkin, Nikolaj S. – Nazarov, Mihail A. 1969: *Ėrzjaň kel'ėň grammatika. Vasence pel'ks. Fonetika dy morfologija*, Saransk, Mordovskoj knižnoj izdatel'stvas'.
- Nazarov, Mihail A. – Narvatkin, Nikolaj S. – Ob"edkin, V. D. 1972: *Ėrzjaň kel'ėň grammatika. Vasence pel'ks. Leksika, fonetika dy morfologija*, Saransk, Mordovskoj knižnoj izdatel'stvas'.
- Ob"edkin, V. D. 1963: Govor sela Davydovo byvšego Kočkurovskogo rajona Mordovskoj ASSR, in *Očerki mordovskih dialektov* 2, Saransk, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo, 37–98.
- PMV = Paasonen, Heikki 1894: *Proben der mordwinischen Volkslitteratur = Journal de la Société Finno-Ougrienne* 12, Helsinki.
- Serebrennikov, Boris A. 1967: *Istoričeskaja morfologija mordovskih jazykov*, Moskva, Nauka.
- Sjatko* 1978/1. Saransk.
- UPTMN 1 = *Ustno-poėtičeskoe tvorčestvo mordovskogo naroda 1: Ėpičeskie i liro-ėpičeskie pesni*, Saransk 1963, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo.
- UPTMN 3/2 = *Ustno-poėtičeskoe tvorčestvo mordovskogo naroda 3/2: Ėrzjanskije skazki*, Saransk 1967, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo.
- UPTMN 4/2 = *Ustno-poėtičeskoe tvorčestvo mordovskogo naroda 4/2: Poslovicy, prislov'ja i pogovorki*. Saransk 1967, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo.

DIE ABSTRAKTEN SUBSTANTIVE DES ERZA- MORDWINISCHEN MIT DEM BILDUNGSSUFFIX *-čī*

EDIT MÉSZÁROS

Das Ziel der vorliegenden Arbeit ist eine – im Vergleich zu früheren Abhandlungen – mehr detaillierte Untersuchung der mit dem Morphem *-čī* gebildeten erzamordwinischen Wörter sowie die Klärung der Art der Wortbildung (Wortbildung oder Zusammensetzung?). Dabei habe ich auch die häufigsten Ausdrucksweisen überblickt, bei denen im Mordwinischen Substantive mit abstrakter Bedeutung entstehen können. Das Korpus der Untersuchung bildeten zahlreiche Daten aus verschiedenen Texten.

Im Mordwinischen können abstrakte Substantive – neben anderen Ausdrucksmöglichkeiten – mit dem Suffix *-čī* gebildet werden. Dieses Suffix hat sich aus einem Wort mit der Bedeutung „Tag“ entwickelt. Die Wortbildung mit dem Suffix *-čī* ist im Mordwinischen äusserst häufig. Dies wird auch dadurch bestätigt, dass *-čī* auch vielen Wörtern russischen Ursprungs angefügt werden kann. Als Grundwort einer solchen Bildung kann die Wurzel von Wörtern beinahe aller Wortarten dienen. Im Mordwinischen können auch unabgeleitete Substantive eine abstrakte Bedeutung tragen. Zur Bildung abstrakter Substantive können auch andere Suffixe dienen. Solche sind die deverbale Suffixe *-mo/-ma*, *-ks*, *-vks* und *-vt* sowie die denominalen Suffixe *-ks*, *-lks* und *-lma/-lmo*.

Das Morphem *čī* kann auch in Wortzusammensetzungen auftreten. In solchen Fällen behält das Suffix im allgemeinen die Bedeutung „Tag“ bei.

AZ URÁLI VOKALIZMUS KÉRDÉSEI

MIKOLA TIBOR

1. Az összszamojédra – a továbbiakban PS (protoszamojéd) – Janhunen szerint (1977: 9) 10 teljes és egy redukált magánhangzót lehet rekonstruálni az alábbiak szerint:

u	i	ü	i
o	e	ö	e
â			ä
	â		

Német nyelvű szamojéd nyelvtörténeti áttekintésben (Mikola 1988: 219) Janhunen rekonstrukcióját annyiban módosítottam, hogy a PS redukált magánhangzót *â* helyett *ö*-val jelöltem. A módosításomnak két oka volt:

1. Janhunen szerint az *â* legfontosabb forrása PU *u* (Janhunen 1981: 223–),
2. az enyecben a PS redukálnak gyakran *ö* folytatása van (Mikola 1988: 225).

Ezt a két körülményt úgy értelmeztem, hogy a fölteendő *u* > *ü* > *ö* > *â* fejlődés utolsó előtti stádiuma (*ö*) az enyecben megőrződött. Ez egyszerűbb magyarázatnak tűnt, mint az, hogy az enyecet tekintve *ö* > *â* > *ö* változással számoljunk. Utóbb azonban kétségek merültek fel bennem azzal kapcsolatban, hogy a szamojéd redukált magánhangzó másodlagos-e.

A PFU *u* és a PS *â* viszonyával magam is foglalkoztam (Mikola 1987). Ebből idézek néhány megállapítást (330–) „Die Fortsetzung des PS *â* im Nenzischen ist ein kurzes – nach Janhunen reduziertes – *a*. Früher, im Jahre 1968 habe ich schon darauf hingewiesen (Mikola 1969, 248–251), daß dem nenzischen kurzen *ä* [*<* PS *â*] in den finnisch-ugrischen Sprachen meist *u* entspricht. Neulich hat Janhunen eine längere Arbeit über den Wortschatz der uralischen Grundsprache veröffentlicht. ... [Janhunen 1981]. Aus den zur Verfügung stehenden etymologischen Material zieht auch er die Folgerung, daß die häufigste finnisch-ugrische Entsprechung des PS *â* PFU *u* ist...

Was das Verhältnis von PS *â* zu PU *u* anbelangt, ist es nicht selbstverständlich, daß nur *u* die ursprünglichere Lautform repräsentieren kann. H. Katz ist der Meinung – das ist eine mündliche Mitteilung von ihm – daß nicht das *u*, sondern der reduzierte Vokal älter ist. Er hat mich darauf aufmerksam gemacht, daß das *â* meist neben labia-

len (*m*, *p*) oder solchen Konsonanten (z.B. *k*) auftritt, die eine labialisierende Wirkung ausüben. Daher liegt die Annahme nahe, daß *ä* labialisiert wurde: *ä* > *ö* > *ü* > *u*.”

Legutóbb Helimskij szolt hozzá a PS redukált vokális kérdéséhez (Helimskij 1993). Abból indul ki, hogy a nganaszan magánhangzó-illeszkedés szabályai alapján sok esetben megállapítható az első szótagi vokális eredeti veláris, ill. palatális volta. A mai ngan. *i* pl. *i*, *j* és *ü* előzményre megy vissza. A toldalékokban jelentkező magánhangzó minősége attól függ, hogy az első szótagban *i*, *ü* vagy *j* állt-e:

PS **mi-* ‘odaad’: *mišiaðy* Prät. Sg3. obj.

PS **pi-* ‘megfő’: *hišiað* Prät. Sg3. subj.

PS **jür* ‘zsír’: *d’irti* PxSg3.

PS **küntä*¹ ‘kőd’: *kintäðy* PxSg3.

PS **mijtä* ‘máj’: *mitäðu* PxSg3.

PS **jintä* ‘ij’: *d’intäðu* PxSg3.

Ugyanez a kettősség mutatkozik PS *ä* esetében is:

PS **mānā* ‘tojás’: *mānuðu* PxSg3.

PS **pān-* ‘fon’: *honu”atu* Präs. Sg3. obj.

PS **sājmā* ‘szem’: *šejmijðy* PxSg3.

PS **tā-* mutató névmás töve: *tānj* ‘ott’.

Mindebből Helimskij megalapozottan következtet arra, hogy a nganaszan alapján két PS redukáltat kell föltételezni, egy velárisat: *ä* és egy palatálisat: *ä̃*. Egy nyelv alapján csak óvatosan szabad messzemenő következtetéseket levonni, de Helimskij következtetése megalapozottnak tűnik, s egyébként az egyetlen PS redukáltat is a nganaszan alapján rekonstruálta Janhunén. Janhunén a nyenyec-enyec alapnyelv mélyparadigmájában is számolt palatális redukálttal, azonban külön nyelvi fejlődés eredményének tartotta, amely „talán sohasem volt konkrétan realizálódó (felszíni) fonéma” (Janhunén 1975–76: 169–170). A finnugor nyelvek példaanyaga is alátámasztja a kettősséget. PS *ä* esetében a finnugor nyelvekben palatális vokális áll, többnyire *i*, pl. PS **sājmā* ~ PFU *šilmä*, PS *tā* ~ PFU *tä*-, *te*-, *ti*. Janhunén csak szótagvégi *i* előtt gondol PU *i* > PS *ä* fejlődésre, de Helimskij példái azt valószínűsítik, hogy ezzel a megfelelővel szélesebb körben kell számolni.

Mindezek alapján a PS-ra két redukáltat tételezünk fel: *ä* és *ä̃*.

Főntebb már utaltam rá, hogy Janhunén PU *u* > PS *ä̃*, illetve néhány szóban PU *i* > PS *ä* fejlődést tételez fel. Azt is megemlítettem, hogy Katz valószínűbbnek tartja a redukált eredetibb voltát. A PS *ä̃* kimutatása kapcsán Helimskij (i. h.) foglalkozik a finnugor nyelvi megfelelésekkel is. Megállapítja, hogy a PU *i* > PS *ä̃* fejlődés nemcsak

¹Janhunén a PS adatokban mindig *ä̃*-t, a nganaszan szavakban *ä*-t ír. Helimskij PS rekonstrukcióiban *ä̃* (palatális) és *ä* (veláris) jelölést használ.

szótagvégi *l* előtt ment végbe, mint Janhunen és Sammallahti gondolja (Janhunen 1981: 247, Sammallahti 1988: 484), hanem más helyzetekben is. Több – részben új – etimológiára hivatkozik, például:

PU **itā*- ‘megjelenik’ ~ PS **ätä*- ‘láthatóvá válni, látható lenni;

PU **ipse* ‘szag’ ~ PS **äpta* ua.

Helmszkij etimológiáira később részletesebben kitérek. Vizsgáljuk meg most azt a kérdést, hogy a PU *u*, *i* > PFU *u*, *i*, PS *ä*, *ä* vagy a PU *a*² > PFU *u*, *i*, PS *ä*, *ä* fejlődés tűnik-e valószínűbbnek!

Egy korábbi írásomban (Mikola 1987) a redukált magánhangzó eredetibb volta mellett érveltem. Mivel az esetek túlnyomó többségében az *u* > *ä* változásról volt szó, érvelésem főleg arra irányult. Ha Helmszkij nyomán *i* > *ä* változással is számolnunk kell, az *u* > *ä* kapcsán elmondottak, mutatis mutandis, az *i* > *ä* viszonyra is vonatkoznak. Így érveltem a Janhunen által föltett redukálódás ellen (i. m. 332): „Wenn *u* in einer Sprache reduziert wird, wird die so entstandene leere Stelle des engen, labialen Velarvokals durch Engerwerden der halboffenen und offenen Vokale ausgefüllt, wofür wir in mehreren Sprachen Beispiele finden, so z. B. im Tscheremissischen, Tschuwaschischen, eventuell auch im Mordwinischen. Im Samojedischen ist aber kein solches Engerwerden zu beobachten. Janhunen schreibt zwar, dass auch PS *u* auf PU *u* zurückgeht und setzt somit eine Spaltung des PU *u* in *u* und *a* im PS voraus. Die Stelle des *u* wäre also nie leer gewesen. Ich halte aber diese Annahme für unwahrscheinlich. Auch die Frequenz der Vokale im PS spricht gegen diese Hypothese. Ich habe die Frequenz der fürs PS rekonstruierten Vokale berechnet. Ich habe nur die erste Silbe der sicheren Etymologien berücksichtigt. Als Quelle diente natürlich das Buch von Janhunen „Samojedischer Wortschatz“.

Die Frequenz der einzelnen PS Vokale ist die folgende: *ä* 112, *ä* 92, *e* 89, *i* 67, *ä* 63, *u* 54, *o* 37, *ę* 34, *i* 27, *ü* 23, *ö* 1. Das *ä* war also der weitaus häufigste Vokal des PS und konnte meiner Meinung nach nicht durch Spaltung aus PU *u* entstehen. Ich weiss nicht, ob es Sprachen gibt, in denen *u* viel häufiger ist als andere Vokale.” Veenker végzett vizsgálatokat a fonémák gyakoriságával kapcsolatban. A votjában a magánhangzók előfordulásának arányai a következők: *i* 24,75, *o* 19,34, *e* 15,43, *i* 15,03, *a* 12,02, *u* 11,82, *ę* 1,60. (Veenker 1981). A magyarban az első szótagi magánhangzók között az *u* 1,01%-kal van képviselve, a finnben 6,20 %-kal (Veenker 1982). A továbbiakban az első szótagi vokálisokról közöljük az adatokat. Először lássuk a votják adatokat: *o* 24,95, *u* 22,41, *i* 18,82, *i* 12,26, *a* 12,26, *e* 5,92, *ę* 3,38 (Veenker 1981b: 208). A komi-permják adatok a következők: *u* 13,50, *o* 19,83, *a* 12,45, *ę* 8.65

²A PU-ra föltehető redukáltnál nem szükséges *ä* vagy *ä* jellel veláris vagy palatális jellegre utalni. A PU *a* hangrendi szempontból semleges lehetett.

stb. (Veenker 1979a: 23). Az északi-vogulban ezt találjuk: *u* 9,36, *a* 25,14, *o* 19,08, *i* 6,61, *j* 0,73 stb. (Veenker 1979b, 319). Az osztjákban (középső obi nyj.) ez a rövid vokálisok gyakorisági sorrendje az első szótagban: *ő*: 18,61, *i*: 17,15, *ā*: 14,05, *ū*: 9,85 (Veenker 1981c: 91). A cseremisiz adatok sem mutatnak az *u* rendkívüli gyakoriságára: *u* 17,21, *o* 21,11, *ā* 18,03, *a* 14,34, *i* 7,79 stb. (mezei cseremisiz), illetve *u* 5,85, *a* 29,44, *ā* 7,10, *a* 16,91, *i* 6,68 stb. (hegyi cseremisiz) (Veenker 1980: 114, 119). Lássuk a mordvin arányokat: *u* 10,80, *i* 17,06, *o* 17,93, *e* 18,36, *a* 1,94, *ā* 8,21, *a* 25,70 (moksza), *u* 12,00, *i* 23,33, *o* 16,00, *e* 21,78, *a* 26,89 (erza) (Veenker 1981, 45,56). Végezetül a zürjén adatokat közlöm: *u* 17,77, *i* 12,21, *j* 11,99, *o* 17,99, *e* 16,70, *e* 8,35, *a* 14,99 (Veenker 1978–79: 443). Megemlítem még Hajdú statisztikáját, amelyet egy 1000 hangból álló nyenyec korpusz alapján készített (Hajdú 1968: 26–27). A korpuszban 420 magánhangzó fordult elő a következő megoszlásban: *a* 143, *ā* 88, *e* 55, *i* 39, *i* 31, *u* 14, *ū* 22, *o* 15.

A statisztikák megerősítik korábbi gyanúmat, hogy nemigen létezik olyan nyelv, amelyben az *u* gyakorisága messze meghaladja a többi magánhangzóét. A zürjénben és a votjákban ugyan az *u* a 2. helyen áll kevéssel lemaradva az *o* mögött, a PS-ban azonban az *u* és a belőle kihasadt *ā* együttes gyakorisága közel kétszerese lenne a sorrendben következő vokálisok frekvenciájának. Rendkívül gyakori a hegyi cseremisiz palatális redukált *a*, az azonban palatális magánhangzókból keletkezett (*i*, *e*, *ū*). Ezért továbbra is igen kétségesnek érzem azt a föltevést, hogy a PU *u* a PS-ban kettéhasadt volna.

Itt jegyzem meg, hogy bár Janhunen legutóbbi idevágó munkájában (Janhunen 1981) a szamojéd *ā*-t tekinti másodlagosnak, a fordított magyarázatot is lehetségesnek tartotta. Idézek 1982-ben (!) megjelent írásából: „In Proto-Samoyed, a reduced vowel **ā* was a distinctive unit of the vowel paradigm, and it is possible that it should be derived from an independent PU phoneme. The problem is complicated, however, by the fact that some of the occurrences of the Proto-Samoyed reduced vowel seem to be explainable in terms of combinatory phenomena.” (Janhunen 1982: 25).

Ha számba vesszük a PU-ra feltételezett *a* folytatásait a finnugor és a szamojéd nyelvekben, s az uráli nyelvekből kirajzolódó képet összehasonlítjuk az indoeurópai nyelvek redukált vokálisának a fejlődésével, messzemenő egyezéseket figyelhetünk meg a PU és a PIE *a* sorsában. A PIE *a* a nyelvek többségében *a*, a szanszkritban *i* magánhangzót eredményezett, pl. latin *pater*, görög *πατήρ*, szanszkrit *pitar-* stb. Föltevéssünk értelmében a PU *a* a szamojéd nyelvekben – a nganaszán és az enyec kivételével – *a*-vá alakult, a finnugor nyelvekben pedig *u*-vá, ill. *i*-vé változott, pl. PU *māna* ‘tojás’: fi. *muna*, lp. N. *mānne*, mord. E *mona*, cser. KH *mānā*, osztj. V. *mon* ‘penis’, vog. T *man* ‘Hode’, magyar Nyj. *mony*, ngan. *mānu*, eny. *mona*, szelk. Ty. *man* ‘penis’, kam. *muni*, koib. *муны* (MSzFgrEl. s.v. *mony*, Janhunen 1977, s.v. *mānā*); PU *āptā* ‘szag’: lp. N *hāk’set* ‘szagol’, mord. *opās*, cser. KH *ūpš*, zürj. *is*, osztj.

V *ēwəl*, vog. TJ *et*, magyar *íz*, ngan. *ŋəbta*, nye. *ŋəbt*, eny. *óbto*, szelk. Pr. *apti*, kam. *pu'btu* (MSZFgrEl. s. v. *íz*, Janhunen 1977, s. v. *ŋəptā*, Helimskij 1993: 130). A PU *a* fejlődésére visszatérek még a második szótag vokalizmusa kapcsán.

2. A Janhunen által rekonstruált PS vokalizmushoz még a következőket jegyzem meg. A PS *o*, *u*, *e*, *i* feltételezése, úgy gondolom, nem igényel különösebb indoklást. Ezek a hangok a világ legtöbb nyelvében megvannak, valamennyi szamojéd nyelv ma is ismeri őket, kétségtelen, hogy megvoltak a PS-ban is. Két nyílt magánhangzóval lehet számolni. Janhunen a maximális disztinkció elve alapján a korábban szokásos *a/ā* oppozíció helyett *ā/ā* párt tételez fel, s az elvi megfontolás mellett hivatkozik a nganaszan nyelv vallomására is (Janhunen 1975–76: 169). A kamasz-kojbál is eredeti labiális vokálisra enged következtetni (Mikola 1988: 220; Sammallahti 1988: 455).

Az *ū* és az *ō* a nyenyec valamint a déli-szamojéd képviselők alapján egyértelműen posztulálható a PS-ra. A nyenyec nyelv történetének egy korábbi szakaszában *Cš > Cʰ* változást kell feltételezni (Mikola 1969), mivel a nyenyec *pu-*, *t'u-*, *t'o-* stb. kezdetű szavak szókezdő konzonánsának lágyítottsága nyilvánvalóan szekundér, a rákövetkező eredetileg palatális vokális hatására alakult ki. Lehtisalo PS *u* és *q* hangokkal számolt, s arra is rámutatott, hogy a déli szamojéd nyelvek megőrizték a magánhangzók palatális és labiális jellegét (Lehtisalo 1927: 84, 107). Janhunen előbb az ős-északiszamojédra, majd a PS-re rekonstruálta az *ū* és *ō* fonémákat (Janhunen 1975–76, 168–169, ill. 1977). A PS *ū* nem vezethető vissza a PU-ra (Janhunen 1981: 247, Sammallahti 1988: 484).

Még a PS *i* és *ɛ* fonémákhoz fűzök rövid megjegyzést. Már Lehtisalo föltételezett összamojéd *i* és *ɛ* vokálisokat (Lehtisalo 1927: 79–80). Janhunen megerősítette Lehtisalo nézetét (Janhunen 1975–76: 171; 1981: 247). Janhunen és Sammallahti szerint az *i* föltételezése a PU-re is indokolt, de a PS *i* nem egyenes folytatója a PU *i*-nek (Janhunen 1981: 246–247, Sammallahti 1988: 484–485). A PU *i* a PS-ban több hangtani helyzetben is nyíltabbá vált, *ɛ*-t eredményezett (u.o.).

3. Az első szótag vokalizmusával kapcsolatban fölmerül még az a kérdés, hogy az eddigiekben tárgyalt 10 teljes és 1 redukált vokális mellett föl lehet-e tételezni hosszú magánhangzókat és/vagy diftongusokat is a PS-ra. Lehtisalo úgy látta, hogy az összamojédban megvolt a kvantitás-korreláció (i. m.). Három kvantitást is megkülönböztet: rövid, félhosszú (˘) és hosszú (ˉ), amelyek között gyakori váltakozás mutatkozik. Etimológiáiból, anyagának csoportosításából nem rajzolódik ki rendszer, maga is látja, hogy további adatokra, kutatásokra van még szükség. Lehtisalo *i*-s diftongusokat is föltesz az összamojédra.

Sammallahti (1975: 101–) és Janhunen (i. m.) nem számolnak ős-északiszamojéd hosszú magánhangzókkal. A diftongusokról Janhunen külön szól (1975–76: 172–174), s számos *j* utótagú és egy-két *w* utótagú kettőshangzót tart rekonstruálhatónak.

Megállapítja, hogy „A diftongusok rekonstruálásában a példaanyag csekélyisége mellett a gyakori neutralizációk is okoznak nehézségeket.” A nganaszan hangtörténet tárgyalása során utal arra, hogy „Néhány esetben, a legkövetkezetesebben eredeti egy-szótagú szavakban azonban egyszerű magánhangzónak (általában **o*, **ō*, **ā*) is lehet diftongus folytatója, pl. C *tū*, *tūa* ‘Flügel’, M *tūā* < **toj* (> nye. *to*); C *~oa* ‘Thür’, T *ŋua*, M *ŋoa* < **ŋō* (> nye. *ŋo*). E jelenség csak a szinkrón viszonyok teljesebb értékelése alapján magyarázható meg.” (i. m. 178).

Janhunén később másképp értelmezte a nganaszan adatok nyelvtörténeti hátterét: a diftongust tekintette eredetibbnek, s a nganaszan alapján egy sor *ā* utótagú PS kettőshangzót tételezett fel (Janhunén 1977; 1981: 240–). Sammallahti csatlakozott Janhunén nézetéhez (1988: 496).

Janhunén etimológiai szótárának (1977) rekonstrukciói azt mutatják, hogy leggyakrabban az *iā*, *uā*, *āā* diftongus fordult elő, de esetenként más kettőshangzókra is akad példa: *oā*, *eā*, *ēā*, *ōā*, *ūā*. Nem találunk *jā*-t tartalmazó rekonstrukciót, feltűnőbb azonban, hogy az *ā* palatális párja, az *ä* sem alkot kapcsolatot az *ā*-vel.

A PS *ā* utótagú diftongusok második elemét Janhunén egy közelebből meg nem határozható (veláris?) mássalhangzóból (?) eredezteti, amelyet *x*-szel jelöl (Janhunén 1981: 22–). Sammallahti elfogadja Janhunén feltételezését, és röviden így mérlegeli a lehetőségeket: „The phonetic nature of /*x*/ is unclear. On the basis of Ob-Ugric evidence, it is possible that /*x*/ in fact represents two different sounds, a laryngeal (? *ʰ*/, ? *ʳ*/) yielding a long vowel in Proto-Ob-Ugric, and a velar /*g*/ or /*g*/ giving the spirant /*g*/. It is also possible that /*x*/ is merely syllable boundary reconstructed in cases which originally had two successive heterosyllabic vowels: the phonotactic peculiarities of /*x*/ call for a thorough examination.” (Sammallahti 1988: 482.)

A Janhunén által bevezetett /*x*/ problematikáját még sokszor fogják elemezni. Dolgozatom kereteit azonban ez a téma meghaladja.

A *-j* és *-w* utótagú diftongusokkal kapcsolatban meg kell említeni, hogy Janhunén már északi-szamojéd hangtörténetében is többnyire idézőjelben szól a kettőshangzókról: „diftongusok”, később viszont a *j*-t és a *w*-t is a mássalhangzók között tárgyalja (1975–76: 172–174; 1981: 33).

A PS vokalizmusról eddig elmondottakat úgy összegezzük, hogy az első szótagban a következő vokálisok fordultak elő: 10 teljes és 1 redukált magánhangzó, valamint számos *ā* utótagú diftongus.

4. A második szótag vokalizmusa általános felfogás szerint sokkal szegényebb volt, mint az első szótagé. A szakirodalomban sokáig az a nézet uralkodott, hogy a második szótagban csak 3 vokális, az *a*, az *ā* és az *e* fordult elő. (Itkonen 1962, 197; Hajdú 1966, 51; Hajdú 1988, 123; Rédei 1986, 223). Collinder négy magánhangzóval számolt a 2. szótagban: *a*, *ā*, *e*, és *ō* (= *e*) (Collinder 1960: 187), de *ō* a első szótagban

δ (φ) és γ (η) meglétét is föltételezte (i. m. 159–, 165–). Wickman mutatott rá, hogy Collinder nézete alapján a 2. szótagban tkp. csak két magánhangzó-fonéma jelentkezett volna, hiszen a második szótag négy magánhangzója két fonéma realizációjának értékelendő, mivel az $a \sim \bar{a}$, ill. $e \sim \bar{e}$ allofónok jelentkezését a magánhangzó-harmónia automatikusan szabályozta volna (Wickman 1962: 673–674, Hajdú 1988: 123).

Janhunen és a nyomában Sammallahti lényegében olyan 2. szótagi vokalizmust rekonstruál a PU-ra, amilyen Wickman főntebb ismertetett írása szerint Collinder nézetéből következik. Úgy vélik, hogy a 2. szótagban \bar{a}/\bar{a} , ill. \bar{i}/\bar{i} párokkal lehet számolni, s hogy a magánhangzó-harmóniától függött a veláris, ill. a palatális allofón jelentkezése (Janhunen 1981, 246–, Sammallahti 1988, 481). Szerintük a PS-ban az \bar{i} és az \bar{i} hangban egybeesett, az \bar{a} is az \bar{a} azonban megőrződött (i. h.).

Itt újra az uráli hangtörténet alapkérdései kerülnek szóba, amelyek részletes, monografikus feldolgozást kívánnának. Janhunen és Sammallahti sem foglalkozott részletekbe menően a PU magánhangzó-harmónia problematikájával, nézeteik azért természetesen még helytállónak bizonyulhatnak. Az általuk adott rekonstrukciók teljes magánhangzó-harmóniát mutatnak, s ebben döntő szerepe van annak, hogy az $i \sim \bar{i}$ pár alapnyelvi meglétét mind az első, mind a második szótagra föltételezik. A PU \bar{i} lenne tehát az alapnyelvi teljes illeszkedés záloga. Ebben az összefüggésben kicsit furcsa, hogy azok a nyelvek, ahol megvan a magánhangzó-harmónia, többnyire nem ismerik az \bar{i} -t, amelyekben viszont van \bar{i} , ott rendszerint nincs magánhangzó-illeszkedés. Kivétel a keleti osztják, ahol az $i \sim \bar{i}$ párt is felhasználó teljes magánhangzó-harmónia él, a többi nyelvre viszont, leíró szempontból, érvényes az, amire főntebb utaltam.

A PU második szótagi vokalizmus kérdése szorosan összefügg a magánhangzó-harmónia és a redukált vokális problémájával. Sammallahti (1979: 65) korábban azt a hagyományos nézetet képviselte, hogy a második szótagban $a \sim \bar{a}$, valamint e fordult elő. Később azonban álláspontja megváltozott: a második szótagra \bar{a}/\bar{a} , ill. \bar{i}/\bar{i} párt tételezett fel, s ezzel együtt teljes magánhangzó-harmóniát (1980: 3–5).

Janhunen felfogása hasonló módon változott meg. Nézetének megváltozását így indokolja: „Samojedissa suomalais-permiläisillä $*i$ -vartaloilla on kauttaaltaan erityypiset vastineet kuin väljään vokaliin päättäneillä vartaloilla, mikä osoittaa vartalo-tyypien eron kantauralilaiseksi (ks. esim. Helimskij 1976). Samojedi ei kuitenkaan anna selvää osviittaa jälkitavujen ei-väljän vokaalin paradigmaattisesta identiteetistä, vaan osoittaa lähinnä redusoituneeseen kvaliteettiin. Myös uralilaisen kantakielen kannalta olisi mahdollista olettaa, että jälkitavujen ei-väljä vokaali on ollut ensitavun paradigmman ulkopuolelle jäänyt, kvalitatiivisesti differentioitumaton redusoitunut vokaalifoneemi (näin Janhunen 1981). Toisaalta mikään ei estä myöskään olettamasta, että suomalaispermiläisen kantakielen jälkitavun suppea vokaali palautuu jo kantauralilaiseen suppeaan vokaalikvaliteettiin. Tällöin suppean vokaalin on kantaauralissa täy-

tynyt noudattaa vokaalisointua ja edustua etuvokaalisissa sanoissa **i*-nä, takavokaalisissa sanoissa **j*-na (näin Sammallahti 1980b). Tämä jälkimmäinen selitys lienee fonologisen kokonaiskuvan kannalta yksinkertaisempi.” (Janhunen 1981: 230).

Magam inkább Janhunen korábbi nézete felé hajlok, mert úgy látom, hogy az van inkább összhangban az uráli nyelvek történetéből kirajzolódó képpel.

Valószínűnek tartom, hogy a PU-ban a második szótagban *a/ä*, ill. *a* fordulhattott elő, amiből a következő vokalizmus-struktúrák adódnak:

a, o, u – a

ä, e, i – ä

ə – a

ə – ä

ə – ə

a, o, u, – ə

ä, e, i – ə

A fentiekből kiderül, hogy a protouráliban nem számolok *j*-vel és *ü*-vel, s hogy a PU *ä* helyett *a*-t tételezek fel. PU *j*-t azért nem tartok valószínűnek, mert az együtt járna a teljes magánhangzó-harmóniával, amiben – számos kutatóval összhangban – nem hiszek. Ami a PU *ü*-t illeti, ha lett volna, a másik két PU zárt vokálishoz (*u*, *i*) hasonlóan összefüggést kellene mutatnia a PS *ə*-vel.

Azt Sammallahti is elfogadja, hogy a finnugor nyelvek nem indokolják 2. szótagi *j/i* pár rekonstruálását, s a PFU-ban a következő 2. szótagi vokálisokkal számol

i
ä ä

(Sammallahti 1988: 487). A szamojéd nyelvek sem indokolják két 2. szótagi zárt magánhangzó föltételezését, ennek megfelelően a PS-re az alábbi vokálisokat sorolja fel:

ä ä (i. m. 485)
ə

Ha pedig külön-külön sem a finnugor, sem a szamojéd nyelvek nem indokolják, hogy a második szótagra *j/i* párt tételezzünk fel, akkor ebből ha nem is feltétlenül, de nagy valószínűséggel az következik, hogy a PU-ra sem indokolt két zárt második szótagi vokálist posztulálni.

A magánhangzó-illeszkedésnek a PU-ra föltételezhető szabályai a fenti felsorolásból kiolvashatók. A további toldalékolás (ragok, képzők fölvétele) úgy alakulhatott, hogy – amennyiben a rag *a/ä* vokálist tartalmazott – az *-a* és *-ə* tövek álltak szemben az *-ä* tövekkel (nem palatális/palatális).

Amikor a PU *a* a finnugorban teljes hanggá alakult, nagy szerepe volt a 2. szótagi vokalizmusnak: *-ä* tövű szavakban *a* > *i*, *a* és *a* tövű szavakban *a* > *u* változás ment végbe, pl. PU **šalmä* 'szem' > PFU **šilmä*, ide tartoznak Helimskij később említett etimológiái is; PU **mäna* 'tojás' > PFU **muna*, PU **mäka* 'hát, hátsó rész' > PFU **muka* (vö. finn *mukana* stb., Sammallahti 1979, 32), PU **kära* 'kés' > PFU **kura* (vö. finn *kuras*); PU **səŋə* 'nyár' > PFU **suŋi* (vö. finn. *suvi*). Miért nem fejlődött a nem-palatális tövű szavak *a*-je *i*-vé? Ez a kérdés azért merülhet fel, mert egy párhuzamos *a* > *i*, ill. *a* > *i* változás tetszetősebbnek, rendszerbe illőbbnek tűnhet. Tudjuk azonban, hogy a zárt vokálisoknál az *u* – *i* ellentét a par excellence veláris-palatális különbség, hiszen a labializáció a veláris sajátosságot emeli ki. S mint már utaltam rá, a PU-ban valószínűleg nem volt meg az *i* fonéma. Az *u* (< *a*) pozícióját az is erősíthette, hogy az *a* ~ *a* és *a* ~ *a* struktúrájú szavak között igen jelentős azoknak az aránya, amelyekben a mássalhangzó-környezetnek erős labializáló hatása volt (lásd Janhunen 1981 és Sammallahti 1988 példatárát 272–, ill. 536–).

A második szótagban más volt a helyzet. Úgy látom, ott csak illabiális magánhangzók fordulhattak elő. Ez a valószínű körülmény amellest szól, hogy a nyílt vokálisok oppozícióját sem *ä* – *ä*, hanem *a* – *ä* formában tételezzük föl a PU-ra. Problemátikus lenne ugyanis az 1. szótagban *ä* – *ä*, a 2.-ban *a* – *ä* párt rekonstruálni. Ez a kételkedő megjegyzés nem érinti a PS *ä* rekonstruálását. Mivel a PU alighanem csak egy zárt illabiális magánhangzót ismert, az *i*-t, a 2. szótagban csak *a* > *i* változás mehetett végbe. A PS-ban az első szótagi redukált vokális megőrződött, s kisebb átrendeződéssel megmaradt a 2. szótagi struktúra is: *a/ä* – *a*. A PU-hoz képest a változás egyrészt az, hogy egyes szavakban a 2. szótagi *-a* redukálódott (Janhunen 1981: 226–230), másrészt az, hogy PU nyílt első szótag után a PS-ban a 2. szótagi *a* lekopott (Janhunen 1981: 230–234). Mindez azt eredményezte, hogy létrejött a mássalhangzós tövű, egy szótagból álló szavak csoportja, s hogy jelentősen csökkent az *-a* tövű szavak száma. Így a kétszótagú szavak körében dominánssá vált a 2. szótagban *a/ä* vokálist tartalmazó típus, tehát jelentős túlsúlyba kerültek azok a szavak, amelyekben érvényesült a magánhangzó-harmónia. A palatális/veláris illeszkedés szerepének növekedésével magyarázható az, hogy a redukált vokális *ä* és *ä* allofónokra hasadt ketté, s talán az *i/i* és *e/e* kettősség kialakulása is kapcsolatba hozható a fentebb leírtakkal.

E logikusnak tetsző föltevésből az következik, hogy a Helimskij által kimutatott *ä* forrását a PU *a* – *ä* vokalizmust mutató szavakban kell keresnünk. Helimskij adatai (1993: 130) nem cáfolják ezt a hipotézist. Röviden utalok etimológiáira:

1. PU *e*- névmástő. Megjegyzi, hogy *i*-t is lehet rekonstruálni.

A névmástőből számos származékot képeztek, amelyek közül csak néhány olyat említek meg, ahol az első szótagban *i*, a másodikban **ä* áll: finn *e-ttä* 'hogy', észt *i-ga*

‘mindegyik’, mord. M *e-mbä* ‘wenn, als, nachdem’, oszjt. V *i-t* ‘jetzt’, vog. *i-n* ‘jetzt’ (UEW 67).

2. PU *ipse* ‘szag’, PS *äpta*, ngan. *ḡäpta-*

Az UEW PU *ipə ~ ipə-sə ~ ipə-śə* rekonstrukciót ad (83), ahol az *ə* magánhangzó-jelölés arra utal, hogy a vokálist nem lehet egyértelműen rekonstruálni, tehát akár *ä* is lehet. Janhunen PU *ipsi* alakot rekonstruál (1981: 253), rámutatva arra, hogy a PS *ä – ä*, finn-permi *i – i* megfelelés ebben az egy etimológiában jelentkezik.

3. PU *itä-* ‘megjelenik, láthatóvá válik’

4. PU *kinə-lə* ‘könny’. Az *ə* tkp. nyitva hagyja a 2. és a 3. szótagi vokális kérdését.

5. PU *mirkə* ‘felsőkar, szárny’. A PS-ra Helimšzkij **märki*, Janhunen (1977) **märkä* alakot rekonstruál.

6. PU *piłmə* ‘sötét’, PS *päjmi-*, Janhunen **pajmā* (1981: 237).

7. PU *piša* ‘epe, zöld’, PS *pätä*, Janhunen *pâtä* (1977).

A finnugor nyelvekből csak az ellentmondásos hangalakú mordvin szó tartozik esetleg az etimológiába. Az egyeztetést az UEW is kérdőjellel hozza, s a következő adatokat adja meg: E *piže*, M *piža* (384). A PU rekonstrukció nyilván a moksa adat miatt lett *-a* végű, hiszen a szamojéd nyelvek *-ä*-re mutatnak. Meglepő, hogy a moksa megfeleléseket nem adatolták bővebben. Az erza *-e* korábbi *-ä*-re megy vissza, aminek a moksában *-ε* *-ä* lenne a folytatása. Nos, a források általában ilyen végződéssel közlik a moksa szót: MRSI *ну́же*, Juhász 1961 *piže*, Paasonen 1953 *piže*, Keresztes 1990 *piža*. Paasonen nagy szótára is palatális véghangzót ad meg az esetek túlnyomó többségében (Paasonen–Heikkilä 1994: 1697–1699), nem értem, miért kell egyedül csak a szórványosan található *-a* végű moksa megfelelést közölni, figyelmen kívül hagyva a szabályos *-ε* végű szavakat. Mindezek alapján PU *piša* helyett *pišä* rekonstruálható.

Hogy a PS korai szakaszában megvolt a magánhangzó-harmónia, azt az is alátámasztja, hogy a PS lokatívuszrag *-kânä ~ -känä*, a prolatívuszrag pedig *-mânä ~ -mänä* alakban rekonstruálható.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Collinder, Björn 1960: *Comparative grammar of the Uralic languages*, Stockholm, Amqvist & Wicksell.
- Hajdú Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hajdú Péter 1968: *Chresthomathia Samoiedica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hajdú Péter 1988: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Helimskij, Jevgenij A. 1976: O sootvetsvijah ural'skikh a i e-osnov v tazovskom dialekte sel'kupskogo jazyka, *Sovetskoe Finno-ugrovedenie* 12, 113–132.
- Helimskij, Jevgenij A. 1993: *Hajdú Péter 70 éves*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 125–133.
- Itkonen, Erkki 1962: Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache, *Ural-Altäische Jahrbücher* 34, 184–210.
- Janhunen, Juha 1975–76: Adalékok az északi-szamojéd hangtörténethez. Vokalizmus. Az első szótagi magánhangzók, *Néprajz és Nyelvtudomány* 19–20, 165–188.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz = Castrenianumin toimitteita* 17, Helsinki, Castrenianum.
- Janhunen, Juha 1981: Uralilaisen kantakielen sanastosta, *Journal de la Société Finno-ougrienne* 77, 219–274.
- Janhunen, Juha 1982: On the structure of Proto-Uralic, *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44, 23–42.
- Juhász Jenő 1961: *Moksa-mordvin szójegyzék*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Keresztes László 1990: *Chresthomathia morduinica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Lehtisalo, Toivo V. 1927: *Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen = Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 56, Helsinki, SUS.
- Mikola Tibor 1969: Die Entstehung der Palatitätskorrelation im Samojedischen, *Ural-Altäische Jahrbücher* 41, 164–168.
- Mikola Tibor 1987: Einige Probleme der samojedischen Vokalgeschichte, in Rédei Károly szerk.: *Studien zur Phonologie und Morphonologie der uralischen Sprachen*, Wien, VWGÖ, 330–335.
- Mikola Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen, in Denis Sinor ed., *The Uralic languages*, Leiden–New York–København–Köln, Brill, 219–263.
- MRSl = *Mokšansko–russkij slovar'*, 1949, Moszkva, GosIzdInostrNacSlov.
- MSzFgr. = Lakó György főszerk. 1967–78, *A magyar szókészlet finnugor elemei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Paasonen, Heikki 1953: *Mordwinische Chrestomathie*, 2. Auflage, Helsinki, SUS.
- Paasonen, Heikki–Kaino Heikkilä 1994: *H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch N–R*, Helsinki, SUS.

- Rédei Károly 1986: A magánhangzó-harmónia kialakulása a PU ~ PU alapnyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* **88**, 220–228.
- Sammallahti, Pekka 1975: Über das Vokalsystem im Urnordsamojedischen, *Finnisch-Ugrische Forschungen* **41**, 86–112.
- Sammallahti, Pekka 1979: Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache, *Finnisch-Ugrische Forschungen* **43**, 22–66.
- Sammallahti, Pekka 1980a: Vowel Harmony: Introduction, in Osmo Ikola ed.: *Congressus quintus internationalis fennougristarum III*, Turku, Suomen Kielen Seura, 3–7.
- Sammallahti, Pekka 1980b: = Diakroninen kielentutkimus Suomessa 1900-luvulla, in: *Suomen kielitiede 1980-luvun kynnyksellä*, Turku, Suomen Kielitieteellinen Yhdistys, 57–68.
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical Phonology of the Uralic Languages, in Denis Sinor ed.: *The Uralic languages*, Leiden–New York–Kopenhagen–Köln, Brill, 478–554.
- UEW = Károly Rédei 1986–1988: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Veenker, Wolfgang 1978–79: Zur phonologischen Statistik der syrjänischen Sprache, *Etudes Finno-ougriennes* **15**, 435–445.
- Veenker, Wolfgang 1979a: Zur phonologischen Statistik der komipermjakischen Sprache, *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* **3**, 13–27.
- Veenker, Wolfgang 1979b: Zur phonologischen Statistik der wogulischen Sprache, in: *Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag*, Wiesbaden, 305–346.
- Veenker, Wolfgang 1980: Zur phonologischen Statistik der čeremissischen (marischen) Sprache, *Sovetskoe Finnougrovedenie* **16**, 106–134.
- Veenker, Wolfgang 1981a: Zur phonologischen Statistik der mordwinischen Schriftsprachen, *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge* **1**, 33–72.
- Veenker, Wolfgang 1981b: Zur phonologischen Statistik der wotjakischen Sprache, in Bereczki Gábor–Molnár József szerk.: *Lakó Emlékkönyv*, Budapest, ELTE, 196–213.
- Veenker, Wolfgang 1981c: Problemy fonologičeskoj statistiki hantyjskogo jazyka, in: *Teoretičeskie voprosy fonetiki i grammatiki jazykov narodov SSSR*, Novosibirsk, Novosibirskij Gos. Univ., 87–96.
- Wickman, Bo 1962: Some remarks on the problem of Fenno-Ugric vocalism, *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* **125**, 671–679.

FRAGEN DES PU-VOKALISMUS

TIBOR MIKOLA

Sammallahti und Janhunen haben ermittelt, dass für das PS ein reduzierter Vokal vorausgesetzt werden muss, dem in den finno-ugrischen Sprachen in der Regel der Vokal *u* entspricht. Helimskij hat nachgewiesen, dass im PS das Vorhandensein eines reduzierten palatalen und velaren Vokals vermutet werden kann, und dass dem palatalen Schwa im Finnougrischen ein *i* (dem velaren ein *u*) entspricht.

Was das Verhältnis zwischen den samojedischen und den finnougrischen Sprachen anbelangt, so sind die erwähnten Forscher der Meinung, dass das *u* bzw. das *i* im PFU den ursprünglichen Zustand repräsentieren, und dass die reduzierten Varianten im Samojedischen sekundäre Formen sind.

Janhunen führt sowohl das *ə* im PS als auch das *u* im PS auf das *u* des PU zurück, woraus auf Grund des etymologischen Wörterbuches (Samojedischer Wortschatz) von Janhunen folgt, dass das *u* im Vokalsystem des PU der häufigste Laut gewesen sein dürfte.

Der Verfasser des vorliegenden Artikels macht auf Grund der Daten zahlreicher statistischer Untersuchungen wahrscheinlich, dass es kaum eine Sprache gibt bzw. gegeben hat, in der das *u* eine besonders auffallende Frequenz aufweist.

Er macht darauf aufmerksam, dass das Schwa im PIE ein sehr häufiger Laut war, der in den indoeuropäischen Sprachen meist zu *a*, seltener zu *i* wurde. Eine Parallele dazu bieten die uralischen Sprachen, wo die Frequenz des *ə* hoch ist, und wo *a*-, *u*-, *i*-Entsprechungen zu finden sind.

Auf Grund all dessen hält der Verfasser das *ə* für die ursprüngliche Form, die in den samojedischen Sprachen zu einem grossen Teil zu *a*, im Finnougrischen wieder zu *i* bzw. zu *u* geworden ist.

Im PU rechnet der Verfasser mit folgenden Vokalstrukturen:

a, o, u – a; ä, e, i – ä; ə – a; ə – ä; ə – ə; a, o, u – ə; ä, e, i – ə.

Der Verfasser vermutet, dass in den Wörtern mit *ä*-Stamm ein *ə* > *i*, in denen mit *a*- und *ə*-Stamm ein *ə* > *u*, in der zweiten Silbe ein *ə* > *i*-Wechsel erfolgte.

A PROLATÍVUSZ HASZNÁLATA AZ URÁLI NYELVEKBEN

MOLNÁR JUDIT

Az uráli nyelvekre jellemző irányhármasság egyes rokon nyelveinkben – a szamojédban, a permi nyelvekben és a mordvinban – egy negyedik iránnyal, a prolatívusszal egészül ki. Azok az igék, melyeknek jellemző bővítményük prolatívuszban álló határozó, meghatározott szemantikai csoportokat alkotnak. Jelen tanulmányomban ezeket a csoportokat tekintem át, különös tekintettel a mordvinra.

A szamojéd nyelvek

A prolatívuszragos névszó vagy névutós szerkezet a szamojéd nyelvekben kifejezi azt a helyet, amelyen valamilyen cselekvés, elsősorban mozgás végbemegy, a cselekvés időtartamát, a fizetőeszközt vagy azt a dolgot, amit valamiért cserébe adnak. Ritkábban kifejezheti a cselekvés okát, vagy azt a tulajdonságot, amely alapján két vagy több dolgot összehasonlítunk (Tereščenko 1973: 263). Emellett az egyes nyelvekben más funkcióban is állhat prolatívuszi határozó, például a beszélés és egyes mentális tevékenységek igéi mellett.

1. Nyenyec

A nyenyecben az egyes és többes számú névszói paradigmában van önálló prolatívuszrag:

	I. tőtípus	II. tőtípus
Sg	-wna	-mna
Pl	PlGen + -mana	

Duálisban mindkét tőtípusban a Du-jeles névszóhoz járul a *ña*- névutó prolatívuszragos alakja (Hajdú 1989: 37–38).

Mivel a nyenyecből áll rendelkezésre a legtöbb feldolgozott adat, ezért az itt következő csoportosítást tekintem mintának a többi szamojéd nyelvre vonatkozóan is.

1. Helyváltoztató mozgást kifejező igék mellett az utat jelöli prolatívuszi bővítmény.

Я сѣда ямна ту цано мица 'По безбережному морю идѣт пароход' (Tereščenko 1973: 263)

tjurunda māl njābīnjāmna tarpī 'das Ende seiner Treibstange kam auf der anderen Seite heraus' (Mikola 1975: 36)

pāñij sālābāko ħimħe xajtīrjām 'auf dem glatten Eise gleite ich dahin' (Mikola 1975: 51)

jāxa ħimħe tašīñā xajā 'sie begaben sich den Fluß entlang abwärts' (Mikola 1975: 75)

2. A beszéd és egyéb szándékos hangadás igéi. Prolatívuszi bővítmény fejezi ki a kommunikáció nyelvét, csatornáját, a beszéd tárgyát.

Луца' вадавна лаханава "Мы говорили по-русски" (Tereščenko 1973: 33)

Ябто' сѣвнанда сахадǎльей "Он заготовил по-гусиному (букв.: гусиным голосом-своим)" (Tereščenko 1973: 263)

Тикы юн радиовна нѣдабтавы 'Это известие передано по радио' (Tereščenko 1973: 263)

He' няңэвна вадам' ни мэс 'даже о женщине не сказал ни слова' (Mikola 1975: 37)

харт нянанд нѣда тынзям' ѳамгэ нянан и пюрңар? 'зачем ты спрашиваешь у меня аркан, который у тебя самого находится?' (Mikola 1975: 37)

сяман ни" нимня тѣрей "он всех перекричал (eigtl über alle hinweg)" (Mikola 1975: 52)

3. Az adásvétel, csere igéi. Itt az ellenértéket fejezi ki prolatívuszi bővítmény.

самляңг юр' тым' тикы' е'мня тагум' 'за это тебе дам пятьсот оленей' (Mikola 1975: 109)

ты' е'мня кулак тэкоцям' маңгу' нив' 'за оленя кулак олешки возьмет' (Mikola 1975: 109)

ħaxar" jūrj-kāpt mēñkūdanakēn jēše panēt jēmħe, jēše ħinat jēmħe opōj sōñhāda māđ'ind'ēr ħajeje 'dreihundert Rentierochsen magst du nehmen für deinen Panzer, für deine Flinte ein hundert sei dein Gastgeschenk!' (Mikola 1975: 109)

4. A mentális tevékenységek igéi (*gondol vkire/vmire, vkiről/vmiről vmit, sirat vkit/vmit, vágyakozik vki/vmi után, elfelejt vmit, nyugtalankodik vki/vmi miatt, megtagad vmit* stb.)

ңамгэвна ибедонңада"? Хэвавнана" ибедорңава" 'О чем вы думаете? Мы думаем об отъезде' (Tereščenko 1973: 37)

и' ңылмна манзь 'подумать' (eigtl. unter dem Verstand sagen) (Mikola 1975: 59)

манзъянда нямна сяхарт' ни юрхалңз" 'он никогда не забывает о своей работе' (Mikola 1975: 37)

небяр нямнанд тябиху 'твоя мать скучает по тебе' (Mikola 1975: 37)

нямнан нён няркан'! 'wegen mir (meinetwegen) beunruhige dich nicht!' (Mikola 1975: 38)

вы' янда нямна тюламба пэй" 'он начал скучать по тундре' (Mikola 1975: 38)

5. Az ütést, vágást kifejező igék mellett a prolatívuszi határozó azt a helyet jelöli, ahová az ütés irányul.

ни' еркана нисян эва' е'мня у токада 'в полночь кто-то стукнул по месту против головы моего отца' (Mikola 1975: 107)

jěrmhanta t'ārpadād 'schlag (es) mit der Axt in der Mitte durch!' (Mikola 1975: 117)

jěrmanata mēt 'spalte (es) mitten durch!' (Mikola 1975: 117)

6. A látás, nézés igéi 'öriz' jelentésben. Ilyenkor az őrzött dolgokat jelölő bővítmény áll prolatívuszban.

Ты пэртина" тэ"эмнандо' сáць сáваваба сырңа" 'Наши пастухи очень внимательно смотрят за оленями' (Tereščenko 1973: 263)

2. Enyec

Az enyec prolatívusz ragjai a következők:

Sg -он(э), -мон(э)

Pl -он(э)

Duálisban a nyenyechez hasonlóan az enyec is névutós szerkezetet használ a prolatívusz kifejezésére, pl. *дѣгохы' нэон(э)* 'по ловушкам (двум)' (Tereščenko 1966: 442–443).

Prolatívuszi bővítménnyel állnak az enyecben a következő igék.

1. A helyváltoztató mozgást jelentő igék

Ныгъарамон кезер" тэ" нэбэҕа" 'По кустарнику дикне олени бегают' (Tereščenko 1973: 263)

Потэ дёор тэхэ мезо"монэна" кантаз' 'В последний раз по тем дальним нашим чумам пройду' (Tereščenko 1973: 263)

Бусэ дёха' бардһэ тоа 'Старик пришел по берегу реки' (Tereščenko 1973: 24)

2. A beszéd és egyéb szándékos hangadás igéi. Anyagomban csak egy példát találtam, ahol a beszéd nyelvét kifejező bővítmény áll prolatívuszban.

Мадо" базаон дёридь дёхараз' 'На языке мадо говорить не умею (мадо по языку)' (Tereščenko 1973: 33)

3. Mentális tevékenységet jelentő igék (*hiányzik vkinek vki*)

Эвнэд торобуд 'Ты соскучился, наверное, по своей матери' (Tereščenko 1973: 26)

Бусэвнэнь тудолый' 'Я соскучилась по своему мужу' (Tereščenko 1973: 34)

Эонына" тудолына" 'Мы-многие скучаем по нашей матери' (Tereščenko 1973: 263)

3. Nganaszan

A nganaszan prolatívusz ragja egyes és többes számban *-mәnu*, névutókban *-mә(ә)nu* (Ždanova 1994: 222)¹. Prolatívuszt vonzanak az alábbi szemantikai csoportok igéi:

1. A helyváltoztató mozgás igéi

Мәумәну тонсы кайбитүрү 'По земле метет поземка' (Tereščenko 1979: 91)

Бикә кунсымәны нәндуйчену бү"сүминә 'По реке на лодке поеду' (Tereščenko 1979: 301)

Тундыты нудемәну нүлязэ би"әйзэ 'Волк пошел по следу лисицы' (Tereščenko 1979: 91)

Тары"ка чинтару муңкумәну 'Белка прыгает по дереву' (Tereščenko 1979: 91)

Мың хезытытымы" дәңурмәну тәтині 'Мы едем по тундре на оленях' (Tereščenko 1979: 91)

¹ A nganaszan nyelv prolatívuszi bővítménnyel álló igéit Ždanova (1994) részletesen áttekinti, az ő csoportosítását vettem át némiképp módosítva és néhány adattal kiegészítve.

Ани"ка бигаймәну нақұрә дялымәну ңандуһ кудүтү 'По большой реке лодка плывет три дня' (Tereščenko 1979: 91)

Муңку"мәны хезытыты 'Идет через лес' (Tereščenko 1979: 91)

baŋ d'ambjrsüә bjmәni 'собака плавала в воде' (Ždanova 1994: 230)

2. A beszédet és egyéb szándékos hangadást jelentő igék mellett a prolativuszi bővítmények funkciója megfelel a fentebb tárgyalt nyelvek hasonló mondataiban megfigyelhetőnek.

Дяма"ку лаңүмәну нинты" лаңүрү" 'Не птичьим криком кричит' (Tereščenko 1973: 264)

kolj ɯanasanә buodimәni buagal'i"ә 'рыба заговорила по человечески, букв. человеческа словом' (Ždanova 1994: 231)

d'ebtu" әligaku kuәd'үти һүәнту һиимәni 'расскажи про его маленького сына' (Ždanova 1994: 231)

Лакаряряй ңарка ңәнә"санә буозумәны буогали"ә 'Вдруг медведь заговорил по человеческому (человеческими словами)' (Tereščenko 1973: 34)

3. Az adásvételt és cserét jelentő igék mellett, éppúgy, mint a nyenyecben, az ellenértéket jelölő bővítmény áll prolativuszban.

siti һakiḏiti taamtu bad'a"mәnu 'он покупает своего оленя за деньги' (Ždanova 1994: 231)

miŋ tamtүүd'ү"әти" kolj sәŋhәl'aŋkә basamәnu 'мы купили рыбу за пять рублей' (Ždanova 1994: 231)

4. Mentális tevékenységeket jelentő igék (*hiányzik vkinek vki/vmi, gondol vkire/vmire, sirat vkit/vmit*)

Тутымы"әм немәнә нимәны 'Скучаю по моей матери' (Tereščenko 1973: 34)

Таçүгүйçо" кунтаçү" мыә"мәнынтың сынерыры" 'Оленоводы думают о далеких перекочевках' (Tereščenko 1973: 38)

Кәлкосникә" сынеру"о" кунтаçү" мыә"мәнынтың 'Колхозники подумают о далеких перекочевках' (Tereščenko 1973: 263)

hemjḏi d'orad'üә siti һүәтәпунту 'Мать плакала о своем ребенке' (Ždanova 1994: 231)

5. A megfogást, megragadást, megütést jelentő igék közül példaanyagomban csak egy szerepel a nyenyec példáknak megfelelő szerkezetben.

Дүтүмәнына хосү"о 'Он ударил меня по руке' (Tereščenko 1979: 92)

6. Prolatívuszban áll a 'felismer' ige mellet az ismertető-jegyet jelentő névszó

Катынтугууҗуо тӕчӕ җамту"маны тумтӕдӕо 'Пастух узнал своих оленей по рогам' (Tereščenko 1979: 92)

7. Prolatívuszi bővítmény van a valami szétvágását, szétosztását jelentő igék mellett.

sijtj җамsumtu nagӕrmӕnu hul'ӕbta"а 'он разделил мясо на три части' (Ždanova 1994: 231)

җамsumtu taru"ӕ šӕӕru"mӕnuntu 'он поделился с друзьями мясом (распределил мясо по друзьям)' (Ždanova 1994: 231)

8. Prolatívusz jelöli a helyet a *hul'ӕ*- 'поискать' ige mellett.

sijtj hul'i"ӕ җемӕmtj mӕmӕnu 'он искал свою мать в доме' (Ždanova 1994: 232)

4. Szölkup

A szölkup prolatívusz ragja minden számban *-mjt/mjn* alakú.

	Élő	Élettelen
SgNom.	<i>tӕpӕk</i> 'mókusz'	<i>mӕt</i> 'sátor'
Prol.	<i>tӕpӕŋ-mjt/-mjn</i>	<i>mӕn- mjt/-mjn</i>
DuNom.	<i>tӕpӕq-qj</i>	<i>mӕt-qj</i>
Prol.	= Sg	= Sg
PlNom.	<i>tӕpӕ-t/tӕpӕ-n</i>	<i>mӕt-ij' mj</i>
Prol.	= Sg	= Sg

(Hajdú 1989: 137)

Prolatívuszi bővítmény áll a következő szölkup igék mellett.

1. A helyváltoztató mozgás igéi

Кымын улҗа курыҗым 'По реке лед несется' (Tereščenko 1973: 264)

Ийа кыт қаныҗмыт қанна 'Ребенок по берегу пошел' (Tereščenko 1973: 264)

Котанты вӕттӕмын патқылны 'Он нырнул вслед за своим топором' (Tereščenko 1973, 264)

Purgy turpan тӕрумыт ponӕ tannутра 'Дым через трубу наружу выходит' (Kuznecova – Helimskij – Gruškina 1980: 317)

Nōkyr cēlyt tōqqyn nāccā qāntak qoltyt k̄myn 'Через три дня я туда поеду по реке' (Kuznecova – Helimskij – Gruškina 1980: 317)

Tūpyl' wātōmynty imantysā moqynā qānny 'По пройденной дороге с женой обратно пошел' (Kuznecova – Helimskij – Gruškina 1980: 183)

2. A beszéd és egyéb szándékos hangadás igéi (vö. nyenyec és nganaszan példák)

Aman nōmyt k̄atympaty 'Передал (букв. сказал) через мать' (Kuznecova – Helimskij – Gruškina 1980: 323)

5. A megfogást, megragadást, ütést, lövést jelentő igék

Мачиль лōсын оптōмынты оркылынты 'Лешего за волосы схватил он' (Tereščenko 1973: 264)

Tōkap olōмынты чаттыңыты 'Гуся в голову застрелил-он' (Tereščenko 1973: 264)

Mat cattysam šīpam olōmynty 'Я выстрелил утке в голову' (Kuznecova – Helimskij – Gruškina 1980: 183)

Tam štām orqylsyty šmtōmynty 'Он оленя схватил за рога' (Kuznecova – Helimskij – Gruškina 1980: 183)

Orqylnty nomap šitty űŋkylsāmynty 'Он схватил зайца за два уха' (Kuznecova – Helimskij – Gruškina 1980: 388)

A szamojéd adatok összefoglalása

Valamennyi szamojéd nyelvben prolatívuszi bővítménnyel állnak a helyváltoztató mozgás igéi. A prolatívuszragos névszó vagy névutós szerkezet ebben a csoportban azt az utat jelöli, amelyen végig, amely mentén zajlik a mozgás, vagy pedig azt a nyílást, amelyen keresztülhalad valaki vagy valami. Ezeken kívül azokat a helyeket is prolatívuszi bővítmény fejezi ki, amelyeket a cselekvő végigjár, bejár, pl. 'sátorról sátorra halad', illetve a beszélés igéi mellett a kommunikáció csatornáját is ilyen határozó jelöli.

Csak az északi szamojéd nyelvekből találtam példákat az alábbi igecsoportokra:

1. A beszéd és más szándékos hangadás igéi. Itt a kommunikáció eszköztét, illetve témáját jelentő szó van prolatívuszi esetben.

2. Az adásvétel és a csere igéi mellett az ellenértéket fejezi ki prolatívuszragos névszó (nincs enyec példa).

3. Különböző mentális tevékenységeket jelentő igék.

Érdekes módon csak a szölkupban és a nganaszanban találtam példát arra, hogy a valami megfogását, megütését stb. jelentő igék mellett az érintkezés helyét

prolatívuszragos alak fejezi ki. Mint azt majd később látni fogjuk, az uráli nyelvekben ez a tárgyalt eset egyik legtipikusabb funkciója.

A permi nyelvek

A permi nyelvek ide tartozó esetragjai a következők: zrzj. proszekutívusz *-ed*, tranzitívusz *-ti*; vtj. tranzitívusz: *-eti/-jeti* (Sg), *-ti* (Pl). A zürjénben van ezenkívül egy ritkán, csak határozószókban előforduló *-i* (~ *-ij*), pl. *ijti* 'merre (pl. jár), *uli* 'alacsonyan (pl. repül)' stb. (Rédei 1978: 60). A kutatók egy része – mint azt alább látni fogjuk – a votjákban számon tart a tranzitívusz mellett egy proszekutívuszi esetet is.

A kutatók véleménye nem egységes arról, hogy hány esetről van is itt tulajdonképpen szó. Beke (1912) mindkét permi nyelvben egy-egy esettel számol, amelyet prolatívusznak nevez. Véleménye szerint a proszekutívusz és a tranzitívusz közötti különbségtétel indokolatlan és formális, mivel ezek az esetek és ragjaik mind leíró, mind történeti szempontból azonosak. Funkciójukat a következőképpen határozza meg: 1. vmi mentén, vmi végig, vmi körül történő mozgás; 2. vmi át, keresztül történő mozgás vagy cselekvés.

Lakó (1950) a proszekutívuszt és a tranzitívuszt két önálló esetnek tartja, használati körüket a következőképpen írja le (példáinak ismertetésétől itt eltekintek). 1. Proszekutívusz használatos azokban a mondatokban, melyek egy nagyobb területen, felületen vagy körülzárt téren (pl. erdőn, mezőn stb.) keresztül, meghatározott idő alatt végbemenő mozgást fejeznek ki. 2. Tranzitívuszt tartalmaznak azok a mondatok, amelyekben az ige nem folyamatos, hanem egy pontra vagy kisebb területre korlátozódó mozgást jelöl. 3. Ha a mozgás egyenesen, meghatározott irányban és területen keresztül folyik, a helyet tranzitívuszi alak fejezi ki. 4. Azokban a mondatokban, amelyek úton, utcán, ösvényen stb. végbemenő mozgást tartalmaznak, mindkét tárgyalt eset előfordulhat. Gyakoribb a proszekutívusz használata azokban az esetekben, amikor az ige által kifejezett mozgás az út teljes hosszában huzamosabb ideig történik, míg azokban a mondatokban, amelyekben a mozgást valami akadályozza, megszakítja, inkább tranzitívusz áll. 5. Ha a mozgás valami mentén, mellett, alatt, fölött, körül, vmi felületén vagy vmi át történik, egyformán használhatók proszekutívusz- és tranzitívuszragos névutók. 6. A 'megragad', 'húz', 'simít', köt, tapogat stb. jelentésű igék mellett az érintkezés helyét a votjákban inkább tranzitívusz, míg a zürjénben inkább proszekutívusz jelöli. 7. Ha a mozgás valamilyen nyíláson vagy tárgyon keresztül történik, a zürjén nyelv proszekutívuszt használ, a votjákban pedig mindkét eset előfordulhat (Lakó 1950: 222–239).

Részletesen foglalkozik a permi proszekutívusz és tranzitívusz kérdésével Vászolyi Erik (1968) is. Osztja Lakó véleményét arról, hogy két külön esettel kell számolnunk. Szerinte a votják akkor használ tranzitívuszt, ha a mozgás vmely terüle-

ten, felületen át, keresztül, a talajból kiemelkedő tárgyak közt elhaladva, vmilyen körülhatárolt nyíláson keresztül, vmilyen sávon, útvonalon történik, valamint ha az ige valami megfogását, megérintését fejezi ki. A zürjén tranzitívusz szerinte vmely szilárd, cseppfolyós vagy gáznemű közegen, felületen, területen át, keresztül, végig, a talajból kiemelkedő tárgyak között elhaladó, vmilyen körülhatárolt nyíláson keresztül, vmilyen sávon, útvonalon történő, vmely sáv, út mentén végbemenő, illetve egyik helyről a másikra haladó szakaszos mozgás esetén fordul elő. A prosekutívusz funkciói megegyeznek a tranzitívuszéival, emellett kifejezi a megérintés, megfogás helyét is (Vászolyi 1968: 58–61).

Az alábbiakban az egyes permi nyelvek azon igéit tekintem át, melyek mellett bővítményként általában a kérdéses esetek állnak.

1. Zürjén

Mivel a prosekutívusz és a tranzitívusz funkciói nagyon hasonlóak, és e cikknek nem feladata a permi „prolatívuszvita” eldöntése, a két esetet az alábbiakban együtt fogom tárgyalni. A példamondatok Nagyeczda Manova sziktivkári vendégoktató közlései.

1. A helyváltoztató mozgás igéi Ide tartoznak a valamin végig, valamilyen útvonalon, a valamilyen nyíláson át történő egyenes és a több helyet érintő, szakaszos mozgás igéi

Найō мунōны туйōд. ‘Az úton mennek.’

Найō мунōны паськыд видуті/видуд. ‘Nagy mezőn mennek.’

Сійōс новлōдлісны грездōд. ‘Végigvezették a falun.’

Сійō ветлōдліс тайō туйті/туйōд. ‘Azon az úton járt.’

Сійō корталō лытті/лымōд. ‘A hóban futkostak.’

Пōд ругабй лавкаясті ветлōдлō. ‘A barátnőm boltról boltra jár.’

Ур геггалō пуксті. ‘A mókus a fákon ugrál (fárol fára).

Сійō мунō вōрōд/вōрті. ‘Az erdőn keresztül megy.’

2. A valami megfogását, megragadását, tartását jelentő igék

Кутісны кōрсō сюрōдіс. ‘Megragadták a szarvast a szarvánál.’

Кватіміс кōчсō кыкнан пельōдіс. ‘Mégfogták a nyulat a két fülénél.’

Кутō кид. ‘Az én kezemet fogja.’

Ezek a zürjénben található legtipikusabb prolatívuszi bővítménnyel álló igék, mellettük természetesen sok más igét is föl lehetett volna sorolni.

2. Votják

1. A helyváltoztató mozgás igéi Az ide tartozó igék egy része mellett a tranzitívuszi bővítmény azt a helyet, utat jelöli, amelyen végig, annak teljes hosszában történik a mozgás. Más részük valamilyen nyíláson keresztül lezajló mozgást fejez ki.

азабертй бызылйзы 'бегали по дороге' (Vahruščev–Jašina 1980: 69)

Гурт но азыю унтыяз ик сыле, шур но ялан одүг өртүз бызе. 'И деревня стоит на прежнем месте, и река течет по сторону руслу' (Vahruščev–Jašina 1980: 69)

Ubonzi čikak vej vilti gulžiz (Hännikäinen–Kozmács 1996: 20).
'Élete szinte vajon csúszik (tkp. jól megy a sora).'

Mon gurt kuža/gurteti kalgi ešenim (Hännikäinen–Kozmács 1996: 25)
'Végigsétáltam a falun a barátaimmal'

so prolkeeti pudozi ležo val pirak bažžim ške 'Sitä kujaa pitkin karju päästettiin suoraan suureen metsään' (Kel'makov–Saarinen 1994: 226–227)

vajobužjos uliti lobalo ke, kuaž zoroz 'Jos pääskysel lentävät alhaalla, tulee sade' (Kel'makov–Saarinen 1994: 244–245)

tuž vilijeti lobžo 'Kurjet lentävät hyvin ylhäällä' (Kel'makov–Saarinen 1994: 236–237)

čaččajš potem beraz, šures vilji' minikuz no, pe, čačča čaštirte na val 'Tultuani metsästä tietä pitkin mennessänikin metsä vielä rahisi' (Kel'makov–Saarinen 1994: 174–175)

выльвылтй мыныны 'идти по целине' (Vahruščev–Jašina 1980: 69)

keremet kine ke pøjasa šaččaji' nulle ke, murjaje, pe, kešaskono, soku ležoz. 'Jos keremet petoksella kuljettaa jotakuta metsässä, pitää huutaa savupiippuun, silloin hän päästää tämän vapaaksi' (Kel'makov–Saarinen 1994: 170–171)

Limi vilti pinaljos niskalo (Hännikäinen–Kozmács 1996: 51) 'A havon fiatalok csúszkálnak.'

Гурезь нёжалъёстй со йо туж каллен ныскылске. 'По горным долинам этот лед скользит очены медленно' (Vahruščev–Jašina 1980: 69).

гуртэти ортче 'проходит по деревне' (Vahruščev–Jašina 1980: 69).

gurte koñj pire ke il'i or'ć ke gurtet'i, požar luoz. 'Jos orava juoksee kylään tai jos se juoksee kylän läpi, tulee tulipalo.' (Kel'makov–Saarinen 1994: 185)

noš mon gidišen ujilo. nu gideti ujile uk igor takames. 'Ja minä ajan sen lampolasta. No Igor ajaa jo pässiä pitkin lampolaa.' (Kel'makov–Saarinen 1994: 213)

čačča'ti soku vetliljiskom na val. 'Silloin kuljimme vielä metsän läpi.' (Kel'makov–Saarinen 1994: 174–175)

Gurteti til vel'miz (Hännikäinen–Kozmács 1996: 92) 'A faluban tűz terjedt el.'

Pičies örjosti vu žiljirte. (Hännikäinen–Kozmács 1996: 95) 'A kis folyómederben víz csörgedezik.'

Вань нутэтъестү пельтэ 'дует во все шели.' (Vahruščev–Jašina 1980: 70)

Вань путэтъес пыртү пельтэ 'Дует сквозь все шели' (Vahruščev–Jašina 1980: 70)

piči kñe pašti no korka pirin'i bigato, pe, soos 'Ne kuulemma pääsevät sisään taloon aivan pienestäkin reiästä' (Kel'makov–Saarinen 1994: 270–271)

2. A látás igéi mellett azt az objektumot, nyílást fejezi ki tranzitívuszi bővítmény, amelyen át valaki valahová, valamire néz, valamit lát.

takañ kišnojez uknotiz až ž'em. 'Hänen vaimonsa Takañ katsoi ikkunasta.' (Kel'makov–Saarinen 1994: 250–251)

Uknojeti zarež ađžiko (ađške). (Hännikäinen–Kozmács 1996: 4) 'Az ablakból látszik a tenger.'

3. A valami megfogását, tartását, húzását stb. jelentő igék

Олексан пал куыныз Гласаез кустйз зыгыртэ вал но, Глаша солэсь палентйз 'Александр одной рукой пытался обнять Глашу за талию, но она отстранила его руку.' (Vahruščev–Jašina 1980: 70)

Пересь Онисез Маша китйз каллен валтйз жбк доры. 'Маша старую Анисию за руку тихонько повела к столу.' (Vahruščev–Jašina 1980: 70)

Кужмо воргоронъесты őтизы, дуриськись Максиму но Лекомцев трактористэз. 'Чтобы держать быка за большие рога, позвали сильных мужчин, кузнеца Максима у тракториста Лекомцева.' (Vahruščev–Jašina 1980: 70)

4. Transzitivuszi vonzata lehet 'sír' igének.

Pinal urod otmetka val'in börde. (Hännikäinen–Kozmács 1996: 8)
'A gyerek sír a rossz osztályzat miatt.'

5. Az emberi hangadás igéi is állhatnak tranzitivuszi bővítménnyel.

Mon t'elefoneti solj kešjaški/ćerekjaj (Hännikäinen–Kozmács 1996: 28) 'Kiabáltam/nevettem neki a telefonban.'

A mordvin

A mordvin prolatívusz ragjai a következők: indeterminatív ragozás Sg/Pl E -va, -ka, -ga, M -va, -ka, -ga, -gä, determinatív ragozás Sg E -vañt', -kañt', -gañt', Pl E -t'ñeva. A moksában nincs szintetikus határozott alak, helyette genitívuszi alaptagú névutós szerkezet használatos: *l'äjt' ezga* 'a folyón (végig)', *l'äjt'hän ezga* 'a folyókon (végig)'. A prolatívusznak ez a kifejezési módja az erzában is megvan.

A mordvinban a legkülönbözőbb szemantikai kategóriákba tartozó igék kívánnak maguk mellé prolatívuszi határozót. Ezek az alábbi csoportokba sorolhatók.² Megállapításaimat főleg az erza adatokra alapozom, mivel példaanyagomban jóval több van belőlük, mint moksa megfelelőikből. Megfigyeléseim azonban azt mutatják, hogy a tárgyalt eset használatát tekintve az erza és a moksa lényegében egyforma képet mutat.

1. A helyváltoztató mozgás igéi. Ezek esetében a prolatívuszragos névszók vagy névutós szerkezetek jelentései, jelentésárnyalatai a következők: hely, út, amelynek felületén, annak irányával megegyező egyszeri, egyirányú mozgás zajlik, olyan körülzárt tér, terület, közeg, amelyen keresztül megy végbe a mozgás, mozgó személy, tárgy, aki után valami vagy valaki halad, egyirányú szakaszos vagy rendszeresen ismétlődő, oda-vissza haladó mozgás által érintett helyek stb.

Erza

Ульцява эскелямсто марявсь Петяньень, ваксканзо ардыця автомашинатнеяк натой тошкить пилезэнзэ. (Brižinskij 1994: 78). 'Az utcán lépkedve úgy tűnt Petyának, hogy még a mellette elhajtó autók is sottognak a fülébe.'

Адя, авкай, ве сздявкс ланга сыргатан(о), ве карь кива чал-гатано. (UPTMN 7/1: 43) 'Gyere, anyácskám, egy pallón induljunk, egy bocskorúton lépkedjünk.'

² Az itt következő valamennyi példát saját fordításommal együtt adom meg. Legtöbbjüknek van ugyan német vagy orosz fordítása, ezek egy része azonban gyakran hibás, értelmezavaró.

čoraš jala čari kudoñt' perka, kenkšes t'enze kodajak a mujevi. 'A férfi egyre csak járkal a ház körül, sehogyan sem találja az ajtót.'

modaš čari eš perkanzo. 'A Föld saját tengelye körül forog (saját maga körül).'

viřga jaki odčora (MV 7: 168). 'Az erdőben járkal egy fiatalember.'

od čora jakil' il'ava (MV 5: 318) 'A fiú ünnepekre járt.'

Арсекининь вана Сура берек чирень колхозтнева ю тамс. (Brižinskij 1994: 98) 'Arra gondoltam, hogy végigjárom a Szura-parti kolhozokat.'

Сон кузсь кустематнева, ноцковтызе циндеренть – кенкшесь панжовсь (Brižinskij 1994: 60). 'Felment a lépcsőn, elhúzta a reteszt, az ajtó kinyílt.'

t'ejt'eres kenkška lišš. 'A leány kiment az ajtón.'

saranskojev eravi moskov langa mol'ems. 'Szaranszkba Moszkván keresztül kell utazni.'

jalgam tulka d'imim kenkška. 'A barátom kituszkolt engem az ajtón.'

Рав-Жольдямо якась, якась пандонть ланга, ванность, ванность, – куваяк а валгови. (UPTMN 3/2: 136) 'R.-Zs. járkált, járkált a hegyen, nézte, nézte, sehol sem tud lemenni.'

Moksa

lat alga jakaj akša od šoraš. (MV 4: 268) 'Az eresz alatt egy szép ifjú megy.'

koml'ä avaš jakaj ul'čä kvalmanä. (MV 4: 18) 'A Komlóanya az utcán megy.'

šokšända vərmačišnä alga jo tašt', kurāk lov praj. (MV 4: 722). 'Ha a vadkacsák ősszel alacsonyan repülnek, hamarosan hó lesz.'

panda prava ruzavañä kuřkšni. (MV 4: 658). 'A hegyen (végig) csúszik egy orosz nő.'

äžem langa laškəñd'i, val'mada val'maš son kuñci. (MV 4: 261) 'A padon futkos, egyik ablaktól a másikhoz kap.'

mosku langa mol'an kudu. 'Moszkván keresztül megyek haza.'

jakams-šajams sveit' langa. 'jár-kel a világban, céltalanul kószál.'

Кодама ляўхть и ляўнят содатада, конат шудихть Мордовскай АССР-ть ланга? (Imarekova 1985: 15) 'Milyen folyókat ismertek, amelyek a Mordvin ASzSzk-n keresztülfolynak?'

1. a Egyes mozgást jelentő igék és a prolatívuszi *mel'ga* 'után, mögött' névutó által alkotott állandósult szókapcsolat jelentése egészen eltérhet az ige eredeti jelentésétől. Néhány példa:

E. *mel'ga jakams* 1. 'gondoz, ápol vkit (beteget), gondoskodik vkiről': *med'seštrai'ne jaki' se'ed'ičai'nt' mel'ga*. 'Az ápolónők gondozzák a beteget.'

Bai, koda jakavlin' mel'gat, Petja! Tan'tej'ste andovlitin'-gak, van'ks, čevte dy lembe tarkaso sval udovlitin' (Brižinskij 1994: 123). 'Jaj, hogy gondoskodnék én rólad, Petya! Finom ételekkel etetnék, tiszta, puha meleg ágyban altatnálak.'

– 2. 'udvarol vkinek': *čoraš jaki te tejt'e'eni' mel'ga*. 'A fiú ennek a lánynak udvarol.'

– 3. 'tenyészt (állatot)': *Кинень вечкеви – кудо нумол, мекш мельга кадък якить* (Brižinskij 1994: 131). 'Akinek ahhoz van kedve, tenyészten házinyulat vagy méheket.'

– 4. 'megművel (földet)': *Кадък зсь вийт'нес кемезевить, ушодыть аволь покш умасто, конань мельга кармить якамо, кастыть суро, эмежть* (Brižinskij 1994: 131). 'Higgyenek csak a saját erejükben, kezdjék el egy kis földdarabbal, amelyet majd megművelnek, termesszenek gabonát, zöltséget.'

M. *jakams mel'ge* 'gondoz, ápol vkit, gondoskodik vkiről': *jakan mel'ganza* (MWb: 481) 'Ápolom őt.'

E. *mel'ga mol'ems* 1. 'egyetért vkivel': *kunsoličai'ne mol'st' kortičai'nt' mel'ga*. 'A hallgatók egyetértettek a szónokkal.'

– 2. 'szót fogad': *ejkakšoš sval mol'i avanzo mel'ga*. 'A gyerek mindig szót fogad az anyjának.'

E. *mel'ga pa'nešs* 'törekszik vmire, igyekszik megszerezni vmit': *soldai'ne pa'ni't' slavi'nt' mel'ga*. 'A katonák törekszenek a dicsőségre.'

2. A látást, nézést kifejező igék

Erza

val'mava vanomot karman. 'Az ablakból foglak nézni.'

varštaka val'mava, ušoso'nt' mol'i pizeme. 'Nézz csak ki az ablakon, esik az eső.'

... *сон варшмась перть пельга*. (Brižinskij 1994: 206) 'Körül-nézett.'

Moksa

vəð' vardžaksts alo val'mava. (MV 4: 12) 'De hiszen ő kinézett az alsó ablakon.'

vardžaksts val'mava karda-keŋkšəts pańdzada. (MV 4: 229) 'Kinézett az ablakon, (látta, hogy) nyitva van a kapu.'

3. Mentális tevékenységek igéi**Erza**

Моли солдатось вирень-паксянь пачк ды арси эсь пачканзо, мезде карми ярасмо (UPTMN 3/2: 244). 'Megy a katona erdőn-mezőn keresztül, és azon töpreng, mit fog enni.'

Ааламось арсесь эськанзо, мезе меремс аванть валонзо лангс, илязо кеждя тона, ды ушодсь... (Brižinskij 1994: 152) 'Egy kicsit gondolkozott (azon), mit feleljen az anyjának, hogy meg ne haragudjon, majd hozzáfogott...'

Мекс уш истя беряньстэ арсят кувалман? (Brižinskij 1994: 163) 'Miért tartasz engem ilyen rossznak (azaz: miért gondolkodsz ilyen rosszul rólam)?'

Вана тень кувалма эзинь арсе. (Brižinskij 1994: 38) 'Erre nem gondoltam.'

Яла тонь ланга мон арсян, / Яла тонь ланга мон думан. (UPTMN 7/1: 243). 'Mindig csak rád gondolok, mindig csak rólad gondolkodom.'

Секс мельгат мон пек жалкуван, / Секс мельгат мон пек тоскуван. (UPTMN 7/1: 281). 'Ezért bánkódom oly nagyon utánad, ezért búsulok oly nagyon utánad.'

Moksa

babańəs pič'eđi čoranc kolga. 'Az öregasszony aggódik a fiáért.'

4. Prolativuszban áll az ismertetőjegyet jelölő bővítmény a felismerést jelentő igék mellett.**Erza**

Сельмева содави, кодамо сон ломанесь (Koljadenkov–Zavodova 1962: 149). 'A szemén látszik, milyen ember ő.'

Вайгельга явови ялгасто. (Koljadenkov–Zavodova 1962: 149) 'Hangja alapján meg lehet különböztetni a társaitól.'

Moksa

Сельмова содави, кодама сон ломанць (Koljadenkov–Zavodova 1962: 149). 'A szemén látszik, milyen ember ő.'

5. A valami megfogását, megérintését, megragadását, megütését, stb. kifejező igék

Erza

Кува, нумолнэ, чавидизь?/ Кува, ашине, чавидизь?/ Лавтов ланга кирьпецэ/ Бока ланга кулаксо. (UPTMN 8/1: 83) 'Hol ütöttek (téged), nyuszika? Hol ütöttek, fehérke? A vállamon téglával, az oldalamon ököllel.'

koda karmi kopoř lanğa keřamo/ kuva keři šija korti řenenze... (MV 5: 448) 'Amint elkezd a hátán/hátát ütni, amint üti, így beszél hozzá.'

Лома ломань, ят ломань/ кетьске ланга кундымым (MS: 267) 'Egy idegen ember, egy ellenség megragadott a karkötőmnél fogva.'

koda kudingit' musak, val'mava stukaři' sursit' (MV 3: 303). 'Amint megtalálok a házát, kopogj az ablakon az ujjaddal.'

Кузоваткин сайсь кедезэнэ карандаш, апак сюво песэнтъ кар-мась састыне вачкоеме столентъ ланга. (Brižinskij 1994: 156) 'K. kezébe vett egy ceruzát, és a tompa végével lassan elkezdte ütülni az asztalt.'

babaš vaďašinže nućkanzo prava. 'A nagymama megsimogatta az unokája fejét.'

Moksa

ā Rtijā konāt' lanğa. (MWb: 105) 'Megkoppintottam a homlokát.'

Корянже керозе шуфтъ (Koljadenkov–Zavodova 1962: 151) 'Tővénel vágta ki a fát.'

7. A valami szétदारabolását, szétosztását kifejező igék jellemző bővítménye is prolatívuszban áll.

Erza

son javšinže čecatižen jalgava 'Barátai között szétosztotta a virágokat.'

Moksa

Путозе сахар покольнять шра лангс, сявсь пель, лазондозе нилева (Koljadenkov–Zavodova 1962: 151). 'Az asztalra tette a cukor-darabot, fogott egy kést, és négy darabra vágta.'

8. A beszéd igéi. Mellettük a témát kifejező névszó az ablatívuszon kívül prolatívuszban is állhat. Emellett a kommunikáció csatornáját és a beszédben résztvevőket is jelölheti prolatívuszi bővítmény.

Erza

son vešeñ 'langa beaňste korti. 'Mindenkire rosszat mond.'

Павел Сидантьевич столь екисэль, кинь-бути марто кортась телефонга. (Brižinskij 1994: 119) 'P. S. az asztalnál ült, valakivel telefonon beszélt.'

Мейле таго озасть "уазикентень" ды, эськаст меде-монадо кортазь, сырғасть Ламшинав. (Brižinskij 1994: 169) 'Beültek az Uazba, és egymás között erről-arról beszélgetve elindultak Lamsinába.'

Moksa

azəñć' tǎñ langa (MWb: 1018) 'Ők erről beszéltek.'

tǎñ kolga ašeme koRta. 'Erről nem beszéltünk.'

Советскай армиять колга минь поэтоньке морайхть славаны морот. 'A szovjet hadseregről dicsőséges dalokat énekelnek költőink.'

(Imarekova 1985: 15)

koRtan son langanza (MWb: 1018). 'Róla beszéltek.'

Összefoglalás

A fenti szemantikai kategóriákat és példamondatokat áttekintve szembetűnő a mordvin és a szamojéd nyelvek közötti meglepő hasonlóság. Ezekben a nyelvekben ugyanis sokkal szélesebb körben és változatosabb funkciókban fordul elő a prolatívusz, mint a zürjénben és a votjákban, amelyek gyakorlatilag csak a mozgásigék és a látást, nézést jelentő igék mellett használják a kérdéses esetet.

IRODALOM

Beke Ödön 1912: A votják és zürjén prolatívusról, *Nyelvtudományi Közlemények* 41, 241–274.

Brižinskij, Andrej I. 1994: *Оймень моро*, Saransk, Mordovskoe Knižnoe Izdatel'stvo.

Hajdú Péter 1989: *Chrestomathia Samoiedica*, Budapest, Tankönyvkiadó

Hännikäinen, Sara–Kozmács István 1996: *Udmurt vonzatszólár*, kézirat, Szeged, JATE Finnugor Tanszék.

Imarekova, V. M. 1985: *Мокшень кялень морфологиять коряс практикум*, Saransk.

Kel'makov, Valentin–Sirikka Saarinen 1994: *Udmurtin murteet*, Turku–Iževsk, Turun Yliopisto.

- Koljadenkov M. N. – R. A. Zavodova 1962: *Грамматика мордовских языков. Фонетика и морфология*, Saransk, Mordovskoe Kniznoe Izdatel'stvo.
- Kuznecova, Ariadna I. – Evgenij A. Helimskij – E. V. Gruškina 1980: *Очерки по селькупскому языку; тазовский диалект I*, Moszkva, Izd. Moskovsogo Universiteta.
- Lakó György 1950: Zur Frage des permischen Prosekutivs und Transitivity, *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 98, 219–243.
- Mikola Tibor 1975: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)*, Budapest – den Haag – Paris, Akadémiai Kiadó – Mouton.
- MS = Makar E. Evsejev 1959: *Mordovskaja svad'ba, Uljanovskaja (b. Simbirskaja) gubernija, selo Malyje-Karmaly*, Saransk, Mordovskoe Kniznoe Izdatel'stvo.
- MV = *Mordwinische Volksdichtung I–IV*, Gesammelt von Heikki Paasonen. Herausgegeben und übersetzt von Paavo Rivila, *MSFOu* 77 (1938), 81 (1939), 84 (1941), 91 (1947). – V–VI, Im Auftrag der Finnisch-ugrischen Gesellschaft gesammelt von Ignatij Zorin. Durchgesehen und transkribiert von Heikki Paasonen. Übersetzt von Kaino Heikkilä und Paavo Rivila. Herausgegeben von Martti Kahla, *MSFOu* 161 (1977), 162 (1977). – VII. Im Auftrag der Finnisch-ugrischen Gesellschaft gesammelt von Makar Evsejev, Ivan Školnikov, Andrej Šuvalov und Mihail Tarajkin. Durchgesehen und transkribiert von Heikki Paasonen, übersetzt von Kaino Heikkilä, herausgegeben von Martti Kahla, *MSFOu* 176 (1980).
- Mwb = *H. Paasonens Morwinisches Wörterbuch I–IV*, Zusammengestellt von Kaino Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla, Helsinki, SUS, 1990, 1992, 1994, 1996.
- Rédei Károly 1978: *Chrestomathia Syrjaenica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Tereščenko, Natalija M. 1966: Энецкий язык, *Языки народов СССР 3: Финно-угорские и самодийские языки*, Moszkva, Nauka, 438–457.
- Tereščenko, Natalija M. 1973: *Синтаксис самодийских языков*, Moszkva, Nauka.
- Tereščenko, Natalija M. 1979: *Нганасанский язык*, Leningrad, Nauka.
- UPTMN = *Ustno-poëtičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 1–11*, Saransk, Mordovskoe Kniznoe Izdatel'stvo, 1963–1987.
- Vahrušev, Vasilij M. – R. I. Jašina 1980: *Словосочетания в удмуртском языке*, Iževsk, Udm. Kniz. Izd.
- Vászolyi Erik 1968: Prolativusz, tranzitivusz, lokativusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor alapnyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 70, 47–82.
- Ždanova, Tatjana 1994: К описанию моделей глагольного управления в нганасанском языке, in E. A. Helimskij szerk.: *Таймырский этнолингвистический сборник*, Moszkva, Nauka, 221–237.

DER PROLATIV IN DEN URALISCHEN SPRACHEN

JUDIT MOLNÁR

Für die Bezeichnung der Richtung und des Weges einer Bewegung verwenden die Sprachen verschiedene Mittel. Der Prolativ als Kasus ist innerhalb der uralischen Sprachfamilie in den permischen und den samojedischen Sprachen sowie im Mordwinischen bekannt. Der Prolativ gibt nicht nur die Richtung einer Bewegung an, sondern auch den Weg, an dem entlang die Bewegung verläuft. Verben mit abstrakter Bedeutung (*denken, sich änstigen, erkennen, beweinen* usw.) verfügen in diesen Sprachen auch über eine prolative Rektion. Das Ziel dieser Arbeit ist es, zu bestimmen, für welche Verbgruppen diese Rektion charakteristisch ist.

Das Mordwinische weist hinsichtlich der Verwendung des Prolativs viele gemeinsame Züge mit den samojedischen Sprachen auf.

VAN-E AZ ERZA-MORDVINBAN -IKS MELLÉKNÉVIIGENÉV-KÉPZŐ?

VECSERNYÉS ILDIKÓ

Az erza-mordvin nyelv melléknéviigenév-képzőinek vizsgálatakor talán a szenvedő, folyamatos participiumok képzésére szolgáló képzőkkel kapcsolatban ütközünk a legtöbb kérdőjelbe. A passzív, folyamatos melléknévi igenevek *-ma* képzőjével kapcsolatban a szakirodalom alapján „csupán” a következő problémák merülnek fel: 1. Létezik-e *-ma* képzős participium? 2. Ha létezik, mely alárendelő szintagmák *-ma* képzős meghatározó tagja tekinthető participiumnak, s melyik jelzői szerepű deverbális melléknévnek?¹ A másik passzív, folyamatos igeneveket létrehozó képző² esetében még több ellentmondásos adatot találhatunk a mordvin grammatikák, tankönyvek olvasásakor. E képzővel kívánok foglalkozni jelen cikkemben. A szakirodalom alapján e másik képzővel kapcsolatban a következő kérdések fogalmazódnak meg:

1. Létezik-e ilyen képzővel ellátott participium?
2. Ha létezik, mely alárendelő szintagmák meghatározó tagja tekinthető participiumnak, s melyik melléknévi jelzőnek?
3. Milyen alakú ez a képző? A szakirodalomban váltakozva előforduló képzők közül melyik tekinthető a passzív igenévi képzőnek?

Jelen cikkemben erre a három kérdésre koncentrálni vizsgálom a nem *-ma* képzős passzív, folyamatos participiumokat. Először a harmadik kérdésre térek ki.

Kiválasztva ismertebb mordvin grammatikákat, történeti nyelvtanokat és néhány újabb erza vagy erza-moksa tankönyvet, meglepődhetünk azon, hogy a fent említett képző meglétéről, alakjáról, használatáról milyen sok különféle véleménnyel, egymásnak olykor teljesen ellentmondó adattal találkozhatunk.

Nem tárgyalják, meg sem említik a képzőt munkáikban az erza és moksa nyelvtanról író Evsev'ev (1931 és 1963), a Koljadenkov–Cyganov által szerkesztett történeti nyelvtan (1953) és a többek között mordvin participiumokkal foglalkozó Bartens (1979).

¹Jelen cikkemben csak az olyan melléknévi igenevekkel foglalkozom, amelyek jelzői szerepben állnak, tehát egy nekik alá rendelt bővítménnyel meghatározó-meghatározott viszonyt alkotnak.

²Alakját azért nem említem még, mert az egyik, a cikkben megválaszolandó kérdés éppen az, hogy mi a képző alakja. A továbbiakban erre a kérdésre térek ki elsőként.

A tankönyvek „képzőskálája” igen széles. A Mosin–Bajuškin-féle tankönyv (1983: 120) *-viks* képzős participiumról ír, Imajkina tankönyvében *-iks* képzőt találunk (1996: 97–98). Keresztes chrestomathiájában (1990: 68) *-viks*-szel és *-iks*-szel képzett participiumokról ír, megjegyezve, hogy az *-iks* a *-viks* mellett előforduló ritkán használatos participiumképző, és ez utóbbi nem passzív, hanem aktív participiumokat képez. A Cygankin–Devaev-féle főiskolai jegyzetben (1975: 88) újabb „variánssal” találkozhatunk: „A szenvedő participiumok közé sorolhatók a ritkán használt összetett *-vi* vagy *-viks* képzővel az infinitívus tövéből alkotott szerkezetek...”

A nyelvtanok közül a legújabbak közé tartozó, a Cygankin által szerkesztett *Grammatika mordovskih jazykov* (1980: 352) az *-iks* alak mellett foglal állást. Egy régebbi nyelvtanban azonban (Koljadenkov–Zavodova 1962: 323) a képző egy újabb, sorrendben immár negyedik alakjával találkozunk, a *-ks*-szel. Ugyanezt a *-ks* képzőt említi például Jakuškin is egy erza nyelvjárást vizsgáló munkájában (1959: 49). A képzővel foglalkozó legalaposabb áttekintés Ledjajkina (1979) tollából származik. Ő is *-iks* képzőről ír.³

Összevetve tehát a a fent említett művek álláspontjait láthatjuk, hogy a képző alakjával kapcsolatban négy különböző vélemény merül fel: olvashatunk *-viks*, *-iks*, *-ks* és *-vi* képzőkről. A következő táblázat alapján könnyen észrevehetjük, hogy a vélemények megoszlása megdöbbentően egyenletes, kivéve a *-vi* képző feltételezését:

A. Nem említi	B. <i>-viks</i>	C. <i>-iks</i>	D. <i>-ks</i>	E. <i>-vi</i>
Evsejev 1931	Cygankin– Devaev 1975	Cygankin 1980	Jakuškin 1959	Cygankin– Devaev 1975
Evsejev 1963	Keresztes 1990	Imajkina 1996	Koljadenkov– Zavodova 1962	
Koljadenkov– Cyganov 1953	Mosin– Bajuškin 1983	Ledjajkina 1979		
Bartens 1979				

A képzőről írók közül a legtöbben *-viks* vagy *-iks* alakot említenek. Véleményem szerint feltétlenül *-iks* képzőről érdemes beszélnünk. Imajkina (1996: 97–98), Ledjajkina (1979) és a Cygankin által szerkesztett tankönyv (1980: 351–352) rámutatnak, hogy a passzív, folyamatos igék *-iks* képzője olyan igékhez járul, amelyek tövében már van egy *-v* képző. Imajkina példái: *učoms* ‘várni’ – *učovoms* ‘lehet várni’ – *učoviks* ‘olyan, akit lehet várni’ (i. m. 98). Imajkina tehát az ige *-v* képzőjét lehetőséget kifejező kép-

³ Az írások példaanyaga alapján egészen bizonyos, hogy mindegyikben ugyanarról a képzőről van szó.

zónék tartja. Cygankin egy *-v* szenvedő-lehetőségi jelentésárnyalatú képzőről ír (i. m. 352). Az általam gyűjtött mai irodalmi nyelvi, illetve régi folklórszövegekbeli igeneves szerkezetek alapján⁴ Ledjajkina megfogalmazását tartom a legpontosabbnak, miszerint az igetőhöz kapcsolódó *-v* képző a következő jelentésárnyalatokkal láthatja el az alapigét: szenvedő, visszaható, a cselekvés végrehajtásának lehetősége, képesség a cselekvés végrehajtására (i. m. 57–58). A *-viks* képzőről írók tehát nem veszik figyelembe azt, hogy a *-v* képző nem a participiumképző része, hanem a participiumképző előtt az igéhez járuló képző. Nem találunk ugyanis olyan *-iks* képzős passzív participiumot, amelynek alapjául ne *-v* képzővel rendelkező alapige állna. Másképpen fogalmazva: minden ilyen participiumból az *-iks* képző leválasztása után igetövet kapunk. Például:

Vejs'en' čar'kod'eviks kel'se karmatano baš'amo.

'Mindenki által érthető nyelven fogunk beszélgetni.'

(S'atko 1996: 6)

čar'kod'eviks kel' 'érthető nyelv' – čar'kod'evems 'lehet érteni' –

čar'kod'ems 'érteni'

...min'ek večkeviks Roza...

'...az általunk szeretett Roza...'

(S'atko 1996: 43)

večkeviks 'szeretett, akit szeretünk' – večkevems 'lehet szeretni, szere-

tődik (= szenvedő jelentésárnyalat) – večkems 'szeretni'

Cygankin és Devaev, akik tankönyvükben a *-viks* mellett *-vi* képzőről is írnak, erza példát csak egyet említenek: *večkeviks / večkevi loman'* 'szeretett, kedves ember'. (1975: 88). Van még egy moksa példájuk: *kel'goviks / kel'govi loman'* 'szeretett, kedves ember'. Véleményem szerint a *kel'govi* és a *večkevi* alakok esetében a *-v* képzős igéhez kapcsolódó *-i* képzőről van szó. (Problémás, hogy azonosítható-e ez a képző az *-i* participiumképzővel, amely aktív és nem passzív igeneveket szokott képezni.)

A *-ks* igenévképzőről írók valószínűleg azért választják le az *-i* elemet a képzőről, mert azt nem a képző részének, hanem valamilyen más elemnek tartják. Ledjajkina is említi, hogy az *-iks* összetett képző (1979: 58).

A cikk elején felvetett harmadik kérdésre tehát a válasz az, hogy véleményem szerint feltétlenül *-iks* képzőről érdemes beszélnünk.

Keresztes már idézett művében egy passzív igenevet képző *-viks*, és egy aktív igenevet képző *-iks* képzőt említ (1990: 68). Valóban találkozhatunk olyan igeneves

⁴Igeneves szerkezeteket a S'atko irodalmi újság egyik 1996-os számából és a következő népköltészeti gyűjteményekből gyűjtöttem: az *Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda* és a *Mordwinische Volksdichtung* kötetéből. (Az összes erza szöveget átnéztem.) Azon kötetek adatai, amelyekből jelen cikkemben példákat közlök, az írás végén lévő irodalomjegyzékben található.

szerkezetekkel, amelyek igeneve az *-iks* képző használata ellenére aktív. Keresztesen kívül csak Ledjajkina ír arról, hogy az *-iks* képzőnek lehet aktív használata is. Amikor az *-iks* képző olyan igéhez kapcsolódik, amely nincs ellátva a fent tárgyalt *-v* képzővel és intranszítív, aktív igenevet kapunk. Ledjajkina példái: *jutiks* 'átmenő, keresztülmenő', *soliks* 'olvadó', *er'iks* 'élő', *ul'iks* 'lévő, található'. Ezek az alakok szerintében meglehetősen ritkán fordulnak elő és igen közel állnak a melléknevekhez. (Ledjajkina 1979: 56–64).

Nehezebb választ adni a cikk elején feltett két első kérdésre, amelyek szorosan összekapcsolódnak egymással; azaz hogy létezik-e ilyen *-iks* képzős participium, és hol a határ a jelzői szerepű participium és melléknév között. Azok a munkák, amelyek nem is említettek *-iks* képzős participiumot, minden bizonnyal mellékneveknek tekintik az összes ilyen típusú, igéből származó *-iks* végű szót mint a *večkeviks*, *jutiks* stb. A több kötetnyi folklórszöveg és mai versek és próza alapján magam is meggyőződtem arról, hogy az *-iks* képzővel szereplő igeneves szerkezetek száma igen kicsi, a többi igenévhez képest ritkán fordulnak elő. A szövegekben legtöbbször a *večkeviks* 'szeregett, kedves' és a *sodaviks* 'ismert, ismerős' fordulnak elő. Úgy tűnik, ezek a szavak már valóban közelebb állnak a melléknevekhez, mint a participiumokhoz. A folklórszövegekben azonban találunk olyan igeneves szerkezeteket, amelyek magyarra is csak igenévvél vagy vonatkozó mellékmonddal fordíthatók, és átalakíthatók vonatkozó monddá. Ezen szerkezetek alapján úgy gondolom, hogy nem szerencsés tagadni az *-iks* participium meglétét az erza-mordvin nyelvben. Például:

Passzív igenévvél:

...maksoviks rodnoj pat'in'em...

(UP 6/1: 340)

'a férjhez adható nővérkém'

a jojtaviks val

(pl. UP 7/1: 173)

'ki nem mondható szó'

Aktív igenévvél:

...maštiks val'gein' poladi...

(MV 1939: 321)

'az elhaló hangú éneket (szó szerint elhaló hangot) folytatja'

...t'ese štol'i kazan ošon paliks saldackoj pr'ijomos'...

(MV 1938: 464)

'itt van Kazany város égő katonafogháza'

Az azonban bizonyos, hogy viszonylag ritka, egyre kevésbé használatos képzővel állunk szemben.

IRODALOM

- Bartens, Raija 1979: *Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugatsioon infiniittisten muotojen syntaksi* (Memoires de la Société Finno-Ougrienne 170), Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Cygankin, Dmitrij V. – S. Z. Devaev 1975: *Očerok sravnitelnoj grammatiki mordovskih (mokšanskogo i erzjanskogo) literaturnyh jazykov*, Saransk, Mord. Kniž. Izd.
- Cygankin, Dmitrij V. 1980: *Grammatika mordovskih jazykov: Fonetika, grafika, orfo-grafija, morfologija*, Saransk, Mord. Gos. Univ.
- Evsejev, Makar E. 1931: *Osnovy mordovskoj grammatiki: Ėrzjan' grammatika*, Moszkva, Centrizdat.
- Evsejev, Makar E. 1963: *Izbrannye trudy 4: Osnovy mordovskoj grammatiki*, Saransk, Mord. Kniž. Izd.
- Imajkina, Marija D. 1996: *Ėrzjanskij jazyk 2*, Saransk.
- Jakuškin, A. V. 1959: *Osobennosti morfologii drakinskogo dialekta erzja-mordovskogo jazyka*, Saransk, Mordknigoizdat.
- Keresztes László 1990: *Chrestomathia morduinica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Koljadenkov, M. N. – N. F. Cyganov szerk. 1953: *Istoričeskaja grammatika erzjanskogo jazyka*, Saransk, Mord. Kniž. Izd.
- Koljadenkov, M. N. – R. A. Zavodova szerk. 1962: *Grammatika mordovskih (mokšanskogo i erzjanskogo) jazykov*, Saransk, Mord. Kniž. Izd.
- Ledjajkina, V. A. 1979: *Pričastie s suffiksom -(i)ks v mordovskih jazykah*, *Finno-ugristika 2*, Saransk, 56-64.
- Mosin, Mihail V. – N. S. Bajuškin 1983: *Ersämordvan oppikirja*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- MV 1938 = *Mordwinische Volksdichtung 1* = *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 77*, Helsinki.
- MV 1939 = *Mordwinische Volksdichtung 2* = *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 81*, Helsinki.
- S'atko 1996 = *S'atko* (Literaturno-hudožestvennyj i obščestvenno-političeskij žurnal) 1996/1-2, Saransk, Mord. ASSR-ń Pis. Soz.
- UP 6/1 = *Ustno-poëtičeskoe tvorčestvo mordovskogo naroda 6/1*, Saransk, 1972.
- UP 7/1 = *Ustno-poëtičeskoe tvorčestvo mordovskogo naroda 7/1*, Saransk, 1972.

GIBT ES IM ERZA-MORDWINISCHEN DAS PARTIZIP-BILDUNGSSUFFIX *-IKS*?

ILDIKÓ VECSEARNYÉS

In den gängigen mordwinischen Grammatiken, in Lehrbüchern und anderen auch die Morphologie betreffenden Arbeiten finden sich zahlreiche einander widersprechende Angaben über das *-iks*-Bildungssuffix des Passiv-Partizips I des Erza.

Auf Grund der Fachliteratur scheint das Vorhandensein und die Form des Bildungssuffixes umstritten. In einigen Arbeiten wird dieses Partizipsuffix nicht erwähnt, in anderen Arbeiten dagegen finden wir vier verschiedene Formen: *-viks*, *-iks*, *-ks* und *-vi*. Auf Grund eines aus heutigen Gedichten und Prosatexten sowie aus Sammlungen der Volksdichtung zusammengestellten Materials plädiert die Verfasserin für das Vorhandensein und die *-iks*-Form des untersuchten Bildungssuffixes.

NÉPRAJZ

MASZKOS ALAKOSKODÁSOK – TÉRKÉPEKEN

(A néprajzi kartográfia alkalmazása népszokások szinkronikus elemzésében)

BARNA GÁBOR

Balassa Ivánnak tisztelettel!

Barabás Jenő *Kartográfiai módszer a néprajzban* című nagyjelentőségű munkája (1963)¹ a kulturális jelenségek térképezésének elméleti és módszertani problémáit, valamint értelmezési lehetőségeit tekintette át kutatástörténeti szempontból. A külföldi kartografikus törekvések ösztönző hatása mellett Gunda Béla hazai tanulmányait, tudományszervező munkáját emeli ki, mint amelyek az 1950-es évekre visszanyúlóan, de még a két világháború közötti években gyökerezően, a magyarországi néprajzi atlaszmunkálatokat döntően befolyásolták.² Mi ehhez már hozzátehetjük Barabás Jenő jelentős munkásságát is, hiszen a *Magyar néprajzi atlasz* is az ő szerkesztésében látott napvilágot.³

Az 1960-as évek elején még folytak a *Magyar néprajzi atlasz* (MNA) munkálatai, alapkutatásai, amikor 1962-ben Csalog Zsolt és Cs. Pócs Éva, a szolnoki Damjanich Múzeum akkori néprajzkutatói felvetették egy megyei, regionális néprajzi atlasz elkészítésének ötletét. A Magyar Néprajzi Atlasz ösztönző hatása mellett fontos szempontjuk volt, hogy Szolnok megye (a ma ismét Jász-Nagykun-Szolnok megye) területét abban az időben csak foltszerűen ismerte és dolgozta fel a néprajztudomány. Szükségesnek látszott ezért a kultúra szerkezetéről, fontosabb jelenségeiről „legalább felületi áttekintést szerezni. E célra pedig rendkívül alkalmas az atlasz-módszerű gyűjtés”.⁴ Ezért az „egész kultúra feltérképezése alapvető célja” lett a *Szolnok megyei néprajzi atlasznak* (SZMNA).⁵ A megyei atlasz kérdőíve „átfogja a népi kultúra egészét, a gabonatermesztéssel kezdődően a társadalmat kutató kérdéseken át egészen a népnyelvig. Azt azonban, hogy az egyes témák közül mit emeljen ki a kérdőív ..., már speciális célok, a megye jellegéből következő sajátosságok határozták meg.”⁶

¹Barabás Jenő 1963.

²Gunda Béla 1940, Gunda Béla 1941, Barabás Jenő 1963: 43.

³Barabás Jenő 1955, 1957, 1987–1992.

⁴Cs. Pócs Éva 1964 cikkét idézi Szabó László 1974: 7.

⁵Szabó László 1974: 7.

⁶Szabó László 1974: 7.

A *Szolnok megyei néprajzi atlasz* (SZMNA), mint az első, ám mindmáig félig kész regionális atlaszunk,⁷ a maga sűrűbb kutatóhálózatával – a kialakított tudományos munkahipotézis szerint – kontrollja lehet a Magyar Néprajzi Atlasznak, amelynek csupán 14 kutatópontja van ebben az alföldi térségben.

A 70-es évek közepén – első magyarországi néprajzi atlaszként – megjelent *Szolnok megye néprajzi atlaszá*nak I. 1–2. kötete.⁸ Majd több évtizedes munkálkodás után már megjelent a *Magyar néprajzi atlasz I–IX. térképkötete*, sajnos kommentárok, szöveges elemzések nélkül.⁹ Kommentárokat csupán néhány kérdéskörben publikáltak – korábban.¹⁰

Tanulmányunk Szolnok megye néprajzi atlaszmunkálataihoz kapcsolódik, annak egy fejezete. Az 1976/1977 óta készen álló II. kötet térkép és kommentárlapjai sajnos mindmáig kéziratban vannak. Addig, amíg az I. kötet elsősorban az anyagi kultúra egyes jelenségeivel, tárgyaival, eljárásaival foglalkozott, a II. kötetben kaptak helyet az egyéni és közösségi szokások, a hiedelmek, s a nyelvjárási jelenségek. Az ott felhalmozott, máig publikálatlan anyag rengeteg új információt hordoz. Nagy kára tudományunknak, hogy a benne felhalmozott ismeretek nem kerülnek bele vérkeringésébe.

Tanulmányunk tehát a Szolnok megye néprajzi atlaszának 97. kérdéscsoportját, az *alakoskodás* jelenségét vizsgálja. Változtatás nélkül közlöm az 1976/1977-ben elkészült kommentárokat és hozzájuk a megfelelő térképlapokat.

A közzététel formájának megértéséhez azonban rövid tájékoztatást kell adni az SZMNA kutatópontjairól, s az egyes elemzések szerkezetéről, a feldolgozás általános szempontjairól és követelményeiről.

Tájékozódó gyűjtések és más megfontolások alapján az SZMNA végül is 66 kutatópontot vizsgált a megye területén, és hetet – megyéből történt kirajzásokat – azon kívül.¹¹ (A települések listáját az elemzés után közlöm.)

A feldolgozás egyik alapvető szempontja az volt, hogy a jelenségek térképezésénél, a térképlapok készítésénél és az elemzésnél kizárólag az atlaszkutatás során rögzített információkra lehet támaszkodni. Mellőzni kellett mind az összehasonlításokat, mind pedig a szakirodalmi adatok idézését. Fontos volt alapvető típusok megállapítása, valamint változatok rögzítése.¹²

Az elkészült térképlapok elemzésének szerkezetét és módját egységesen rögzítette a szerkesztés.¹³ Az egyes részeket római számok különítik el. Ezt követtem én is annak idején elemzésem elkészítésénél.

⁷ A *Baranyai néprajzi atlasz* az alapgyűjtés fázisában megrekedt.

⁸ Szabó László – Csalog Zsolt 1974.

⁹ Barabás Jenő szerk. 1987–1992.

¹⁰ Barabás Jenő 1967.

¹¹ Szabó László 1974: 9–11.

¹² Szabó László 1974: 18–19.

¹³ Szabó László 1974: 20–21.

Római I. számmal jelöltem tehát a kérdéskör általános célkitűzéseit, a II. részben adom meg a térképezhető adatokat, s törekszem típusok, foltszerű előfordulások, a változatok térbeli megjelenésének bemutatására. Itt a római számmal, római és arab számmal, valamint betűvel (pl. II. 1. a) jelzett bekezdésekhez hasonló jelzéssel egy-egy térképlap csatlakozik. Itt átutalások lehetségesek a kérdéskörön belül a kommentár más részeire, illetőleg más térképlapokra. A III. részben pedig közlöm a nem térképezhető adatokat, invariánsokat, töredékes, de valamilyen szempontból mégis fontos információt hordozó adatokat. Eszemben külön tanulsággal szolgál, hogy egy közösségi szokást, valamint a hozzá kapcsolódó szokásköltészetet, szokásszövegek gazdag változatanyagát mutatom be.

IRODALOM

- Barabás Jenő 1963: *Kartográfiai módszer a néprajzban*, Budapest, Akadémiai.
- Barabás Jenő 1955: Az európai néprajzi atlaszmunkálatok tanulságai, *Ethnographia* 66, 409–420.
- Barabás Jenő 1967: *Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából = A Néprajzi Múzeum Füzetei* 23, Budapest.
- Barabás Jenő főszerk. 1987–1992: *Magyar Néprajzi Atlasz I–IX*, Budapest, Akadémiai.
- Gunda Béla 1940: *Emlékirat a Magyar Néprajzi Atlasz elkészítése ügyében*, Budapest.
- Gunda Béla 1941: Jelentés a Magyar Néprajzi Atlasz 1940 nyarán végzett munkálatairól, *A budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarorságtudományi Intézetének működése az 1940/1941. tanévben*, Budapest, 14–19.
- Szabó László 1974: Tájékoztató, in Szabó László–Csalog Zsolt: *Szolnok megye néprajzi atlasza I/1*, Szolnok, Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 3–25.
- Szabó László–Csalog Zsolt 1974: *Szolnok megye néprajzi atlasza I/1 és I/2*, Szolnok, Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

97. Alakoskodás

I. Kérdéscsoportunk a jeles napokhoz, az emberi élet jelentős eseményeihez, fordulóihoz, valamint a különböző társas munkaalkalmakhoz kapcsolódó maszkos alakoskodó szokásokat vizsgálja. Figyelemmel van az alakoskodók jelmezére, a cselekményre, az állandó, kötött szövegekre, a szokást gyakorlók korára, nemére és társadalmi helyzetére, az adománygyűjtésre, az alakoskodás helyére, a szokás és az alakoskodók elnevezésére.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az alapgyűjtés egyenlenségéből adódóan egyes kérdésekre nem kaptunk kielégítő választ. Az alábbiakban ezekre igyekszünk utalni. A rendkívül szerteágazó kérdéskör újragyűjtése mégsem látszott célszerűnek. A legfontosabb vonatkozásokban ugyanis kellő számú és minőségű térképezhető anyag állt a feldolgozás során rendelkezésünkre.

II.1. Milyen alkalmakkor öltöztek fel állítózatokba?

Térképünk a szokás gyakorlásának alkalmai, időpontjai közül Szolnok megyében nagyobb elterjedtséget mutató alkalmakat jelöli. (Ld. III.1.) Ezek: a *disznótor*, a *lakodalom*, a *farsang* (a *fonó* mellékjellel megkülönböztetve) és a *szüret*.

Disznótóri alakoskodással csak a 2., 9., 11., 18., 19., 50. és a 63. településeken nem találkozunk.

Az alakoskodás másik fő alkalmát jelenti a *lakodalom* a 2., 9., 12., 15., 16., 18., 24., 26., 27., 29., 30., 31., 33., 34., 38., 40., 41., 42., 44., 45., 46., 48., 51., 52., 53., 54., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 62., 64., 67. és 68. kutatópontokon. A lakodalmi alakoskodás tekintetében eltérés észlelhető a Jászság és a megye többi területe között: a jászsági előfordulás ritkább, mindössze a 2., 9., 12., 15. és 16. községekben találjuk meg.

Az előzőekhez hasonlóan a *farsangi* alakoskodás is széles körben elterjedt a megye területén. (Az alapgyűjtéshez ragaszkodva tartottuk már itt is szükségesnek ezen belül a *fonó* mellékjeles elkülönítését. A fonóbeli alakoskodások legjelesebb alkalmát ugyanis a *farsang* jelentette.) Alakoskodókat találunk *farsang* (és a *fonó*) idején a 2., 4., 7., 9., 10., 11., 15., 16., 18., 19., 20., 23., 24., 26., 27., 29., 30., 34., 37., 38., 39., 41., 42., 44., 48., 50., 52., 53., 54., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 66. és a 68. kutatópontokon.

A *szüreti* bálak, szüreti felvonulások alakoskodói elsősorban a megye jelentősebb szőlőműveléssel rendelkező településein bukkannak fel, így mindenek előtt a Tiszazugban: 55., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 62. és 63., 64. községekben, valamint szórványosan a megye más területein: 2., 3., 11., 23., 29., 30., 44., 45. és 48. kutatópontokon.

A további térképlapok az itt megemlített négy alkalom (*disznótort, lakodalmom, farsang, szüret*) lehetőség szerinti minél részletesebb feldolgozását mutatják.

2/a A disznótóri alakoskodó szokás neve

A disznótóri alakoskodó szokások megyében ismert nevei a szokás cselekményével, az alakoskodók neveivel, valamint az alakoskodók jelmezével vannak szoros kapcsolatban. Térképünk (az utolsó kivételével) ezeket ábrázolja. (Ld. 2/b térkép)

A disznótóri alakoskodás leggyakoribb neve a *kántálás*, amely területileg szinte egységes tömbben a Jászságban és környékén, a Közép-Tisza mentén fordul elő. Szórványosan előbukkan a Tiszántúlon és a megye déli részén is: 40., 45. és 60. községében. Több kutatóponton (4., 5., 13., 25., 40., 60.) a szokást a *kántál* ige ragozott alakjaival fejezik ki: *Gyerünk kántálni!*

A megye északkeleti részének néhány települése (32., 33., 34., 37., 39., 43., 44., 47.) szintén tömbszerűen elkülönül a környező községektől. Ezeken a kutatópontokon a szokás neve *pócúrka* (33., 44., 47.). *Pócúrkának* nevezik az alakoskodókat is, s a 32., 34., 35., 37., 39., 43. településen körülírással nevezik meg a szokást: pl. *Jönnek a pócúrkák!* (A *pócúrka* név a megye többi részén ismeretlen, viszont előbukkan területünkön a lakodalmi alakoskodás, farsangi alakoskodók nevéként is: ld. 3/a tk. és 4/c. térkép.)

A megyében, főleg a tiszántúli részen szórványosan *maskura* (*maszka, móka*) névvel is találkozunk a disznótóri alakoskodás elnevezéseként (34., 41., 44., 48., 52. ill. a Jászságban 13., a Bácskában pedig 66.). Néhány más településen viszont a *maskura* (*maszka, móka*) szóval és körülírással jelölik a szokást: 42., 61. és 62. kutatóponton: pl. *jönnek a maszkák!* (Ld. 3/a és 4/c térkép)

2/b A disznótóri alakoskodók jelmeze

A disznótóri alakoskodás egyik fő célja a szórakoztatás mellett az adománygyűjtés. Ez szemléletesen lemérhető az alakoskodók jelmezén, az általuk megszemélyesített alakokon is. A *cigány*, a *medve* (medvetáncoltató), a *vándoriparos* (mesterember) és a *terhesasszony* alakjához a mindennapi életben is szorosan hozzátartozik a kéregetés, az adománygyűjtés ill. megajándékozásuk étellel-itallal. (A terhes asszony esetében ezt hiedelmek is előírják.)

A fentebb említett alakok közül leggyakrabban a *cigány* alakjával találkozunk. A disznótóri alakoskodók *cigánynak* öltöztek a 5., 7., 24., 27., 29., 30., 39., 43., 45., 49., 54. és a 61. településen. Leggyakrabban *cigány házaspárnak* az 1., 3., 6., 8., 12., 13., 16., 17., 20., 22., 23., 31., 35., 38., 41., 52., 53., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 62. és 64. kutatópontokon, valamint a 66., 67. és 68. bácskia kirajzásokon. A 26. és 47. településen a házaspár *rajkót* is vitt magával. A cigánynak öltözött alakoskodók mindenütt rossz, szakadozott, ócska ruhát viseltek, arcukat pedig korommal kenték be. (A különböző cigány alakoskodókat a térképen mellékjelekkel különítettük el.)

*Terhes asszony*nak öltöztek a 8., 12., 26., 34., 36., 37., 39., 40., 44., 55., 56., 57., 58. kutatópontokon. Ez az alakoskodó figura nem mutat egységes elterjedési területet, meg kell azonban jegyezni, hogy a 8. és a 12. település kivételével mind a Tiszától keletre fekvő részekben fordul elő. Megjegyzendő, hogy esetenként a *cigány házaspár* nő alakja is *terhes asszony*ként jelenik meg, ám ennek következetes térképezését az anyaggyűjtés egyenlenségei miatt nem lehetett megoldani. Az alakoskodók párnából készítették nagy hast maguknak.

A Közép-Tisza menti településeken (24., 29., 31., 33., 34., 39., 46.) és szórványosan másutt is (12., 56., 66., 68.) *medve* alakoskodóval találkozunk, akit egy jelmez nélküli társa vezet. A medve alakoskodó jelmeze mindegyik településen szőrével kifordított bunda, vagy bekecs volt, nyakára vagy a derekára láncot kötöttek. A 33. kutatóponton a *medve* derekán szalmából csavart kötél volt, a 34. és 39. településen pedig a fejére bográcsot tettek. A 39. községben a *medve* alakoskodó a lába között csengőt hordott. *Medve* alakoskodóval szórványosan találkozunk a lakodalom alkalmával is (ld. 3/a térkép)

A disznótóri jelmezek között az 1., 8., 20., 26., 29., 49. és 53. településeken *vándoriparosokkal*, *mesteremberekkel* is találkozunk. Az 1., 8., 20. és 26. községben házáló *drótos*, *üstfoltozó*, a 29., 49. és 53. településen pedig *fűrös cigány*, vagy *cigány kovács* szerepel.

2/c Disznótóri alakoskodók életkor szerint

A szokás gyakorlóinak életkorát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a századforduló idején még jobbára felnőttek által gyakorolt alakoskodás a század első felében fokozatosan s egyre inkább a fiatalok gyakorlatába került át.

Térképünk az 1920–1930-as évek állapotát mutatja. A gyűjtés tanúsága szerint ebben az időszakban *házasok*, *felnőttek* alakoskodtak az 1., 8., 16., 17., 22., 23., 24., 26., 39., 45., 49., 53., 55. és 64. kutatóponton. A 3., 6., 7., 10., 15., 19., 27., 31., 32., 33., 34., 36., 38., 41., 42., 43., 44., 46., 47., 48., 62. és 68. településen pedig csak *fiatalok*. A szokás gyakorlói között *gyerekekkel* mindössze a 4., 37., 59. és 60. községben találkozunk a vizsgált periódusban. A disznótóri alakoskodás nem válhatott a gyerekek által gyakorolt szokássá, mivel az 1940-es évek végén (az 1950-es évek első felében) a kutatott településeken gyakorlása végleg megszűnt. Az 1920–1930-as években mindhárom korosztály gyakorolta a 4., 59. és 60. községben, *felnőttek* és *fiatalok* a 12., 13., 20., 35., 51., 52., 56., 57., 58., 61., 66. és 67. településen, *fiatalok* és *gyerekek* a 37. kutatóponton.

Térképünkön összefüggő sávot alkotnak a Tisza mente települései, amelyeken a szokás gyakorlói kizárólag a *felnőttek*, vagy felnőttek is voltak. A Nagykunságban ezzel szemben gyakoribbnak mondható a *fiatalok* megjelenése.

2/d Hová járnak alakoskodni?

A disznótéri alakoskodók a vizsgált kutatópontokon elsősorban *ismerős és rokon* családokat, ritkábban *idegeneket* látogattak meg. Kizárólag *ismerős* helyekre jártak a 10., 12., 13., 16., 24., 26., 37., 42., 49., 53., 55., 57., 66. és 68. községben. *Idegeneket* is felkerestek a 3., 4., 6., 7., 23., 31., 36., 41., 45., 46., 48., 52., 54., 61. és 62. településen. Az idegen helyen való alakoskodás szoros kapcsolatban van a szokás adománygyűjtő jellegének felerősödésével és a szokást gyakorlók életkorával is. Idege- nekhez elsősorban azokon a kutatópontokon jártak, ahol a szokás gyakorlói között gyerekek vagy többnyire fiatalok voltak. (Ld. 2/c térkép)

2/e Milyen mondókát mondanak?

A disznótéri alakoskodás során megfigyelhető mondókák három típusba sorol- hatók.

A Jászság területén, egyes Közép-Tisza menti községekben, valamint az 53. kutatóponton disznótéri *kántálóénekekkel* (és ennek változataival) találkozunk:

„Eljöttem én kántálni, kántálni,
Disznó fülit rágcsálni (rágcsálni),
Én is fogtam fülit, farkát,
Adjanak egy darab hurkát!” (1.)

A második típusba a *nem kötött szövegű kéregető formulák* tartoznak. Ezek elsősorban a Tiszától keletre általánosak, de szórványosan a Tiszától nyugatra fekvő községekben is (1., 3., 8., 12., 16., 17., 27.) előbukkannak, s megvannak a bácskai kirajzásokon (66., 67., 68.) is.

Egy harmadik típussal és változataival a Tiszazug peremén fekvő 53., 55. és 64. településen találkozunk:

„Itten disznót öltek,
Cifra hurkát esznek.
Látom a gazdasszonyt,
Nyútózik a pócra,
Veszi szál kolbászát
Akassza nyakamba.
He nekem nem aggya
A hátúsó lábát,
Lepje meg a tetyű,
Olyan mint a kesztyű!” (55.)

(Meg kell jegyeznünk, hogy ez a mondóka előbukkan a betlehemes játékok ado- mánykérő formulájaként is: ld. 98/III.2. jászalsószentgyörgyi és a szelevényi betlehe- mes játéokban!)

2/f Milyen cselekményt hajtanak végre az alakoskodók?

A disznótóri alakoskodás cselekménye a megszemélyesített alakok egyik jellemzőnek tartott tevékenysége. (Ld. 2/c térkép)

A cigánynak öltözött alakoskodók *kéregetnek* az 1., 3., 4., 6., 7., 8., 10., 12., 13., 15., 16., 17., 19., 20., 21., 23., 27., 31., 33., 34., 35., 36., 38., 40., 41., 42., 46., 47., 53., 55., 56., 57., 58., 59., 62., 64., 67. és 68. településeken, *kártyát vetnek* és *jósolnak* a 3., 13., 21. és 26. községekben.

A vándoriparosokat, mesterembereket megszemélyesítő alakoskodók megfelelő *szerszámok* segítségével a *mesterséget leginkább jellemző mozdulatokat* mutatják be a (1., 8., 20., 26., 29., 49., 53.).

A medvealakoskodó és felvezetője medvetáncoltatást ad elő (12., 29., 30., 33., 34., 39., 46., 56., 66. és 68.)

A terhes asszonynak öltözött alakoskodók egy része *kéreget*, mások a *vajúdás* és a *szülés* eseményét játsszák el (8., 12., 26., 34., 36., 37., 39., 40., 44., 55., 56., 57., 58.).

Kunmadarason és Karcagon (43. és 45.) pedig pernyával teli rossz cserépfazekat dobta be a konyhába, vagy az udvarra: *meglőtték a disznót*.

2/g Gyűjtenek-e adományt, ezt hogyan használják fel?

Az adománygyűjtés a disznótóri alakoskodás egyik fő funkcióját jelentette a szórakoztatás mellett. Az alakoskodók a megye legtöbb településén *gyűjtöttek adományt*, amit általában egymás között szétosztottak (1., 7., 8., 12., 13., 15., 20., 21., 23., 25., 31., 34., 38., 41., 42., 44., 47., 53., 55., 56., 57., 59., 60., 61., 62., 64., 66., 67., 68.). A megye több településén azonban az alakoskodók semmiféle adományt nem kaptak, hanem *megvendégelték* őket: 3., 4., 6., 8., 15., 20., 26., 37., 44., 47., 48., 49., 51., 52., 54., 55.).

A megvendégelés gyakoribb a tiszántúli településeken, a Tiszazugban kizárólag adománygyűjtéssel találkozunk. Megjegyzendő, hogy az adománygyűjtés, a szokást gyakorlók életkora és a gyakorlás helye között az alapgyűjtés adatai szerint nincs összefüggés.)

3/a A lakodalmi alakoskodók jelmeze és elnevezése

A disznótór mellett az alakoskodás másik fontos alkalmát a lakodalom jelenti.

Az alakoskodók elnevezése és jelmeze tekintetében (bizonyos gyűjtésbeli egyenetlenségek ellenére) a Közép-Tisza mente szélesebb sávja és a megye délkeleti részze személetesen elkülönül.

Az említett Tisza menti településeken (24., 26., 27., 29., 30., 31., 33., 34., 37., 41. illetve a Jászság déli részén: 12., 15., 16. valamint a Tiszántúlon: 44., 46. és a Tiszazug északi részén: 64.) *álmenyasszony*, *sarnyúmenyasszony* alakoskodóval találkozunk. A tiszazugi falukban és a megye délkeleti részén (48., 51., 53., 55., 57., 58.,

59., 60., 61. illetőleg a Jászságban: 9.) pedig szűrösökkel, szűrűjasokkal. (Jelmez nélküliek, egykori jelmezükre /?/ a nevük utal.)

Mellettük szórványosan a *maszka* (52., 62., 67., 68.), valamint a *hérészes* (38, 42.) elnevezés is megtalálható. A Tiszafüred környékéki 35. és 38. községekben a lakodalmi alakoskódokra is használják a *pócurka* elnevezést. (Ld. 2/a térkép)

Az *álmenyasszony* és a *sarnyú-* vagy *sarjúmenyasszony* elnevezéseket a térképen mellékjellel különítettük el. Jelmezüik helyi változatokat mutat. Legtöbbször fehér ruhába öltöznek, fajúkra *pirospaprika koszorút* (12.), *kukoricahaj koszorút* (15.), *bornyúszűrő*kát (szopásgátló, 33.) és *szalmakoszorút* (16., 24., 27., 29., 30., 46.) tesznek. Egyes esetekben *cigányasszonynak*, *öregasszonynak* öltöznek fel ócska ruhába (12., 34., 41., 44., 64.).

3/b A lakodalmi alakoskodás időpontja

Az alakoskodók a lakodalmi eseménysor különböző pontjain jelenhetnek meg. A vizsgált települések többségén az ünnepi vacsora utáni órákban, de még éjfél előtt. A *lakodalom estéje* mellett a *menyasszony kikérése* jelenti az alakoskodás alkalmát. Ezt a gyakorlatot rögzítették a 12., 15., 16., 31., 33., 34., 37., 41. és 64. településeken. Itt az alakoskodás az *álmenyasszony* alakját jelenti. (Ld. 3/a térkép) E két alkalom mellett a 38., 67. és 68. községekben a lakodalom másnapjának *hajnalán* kerül sor alakoskodásra.

3/c A lakodalmi alakoskodás gyakorlóí

A szokás gyakorlóit térképünk két szempontból vizsgálja: meghívottak – hivatlanok, valamint nemük (férfi-nő) szempontjából.

A lakodalomban való részvételük minőséges (meghívott-hivatlan) alapján szemléletesen elkülönül egymástól a megye tiszazugi, nagykunsági része valamint a Tisza mente és a Jászság keleti, déli pereme. Ez utóbbi területen az alakoskodók általában a *meghívott vendégek* közül kerülnek ki, míg a Tiszántúlon többnyire *hivatlanok*. Ez az elkülönülés szinte teljesen egybeesik az alakoskodók elnevezésének, valamint – kisebb mértékben – a gyakorlás alkalmainak eltéréseivel. (Ld. 3/a és 3/b térkép)

A szokás elsősorban a *legények* gyakorlatában élt. A 12., 18., 34., 37., 41., 44. és 64. községekben elsősorban *lányok* (ritkán asszonyok), az 57., 58., 60., 61., 62., 67. és 68. kutatópontokon pedig *lányok* is gyakorolták.

4/a Farsangi alakoskodó szokások gyakorlásának helye és alkalma

Századunk első évtizedeire, a századfordulóra vonatkozóan térképünk a farsangi alakoskodások helyét/alkalmát ábrázolja.

A vizsgált periódusban leggyakrabban különböző körökben, egyletekben, kocsmában rendezett *közös mulatságon* jelentek meg az alakoskodók, esetleg társadalmi rétegenként is elkülönülten. (Ld. 94. kérdéscsoport) Bár itt bizonyos divat- és polgári

hatások már jobban érvényesülhettek, a hagyományos maszkos alakoskodók is megmaradhattak. (Ld. 4/b térkép)

A Jászság és a Közép-Tisza mente néhány falujában (2., 3., 4., 13., 15., 24., 26., 27., 29., 30., 38. és 41.) a századforduló idején a farsangi alakoskodás legfőbb helyét és alkalmát a *fonó*, a fonóház jelentette.

A 16., 18., 25., 34., 37. és 38. településen a farsangi maszkos alakoskodók *útcai felvonuláson* vettek részt, illetőleg az ismerősöket keresték fel.

4/b A farsangi alakoskodók jelmeze

Térképünk mind a fonóbeli, mind pedig az egyéb közös mulatságon résztvevő alakoskodók jelmezeit ábrázolja.

Hasonlóan a disznótóri alakoskodáshoz (ld. 2/b tk.) a legelterjedtebb jelmez farsang idején is a *cigány* alakja volt. A 15., 16., 18., 26., 35., 37. és 38. kutatóponton a cigányokhoz hasonló, rongyos ruhában megjelenő, de cigánynak nem nevezett alakoskodókat is ide számítottuk, s őket a térképen mellékjellel elkülönítettük.

A 2., 13., 44. és 66. településen feltűnik a *vándoriparos*, *vándorárus* alakja. A 24., 29., 30., 34. és 59. községekben pedig a menyasszonynak és vőlegénynek öltözött *jegyespár*.

Népszerűek voltak farsang idején (a cigány után legelterjedtebben) a különböző *állatmaszkok*, állati bőrből készült álarcok. (Ld. 6. térkép részletezve)

Újabb jelenséggént értékelhetjük azt, amikor csak egyszerű *papírból* készült *álarcot* viseltek az alakoskodók (2., 4., 15., 23., 26., 48.).

4/c A felöltözött alakok elnevezése

A különböző jelmezeket viselő alakoskodók (ld. 4/b térkép) elnevezése a megye legtöbb községében *maskara*, *maszka*: 10., 13., 16., 20., 26., 27., 34., 36., 39., 42., 44., 52., 54., 57., 58., 59., 63., 66., 68.

Ebből az egységesnek tekinthető területből – bár több helyről nem érkezett válasz erre a kérdésre az alapgyűjtés során – foltszerűen kiválik a megye északkeleti részének néhány települése, ahol az alakoskodók neve *pócurka* (35., 38., 44.) (Ld. 2/a és 3/a térkép)

5/b A szüreti mulatság alakoskodóinak elnevezése

Ebben a tekintetben viszonylag egységes képpel találkozunk. Az alakoskodók egy része, *biró-biróné*, *csőszlány-csőszlegény* fontos szerepet töltenek be a mulatság megszervezésében és lebonyolításában. Az említett alakokat minden tiszazugi településen megtaláljuk. A *biró (biróné)* felbukkan még a 2. és 3. községekben, a *csőszlegények* és *csőszlányok* (magyar ruhás lovas legények és leányok) pedig a 45. kutatóponton is.

A *bohóc*nak nevezett alakoskodók szerepe a szórakoztatás volt a 2., 3., 11., 45. és 57. településeken. Hozzájuk hasonló szerepe volt a 23., 44. és 48. községekben a *cigányoknak* is.

6. Állatalakoskodók

Az állatmaszkos alakoskodók a maszkos alakoskodások igen ősi rétegét képviselik. Szerepük és jelentőségük azonban éppen a vizsgált időszakban erősen lecsökkent, vagy nem mutatható ki, ez alól talán csak a *medve* alakja jelent kivételt. Mindezek miatt mégis célszerűnek látszott, hogy a megye területén bármilyen alkalommal felbukkanó állatmaszkos alakoskodókat külön is térképezzük. (Ld. még 2/b és 4/b térkép)

A *medve* alakja a Tisza mentén, valamint a Jászság északi és keleti peremén szinte egységes tömböt alkotva jelenik meg. Szórványosan előfordul a Tiszazugban (56. 58.) és megtalálható mindhárom bácskai kirajzáson (66., 67., 68.). A medve alakoskodó mellett mindig ott van a *medvetáncoltató*, aki azonban semmilyen maszkot nem visel.

Több állat alakja csak szórványosan fordul elő. *Kutya* alakoskodó buk-kan fel a 31., 42. és 58., *birka* a 42. és 67., *macska* a 20. és 58., *ökör* a 42. kutatóponton.

III. 1. Milyen alkalmakkor öltöztek fel álöltözetekbe?

Maszkos alakoskodások alkalmaként rögzíthetjük még *szilvesztert* az 1., 7., 31., 35., 38., 41. és 48. településen, az *újév* napját pedig a 43. községben. A szilveszteri és újévi alakoskodás szervesen kapcsolódhat a kántáláshoz és az újévköszöntés szokásához.

Az év egyéb jeles napjai közül meg kell említenünk még a *karácsonyt* (38., 41., 43.) és a *Luca-napot* (14., 31.), mint alakoskodás alkalmát.

Alakoskodó figurák jelenhetnek meg a *keresztelőn* a 41., illetve *névnapokon* az 52., 54. és 57. településen.

A 2., 7., 31. és 41. kutatópontokon alakoskodást említettek a közös *tollfosztókban* is.

2/a A disznótóri alakoskodó szokás neve

A 68. kutatóponton a szokás neve *héblizés*, a 31. és 64. településen pedig az alapkutatás adatai szerint nem jelölik külön névvel.

2/b A disznótóri alakoskodók jelmeze

A 43., 67. és 68. településen *koldusnak*, a 34. községben *öregasszony-nak*, a 39. faluban *öregembernek*, a 68. bácskai kirajzáson pedig *menyasszonynak* öltöztek fel. A 68. kutatóponton az alakoskodók által viselt papír álarc neve *hártya*.

2/c Milyen mondókát mondanak?

A disznótóri kántálóéneket (kéregetés) két típusának néhány változatát illetőleg töredékes szövegét a megye több településéről lejegyezték.

Első szövegcsoport:

„Elgyüttem én kántányi, kántányi,
Fülit, farkát rágcsányi
(vagy Malac fülit rágcsányi),
Én is fogtam fülit, farkát,
Aggyanak egy darab hurkát!” (3.)

„Elgyüttem én kántálni,
Az ablakba fát vágni,
Én is ...” (4.)

„Én is fogtam fülit, farkát,
Adjanak egy darab hurkát!” (6.)

„Dicsértessék a Jézus!
Elgyüttem én kántálni, kántálni,
Én is fogtam fülit, farkát,
Aggyanak egy darab hurkát,
Még melléje egy pogácsát!” (7.)

„Elgyüttem én kántáni, kántáni,
Disznó farkát rángatni,
Én is ...” (8.)

„Én is fogtam fülit, farkát,
Aggyanak egy nagy szál kóbászt!” (10.)

„Elgyüttünk mi kántálni, kántálni,
Kántálnim kántálni,
Disznó fenekit szurkálni,
Aggyanak fülit, farkát,
És egyi darab hurkát!” (12.)

„Elgyüttem én kántálni,
Nem kell engem bántani.
Én is ...” (13.)

„Elgyüttünk mi kántálni,
A disznó farkát megfoni,
Én is fogtam fülit, farkát,
Aggyanak egy darab kolbászt!” (15.)

„Elgyüttem én kántáni, kántáni,
Nem kell engem bántani, bánatni,
Én fogtam a fület, farkát,
Aggyanak egy darab hurkát!” (20.)

„Elgyüttem én kántálni,
Nem kell engem bántani,
Fogtam fülit, farkát,
Aggyanak egy kis májas hurkát!” (25.)

„Én is fogtam a disznónak fülit, farkát,
Adjanak egy darab hurkát!” (46.)

„Eljöttünk mi kántálni, kántálni,
Disznó farkát rágcsálni, rágcsálni,
A bölléréké legyen a ...(?)
A hájas pogácsa a háziasszonyé,
Az első tőtelék az összes vendégé!” (46.)

„Eljöttem én kántálni,
Nem kell engem bántani,
Én is ...” (49.)

„Én is fogtam fülit, farkát,
Tessék adni egy kis hurkát!” (53.)

Második szövegcsoporthoz:

„Itten disznót öltek,
Cifra hurkát esznek.
Ha nekem nem adják, a hátúsó lábát,
Lepje le a tetű a kendtek
kesztyűjét!” (53.)

„Itten disznót öltek,
Véres hurkát esznek,
Látom a gazdasszonyt,
Nyújtózik a pócra,
Teszi tarisznyámba.
Áldja meg az Isten
Az ő jó szokását,
Tegye tarisznyámba
A kimaradott hurkát!” (64.)

Egyedi szövegek:

„Hízó farka göndörödik,
Gazdaasszony perlekedik.
Hoz nekünk jó hurkát, kolbászt,
Utánna egy pint borocskát!” (31.)

„Tessenek adni kolbászt!
Ha nem adnak kolbászt,
Az istennyila üsse agyon
a gazdát!” (40.)

„Megérkeztünk.
Szabad-e széjjelnézni?
Éhesek vagyunk,
Hosszú útról jöttünk!” (47.)

3. A lakodalmi alakoskodók jelmeze és elnevezése

A 9. kutatóponton szűrbe öltözött *medve* alakoskodót is említene. A 18. kutatóponton a gyűjtő lejegyezte a *kásapénzgyűjtés* eseményét, amelynek szereplője a bekötött fejű és kezű *szakácsnő*. (A lakodalmi eseménysornak ezt a mozzanatát a 97. kérdéscsoport nem vizsgálta, de a szokás hasonló formában több településen is ismert.) A 34. községben az álmenyasszonynak *vendégmenyasszony* megnevezésével is találkozunk.

4/a A farsangi alakoskodók jelmeze

A II/4.b térképen ábrázolt jelmezek mellett a századforduló idején, századunk első évtizedeiben a megye számos településén több olyan jelmezt találunk, amelyek napjainkra a farsangi álarcosbálak gyakori figuráivá váltak. Ezek városi, polgári eredetűek.

Ördög alakoskodó szerepelt a 10., 20., 39., 59. és 63. településen, *patogatott kukorica* a 39., 44., 48. és 59. községben, *kéményseprő* a 42., 58., 63., *pásztor* pedig a 48. és 57. kutatóponton. A 44. település farsangi alakoskodói között ott volt a *pap*, a *huszár*, *Rákóczi* megszemélyesítője, az 57. községben a *betyár* és a *királyné*, az 59. kutatóponton pedig az *angyal*, a *virágkosár*, az *ápolónő*, a *néger*, a *rendőr* és a *tűzoltó*.

Valószínű, hogy századunk első felében, különösen az első világháború után másutt is sokféle jelmezzel tartották meg a farsangi bálakat. A gyűjtők erre utalnak, ám az alakoskodók nevét, jelmezét nem jegyezték fel.

Meg kell még említeni, hogy a 10. kutatóponton az alakoskodók a bál előtt végigjárták a községet, adományt gyűjtöttek, ezt összehordták egy helyre és ebből tartották meg a farsangi bálát.

4/b A farsangi alakoskodók elnevezése

Az alakoskodókat a 13. kutatóponton *komédiás*nak, a 30. községben pedig *pojácának* nevezték.

5. A szüreti multság alakoskodóinak elnevezése

A 2. kutatóponton szereplő bohóc neve *babec*. *Medve* alakoskodóval a 3., *kéményseprő* jelmezzel pedig a 27. és 30. kutatóponton találkozunk. A 44. településen a szüreti álarcosbálon *fakanálárus*, *huszár*, *pap* és *Rákóczi* jelmezese is voltak. A 48. településen pedig egy *Veréb Jankónak* nevezett *madár* alakoskodó.

MASKENTYPEN – AUF LANDKARTEN

(Die Anwendung der Ethnokartographie
in der synchronischen Analyse von Volksbräuchen)

GÁBOR BARNA

Parallel zu den Arbeiten am „Ungarischen Ethnographischen Atlas“ wurde in den 60er und 70er Jahren des 20. Jahrhunderts der erste regionale ethnographische Atlas Ungarns, der „Ethnographische Atlas des Komitates Szolnok“ (ung. *Szolnok Megye Néprajzi Atlasza*; ung. Abkürzung: SZMNA) fertiggestellt. Erschienen ist aber bisher nur der erste Band, in dem die materielle Kultur bearbeitet, kommentiert und kartographiert wurde. Im vorliegenden Aufsatz werden aus dem im Manuskript seit 1976/77 fertig vorliegenden zweiten Band die Bearbeitung und die kartographische Darstellung der Maskentypen (Fragenkreis Nr. 97) veröffentlicht.

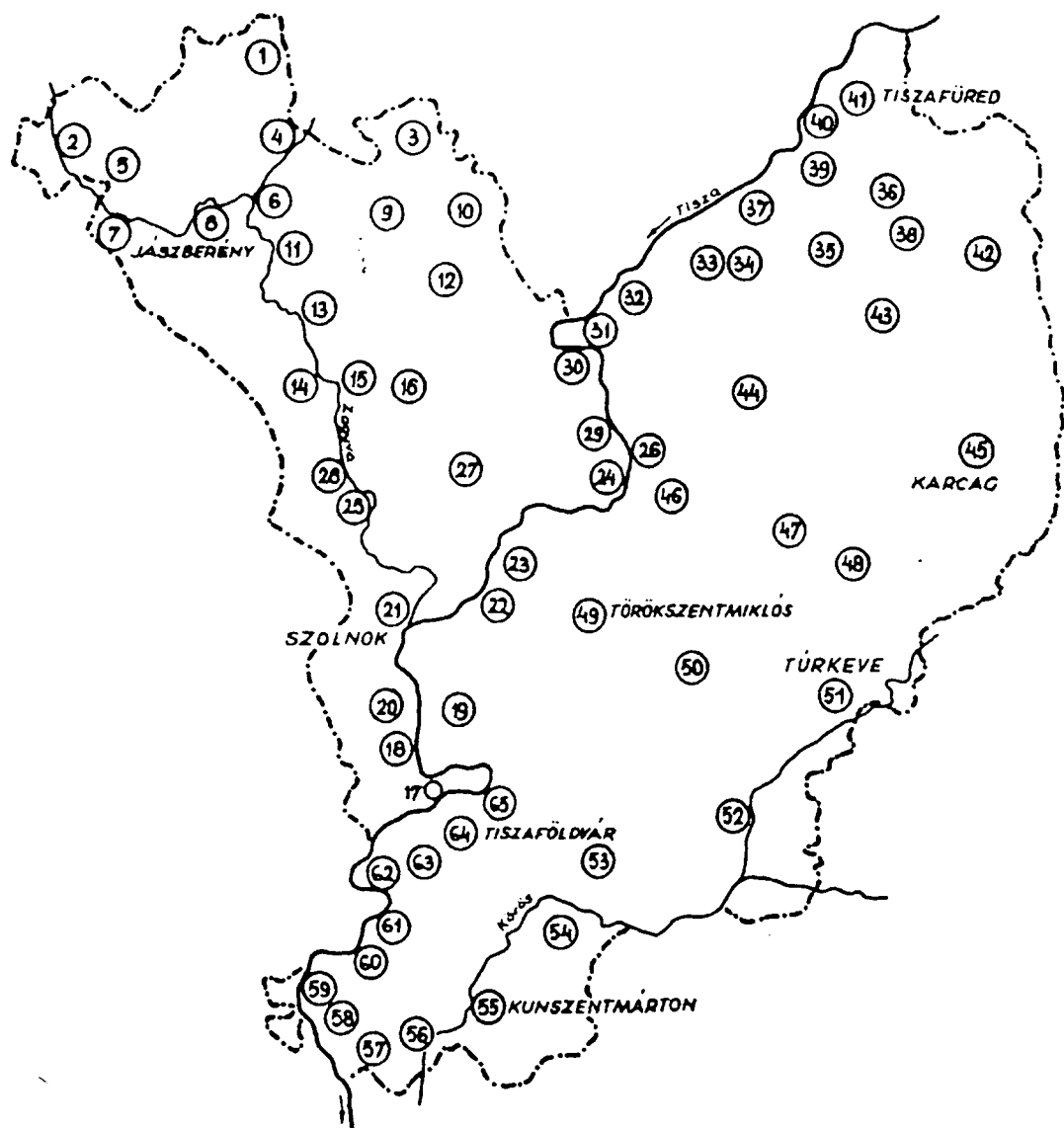
Fragebogen 97: Maskentypen

I. Die Fragen richten sich auf Maskentypen, die mit Festen im Jahreskreis (Fasching), wichtigen Ereignissen des menschlichen Zusammenlebens (Hochzeit) und mit bestimmten gemeinschaftlichen Arbeiten (Schlachtfest, Weinlese) verbunden sind.

- II. 1. Gelegenheiten, bei denen Masken getragen wurden
- 2.a. Bezeichnung des Maskenumzuges bei Schlachtfesten
 - 2.b. Maskentypen bei Schlachtfesten
 - 2.c. Die Teilnehmer des Maskenumzuges bei Schlachtfesten nach Altersgruppen (Erwachsene, Jugendliche)
 - 2.d. Besuchsziele der Maskenumzüge (Bekannte, Verwandte, Fremde)
 - 2.e. Feste Texte
 - 2.f. Der Ablauf des Maskenumzuges
 - 2.g. Gabensammlung
 - 3.a. Bezeichnung und Bekleidung der Teilnehmer der Maskenumzüge bei Hochzeiten
 - 3.b. Zeitpunkt der Maskenumzüge bei Hochzeiten
 - 3.c. Die Teilnehmer der Maskenumzüge bei Hochzeiten
 - 4.a. Ort der Maskenumzüge im Fasching (Festlichkeiten, Spinnstube, Strassenumzug)
 - 4.b. Maskenkostüme im Fasching
 - 4.c. Bezeichnung der verkleideten Personen
 - 5.a. Die Verbreitung der Winzerfeste
 - 5.b. Bezeichnung der Personen in Kostüm und Maske beim Winzerfest
 - 6. Tiermasken

III. Unter diesem Punkt werden – entsprechend der obigen Einteilung – die kartographisch nicht erfassbaren Angaben aufgeführt.

AZ SZMNA KUTATÓPONTOK SORSZÁMOZÁSA

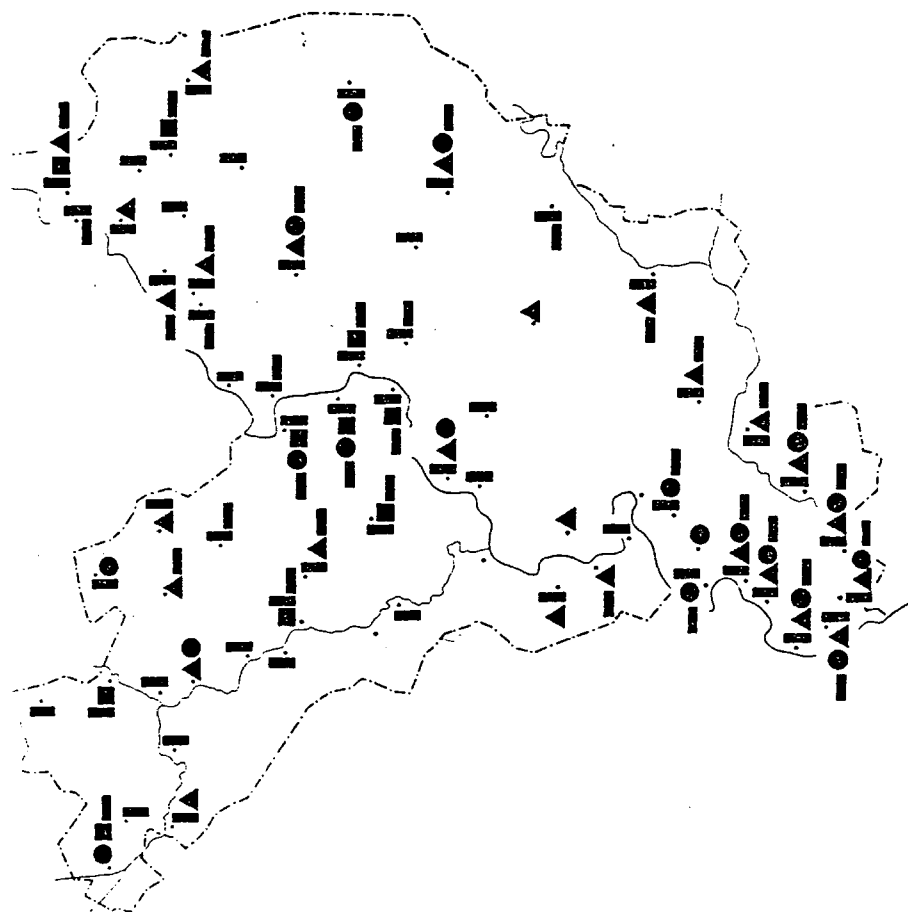
-
1. Jászárokszállás	37. Tiszaderzs
2. Jászfényszaru	38. Tiszaörs
3. Jászszentandrás	39. Tiszaszállás
4. Jászdózsa	40. Tiszaörvény
5. Pusztamonostor	41. Tiszafüred
6. Jászfákóhalma	42. Nagyiván
7. Jászfelsőszentgyörgy	43. Kunmadaras
8. Jászberény	44. Kunhegyes
9. Jászapáti	45. Karcag
10. Jászivány	46. Fegyvernek
11. Jásztelek	47. Kenderes
12. Jászkisér	48. Kisújszállás
13. Alattyán	49. Törökszentmiklós
14. Jánoshida	50. Kuncsorba
15. Jászsós-szentgyörgy	51. Túrkeve
16. Jászládány	52. Mezőtúr
17. Vezseny	53. Mesterszállás
18. Tiszavárkony	54. Öcsöd
19. Rákóczi-falva	55. Kunszentmárton
20. Tószeg	56. Szelevény
21. Szolnok	57. Csépa
22. Szajol	58. Tiszasas
23. Tiszapüspöki	59. Tiszaug
24. Nagykőrű	60. Tiszakürt
25. Zagyvarékas	61. Tiszainoka
26. Tiszabő	62. Nagyrév
27. Besenyszög	63. Cibakháza
28. Újszász	64. Tiszaföldvár
29. Kőtelek	65. Martfű
30. Tiszasüly	66. Pacsér
31. Tiszaróff	67. Piros
32. Tiszabura	68. Bácsfeketehegy
33. Abád	69. Polgár
34. Szalók	70. Egyek
35. Tiszaszentimre	71. Ecsefalva
36. Tiszaigar	72. Dévaványa
	73. Görgeteg

Székesvárosi körzet
NÉPRAJZI ATLASZ

97. Állatkodás

1/1.

disznótor
lakodalom
farsang
fűtő
szüret

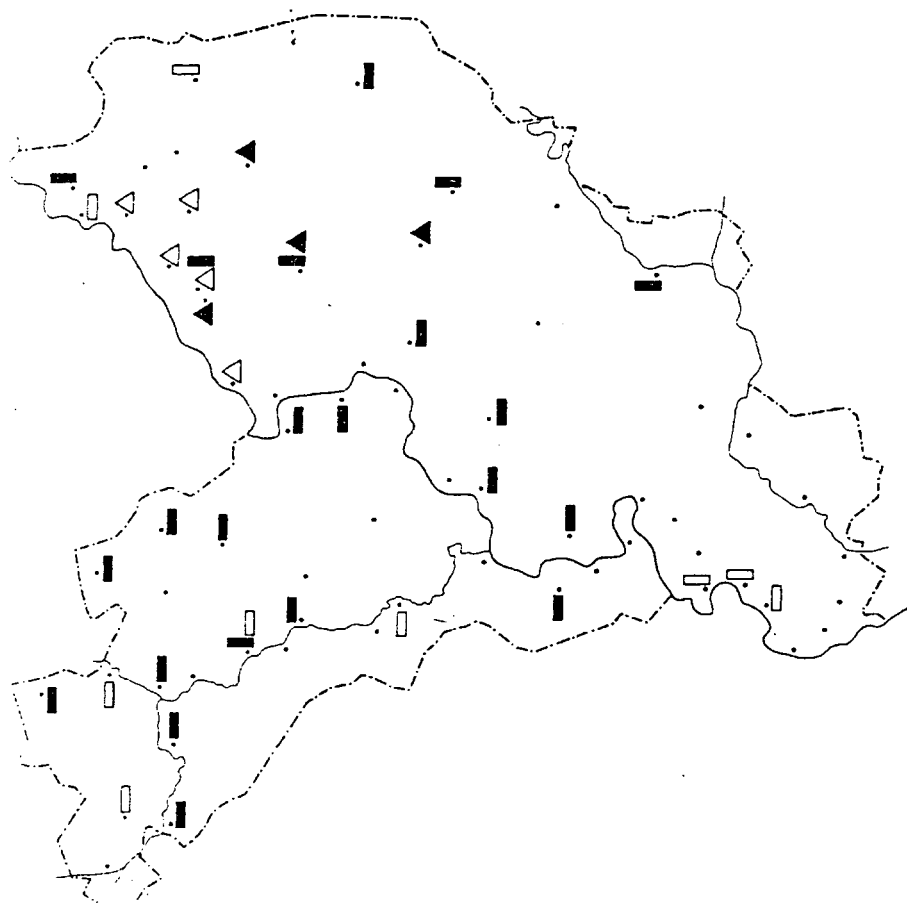
Szerényi megye

NÉPRAJZI ATLASZ

97. Alakoskodás

II/2.a

- kántálás
 Jönnék a kántálók!
 pócurka
 Jönnék a pócurkák!
 maskura, maszka, móka
 Jönnék a maskarák!(so)k!

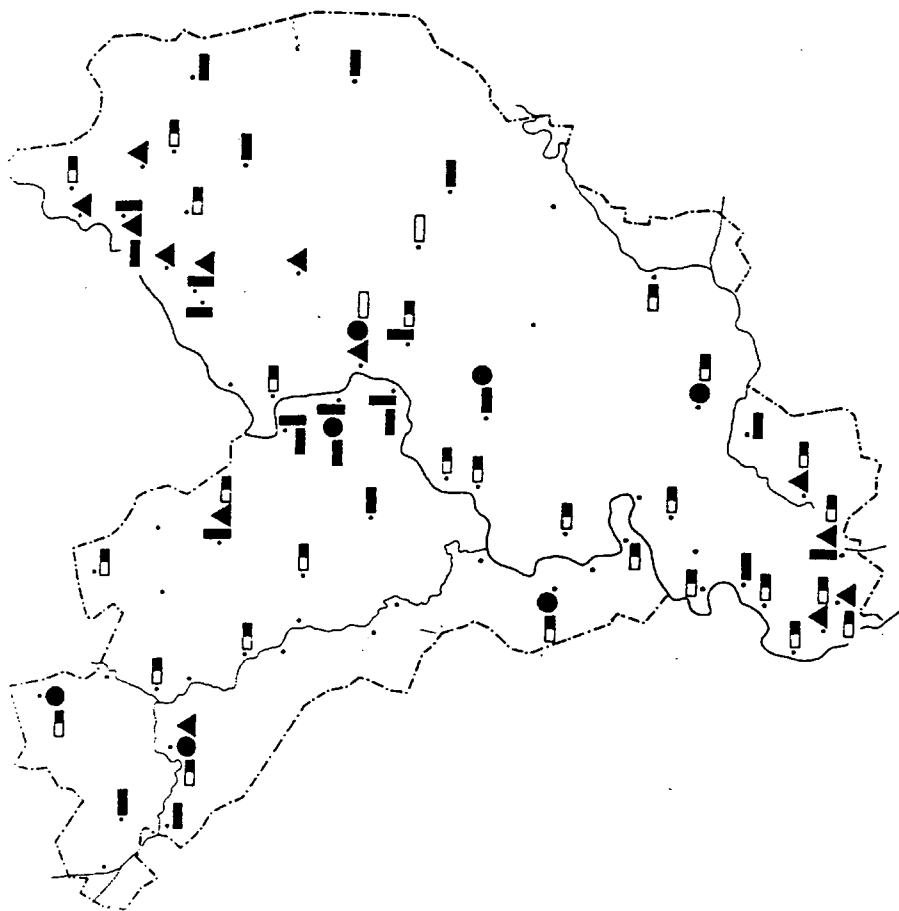

Szatmár megye
NÉPRÁJZI ATLASZA

97. Alakoskodás

II/2.b

cigány
cigány házaspár
cigány házaspár és rakó
terhes asszony
medve
vándoriparos

Szászok megye
NÉPRÁZI ATLASZA

97. Alakoskodás

II/2.c

■ házások, felnőttek
▲ fiatalok
● gyerekek

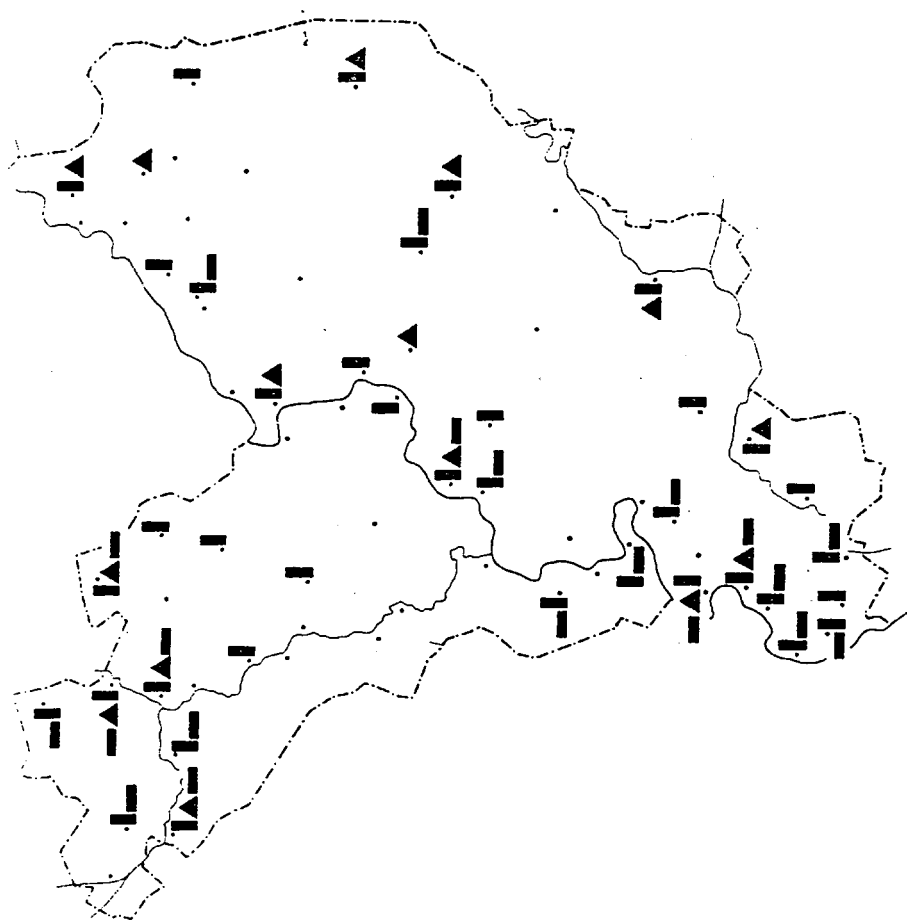

STUDY MAP
HÉPRAJZI ATLASZA

97. Alakoskodás

11/2. d

ismerős helyre
rokon helyre
idegen helyre

Szeged megye
NÉPRAJZI ATLASZ

97. Alakoskodás

II/2.e

1. típus
"Eljöttem én kántálni ..."
2. típus
kötetlen kéregető szöveg
3. típus
"Itten disznói őrtek ..."

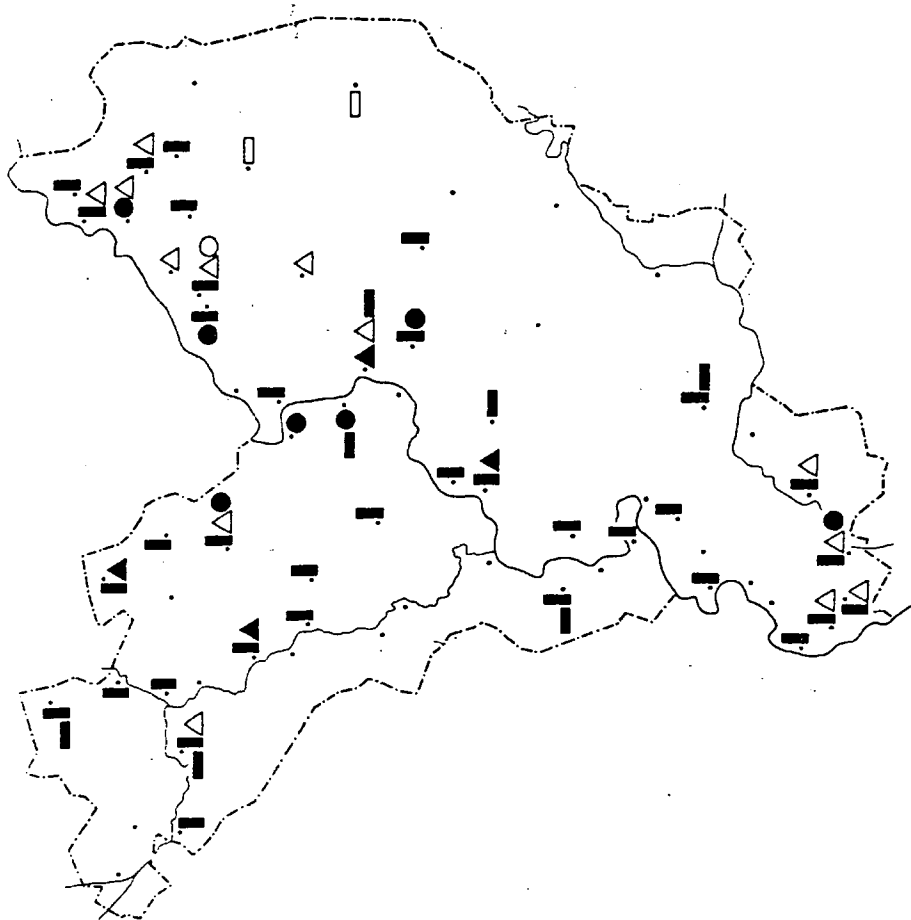

Széchenyi megye
NÉPRAJZI ATLASZA

97. Alakoskodás

11/2. f.

— kéregetés
 — mesterség jellemző mozdulatai
 ● kártyavetés
 ▲ medvétáncultatás
 △ szülés, kéregetés
 □ fagyókörés

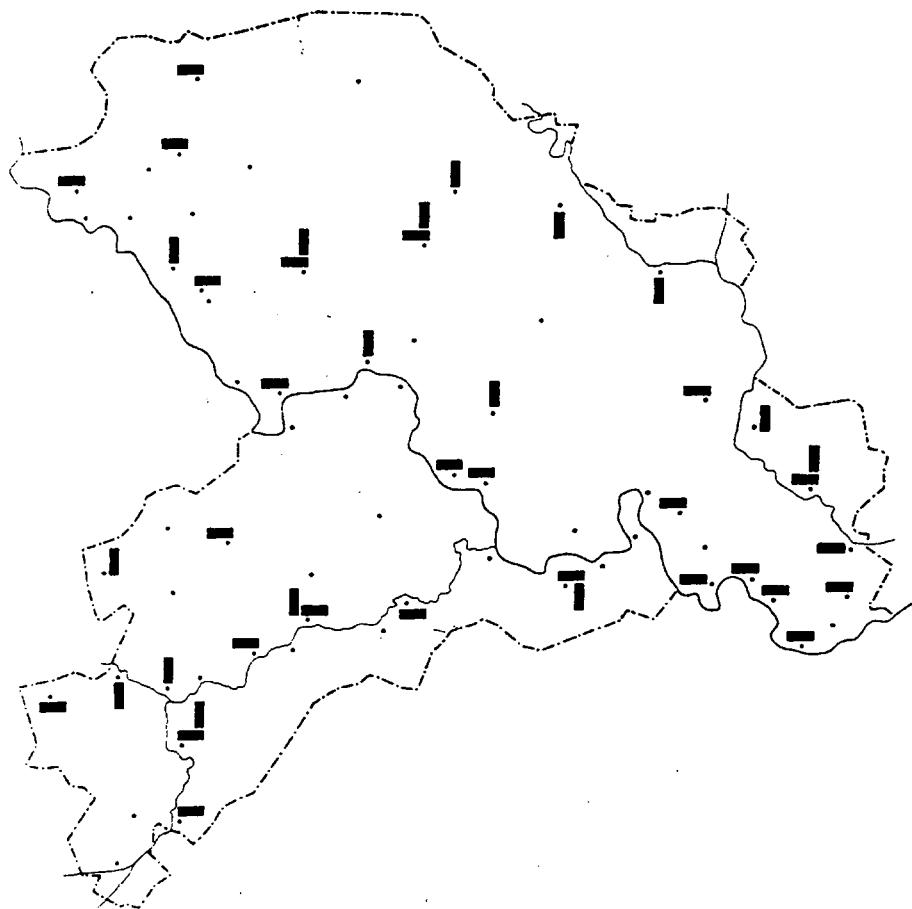

Szinok megye
NÉPRÁZI ATLASZA

97. Alakoskodás

11/2. g.

adománygyűjtés
megvendégelés

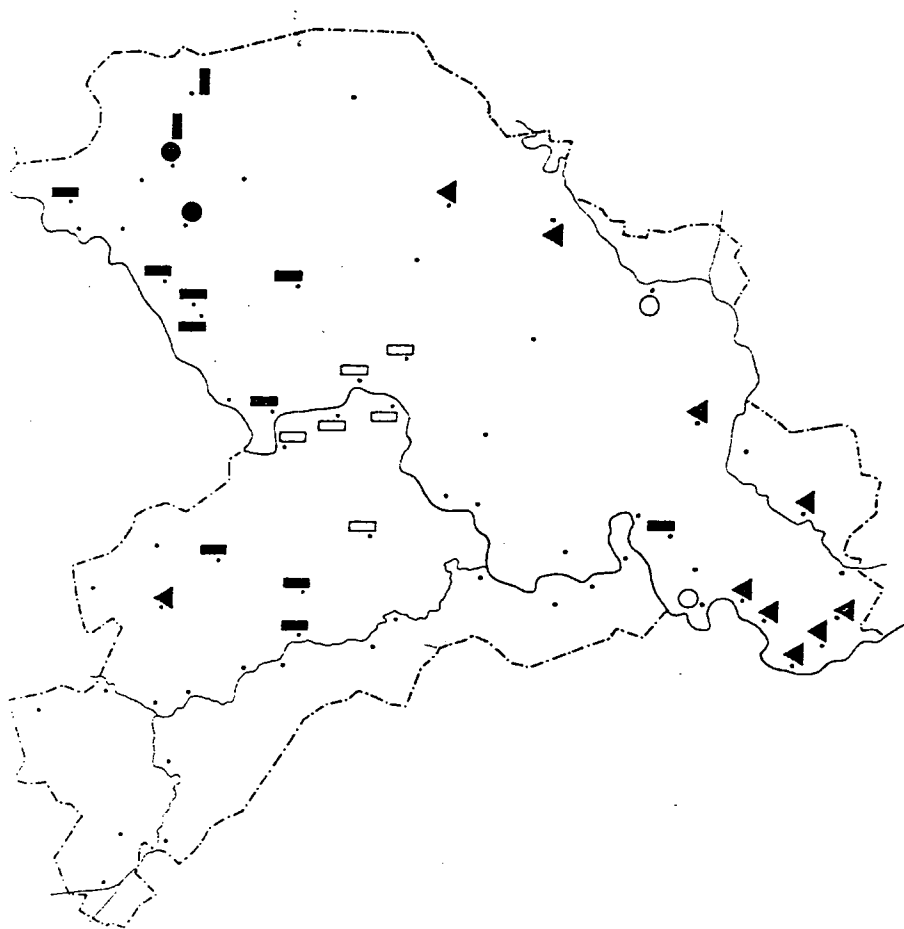

Székelyország
NÉPRAJZI ATLASZA

97. Alkaskodás

11/3.a

- álmennyasszony
 □ sarjú-/sarnymennyasszony
 ▲ szűrűjás, szárös
 ● pócurka
 ■ hédvres
 ○ maszka

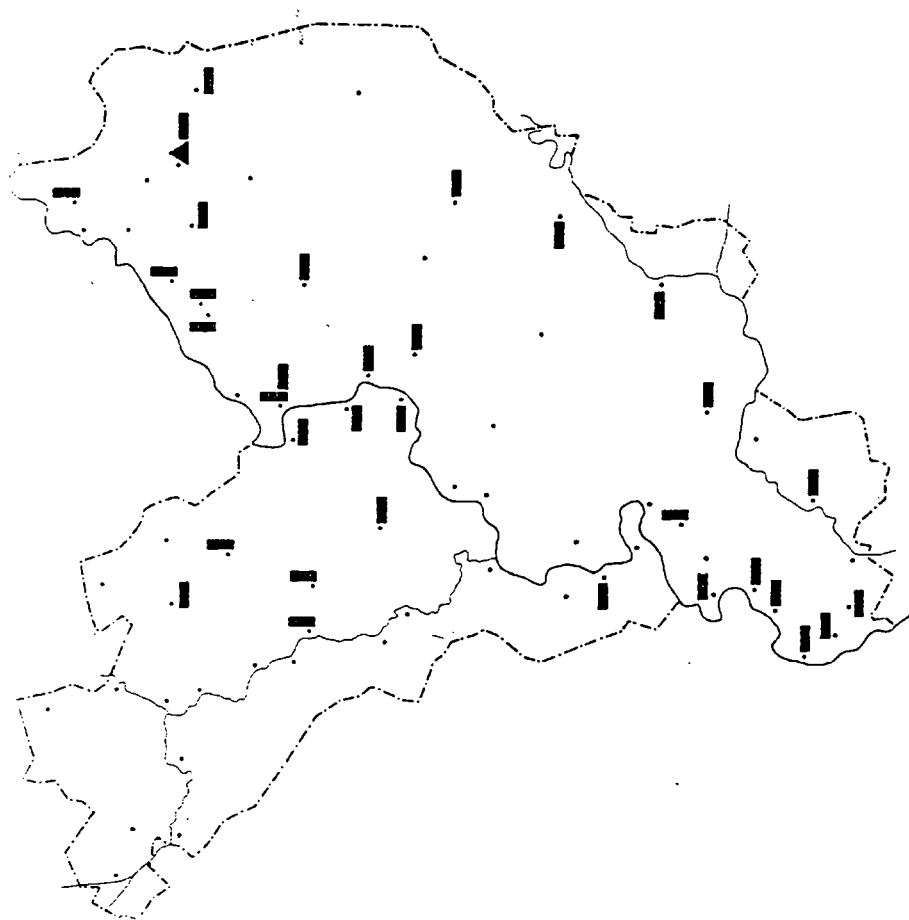

Szécsény megye
NÉPRAJZI ATLASZ

97. Alakoskodás

II/3. b

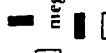
menyasszony kikérésekor
lakodalom estéjén
lakodalom másnapjának hajnalán

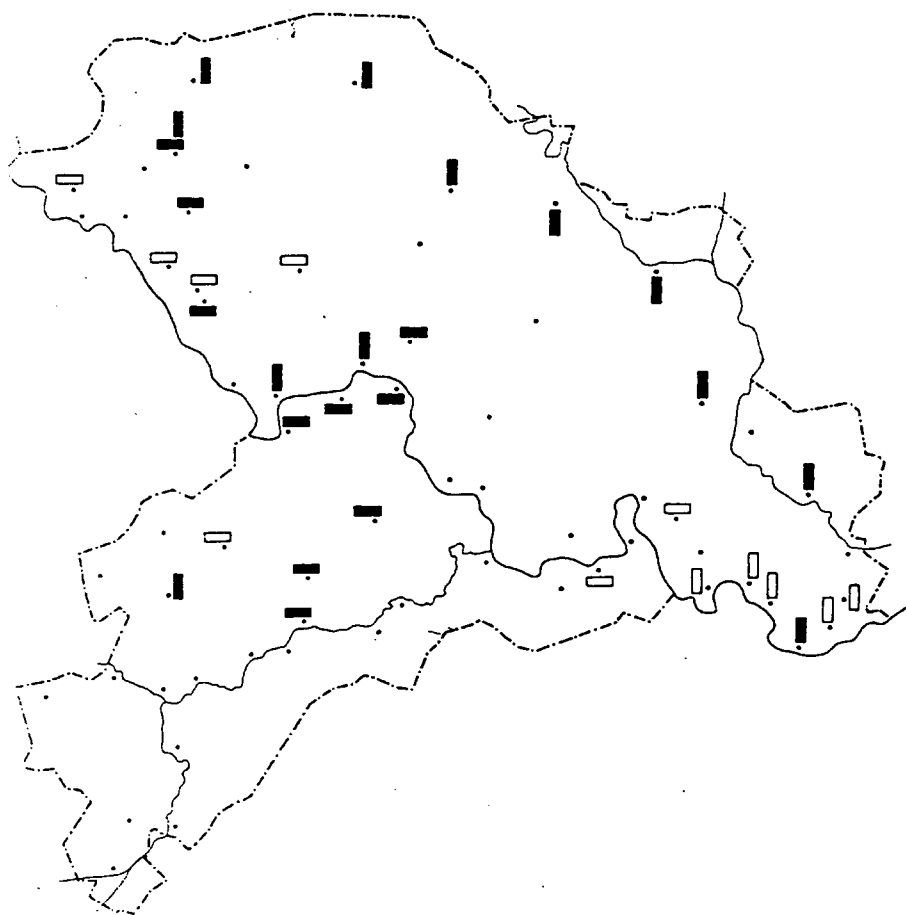

Szatmár megye
HÉPRÁJZI ATLASZA

97. Alakoskodás

II/3.c

 meghívott legény
 meghívott lány, asszony
 hivatalos legény
 hivatalos lány

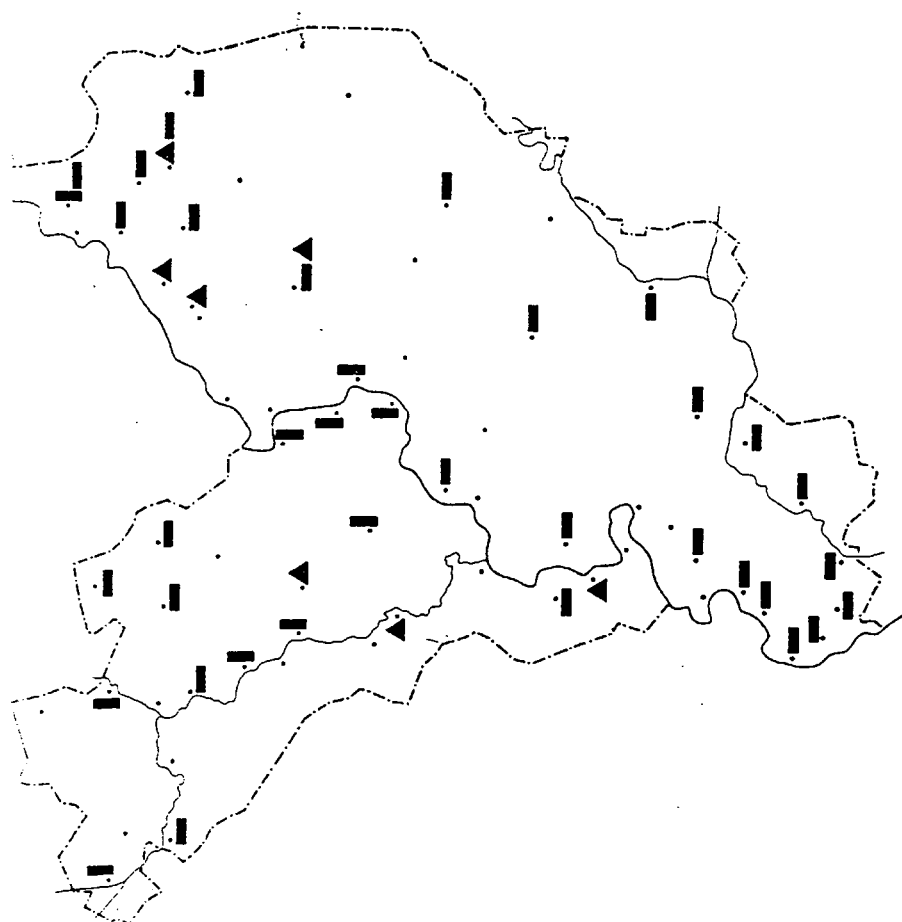

Szatmár megye
NÉPRAJZI ATLASZA

97. Alakoskodás

11/4.a

fonóház
közös mulatság
utca

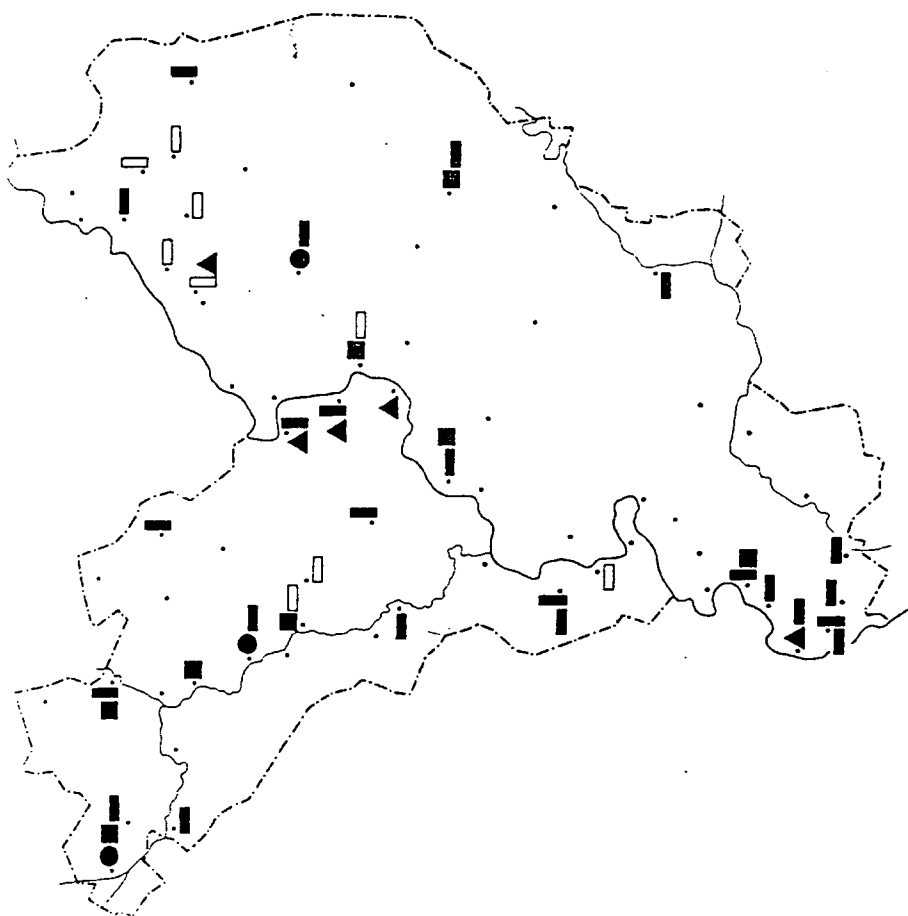

Szolnoki térség
NÉPRIZI ATLASZA

97. Alakoskodás

II/4.b

- csak állarc
- cigány
- rongyos alak (nem cigány)
- vándoriparos
- jegyespár
- állat
- állati bőr (név nélkül)

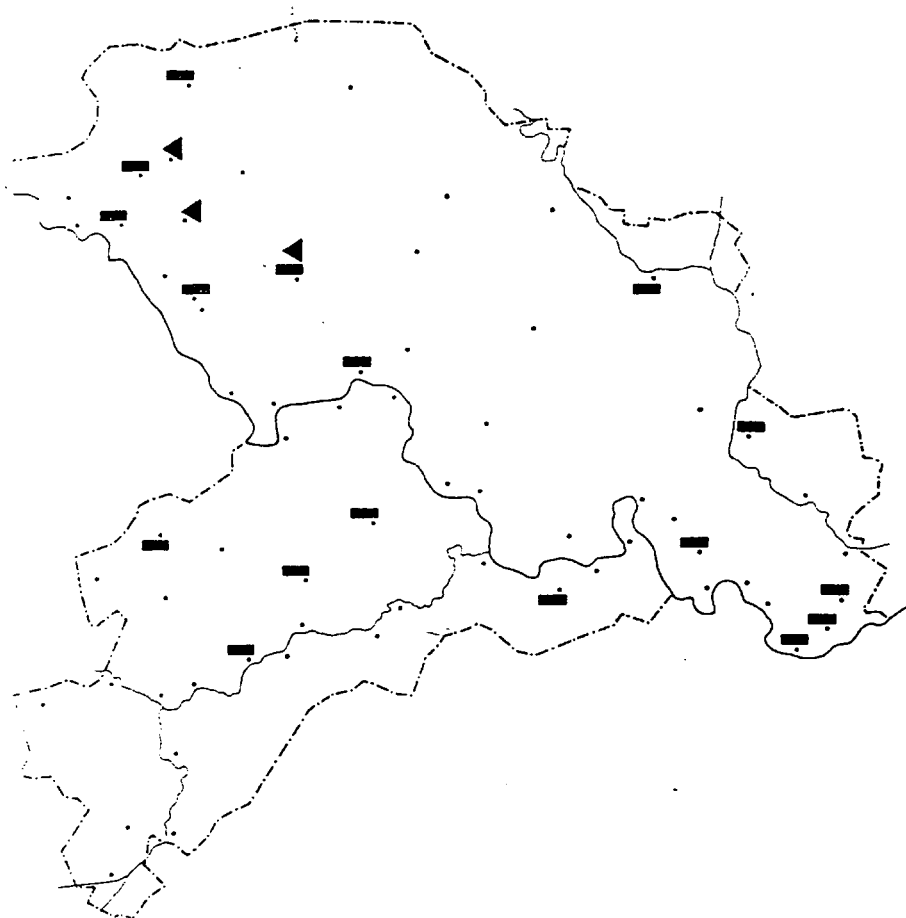
Népművészeti Atlasz

Székely-magyar

97. Alakoskodás

II/4.c

maszkara, maszka
pócúrka

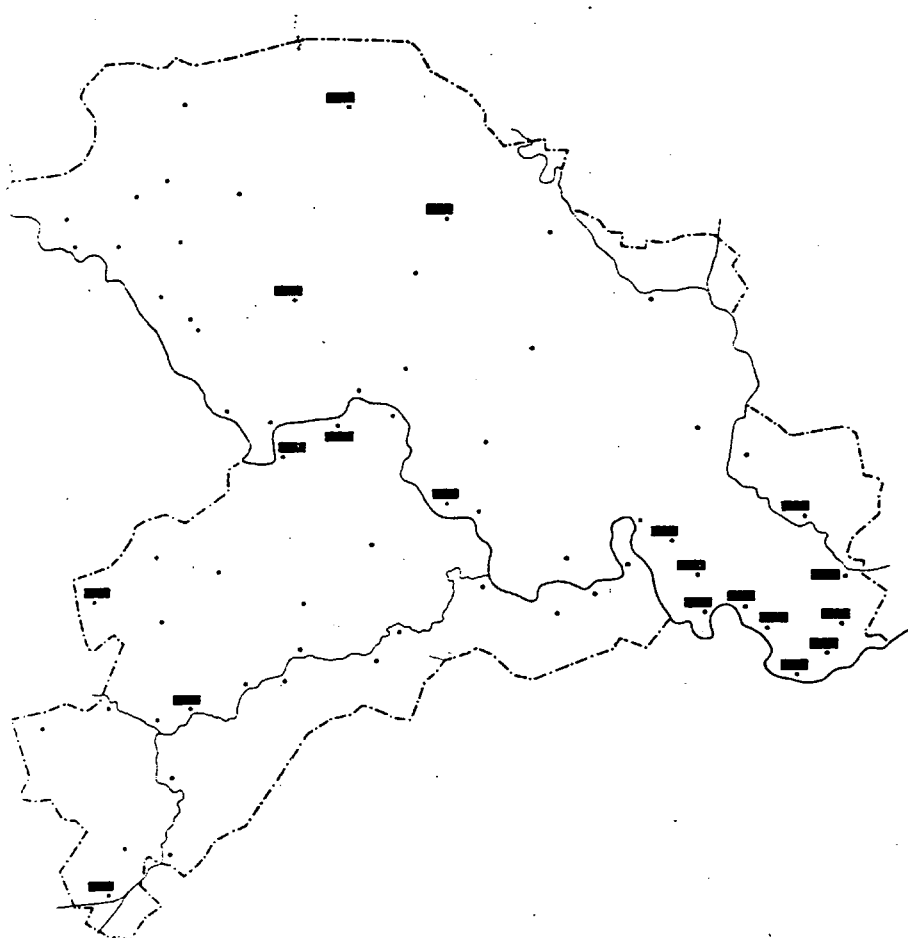

székely nyelv
NÉPRAGGIZI ATLASZ

97. Alakoskodás

11/5. a

szüreti mulatság

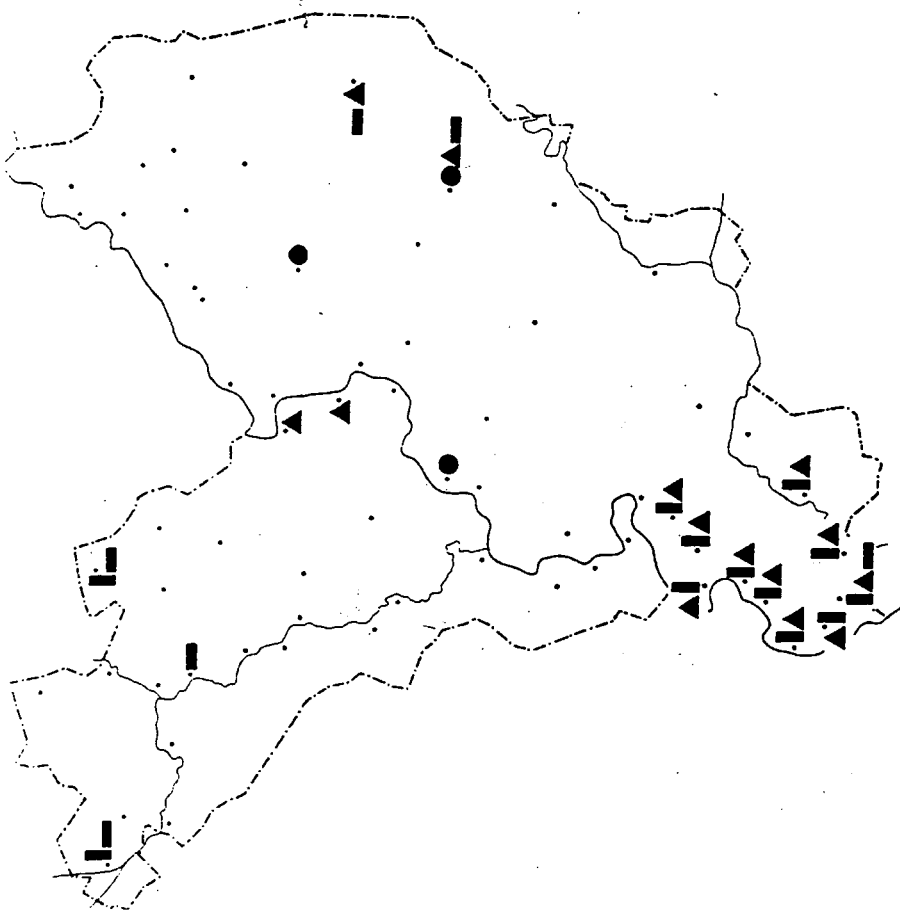

Szociális ügyek
NÉPRAJZI ATLASZA

97. Alakoskodás

II/5. b

biró, biróné
bohóc
cafszlegény, csöszlány
cigány

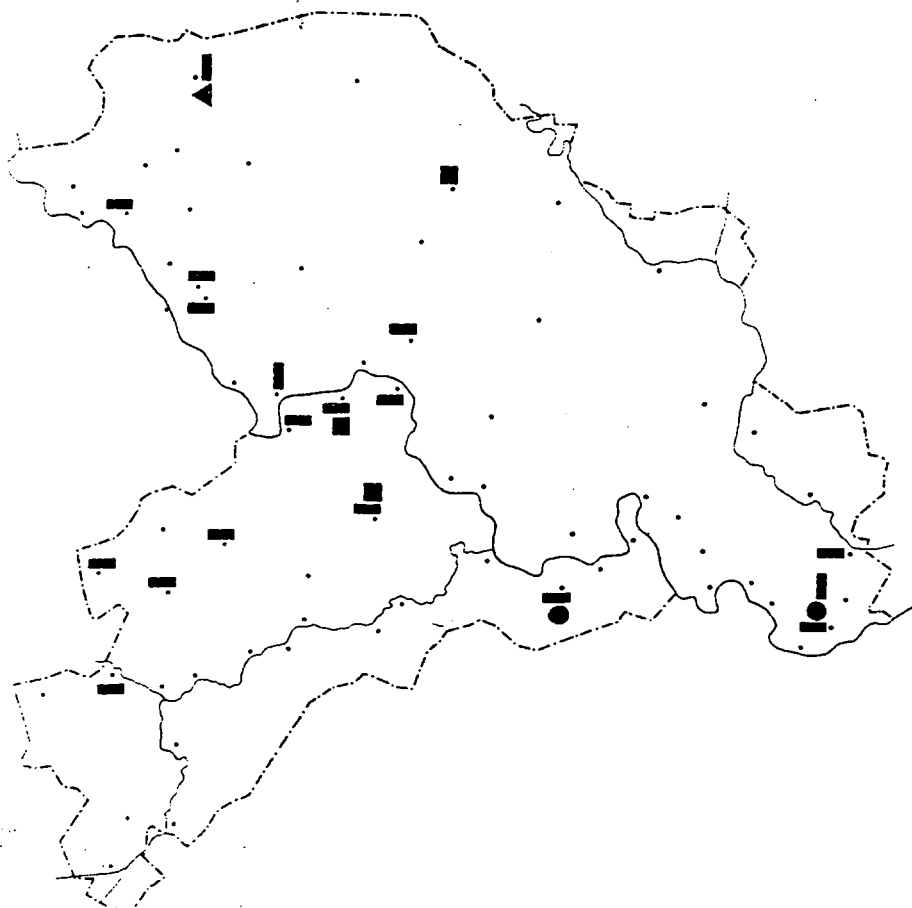

STÉPÁNY BÉCHYÉ
RÉPRIZI ATLASZA

97. Alakoskodás

II/6.

medve
kutya
bika, ökör
macska
madár

A SZŐLŐ ÉS A BOR KÖZÖSSÉGI SZEREPE AZ AVASI MAGYAROKNÁL

MÓD LÁSZLÓ–SIMON ANDRÁS

BEVEZETÉS

Avas, Avasság, Avas-vidék névvel az Avas, a Gutin és a Kőhát hegységek övezte medencét illetik. A kistáj a mai Románia szatmári részén, Szatmárnémetitől keleti-északkeleti irányban fekszik. Az Avasságot túlnyomóan románok lakják, a magyarság három faluban él nagyobb számban: Avasújvárosban, Kőszegremetén és Vámfaluban. Tanulmányunk az említett három helységben tömörült avasi magyarság szőlőkultúrájának egy szeletét vizsgálja. A medence összesen 15 települést foglal magába, az említett három kívül még Ráksát, Rózsapallagot, Lekencét, Kányaházát, Bujánházát, Túrvekonyát, Avasfelsőfalut, Avasújfalut, Mózesfalut, Bikszádot, Terepet és Komorzánt.

Az írásos források tanúsága szerint a XIII. század első felében az Avasból még hiányoznak az emberi települések. Falvait 1270-ben V. István adománylevele említi elsőként (Újváros, Parlag, Avas).¹ Szintén még a XIII. században, de 1270 után jött létre Remete. A XIV–XV. század során keletkezett települések közül Túrvekonya, Bikszád, Vámfalu és Felsőfalu lehetett magyar alapítású.² A románság megjelenése az Avasban a XIV. századra tehető. A Máramarosból érkező, pásztorkodással foglalkozó román és kisebb számú rutén népesség a magasabban fekvő területeket szállta meg.³

A múlt századbéli és az e század eleji leírások *tölgyes erdőket, makk termő bikket, bérceket, pompás gyümölcsösöket, derék szőlőtermő hegyeket és középszerű szántóföldeket* említenek az Avasban.⁴ A vidék erdői és legelői a famunkáknak illetve az állattartásnak biztosítottak kedvező feltételeket, ugyanakkor mindenütt megvoltak és megtalálhatók napjainkban is a rendkívül gazdag fajtaállományú gyümölcsösök, s a gazdák többsége a települések határában lévő domboldalakon – többnyire csak saját szükségletre – ma is szőlőt termeszt és bort készít.

¹Maksai 1940: 83.

²Maksai 1940: 85–86.

³Maksai 1940: 86–88.

⁴Szirmay 1809: I. 324–328, 330–331, 335–340, Fényes 1839: 316, 323, 326, Barbul 1900: 6–7, Borovszky 1908: 38, 102, 165.

Keleti Károly 1873-as szőlészeti statisztikája a 15 avasi település közül 11-ben regisztrál szőlő- és borgazdálkodást.⁵ Érdekes megjegyezni, hogy az általunk vizsgált három község közül Vámfalut nem említi. Kávássy Sándor térképe viszont, mely Szirmay Antalnak Keleti statisztikájánál korábbi munkája alapján készült, mind a három településen jelez szőlőművelést.⁶ Igaz, Vámfalut illetően Szirmay Antal és Fényes Elek is hasonlóan nyilatkozik: „... kevés szőlőhegye, mely inkább gyümölcs, mint szőlő kedvéért miveltetik.”⁷

A táj szőlészeti- és talajviszonyok mellett nagyban meghatározta a szőlőhegyek fekvése, s jelentősen befolyásolta az egyes települések birtokhatárának nagysága. Újváros szőlővel beültetett domboldalai javarészt a Szamos völgyére néznek, fekvésük déli. A remetei hegy keleti-délkeleti tájolású, a Vámfalu melletti parcellák nyugati fekvésűek. E szempontból a legkedvezőbb feltételekről Avasújváros esetén beszélhetünk, a legkedvezőtlenebb viszonyok pedig Vámfaluban vannak. Ami a másik összetevőt illeti: mindhárom település – de köztük fokozottan Avasújváros – szűk határu község. Az itt élő parasztok és mezővárosi polgárok ezt intenzívebb növénykultúrákkal igyekeztek ellensúlyozni. Szőlővel, gyümölcsfákkal ültették be a más szempontból hasznosíthatatlan, meredekebb hegyoldalakat.⁸ Az avasi szőlőtermesztés vizsgálatakor még egy tényezőt kell figyelembe vennünk. Andorfi Márton kutatásai szerint a szőlőművelés északi határa éppen áthalad vidékünkön, az Avasság belső oldalán.⁹ Jellemző a vizsgált területre az is, hogy a gazdák erősen ragaszkodnak a nemzedékről nemzedékre hagyományozódó művelési technikákhoz és szőlőfajtákhoz, s az újítások csak nehezen, lassan hódítanak teret.

Összességében azt mondhatjuk, hogy Vámfalu rosszabb fekvésű, kisebb területű szőlői csupán a családi borfogyasztás egy részét adják. Kőszegremete nagyobb területű, dombosabb szőlőhegyén jobb ízű s több szőlő terem, de az önellátás keretein az itteni szőlő- és borgazdálkodás sem lépett túl. Borkereskedelemről – főképp századunk első felére vonatkozóan – csupán Avasújváros esetében beszélhetünk.

Az Avasság lokális jellegű, minőséginek nem mondható szőlőtermő terület. Többek között a szőlő- és borgazdálkodás zömében önellátó jellegével hozható kapcsolatba, hogy a szőlőtermesztésnek elsősorban nem gazdasági jelentősége van, a gazdákat nem csupán az elvégzendő munka hívja a hegyre, hanem a táj szépsége is, mely kellemes kikapcsolódást nyújt a munkás hétköznapi világából. Tanulmányunk célja, hogy a szőlőhegyhez fűződő történelmi hagyományok, a szőlőhegyi közösségi alkalmak és ünnepek, a borfogyasztási szokások és a szőlőhöz, borhoz fűződő szólások, közmondások tükrében bemutassa a szőlő és a bor szerepét a sziget helyzetű avasi magyar közösségben.

⁵ Keleti 1875: 363.

⁶ Kávássy 1981: 148.

⁷ Szirmay 1810: II. 335, Fényes 1839: 326.

⁸ Kós 1980: 418.

⁹ Andorfi 1935: 40–41.

SZŐLŐHEGYEK A TÖRTÉNETI HAGYOMÁNYBAN

Az avasi szőlőhegyekhez számos történeti monda kapcsolódik. Főleg a tatár betörések és a kuruc harcok emlékei őrződtek meg, melyek sok szenvedést okoztak az itt lakóknak. Több falu ekkor teljesen elpusztult (pl: Rózsapallag). A lakosságnak sokszor kellett a közeli mocsarak nádasaiban vagy a hegyekben menedéket keresnie a vidéket pusztító martalócok elől. Az úJVárosi és a Kőszegremetei hegyen is megtalálható a *Kuruc* helynév: *Kuruc-patak*, *Kuruc-gödör*. A hagyomány szerint az egykor ott tartózkodó kuruc csapatokról kapták nevüket. „*Valaha erdő vót, a kurucok bujkáltak ott.*” (Rákos Imre – AvasúJVáros, *Kuruc-patak*) „*Álítólag it jártak a kurucok abba az időszakba. It jártak, azon a hejen telepettek meg, ot sátorosztak.*” (Rákos Gyula – Kőszegremete, *Kuruc-gödör*) A *Szukmán-* vagy *Szulejmán-szer* elnevezés a török harckokat idézi. „*Asztat meg a törökjárás alatt neveszték el, mert ott, abba a gödörbe húzóttak meg a törökök.*” (Rákos Gyula – Kőszegremete) A Kőszegremetén gyakori Tatár családnév eredetét az utolsó, 1717-es tatárdúlással hozzák összefüggésbe. „*A tatárok fen vótak a szőlőhegyen, ot tanyásztak, naty tüzekeket gyujtottak és feltörték a pincéket. Az eggyik tatár magáva vitt egy remeti kislányt is. László Erzsikének hífták. A lány hejébe kapott egy tatár fiut a falu. A visszatérő emberek it találták meg és nem átak bosszut rajta. Magyar nevet kapott, és feleségül vett egy remeti lányt. Leszármazottjai Tatár néven ma is élnek a faluba.*” (Sike Lajos – Kőszegremete) Kőszegremetén a *Muzsdaj* szőlőhegy alatt elterülő *Koszorúalj*-nak nevezett erdőrészhez a következő történet fűződik: „*Eszt az erdőt Koszoruajnak hífták. Hatszáz – hét-száz éve ott vót a debrecenieknek szöllejük. Semmi nyoma nincs neki. A talaj pedig nagyon köves.*” (Dohi Lajos – Kőszegremete) „*A legenda szerint debreceni tulajdonosoknak vót it birtoka. Jöttek szüretre, mekfőszték othon a tőtöttkáposztát, mire ideértek, még mindig meleg vót*” (From Menyhért – Kőszegremete) Az úJVárosiak is hallottak ilyesmiről néhányan. *Rákos Imre* például nagyapjától tudja, hogy jártak ide debreceniek szőlőt művelni, de hogy a hegy melyik részére, azt már nem tartja számon a népi emlékezet. E történetek a debreceni polgárok *extraneus* szőlőbirtoklásának emlékét őrizték meg.¹⁰

SZŐLŐHEGYI ÜNNEPEK, SZOKÁSOK, HIEDELMEK

1. Családi és baráti összejövetelek

Az avasi szőlősgazdák szívesen tartják névnapjukat kint a hegyen, a legények is kijárnak gyakran a *hegyi házakba* mulatni, nótázni. Kőszegremetén a 70-es, 80-as években a fiatal házások minden vasárnap délután kimentek a szőlőhegyre, ahol szalonnát, kürtös kalácsot sütöttek. Az emlékezet szerint ilyenkor csak úgy zengett a hegy

¹⁰ Széll 1935.

a nótaszótól. Az újbárosi egyházközség múltjáról szóló kéziratos munka a szőlőhegyi keresztelek és esketés szokását is említi. „Ősidőktől fogva szokásban volt ősszel, szüretkor vasárnap künn a hegyen tartani az istentiszteletet s régebben még eskettek és kereszteltek is a hegyen ez alkalommal. Mivel a templom a szent dolgok végbevitelére rendeltetett, tehát az egy szüreti alkalom kivételével nem szabad a hegyeken esketni vagy megkeresztelkedni. Ez a szokás a szőlő elpusztulása után megszűnt.”¹¹

2. Szüret

A faluközösség és a család számára a szőlő szedése és feldolgozása, vagyis a szüret igen fontos közösségi munka, de egyben kiváló alkalom a közelebb vagy távolabb élő, ritkán látott vagy a hétköznapi életben egymás mellett elsiető ismerősök, rokonok találkozására is. „A szüretkezdés ideje és rendje nem független a változó társadalmi feltételektől, a termelők társadalmi helyzetétől, a termés körülményeitől, a termelt borsféleségektől és a minőségi kérdésektől” – vélekedik Vincze István.¹² A szüret megkezdése – még századunk első felében is – országsszerte valamiféle közösségi, hatósági döntés következménye volt. Vidékünkön is élt a nagyszüret kezdőnapjának kihirdetése. A Kőszegremetén talált kéziratos gazdakönyv feljegyzései szerint a szüretet október közepe táján kezdték, de sem az írott szöveg, sem a népi emlékezet nem utal arra, hogy ez valamely hagyományos szüretkezdő naphoz (okt. 15. – Terézia, okt. 18. – Lukács) kötődött volna. Ma már mindenki a maga választotta időpontban – tekintettel a fajtaállományra és az időjárási viszonyokra – kezd a szürethez. A szüret hagyományosan családi munka. A faluban és a távolabb élő családtagok, rokonok, barátok kivétel nélkül igyekeznek segédkezni a termés betakarításában. Munkájukat viszontmunka fejében végzik, vagyis sorban szüretelnek, egyszer az egyik, másszor a másik gazdánál. Aki egy szőlőbirtokoshoz az éves munkák során rendszeresen eljárt napszámba, az ott volt szüretkor is, de nem napszámért dolgozott, hanem egy kosár szőlőt meg egy üveg mustot kapott.

A szüretelők között mindenkinek megvan hagyományosan a feladata. A szedést az asszonyok végzik. A fűrtöt – főképp ha nagyon potyog a szem – nem kézzel törik le, hanem késsel vagy metszőollóval vágják le. A *türől* leválasztott *gerezdeket* kosárba, újabban 10 literes *nájlönvedérbe* rakják, majd a *puttonba* öntik. Szedéskor maga a gazdasszony jár legelől, ő gyűjti össze az *állószőlőt*, vagyis a családnak télire eltett, és a szüretelőknek ajándékba adott legszebb fűrtöket. A *dongás faputtont*, mely mindig puhafából: fenyőből vagy *szádokfából*, azaz hársfából készül, a meredek hegyoldalon a fiatalabb férfiak hordják a hátukon a feldolgozás helyszínére. A *puttonban* a szőlőt az asszonyok kézzel vagy *ágasfával* kicsit megnyomkodják, hogy több férjen bele egy-egy

¹¹ Széll 1935.

¹² Vincze 1960: 2.

forduló alkalmával. A szedést mindig a parcella tetején kezdik, hogy a *puttonos* a már leszedett tőkék közt haladjon, ellenkező esetben ugyanis könnyen leverné a *gerezdeket*.

Szüretkor a hagyományos ünnepi étrend fogásaiból a töltöttkáposzta és a dióskalács kerül az asztalra. A kalácsot már előző nap megsütik, a káposztát csupán előkészítik: a káposztalevélbe csavart rizses-darálthúsos töltelékét cserépfazékba rakják, s hátikosárban viszik föl a hegyre. Míg folyik a munka, a *kandalló* szélén lassan megfő. Mostanság egyre gyakoribb a szüreti étrendben a gulyásleves.

Régebben általános volt, hogy akárcsak a Predikáció alkalmával, szüretkor cigánybanda járta a szőlőhegyet, és zenével szórakoztatta az egész napos munka után mulatni vágyó társaságot.

3. Predikáció

Avasújvároson és Kőszegremetén az egyházi és a gazdasági év egyik legfontosabb ünnepe, a *Predikáció* is a szőlőhegyhez kapcsolódik. A szokás eredetét így magyarázza Asztalnok Dezső, avasújvárosi református lelkész: „*Mikor az egyházközség a szőlőt megvette, akkor az vót a kívánsága a gyülekezetnek, hogy minden évben a hegyen legyen tartva egy faluünnep, mivel a szőlővel is foglalkoznak jórészen. Hát rendezzünk egy hálaadó ünnepet, de ne a templomban benn, hanem kinn a hegyek lábánál.*” Az egyházi iratok szerint 1788-ban Barta Mihálytól és Bartos Mihálytól valóban megvett egy-egy darab szőlőt az egyház.¹³ Ez a szokásmagyarázó történet az újvárosi emberek körében is közzismert. A remeteiek csak annyit tudnak az ünnep eredetéről, hogy azt Avasújvárosból vették át és egyidős a szőlőheggyel. Hasonló népszokásokkal a dunántúli katolikusok körében is találkozhatunk. Pl.: Petőmihályfán a szőlőbeli kápolnánál Bertalan napon volt mise, majd utána a hegyre pecsenyesütők jöttek fel, a gazdák pedig a pincéknél itták a bort ebéd után.¹⁴ A szlovéniai Lendva-hegyen szeptember első vasárnapján tartottak hegyi búcsút. A két világháború között a lendvai és a környező falvak lakosságának volt évenkénti gyülekezési alkalmuk. A mise után az emberek a hegyi pincéknél fogyasztották el az ünnepi ebédet. A búcsúra meghívták azokat a rokonokat, barátokat, akiknek nem volt a szőlőhegyen pincéjük.¹⁵

Kőszegremetén november első vasárnapján, Újvárospan pedig egy héttel korábban tartják a szőlőhegyi hálaadó ünnepet. A Ceausescu korszakban is megtartották az ünnepet. Az 1970-es években egyszer a hatóságok nem engedélyezték a *Predikációt*, ekkor a hálaadó istentiszteletet az újvárosi templomban tartották meg és utána mentek a szőlőhegyre az emberek. 1996 őszén mindkét faluban a novemberi választások miatt

¹³Széll 1935.

¹⁴Bálint 1977: 228.

¹⁵Varga 1993: 66.

október utolsó vasárnapján volt a *Predikáció*. Az ünnep alkalmat adott a választási propagandára is. Mindkét helyen RMDSZ képviselő beszélt az istentisztelet után a szavazásról. A párt jelenlévő tagjai a szőlőhegyi fákra, épületekre választási plakátokat ragasztottak, broszúrákat osztogattak a résztvevők között.

Az istentiszteletet a református egyház *hegyi házában* tartják délelőtt 11 órakor. Egy időben délután is volt hálaadás. Ilyenkor a remeteiek többnyire gyalog mennek fel a szőlőhegyre, mivel autóval – az utak rossz minősége miatt – csak nehezen lehet megközelíteni az istentisztelet színhelyét. Az újjvárosiak fel tudnak jutni az egyház épületéhez autóval is. Akik a szőlőhegyen ünnepelnek, azok az istentisztelet előtti napokban kitakarítják *hegyi házaikat*, begyűjtanak a *kandallóba* és felteszik föni az ebédet. Az egyórás istentiszteletet általában meghívott lelkész tartja. 1994-ben Kőszeg-remetén a vámfalusi, 1995-ben a nyírgyulaji, 1996-ban a koltói pap prédikált. Az újjvárosiak a nagybányai esperest szokták meghívni. A falubeliek és a meghívott vendégek kisebb-nagyobb csoportokban állva hallgatják végig az istentiszteletet. Az idős embereknek padokat készítenek az épület elé. A lelkész a hegyi ház erkélyéről prédikál a híveknek. A pap mellett a presbiterek, a helyi lelkész feleségével együtt szintén az erkélyen foglalnak helyet. Az eresz alá szőlőtőkéről levágott, fűrtökkel teli *karikákat akasztanak*. A pap rendszerint valamilyen gazdálkodással, földműveléssel kapcsolatos ígérést választ a Szentírásból és ezzel ad hálát Istennek az egész éves munkáért. A 37. dicséret (Himnusz) eléneklése után az emberek nagyrésze a szőlőhegyen folytatja az ünneplést. Akinek nincsen pincéje, az a faluban ünnepel. A *Predikáció* napján hagyományos ételek kerülnek az asztalra (cserépfazékban főtt töltöttkáposzta, diós kalács). A kalácsot már előző nap elkészítik, a káposzta az istentisztelet alatt fő meg. Ebéd után gyakran kürtös kalácsot is sütenek. Ma is sokan ragaszkodnak a hagyományos ételekhez, de vannak, akik már levest, sült húst, fasírtot készítenek erre az alkalomra. Az ebéd és néhány pohár bor elfogyasztása után megérkezik a cigánybanda is, amely pincéről pincére járva húzza a talpalávalót. Este mindkét faluban a fiatalok *regutabálba* mennek. A katonakorban lévő legények szervezik és fizetik az esti mulatságot.

4. Szőlőhegyi szórványtemetkezés

Az újjvárosi szőlőhegyen a század elején még csak öt család lakott kint, de a két világháború között illetve a 60-as, 70-es években egyre több idős házaspár költözött ki a hegyre. Napjainkra közel 200 lakosú település jött létre. Kós Károly a szórvány kialakulását a szőlőőrzéssel hozta összefüggésbe. A filoxéra után újratelepített szőlőket a közeli hegyvidéki falvakból érkezett vincellérekkel műveltették az újjvárosi kocsmárosok. Mivel az eddig zárt birtokosközösségbe idegen elemek kerültek, ezért vált idősze-

rúvé a szőlőörzés. Megoldásként az újbárosiak nem elsősorban a szőlőpásztort fogadtak, hanem egyre többen költöztek ki a szőlőhegyre.¹⁶

Az újbárosi szőlőhegyi szórványtelepüléshez (Újbáros-Szőlőhegy; Orasu Nou-Vii) sajátos temetkezési szokás kapcsolódik. A hegy alatt lévő gyümölcsöskertekben elsősorban *családi temetőket* találunk. Balassa Iván Erdély más tájairól is említ hasonló példákat. Az 1940-es években Bádokon és Csomafáján talált kertek végében lévő sírokat. Más falvakban, mint például Kövenden, akkor kezdtek a kertekbe temetkezni, mikor a falu temetője betelt. Gyergyóban, Csomafalván a molnároknak volt külön temetőjük.¹⁷ Legutóbb Szabó Magdolna és Sütő Levente a hargitai szórványtelepülés, Fenyőkút temetkezési szokásait kutatva mutatta ki az újbárosihoz hasonló szórványtemetkezés máig élő gyakorlatát.¹⁸

A szőlőhegyen élő emberek elmondása szerint a halottat kinn, a hegyi házban ravatalozzák fel és a temetési szertartás is a szőlőhegyen zajlik. A *családi temetők* református halottainak nyughelyét oszlopos fejfák, a katolikusokét kereszt jelöli. A fejfák feketére vannak festve. Gyakori rajtuk a szomorúfüz diszítés, és az **ABFRA** (A Boldog Feltámadás Reménye Alatt) rövidítés. A sírfeliratok rendszerint a halott nevét, születési idejét és a halál évét tartalmazzák (pl.: Itt nyugszik Csáky János szül. 1935 január 19-én Béke poraira). Az első világháborútól lett általános, hogy a halott hozzátartozói már nem egy rokont kértek fel, hanem a faragáshoz legjobban értő két-három mester közül valamelyiket bízták meg a munkával, pénzfizetség ellenében. Azóta terjedt el a fejfák gondos gyalulása, fekete kátránnyal való lefestése és a fekete alapba kerek vésővel berótt sablonos szöveg.¹⁹ A fejfákkal ellentétes oldalon, a halott lábánál gyakran két lábfá is van. A lábfák elsődleges funkciója nem a sír diszítése. Ezekon viszik ki a koporsót a temetőbe, majd leszúráják a földbe. A sírjelek mellett sírhant is jelöli a halott nyughelyét. Előfordul, hogy a sírhelyet bekerítik nehogy a háziállatok kárt tegyenek benne.

5. A szőlőhegyhez kapcsolódó hiedelmek

Kőszegremetén a hagyomány szerint az az öregember, aki még fel tud menni a szőlőhegyre, az abban az esztendőben nem fog meghalni. A jégverés ellen az avasi szőlősgazdák egyáltalán nem tudnak védekezni. A jég többnyire Péter-Pál napja (jún. 29.) körül szokta elverni a szőlőt. Az újbárosi szőlőhegyen élő románok ma is harangoznak vihar idején, a magyarok körében elterjedt szokás volt, hogy „*nagy idő esetén a fejszét élire állították, élivel fölfelé és akkó elhúzódt.*” (Váradi Margit – Avasújváros)

¹⁶Kós 1980: 399.

¹⁷Balassa 1989: 14.

¹⁸Szabó – Sütő 1994–95: 1–12.

¹⁹Kós 1980: 438.

HEGYI ÉLET, SZŐLŐ- ÉS BORFOGYASZTÁSI SZOKÁSOK

„A szőlőbirtokos fáradhatatlanul kijár szőlőjébe, télen-nyáron, jó időben, rossz időben egyformán, majd minden nap. Kifogást és alkalmat mindig talál arra, hogy kimehessen a hegyre.”²⁰ Vajkai Aurél ezen megállapítása, hasonlóan másokéhoz, jól mutatja, hogy szőlőtermő vidékeinken országszerte érvényesült, hogy a hegy nemcsak a munkák helyszíne volt, nem csupán dolgozni ment ki a gazda; a hegyrejárás élet-elemévé vált a szorgalmas és lelkiismeretes szőlőmunkásnak, kinek „... a komor tél egyformás unalmaiban lúgasaik kiforrt leve, s lankáik csepegtette égetmény üzi maradosó gondjaikat.”²¹

Az avasi gazdának, ha dolgozni megy a hegyre, hátikosarában, tarisznyájában ott a szalonna, a vöröshagyma és a kenyér. Ha megéhezik a száraz venyigével néhány perc alatt lobogó tüzet gyújt a kandallóban, a szalonnáját nyársra húzza, s a láng és a parázs felett *megpirgálja*. A forró zsírt a bádogtányéron összevágott hagymára csepegteti, így falatozgat. Nyers füstöltszalonna a hegyi házban is van a konyhahelyiség gerendájába tűzött nyársszerű kihegyezett pálcán. Evés előtt sosem maradhat el egy pohárka pálinka, a szalonnázás közben pedig lecsúszik néhány pohár bor. Ha olyan munka adódik, hogy az asszonyok is felmennek a hegyre, ebédkor *hegyikrumplit* készítenek. A füstöltkolbászt felkarikázzák, hagymás zsírban kissé megsütik, s ezt hozzáöntik a vízben főtt, le nem szűrt krumplihoz. Az étel a *vasháromlára* állított fazékban, vagy a vasból készült, nyéllel ellátott háromlábú lábasban fő meg a kandalló tűzénél. Őszi délutánokon néhány szem gesztenye is hamar megsül, s kellemes csemege a gazdának és családjának.

A *hegyi ház* és a pince kulcsát – főképp ha több testvérnek is bejárása van – az eresz alatt a gerendán, vagy más helyütt rejtik el, így nem kell minden alkalommal hozni-vinni, s nem fordulhat elő az sem, hogy a gazda otthonfelejtí. A pince világítását napraforgó olajba tett kanóccal vagy gyertyával oldják meg. Fenn a *hegyi házban* a *kandalló* vagy a karbidlámpa ad fényt.

Hogy ki a jó borosgazda, erről megoszlik az avasiak véleménye. Egyesek szerint az, akinek már nyárra elfogy a bora, mert ez jelzi, hogy jó nedűt termelt abban az évben. Többek szerint azonban az, akinek újtól újig kitart a bora, vagyis kellő mértékkel fogyasztja és kínálja. Ilyen ember volt Dohi Miska Kőszegremetén, aki sosem öntötte teli vendége poharát, csak háromnegyedig, mondván: jusson is, maradjon is. A faluban ma is azt mondják az olyan gazdára, aki így méri a bort, hogy *miskássan önti*. Dohi Miskánál egy emberöltővel idősebb volt Gugucz Lajcsi, aki télen a hideg borral megtöltött poharat a tenyerében melengette, s csak utána itta meg. Aki így langyosítja italát, azt mondják rá: *gugucmelegen* issza a bort. Télen egyébként szokás, hogy a

²⁰Vajkai 1938: 191.

²¹Halász 1831: 114.

pincéből felhozott, torokszakítóan hideg bort a *cserépkancsóban* a kandalló szélére helyezik, néha egy cső erőspaprikát is dobnak bele.

Fölfele menet a hegyre vagy lefelé jövet a hegyről a jó ismerősök szívesen be-hívják egy pohár borra s néhány szóra egymást. Ünnepkor, vagy ha egy-két órára beszélgetni megy a gazda a szomszédba, noha mindenkinek van saját bora, illendő, hogy vigyen magával egy *bidonnal* (műanyag demizson) saját pincéjének levéből.

Szívesen invitálják – főleg az idősebbek – a hegyet járó idegent (így minket, néprajzosokat is) egy kóstolóra a hegyi házba, hogy megtudják, ki is az illető és mi célból jár arrafelé. A kínálás több helyen tapasztalt módja, hogy egyetlen pohár jár körbe, amiből először a gazda iszik, mondván: nehozz az azt higgyék, hogy rossz bort ad a vendégnek.

Régebben fa- vagy rézcsappal vették ki a bort a hordóból; lopót kevéssé használtak. Ma általánosan gumicsövet használnak, bár nem tartják túl higiénikusnak e megoldást. „*Lopót nemigen használunk, csapot is régebben, ma inkább gumicsövet. Legegészségesebb a csap meg a lopó. A gumicső kevésbé. Mikor az ember a hegyen van, szalonnát süt, elfogyott a kancsúbol a bor, aszongya: lemegyek ety kancsú borér. Közbe evett már szalonnát, zsíros a szája, keze, s mikor kiszívta a bort, meg kell fűjni, hogy visszamennyen, ami a gumiban van, szóval ez nem jó a bornak.*” (Tatár Béla – Kőszegremete)

Látjuk tehát, hogy a bor, akárcsak a pálinka, elmaradhatatlan itala a hétköznapiaknak és ünnepnapoknak egyaránt. Az avasi, nem túl erős borokat általában tisztán isszák, nem túl nagy, másfél-két decis pohárból, legfeljebb egy kevés *borvizet* (ásványvíz) öntenek hozzá, de csak annyit, hogy éppen pezsejen. Ha nem alkalmi kínálásról van szó, hanem étkezéskor fogyasztanak, akkor nem egy pohár jár körbe, hanem mindenkinek van sajátja, koccintással kívánnak egészséget egymásnak az emberek, s néha efféle köszöntéseket is mondanak:

„*Ami marad, annyi harag!*”

„*Ki a borát meg nem issza,
bújjon az annyába vissza!*”

„*Fenekig a poharat, kár a cseppért,
mely fenekén ottmarad.*”

Szólnunk kell a szőlő és a must fogyasztásáról is. A szőlőt egyrészt frissen eszik, másrészt pedig a gazdasszony által szedett legszebb fürtöket, amit vesszővel vagy karikával együtt vágnak le, s a hűvös présházba, majd a must kiforrása, a gáz eltávolítása után a pincébe tesznek, egészen tavaszig csemegézik. Ezt hívják *állószőlőnek*. Az elnevezésről és a szőlő eltartásának hasonló módjáról más szőlőterületekkel

kapcsolatban is tudunk.²² Leginkább a fehér *Delavári* és az *Izabelli* alkalmas területünkön téli eltevésre.

A mustot frissen fogyasztják. Általában nem a színlet, hanem a tisztább, présből csepegő mustot isszák. Ha szalicilt kevernek bele, s üvegbe rakják, karácsonyig van belőle édesmust.

Mazsolát az Avasban nem készítenek, szőlőlekvárt sem főznek, hisz terem éppen elég gyümölcs, amit aszalhatnak, s amiből lekvárt nyerhetnek.

SZÓLÁSOK ÉS KÖZMONDÁSOK A SZŐLŐRŐL ÉS BORRÓL

A szőlő és a bor tárgyköréből vett szólások, közmondások, hiedelmek, népi megfigyelések összegyűjtését kétféle módon végeztük. Egyrészt összeállítottunk egy listát Bura László szatmári szólásokat és közmondásokat tartalmazó könyve,²³ valamint Székely Ferenc két erdélyi falu szőlészeti feldolgozó tanulmányának alapján²⁴, s kérdés után jegyeztük, melyeket ismerik az Avasban. Másrészt gyűjtöttünk néhány, e listán nem szereplő mondást is.

Lássuk, milyen szólásokat ismernek és használnak az avasi szőlősgazdák!

a) Az időjárással vagy valamely jeles nappal kapcsolatos megfigyelések:

– *Ha szépen fémlik Vince, megtelik borral a pince*

Gabonával a pajta, csűr,

Így Mihály jó édes bort szűr

(Ha Vince napján /jan. 22./ süt a nap, jó bortermés ígérkezik.

Ha Mihály nap /sept. 29./ után van a szüret, édes lesz a bor.)

– *Péter bátyánk kikerűt minket, nem ért el idáig*

(Péter napján /jún. 29./ gyakori a jégverés. Ha elmarad, akkor mondják.)

– *Bő szüret, nagy csizma*

(Ha szüretkor esik az eső, a csizmára ráragad a sár, ugyanakkor az eső a mustot is szaporítja.)

b) Részegséget kifejező szólások:

– *A részeg embert Krisztus urunk is kikerűte*

– *Keresztben áll a szeme*

– *Részeg, mint a tők*

– *Részeg, mint a csap*

– *Részeg, mint a disznó*

²²Böröcsök 1963: 135, Kovács 1993: 50, Major 1993: 38.

²³Bura 1987.

²⁴Székely 1993: 161–162.

- *Elissza/megissza az eszét*
- *A kancsó/pohár fenekére néz*
- *Leissza magát a sárga földig*
- *Felönt a garatra*
- *Annyit iszik, mint a göte/gödény*
- *Kirúg a hámból*
- *Jó borból is megárt a sok*

c) Egyéb, borral kapcsolatos közmondások:

- *Jó bornak nem kell cégér*
 - *Jó bor, jó egészség (Nótában szerepel.)*
 - *A jó bort nem kell dicsérni*
 - *Óbor, jó bor*
 - *Vizet prédikál, bort iszik*
 - *A seprű a bor annya*
 - *Borban az igazság*
 - *Bortól okosodik a számár*
 - *Ha nincs bor, jó a víz is*
 - *Nem szereti a bort, csak a szőlő levét*
 - *Borbarát van, de bajbarát nincs*
 - *Keresztelő lesz*
- (Ha valaki feldönti a borospoharát, aki felé dől, annál keresztelő lesz.)

ADATKÖZLŐK

Asztalnok Dezső (1926), Bak Ilona (1926), Bú József (1941), Cseh Vilmos (1947), Demeter Csaba (1963), Dohi Ambrus (1916), Dohi Ferenc (1924), Dohi István (1939), Dohi Károly (1929), Dohi Bak Lajos (1924), Dohi Lajos (1907), Erdei Imre (1946), From Menyhért (1934), From Erzsébet (1925), Henter Imre (1940), Rákos Imre (1921), Rákos Gyula (1930), Sike Gyuláné (1936), Sike Dezső (1947), Sike Lajos (1938), Tatár Imre (1940), Váradi Margit (1924), Vass Árpádné (1939), Vass Imre (1926)

IRODALOM

- Andorfi Márton 1935: *A szőlőművelés északi határa Észak-Magyarországon*, Szombathely.
- Balassa Iván 1989: *A magyar falvak temetői*, Budapest, Corvina.
- Bálint Sándor 1977: *Ünnepi kalendárium I–II*, Budapest, Szent István Társulat.

- Barbul Jenő 1900: *Az avasvidéki nyelvjárás*, Budapest.
- Borovszky Samu szerk. é. n. (1908): *Szatmár vármegye*, Budapest. Országos Monográfia Társaság.
- Börcsök Vince 1963: A szőlő és must a szegedi tanyák téli táplálkozásában. *Néprajz és Nyelvtudomány* 7, 135–139.
- Bura László 1987: *Szatmári szőlások és közmondások*, Budapest, ELTE–MTA.
- Fényes Elek 1839: *Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben I–IV*, Budapest. Trattner-Károlyi.
- Halászy József 1831: Szatmár Vidéke Jelességei, *Tudományos Gyűjtemény* 15, 102–115.
- Kávássy Sándor 1981: Gazdasági viszonyok Szatmárban a XIX. század elején, *Agrár-történeti Szemle* 23, 133–151.
- Keleti Károly 1875: *Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–73*, Budapest, M. K. Statisztikai Hivatal.
- Kós Károly 1980: Változások az avasújívárosiak gazdálkodásában, in: *Eszköz, munka, néphagyomány*, Bukarest, Kriterion, 388–443.
- Kovács Endre 1993: Hagyományos szőlészet és borászat a vajdasági Doroszlón, *Néprajzi Látóhatár* 2, 47–68.
- Major Miklós 1993: Szőlészet és borászat a szilágysomlyói Magurán, *Néprajzi Látóhatár* 2, 127–139.
- Maksai Ferenc 1940: A középkori Szatmár megye, Budapest.
- Szabó Magdolna – Sütő Levente 1994–1995: *Temetkezési szokások Fenyőkúton*, kézirat, Szeged, JATE Néprajzi Tanszék.
- Székely Ferenc 1993: Szőlőhegyek, szüretek, borok és bálók két erdélyi faluban, *Néprajzi Látóhatár* 2, 142–162.
- Széll György 1935: Az avasújívárosi református egyházközség vázlatos története, kézirat, Avasújváros, Református Parókia.
- Szirmay Antal 1809–1810: *Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete I–II*, Buda.
- Varga Sándor 1993: *A Lendva-hegyi bortermelés*, Lendva, Hazánk Könyvkiadó Kft.
- Vincze István 1960: A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközsre, *Ethnographia* 71, 1–25.

DIE GEMEINSCHAFTLICHE ROLLE DES WEINBAUS UND DES WEINES BEI DEN UNGARN IN DER KLEINREGION „AVASSÁG”

LÁSZLÓ MÓD – ANDRÁS SIMON

Im dem heute zu Rumänien gehörenden Gebiet des geschichtlichen Komitates Szatmár, östlich von Szatmárnémeti (Satu Mare), liegt – umgeben vom Avas-Gebirge – die kleine Landschaft Avasság. In diesem Becken liegen drei Siedlungen, in denen noch eine grössere Anzahl Ungarn lebt: Avasújváros, Kőszegremete und Vámfalu. Ausser den – für die Wirtschaft der hier lebenden Bevölkerung ausschlaggebenden – Satmarer Obstgärten liegen an den westlichen und südlichen Hängen manche Wein­gärten. Das Gebiet Avasság ist ein lokales Weinbaugebiet ohne besondere Qualität, wo die Weinbauer aber zäh an den von Generation zu Generation überlieferten Bearbeitungstechniken und Traubensorten festhalten.

Bei den dortigen Ungarn haben Weinberg und Wein nicht eminent eine wirtschaftliche Bedeutung; es geht viel mehr um eine gemeinschaftlich-gesellschaftliche Rolle des Weinbaus. Davon zeugt eindeutig, dass der Weinberg Schauplatz zahlreicher gemeinschaftlicher Zusammenkünfte und Festlichkeiten ist. Ausser den geselligen Zusammenkünften und Familienfeiern findet auf dem Weinberg vor dem Weinhaus der reformierten Kirche unter freiem Himmel alljährlich im Herbst als Abschluss des Wirtschaftsjahres das Erntedankfest, die sog. Predigt statt.

Der Volksmund verbindet mit bestimmten Teilen des Weinberges manche geschichtliche Traditionen aus der Zeit der Tataren, Türken und Kuruzen.

Das Anbieten und der Genuss von Wein unterliegen einer strengen Ordnung und sind an bestimmte Gelegenheiten gebunden. Unter den hiesigen Weinbauern leben auch zahlreiche Wendungen, Sprichwörter über Trauben, Wein, Betrunketheit und über gutes oder schlechtes Weinbauwetter fort. In unserer Abhandlung wollen wir diesen Ausschnitt der Weinbaukultur sowie die gemeinschaftliche Rolle und Funktion der Festlichkeiten und Bräuche dieser kleinen „ungarischen Insel” verfolgen.

SZEMLE

Riitta Oittinen 1995: *Kääntäjän Karnevaali*

Tampere, Taju kiadó, 203 oldal

DOMOKOS JOHANNA

Posztmodern fordításelméletek?

Beszélhetünk-e paradigmaváltásról a fordításról írt új(abb) tanulmányok alapján? Posztmodernnek nevezhető-e ez a paradigmaváltás? Hogyhogy épp? Miért (nem)?

A fordításelméletnek eddig két nagyobb korszakáról beszélhetünk: egy *klasszikus*, azaz szövegközpontú és nyelvészeti megközelítésű és előíró, valamint egy *modern*, azaz fordító- és folyamatközpontú, hermeneutikai, pszicholingvisztikai megközelítésű szakasról. Folytathatom-e ezt azzal, hogy Douglas Robinson vagy Augusto és Haroldo de Campos, valamint Riitta Oittinen elmékedéseit nem pusztán megszokott kívül állóként kezelhetem, hanem a fordításelmélet másfajta diskurzusának csírái ezek? Míg korábban a fordítás azonosságáról, pontosságáról, (funkcionális) ekvivalenciájáról, dinamikus korrelációjáról, a szerző és az eredeti mű auktoritásáról, a fordító alázatosságáról, láthatatlanságáról, hűségéről hosszan és számtalan ábrával szemléltetve elmélkedtek tanulmányaikban a szerzők, addig nemrégiben a fentnevezettek olyan kérdéseket kezdtek boncolgatni mint a fordítási folyamat szomatikája, trópusai, kannibalizmusa, karneválja. Ez utóbbiak részletes elemzésére mégsem térek ki, csupán annyiban, amennyiben ezeket érinteni látszik Riitta Oittinen¹ finnül megjelent műve: *Kääntäjän karnevaali* (A fordító karneválja).

Az alább elemzendő szövegben nem keresem a posztmodern vonásokat, hanem a Oittinen módszerének a korábbi megközelítésekhez viszonyított másságát, a váltás esetleges csíráit. Amint látható, az egyes korszakok *klasszikus* vagy *modern* minősítései nem állnak szorosabb kapcsolatban az amúgy is rengeteg jelentésárnyalattal bíró elnevezésekkel, elkülönítésük inkább munkamódszer kérdése. Ugyanezt mondhatom az előbb-utóbb körvonalazódó következő korszakról, mely nem annyira *posztmodern*, mintsem az elnevezések dinamikájába való beillése miatt felvetett keresztnév.

¹Riitta Oittinen a finnországi Tamperei Egyetem Fordítástudományi Tanszékén fordítást és tolmácsolást oktat. 1993-ban az Acta Universitatis Tamperensis kiadvány A 386. számában jelent meg *I Am Me – I Am Other: On the Dialogics of Translating for Children* c. doktori disszertációja. Aktív fordítóként, valamint animátorként is tevékenykedik.

Vak vezet világtalant

Rövidesen abban a helyzetben találom én is magam, melyet Oittinen könyve előszavában vet fel a finn nyelv fordítási terminológiájával kapcsolatban. Ugyanis fin-
nül szintén számos kifejezésbeli nehézség és pontatlanság fakad a még nem stabilizá-
lódott fordítói nyelvezet(ek) miatt. Példának említi a szerző az *alkuteksti*, *lähtöteksti*,
lähdeteksti terminusokat, melyekhez magyar megfelelőeknek az *eredeti szöveg*, *kiindu-
ló szöveg*, *forrásszöveg* rendelhetőek. Attól függően, hogy ezeket a *käännös*, *tuloteksti*,
kohdeteksti azaz *fordított*, *vég(eredmény)*- vagy *célszöveg* kifejezésekkel állítjuk pár-
ba, belőlük a fordítási filozófiára is lehet következtetni. Riitta Oittinen egyszerre tö-
rekszik a meg(nem)honosodott kifejezések keltette pontatlanságok (pl. mi az, hogy
eredeti szöveg, a *szöveg* terminus különböző jelentései) tisztázására, azaz egy fordítói
diskurzus kialakítására. Hasonló nehézségei vannak egy magyar nyelvű terminológia,
diskurzus létrejöttének is.

Nehézséget okoz a finn *käännös*, *kääntäminen* lefordítása is, mivel magyarul
mindkettőhöz a *fordítás* rendelhető megfelelőként, ám a *käännös* a konkrét fordítást, a
kääntäminen a fordítás elméleti oldalát jelöli, a *fordításelmélet* kifejezésre pedig az
utóbbiból képzett alak került be a közhasználatba, azaz a *kääntämisteoria*. Riitta
Oittinen felveti azt a kérdést is, hogy *translatologia*-ról vagy *käännöstiede*-ről, azaz
transzlatológiáról vagy konkrét fordítások tudományáról célszerűbb beszélni. Magának
a fordításelméletnek ontológiai kérdéseibe ő sem bonyolódik, hanem episztemológiai
síkon halad tovább.

Kérdések

Szükséges-e különböző műfajokról, szövegtípusokról beszélni, amikor fordítás-
ról elmélkedünk? Hogyan jellemezhető a szépirodalmi fordítás és a szépirodalom
fordítása, miért inkább az előbbit vállalja a szerző? Hogyan viszonyul a fordítás és az
átdolgozás egymáshoz? Mit jelent az ekvivalencia, a fordítás és az eredeti szöveg kor-
relációja? Létezik-e fordítói hűség? Az olvasó és/vagy az író felmagasztalását jelenti-e
a pontos fordítás, vagy a hatalom jelenlétét? Ha a fordítás hatalomgyakorlás, van-e a
fordítónak hatalma? Hogyan olvasunk? Bizonyos helyzetekben emocionálisabban,
máskor pedig analitikusabban olvasunk-e? Milyenek a fordító-olvasó olvasási straté-
giái? – és még számos kérdést tesz fel Riitta Oittinen könyve előszavában², és e kérdé-
sek különböző megvilágításainak áttekintése után Bahtyin és Rosenblatt elméleteire
támaszkodva új válaszokat keres. Habár Oittinen kijelenti, hogy nem törekszik a fordí-
táselmélet történeti áttekintésére, mégis a legfontosabb kérdéseinek meglehetősen
plastikus vázlatát adja. A szerzőnek különösen olyan Bahtyin és Rosenblatt olvasatai-
val találkozunk, melyek beépíthetőeknek bizonyulnak a fordításhelyzetről való fejtege-

²Saattreksi, azaz (Be)vezetés, 1–14.

tésébe, sőt, számos esetben a fordításelméletet kimozdítani látszanak megkövült nézeteiből. Oittinennek nemcsak előadásmódja lenyűgöző, mely egyszerre közvetlen és könnyed az elméleti és gyakorlati részekben egyaránt, hanem közel is tudja hozni egymáshoz a fordításról szóló írások oly sokat emlegetett végleteit, a fordítás elméleti és gyakorlati problémáit. Ez nem utolsósorban az elméleti részekben hangsúlyozott nézőpontok (pl. rész és egész, (kép)szöveg és (szöveg)szöveg viszonya) alkalmazásának tulajdonítható a jól megválasztott fordítási szemelvényekben.

Selviöitä – Értelmezések³

E fejezet három témát jár körül. Első részében⁴ az irodalom-szépirodalom (kirjallisuus-kaunokirjallisuus) valamint a szépirodalmi (kaunokirjallinen) szövegkategorikiák meghatározhatóságát elemzi a szerző azzal a célzattal, hogy megmutassa mennyire lehet ezek alapján megválasztani a fordítási stratégiákat. Oittinen álláspontja a fordítás belülről való megértése, innen való önmeghatározása, nem pedig a már létező, más területre érvényes elméletek átültetése. Minden fordítási folyamathoz hozzátartozik egy helyzet, azaz egy szerződés, kulturális különbségek, különböző olvasók, akiket a fordító figyelembe vesz, vagyis nem a szövegtípus az, melynek alapján választható a fordítási stratégia, hanem magának a helyzetnek az alapján. Oittinen nézőpontja itt is rokonságot mutat a finn empirikus fordítás iskolával, melynek elméleti gyökerei Gideon Touryhoz vezetnek. A fordítás oktatásában Oittinen nem az egyes szövegtípusok problematikáját hangsúlyozza, hanem a fordítói helyzetet. Hiszen az előbbieket esetében (is) egy karneváli lendülettel tragédiából komédia válik, vagy a halpástétom receptjéből gyönyörű szerelmi dal (I. *Picasso kalandjai* c. filmben).

A fejezet második egységében⁵ Riitta Oittinen kétségessé teszi azt a nézetet, hogy csak bizonyos típusú fordítás hajlik az átdolgozás felé. Olyan vélemények határoították el a két fogalmat: fordítás és átdolgozás, egymástól, melyek a fordításban az alapszöveghez viszonyított azonosságot keresik, és azt vélik megismételhetőnek, hűséget, pontosságot követelnek, míg az átdolgozásokban főleg a másságot hangsúlyozzák, pl. a kulturális kontextus adaptációját. Riitta Oittinen arra az álláspontra helyezkedik, hogy ha a fordítást emberi helyzetben lezajló emberi tevékenységnek fogjuk föl, melyben maga a fordító egyéni nézőpontja is megnyilvánul, akkor azt is lehet mondani, hogy minden fordítás egyben átdolgozás.

Egyediség, alázatosság, ekvivalencia, funkcionalitás, interpretáció, valamint a fordításhelyzet egyszerűségének kérdését boncolgatja a harmadik egység,⁶ mely hangsúlyozza a fordító állandó jelenlétét, személyiségének, nemének kitapinthatóságát.

³Fordítható úgy is mint *axiómák*, 17–50.

⁴*Kaunokirjallisuus ja kaunokirjallinen, azaz Szépirodalom és szépirodalmi*, 19–22.

⁵*Muunnelma ja käännös, azaz Átdolgozás és fordítás*, 23–30.

⁶*Tilanne ja ekvivalenssi, azaz Helyzet és ekvivalencia*, 31–50.

Susanne de Lotbinière-Harwood olyan értelmezéseket is elfogad, melyek szerint a fordítás az idő kötelékeiben létezik, performance jellegű, míg a fordítandó szöveg változatlan, örök. Riitta Oittinen azonban nem ért egyet az eredeti szöveg állandóságával. Hangsúlyozza, hogy a fordításhoz hasonlóan magának a kiinduló szövegnek is számos interpretációja létezik az idők folyamán. Másként olvasunk ma Szapphót, Shakespeare-t, Leinót mint elődeink. Érvelhetünk még azzal is, hogy számos esetben maga a szerző is módosítja, átdolgozza saját szövegét.

Oittinen szerint az ekvivalencia jelentésének problematikussága már ott jelentkezik, hogy bizonyos nyelvek szóalakjai más-más jelentéssel bírnak: pl. az angol *equivalence* és a német *Äquivalenz*. Oittinen nem az E. Nida, Charles R. Taber használta értelemben tulajdonít fontosságot az ekvivalencia vizsgálatának, hanem a Gideon Toury és Barbara Godard meghatározta értelemben. Toury az elfogadhatóság és adekvátság szempontjai szerint elemzi a fordítandó és a lefordított szöveg közötti viszonyt, melyet ekvivalenciának nevez. Godard szerint pedig az ekvivalencia nem két szöveg között állítható fel, hanem két szövegszerkezet viszonylatában.

Az ekvivalencia kérdésével majdnem összefonódva merül fel a funkcionalitásé. Katharina Reiss és Hans J. Vermeer funkcionális fordításelméletének elemzéséből kiindulva Oittinen rámutat az interpretáció fontosságára, majd a fordítás és a fordító minősíthetőségének, szerzői, fordítói hatalomgyakorlásának problémáit veti fel. Polemikus elemzésében olyan elméletirókkal szembesül mint Kornej Csukovszkij (a „rossz” fordító), Jukka Kemppinen (a fordító mint „láthatatlan ember” vagy „tisztta ablaküveg”), Hans Georg Gadamer (a műalkotás határai(?), szerzői intenció), Bahtyin (teremtő olvasó, szöveget teremtő világok), Christine Nord (fordításorientált szövegelemzési modell), Myriam Diaz-Diocaretz (eredeti és célnyelv orientált fordítási modellek és stratégiák), André Lefevere, Susan Bassnett (manipulatív iskola), Sherry Simon (elő- és utószavak társadalmi, politikai szerepe). Gondolatmenete során más-más nézőpontból hangsúlyozza: a fordítási folyamat egyedi, megismételhetetlen helyzet, belülről meghatározandó jellegű. Épp emiatt kritikusan viszonyul az EU megszabta fordítói normákhoz, melyeknek érvénybe lépte előtt nem konzultáltak az illetékes szervek a fordítástudomány szakértőivel. E fejezet Stanley Fishre utalva zárul (a gondolat viszont más elméletírónál is megtalálható), azzal, hogy az embernek mindig egy bizonyos helyzethez kötött, egy bizonyos helyzetbe ágyazott a cselekedete, így ennek értelmezése is. A helyzettel viszont kölcsönhatásban áll. Ebből kifolyólag a megértés már értelmezés, és minden (fordítói) olvasat különböző.

Lukijoita – Olvasók

Riitta Oittinen szöveg értelmezése nem csak az írott vagy mondott szövegekre terjed ki, hanem képi (illusztrált), zenei (megzenésített) szövegekre is. Amikor Oittinen a (fordító-) olvasóról elmélkedik nem pusztán intralingvális, hanem – folytatva a

jakobsoni terminusokkal – interlingvális és intraszemiotikus fordítási, olvasási helyzeteket is elkülönít⁷. Az olvasási és fordítási folyamatok egybevetésének vizsgálata a fordító olvasási stratégiáinak feltárásához vezet. A fordítás kölcsönhatásokra, tranzakciókra, a fordító olvasási tapasztalataira, az olvasó és könyv közötti párbeszédre (dialógusra) alapul. E gondolat kifejtéséhez Louise M. Rosenblatt és Mihail M. Bahytin *termékeiből* részletesen válogat Riitta Oittinen, a sajátos megemésztés és felhasználás célzatával.

Rosenblatt⁸ szerint az olvasás olyan kölcsönhatásos helyzet, melyben a szöveg nem objektum, hanem megélt folyamat, sem a szöveg sem az olvasó nincs egyedül, hanem kölcsönhatásban hívják egymást életre⁹. Az olvasási folyamatban az olvasó szellemi, de fizikai énje is részt vesz. Mind a szerzői, mind az olvasói interpretáció, sőt a fordítói is olvasási tapasztalatra épül. Rosenblatt elhatárolta olvasási stratégiákat (esztétikai és efferens) Oittinen beépíti a különböző fordítói olvasási stratégiák szemléltetésébe. Példaként Eila Pennanen nyilatkozatát, valamint saját tapasztalatát hozza, melyek szerint a fordító, mint olvasó, esztétikai olvasási módozatára ráépül egy efferens is, amikor annak fordításába kezd. Az, hogy melyikre kerül sor, nem maga a szövegtípus, hanem a helyzet határozza meg. M. A. Numminen lemezre énekelt lö gondozási tanácsai szintén szemléltetik ezt.

Bahtyinnal egyetértve Oittinen rámutat arra, hogy dialógusban a résztvevő felek egymást alakítják¹⁰. A szó a másik szóval való érintkezése során válik valóssá. Az egyén értéke szintén határolt, csak a másikkal szembesülve egészülhet ki. Oittinen a különböző bahtyini dialógusértelmezések közül a *Discourse in the Novel* 1934–35-ben írott tanulmány olvasatát építi be a fordítás mint dialogikus helyzetként való értelmezésébe.¹¹ Oittinen nem véletlenül hangsúlyozza, hogy a dialogikus kölcsönhatás, a válasz felé való fordulás összekapcsolódik Bahtyin heteroglossza fogalmával, amelynek megfelelően minden helyzet egyedi jelenség. Oittinen kitér Bahtyinnak az aktív és passzív értésről, valamint az idegen szó szerepéről való fejtegetésére is. A fordítás Oittinen értelmezésében dialógusból születik, annak folytatása, replikája, és úgy látja, hogy ha a fordító nem lép dialogikus viszonylatba a fordítandó szöveggel, fordítása nem nyilhat meg a célnyelvi olvasó felé, hanem visszafordul a forrásnyelvi auktoritás,

⁷I. Nákökulmia, azaz Nézőpontok c. alfejezetet, 54–62.

⁸Riitta Oittinen Rosenblattnak az 1978-ban megjelent *The reader, the text, the poem: the transactional theory of literary work* c. művére hivatkozik, mely a szerző 1930-as évekig visszamenő értelmezéseire épül. Carbonale and Edwardsville, Southern Illinois, University Press.

⁹I. Lukijana Rosenblatt, azaz Rosenblatt olvasóként c. alfejezetet, 63–67.

¹⁰I. Lukijana Bahtin, azaz Bahtyin olvasóként c. alfejezetet mely két részre tagolódik: *Dialogi, azaz Dialógus*, 68–74, és *Karnevaali azaz Karnevál*, 74–79.

¹¹A tanulmány angol nyelven 1990-ben jelent meg a *The dialogic imagination: four essays* kötetben, ford. Caryl Emerson és Michael Holquist, Austin, University of Texas.

a szerző, az anya karjai felé. Így a szerző és célnyelvi olvasó világa nem érintkezik, és a karneváli nevetés nem győzi le a félelmet.

A karnevál lényeges vonással gyarapodik a dialógushoz viszonyítva: a nevetéssel, mellyel legyőzhető az auktoritás keltette félelem. A bahtyini karneváli helyzet dialogikus, egyszerre születés és meghalás, testiség és filozofálás paradox nevetésvilága, melyben lealacsonyítódik a fenséges, és felmagasztaltatik az alantas, a nevetés pedig legyőzi a félelmet. A bahtyini karneválemélet történelmi háttérének és filozófiájának rövid áttekintése után Oittinen a karneváli és fordítási helyzetek dialógusát szolgáltatta meg. Szerinte a karneváli fordításhelyzetben a kiinduló szöveg szerzőjét vidámság közepette megfosztják koronájától, és ezáltal közel kerül mind a fordítóhoz, mind az olvasóhoz. A fordító nincs egyedül, a fordítás nem monológ, hanem dialogikus, társas, és fordítás által a szerzőtől az olvasóig mindenki részt vesz a karneválon. A karnevál során a fordító fejéről is lekerül a korona, és egy bizonyos időre maga az olvasó teszi fel.

Tekstejā – Szövegek

A könyv harmadik nagyfejezete számos konkrét példán keresztül a rész és egész viszonyát vizsgálja, valamint a fordítandó szöveg megjelenési formáját és annak szerepét a fordítási folyamatban¹². Ezután két példahelyzet bemutatása következik. Mint minden esetben Oittinen a fejezet rövid bevezetőjében kérdések formájában összefoglalását adja az elkövetkezendőknek, majd a kis részek végén újra, immár kijelentésekkel, összegez.

Oittinen a kiinduló és célnyelvi szövegben, a szerzői, fordítói, olvasói alkotáshelyzetekben rámutat a rész és egész dialektikus összefüggéseire. Elméleti (hermeneutikai) háttér felállításakor olyan szerzőkre hivatkozik, mint Schleiermacher, Oesch, Dilthey, példaanyagot saját Egerton fordításából hoz (német akcentus az angol szövegben), valamint Bahtyin Lewis Carroll *Alice Csodaországban* című alkotásának intertextuális megközelítését.

Riitta Oittinen a kép, hang, mozgás és szó szövegbeli dialógusának érzékeltetésére illusztrált szövegek és többé-kevésbé sikerült újraalkotásaik elemzését választja (*Asterix és a nagy tengeri utazás* és *Mc Donald a pulykavadászaton* egy-egy finn nyelvű jelene, új illusztrációk az *Alice a Csodaországban* könyvhöz, Tove Jansson illusztrált jelene angol és finn változatban, egy angol és finn gyerekvers illusztrációinak összehasonlítása a szöveg tartalmi tükrében, Van Gogh az utolsó képének értelmezései, egy kotrógép használati utasítása). Oittinen hangsúlyozni kívánja, hogy mind a képnek, mind a szövegnek megvan a maga olvasási technikája, s ha ezek összekap-

¹²bevezető 83–84, alfejezetek: *Osa ja kokonaisuus, azaz Rész és egész*, 85–91, valamint *Kuva, ääni, liike ja sana, azaz Kép, hang, mozgás és szó*, 92–116, *Kaksi kertomusta, azaz Két történet*, 117–137.

csolódva jelentkeznek dialógusukat a fordítónak figyelembe kell vennie. Az értelmezésen túl fordítási önkényre, nem egyszer melléfogásokra, bizonyos részek egészbe való be nem illeszkedésére is hoz példát a szerző. Intralingvális fordításnak minősíthetjük Tove Jansson saját 1945-ös könyve alapján (*Smarollen och den stora översvämningen*) készítette 1970-es rövidített változatot (*Sent i november*), melyet Oittinen csonkításnak tekint a történeti ív rapszodikus megtörése miatt. Sajátos csapdába esett a WSOY finn kiadó, aki az *Alice Csodaországban* könyvet egy régi szövegfordítás (Kirsi Kunnasé) és egy új illusztráció (Ake Runnquist és Tove Janssoné) egymáshoz „erőszakolásával” tett közzé, és a szövegen való változtatást egyetlen vers esetében indítványozott, melyre Paavo Pekkanent kérte föl. Pekkanen viszont az illusztráció és a finn nyelvű szöveg egészének figyelembevétele nélkül készítette el a vers fordítását. E szemelvénytáncolathoz tartozóan megemlíthetjük Esterházy Péter *A szív segédigéi* című könyvének Hannu Launonen készítette finn fordítását, mely a kiindulószöveg vizuális szerkezetéből pusztán az oldaltördelést, kis és nagybetűs szövegrészek érzékeltetését vette át, de az oldalankénti fekete szövegkeretnek, a kis és nagybetűs szövegrészek felső, illetve alsó keretvonalhoz való igazítását nem tartotta meg.

Kääntäjän karnevaali

A könyvvel megegyező címet viselő fejezet összefoglalását adja Oittinen sajátos nézeteinek és tágabb kontextusának. A szerző André Lefevere, Douglas Robinson, de Campos testvérek sajátos nézőpontjait hozza fel, és szembesíti sajátjával. Az egyik legérdekesebb a fordítás mint kannibáli és karneváli helyzetek összevetése. A fejezet és egyben a könyv záró paragrafusai mind a fordító, mind a fordítás karneváljának tömör jellemzését adják (l. alább). Ez az összefoglalás szintén megőrzi metaforikus jellegét. Lehetséges, hogy a fordításról is csak metaforákkal lehet dialogizálni?

„A fordítás karneválja szerintem azt jelenti, hogy a fordító jóindulatúan ránevet a kiinduló szövegre, megérkezik hozzá, és azt profanizálva elkészíti sajátját. Azáltal, hogy a fordítói „én” találkozik a szöveg közvetítésével megjelenő „te”-vel, mind a kiinduló szöveg mind a fordító megújul. Átélessel a fordítandó mű a célnyelvi formában is életre kel: a fordító tiszteli a kiinduló művet és szerzőjét, és olyan fordítást ad az olvasónak, mely él és lélegez. A fordítónak lehetősége van alámerülni a fordítás karneváli nevetésvilágába, nyitottnak lenni újabb hatásokra, állandóan átváltozni. A fordító szava félig idegen, félig saját, belülről elindított szó, mely nem zárkózik el, de nem is végleges. Minden egyes új dialogikus kontextus állandóan új jelentéseket és új lehetőségeket nyit meg számára (Bahtyin 1979:166).

A karnevál tehát vidám, félelem nélküli fordítás. A kiinduló szöveg nem magasan, a fordító hatósugarán kívül létezik, és általában a kiinduló szöveg nem egyetlen egy szöveg, hanem számos szöveg rétegződése, a fordítók tapasztalatainak és olvasatainak summája. A kiinduló szöveg az, amiként a fordító meghatározza: a fordító saját nézőpontja által a fordításból egész lesz. Amint a fordító a fordítandó szöveghez egészen közel lép, képes lesz szeretni és tisztelni azt. A fordító hűségessé válik szeretettjéhez, hiszen a szeretett olyan, amilyennek a szerető látja. A fordító a szerelmes szemével tekint a szövegre, és megnyilvánul a szeretkezésben.

A karneváli dialógushoz mindég hozzátartozik a kiegészítés és a kiegészülés. A fordító szava üres marad, ha nem egészül ki a másik ember szavával. A fordító a lefordított szöveg által nyújtja kezét leendő olvasói felé, akik részükről kiegészítik a fordító szavait ugyanolyan módon, ahogy a fordító a kiinduló szövegét. Mindenezek során a fordító ad is, kap is: a dialógusban résztvevő felek így gazdagodnak, és folyamatosan életet teremtenek.

A fordító karneválja közvetlenséget, világiasságot, jóindulatot jelent. Jelenti a fordító láthatóságát, nyitott felelősségvállalást, és a célnyelvi olvasók figyelembe vételét. Az ún. hűség szerintem nem a kiinduló szöveg tisztelete, hanem az attól való félelem. Ha a nevetéssel a fordító nem űzi el félelmét, nem fogja tudni életre kelteni a célnyelvi szöveget. A fordító kötelessége, hogy merészen részt vegyen a karneválon, ahol nincsenek szereplők és külső szemlélők. A fordítás karneválján olyan végletek találkoznak, mint élet és halál, ármány és szerelem. Szintén karneválon találkozik az „én” és a „te”. Dialogikusan.”

Мария Д. Имайкина 1996:

Эрзянский язык. Учебное пособие для русскоязычных студентов. В 2 частях.

1. Саранск, Мордовское книжное издательство, 220 oldal.
2. Саранск, Мордовское книжное издательство, 179 oldal.

MOLNÁR JUDIT

Hiánypótló és úttörő jellegű munka jelent meg a nemzetközi mordvinisztikában: az első, a szó modern értelmében vett mordvin nyelvkönyv. A korábbi próbálkozások nem mondhatók sikeresnek, a tankönyvek mind grammatikai szempontból, mind az általuk tartalmazott szövegeket tekintve átgondolatlanok, a modern nyelvoktatásban gyakorlatilag használhatatlanok. Szerzőik vagy nem tudtak elszakadni az anyanyelvűeknek tanított leíró nyelvtantól, vagy a szókincset válogatták meg rosszul. A most megjelent tankönyv módszertani szempontból – apró hiányosságai ellenére is – mintatértékű a jövő oroszországi nyelvkönyvírói számára.

A szerző nagy tapasztalatokkal rendelkezik a nyelvoktatás terén, éveken keresztül tanított orosz és erza mordvint Magyarországon, Szaranszkban pedig többek között orosz – mordvin kontrasztív morfológiát, valamint orosz anyanyelvűek számára erza mordvint tanít. Az egyetlen mordvinföldi oktató, aki magas szintű szakmai felkészültsége révén alkalmas arra, hogy a mordvint idegen nyelvként oktassa és ehhez tananyagot állítson össze.

Bár a könyv elsősorban orosz anyanyelvűek számára készült, jól használható más nyelvű tanulók oktatásában is. Mordvin nyelvtanári munkám során alkalmam volt magyar, holland és finn anyanyelvű diákokon is kipróbálni a tankönyvet, igen jó eredménnyel. Természetesen a könyv tanár nélküli használatához a nyelvtanulónak tudnia kell oroszul, hiszen mind a nyelvtani magyarázatok, mind pedig a feladatok nyelve az orosz, bár szerintem a gyakorlatok kis módosításával, egyértelműbbé tételével, több szemléltető példa beiktatásával, valamint a nyelvtani magyarázatok különválasztásával a tananyagot könnyen egynyelvűvé lehetne tenni, s ezáltal a nyelvtanulók szélesebb köre is használhatná önállóan.

A tankönyv huszonnyolc leckét tartalmaz, amelyek átfogják az erza-mordvin valamennyi fonetikai, morfológiai, szintaktikai sajátosságát. A párbeszéddek minden

fontosabb élethelyzetre kitérnek: ismerkedés, bemutatkozás, egyetemi élet, munka, utazás, szabadidő, családi élet stb. Az olvasmányok pedig bemutatják a mordvinság hagyományos és modern életmódját, Mordvinföldet, a híres mordvin személyiségeket. Jelentős részük széppróza-részlet. A tankönyv ezenkívül verseket, népdalokat, közmondásokat is tartalmaz.

A nyelvtan tanítását a könyv végén található grammatikai táblázatok könnyítik meg. Egy-egy lecke átlagosan tíz új nyelvtani jelenséget tárgyal szabatos, könnyen érthető magyarázatokkal és megfelelő számú példával. A nyelvtani magyarázatokat gyakorlatok követik. Ezekből meglátásom szerint többre és többfélekéire volna szükség, nem elegendők egy-egy jelenség alapos elmélyítéséhez, és nem követelnek különösebb önállóságot és fantáziát a tanulóktól, ami pedig, úgy gondolom, a nyelvtanulásban elengedhetetlen ahhoz, hogy jó eredményt érhessünk el. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy ez a könyv oroszországi egyetemek és főiskolák számára készült, ahol az idegennyelv-tanításnak még nincsen kellően kidolgozott módszertana.

A könyv elején fonetikai összefoglaló, végén pedig erza – orosz és orosz – erza szójegyzék, megoldási kulcs és nyelvtani mutató található, nagyban megkönnyítve mind a nyelvtanuló, mind a nyelvtanár munkáját.

Az alábbiakban az első és a második lecke bemutatásával szemléltetem a tananyag szerkesztét, módszereit.

Az első lecke (14–27) beosztása a következő. A lecke elején található olvasmány első része rövid leíró szöveg, amely egy faluról szól, második része pedig egyszerű dialógus. Az olvasmány kb. 60 lexikai egységet tartalmaz, valamennyit az alapszókinszből. A szavak egy része többször is megismétlődik a szövegben.

Az olvasmány után a főnévi kérdő és mutató névmások következnek pontokba szedve. Minden névmás mellett ott áll orosz megfelelője is, funkcióikat jól érthető példákkal illusztrálja a szerző. Majd az indet. PINom képzését mutatja be, ezt pedig két gyakorlat követi, mely a kérdő és mutató névmások használatát gyakoroltatja egyes számban. A 4. pont a *kodamo* 'milyen?' melléknévi kérdő névmást és a melléknévi jelzőt tárgyalja, egy példamondattal hívja fel a figyelmet arra, hogy az erza-mordvin a jelzőt nem egyezteteti a jelzett szóval. Mivel a könyv orosz ajkúak számára készült, véleményem szerint nem ártott volna több példát is hozni erre a jelenségre. Az 5. pont a det. Sg/PI Nom képzésével foglalkozik. Megadja a determinánsok különböző variánsait, majd néhány példamondattal szemlélteti e ragozásnem használatát, ezt pedig a determinánsok kapcsolódási és használati szabályait írja le. (Nyelvtanulói és nyelvtanári tapasztalataim azt mutatják, hogy minden nyelvtanuló számára – és ez alól a magyarok sem kivételek – ez az erza nyelv egyik legproblematisabb pontja, ezért jó lett volna ide beiktatni néhány feladatot.) A továbbiakban a *kona* 'melyik?' névmás következik sok mondattal illusztrálva, itt a szerző külön is felhívja a figyelmet arra,

hogy a melléknévi jelzőt és a jelzett szót az erza mordvin nem egyezteteti, az alanyt és az állítmányt viszont igen. Az alaposabb elsajáttatás és a jobb szemléletesség kedvéért össze lehetett volna vonni ezt a részt a 4. ponttal. A 7. pont az *i* és a *di* 'és' kötőszavakkal, a 8. pedig az *istámo žo* 'ugyanilyen, ugyanolyan' *istát žo* 'ugyanilyenek, ugyanolyanok' szerkezet használatával foglalkozik. A következő pontban kap helyet több tagadószó. Az utána következő feladat pedig a melléknévi kérdő névmások és a determinatív nominativusz használatát gyakoroltatja. Mivel ez a gyakorlat nincs összefüggésben a közvetlenül előtte tárgyalt nyelvtani jelenségekkel, szerintem jóval előbb kellett volna helyet kapnia. A 10. pont az infinitívusz illativuszának (az erza főnév szótári alakjának) használatát mutatja be az *eravi téjems* 'kell vmit csinálni' szerkezetben. Ez a szerkezet – a nyelvtani magyarázatot követő gyakorlat kivételével – még sokáig nem fordul elő az olvasmányokban és dialógusokban, ezért ilyen korai tanítását fölöslegesnek tartom, hiszen a diákok – gyakorlás híján – úgyszólván pillanatok alatt elfelejtik. Ugyanez vonatkozik a 11. pontban tárgyalt összetett jövő időre. Az utolsó pont tanítja a harmadik személyű indeterminatív igeragozást, a személyragok kapcsolódási szabályait, valamint az igetőtipusokat. A leckét nyelvtani gyakorlatok, udvariassági kifejezések, fordítási gyakorlatok és közmondások zárják. Kimaradt a leckéből a harmadik személyű személyes névmás bemutatása, ezt gyakorló feladat viszont van benne.

Az első lecke megtanítása – kiegészítő gyakorlatok és saját magam által készített szemléltetőeszközök felhasználásával – hét tanórát vett igénybe. Jól taníthatónak és tanulhatónak bizonyult ez az anyagrész, csak a fent már említetteken változtatunk és a sorrendet cseréltük föl: előbb tanultuk a lecke végén lévő udvariassági formulákat, és csak az utolsó fázisban olvastuk el az olvasmányt.

A második lecke (27–44) fölépítése megegyezik az elsőével. Az olvasmány témája az egyetemi élet, sajnos a párbeszédes rész csak néhány mondatra korlátozódik, és nagyon kevés (7) benne az előző leckéből már ismert lexikai egység. Ez a lecke tanítja az indet. esetek jelentős részét (a nominatívuszt, inesszívuszt, elatívuszt, illatívuszt, latívuszt) és a megfelelő névutókat, valamint teljes egészében az indet. igeragozást, ami véleményem szerint egy kicsit sok, hiszen így a szövegben minden alak csak egyszer, legfőljebb kétszer fordul elő, a névutók közül több alak pedig egyszer sem, ami a bevéséshez kevés. Az anyagrész végén ugyan még van néhány rövid dialógus, amely ezeket gyakoroltatja, de ez a szövegmennyiség még mindig kevés ilyen sokféle nyelvtani jelenség elsajátításához. Vagy több szövegre volna szükség, vagy kevesebb nyelvtanra. A gyakorlatok jók, de több és többféle kellene.

Ezt az anyagrészt is fordítási feladatok és közmondások zárják, ez utóbbiak közül az egyik még meg nem tanított nyelvtani jelenséget tartalmaz, ami kissé megzavarta hallgatóimat.

A második leckét nyolc tanóra alatt tanítottam meg. A szövegek életszerűek, hasznos, a mindennapi életben jól felhasználható szókincsük és a nyelvtani jelenségekhez fűzött világos és alapos magyarázatok a hallgatóknak is tetszettek. Pozitív vonása még a tankönyvnek, hogy nem köti meg a tanár kezét, lehetőséget ad különféle szemléltetőeszközök (képek, diák, használati tárgyak) stb. használatára. Azt is meg kell említenem, hogy a második lecke elvégzése után a diákok már képesek voltak arra, hogy alapvető dolgokat elmondjanak magukról, például hogy hol élnek, hol dolgoznak, illetve tanulnak, mit szeretnek csinálni, amit a korábbi tankönyvekkel nehezebb lett volna elérni.

A tankönyv legnagyobb érdeme talán mégis inkább az, hogy véget vetett a kresztomátiák és leíró nyelvtanok hegemoniájának és utat nyitott a kommunikációközpontú mordvintanítás felé. Lehetővé tette azt, hogy az erza mordvin megszűnjön a nyelvtanuló számára érthetetlen és távoli, csak folklórszövegekben és grammatikai táblázatokban létező, szinte már holt nyelvnek lenni. A „nyelvfelismerés” tanítását végre az erza esetében is fölválthatja a szó szoros értelmében vett nyelvtanítás. Nagy szükség volna egy ilyen színvonalú moksa nyelvkönyvre is.

H. Tóth Imre 1996:

A nyelvtudomány története a XX. század elejéig:

Csomópontok és átvezető szálak,

Szombathely, Savaria University Press Alapítvány, 211 old.

NÉMETH T. ENIKŐ

1. H. Tóth Imre jegyzete hiánypótló munka, az egyetlen átfogó magyar nyelvű könyv, amely a nyelvtudomány, pontosabban az európai nyelvtudomány történetét az ókori görögök nyelvről való gondolkodásától kezdve a XX. századi strukturalizmusig tárgyalja. A jegyzet főcímében szerepelhetne is az *európai* jelző, hiszen a Pāṇini-féle óind grammatika négy oldalas kitűnő bemutatását kivéve csak egy-egy sor vagy bekezdés erejéig találunk utalásokat a nem európai nyelvtudományra. Természetesen ez nem róható fel a szerzőnek hiányosságként, hiszen a Bevezetésben pontosan megjelöli vizsgálódása tárgyát, amely nem tartalmazza például a héber, az arab és az amerikai nyelvtudományt. A szerző azon megjegyzése, hogy a keleti nyelvtudomány történetével kapcsolatban is már folyamatban van az anyaggyűjtés, azt sejteti, hogy a jegyzet újabb kiadásában szerepelhetnek a nem európai területek. E munkával kapcsolatban bizonyára sor kerül az Ajánlott kiegészítő irodalomban szereplő művek közül néhánynak a jegyzetbe való beledolgozására. Például a Giulio Lepschy (1994) által szerkesztett négykötetes tudománytörténet első kötete a keleti nyelvbölcselettel foglalkozik, a Julie Tetel Andersen (1990) által írt munka pedig a XVIII–XIX. századi és a XX. század eleji amerikai nyelvtudomány történetét ismerteti. Érdemes lenne felhasználni még Esa Itkonennek (1991) az Ajánlott kiegészítő irodalomban nem említett nyelvtudomány-történetét. Az európai nyelvtudomány történetének vonatkozásában viszont kifejezetten sajnálhatjuk, hogy e munkára nem támaszkodott a jegyzet írója, mert Itkonen a nyelvtudomány történetét többé-kevésbé hasonló szempontok szerint dolgozza fel, mint H. Tóth Imre. (A könyv végén megtalálhatók a *Studies in the history of the language sciences* című sorozat addig megjelent 66 kötetének bibliográfiai adatai.) Az újabb tudománytörténeti munkák megismertetése azért is kívánatos lenne, hogy tükröződjön a jegyzet újabb kiadásában az a törekvés, amely a 80-as évek második felétől, de még inkább a kilencvenes években jellemzi a nyelvtudomány történetírását, nevezetesen: a földrajzi kiterjesztés mellett az ún. fiatalabb diszciplínák történetét is bevonni

a vizsgálódásba, kibővítve ezzel a nyelvtudomány történetének hagyományos értelmezési tartományát. Így ebbe már a fonetika-fonológia, morfológia, szintaxis, szemantika, nyelvtörténet, összehasonlító nyelvészet stb. mellett például a pragmatika, szövegnyelvészet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika is beletartozik (vö. Itkonen (1991), Nerlich – Clarke (1996), Salmon (1996)).

A jegyzet alcíme – Csomópontok és átvezető szálak – a szerző azon szándékát jelzi, hogy a nyelvtudomány történetét a maga dinamizmusában mutassa be, hangsúlyozva az egyes korok, iskolák, gondolkodók eszméinek, vizsgálati anyagainak, módszereinek egymásra utaltságát és egymásra épülését. A csomópontok és az átvezető szálak hangsúlyozása a jegyzet egészét tekintve nem egyenletesen valósul meg. Helyenként kiváló: ld. például az ókorról, a középkorról, Humboldtról, Saussure-ről szóló szakaszokat. De előfordul, hogy nyilvánvaló kapcsolódások figyelmen kívül maradnak, vagy megfelelő kiemelés híján „elvéssznek” a szövegben. Különösen igaz ez akkor, ha az olvasó a XX. század végi nyelvtudomány kérdésfeltevéseiből kiindulva fordul a nyelvtudomány története felé. Míg az óind grammatikánál, a Port Royal nyelvtanánál pontos utalások történnek a XX. századi generatív nyelvtanra, addig Descartes-nál és Humboldtnál egyetlen megjegyzés erejéig sincs előremutatás ezen irányzatra. E hiányosságot részben magyarázza az, hogy a szerző a XX. század elejéig foglalkozik a nyelvtudomány történetével, de mivel a jegyzetet várhatóan leginkább az általános nyelvészet szakokon fogják használni – H. Tóth Imre is általános nyelvészet szakosoknak adta elő éveken keresztül jegyzete anyagát –, kívánatos lenne, hogy a megfelelő utalások megtörténjenek, illetve jobban kiemelődjenek. Továbbá: a nyelvtudomány és a logika, a filozófia, a pszichológia, majd később a szociológia egymásba fonódásának hangsúlyozásához hasonlóan még jobban ki lehetne emelni a nyelvtudomány egész történetét jellemző általános belső tendenciákat – amit annak idején H. Tóth professzor az előadásaiban soha sem mulasztott el –, hogy az olvasó fejlődésében láthassa az egyes korszakok, irányzatok egymáshoz való viszonyait. Például azt, hogy egy adott korszak új irányzata nagyon gyakran tagadja az őt közvetlenül megelőző kort, irányzatot, és egy korábbi, a megtagadottat megelőző korhoz, irányzathoz nyúl vissza: a XVII–XVIII. század gondolkodói nem a humanizmusra támaszkodnak, hanem a középkor egyes eszméihez térnek vissza, a humanizmus képviselői pedig nem a középkorhoz, hanem az ókori görögséghez nyúlnak vissza. A módszerek területén is vannak ilyen visszatérések, például a nyelvi anyaggyűjtésben az intuícóra és a korpuszokra való támaszkodás váltakozása.

2. H. Tóth Imre jegyzete a Bevezetésből, tíz nagy fejezetből, valamint a Névmutatóból és az Irodalomjegyzékből áll. A Bevezetésben (vii–xiii) a jegyzetíró megfogalmazza, hogy a nyelvtudomány történetét eszmék, módszerek és nyelvészek együttes történeteként tárgyalja. E felfogás indoklása kissé hosszúra sikeredett, bár a szemléltet-

tésül hozott példák helytállóak. Ugyancsak a Bevezetésben a szerző megnevezi forrásait: az 1990-ig megjelent tudománytörténeti kézikönyvekre, szöveggyűjteményekre, fordításokra, a megszerzhető eredeti munkákra, valamint önálló kutatásaira támaszkodott. Jelzi, hogy amilyen gyakran csak teheti, megszólaltatja a nyelvtudomány nagyjait. Öröndöletes módon hozzáférhetővé teszi ezáltal az olvasó számára gyakorlatilag megszerzhetetlen műveket. A Bevezetésben végül köszönetet nyilvánít bírálóinak, segítőinek. A Bevezetésben arra még utalhatott volna a szerző, hogy a nevek írásában és a terminusok használatában milyen elveket követ, milyen átírási rendszereket használ.

Az egyes fejezetek részletesebb bemutatására nincsen lehetőség, ezért csak röviden ismertetem azok tartalmát. Az I. fejezet (1–17) az ókori görögök nyelvbölcséletéről, nyelvvel kapcsolatos filozófiai gondolatairól, az ókor két nagy vitájáról (phüszisz-thészisz vita, anomália-analógia vita) és a görög grammatikáról (Dionüsziosz Thrax és Apollóniosz Düszkolosz nyelvtanai) szól. Mivel a nyelvtudomány későbbi korszakai – elfogadva vagy tagadva – mind-mind visszatérnek az arisztotelészi propedeutikához (amelyet később dialektikának, majd logikának neveznek), nem válna hátrányára a jegyzetnek, ha részletesebben olvashatnánk az arisztotelészi kategóriákról, szillogizmusokról stb. Az anomália-analógia vitát H. Tóth Imre a tudománytörténetekben szokásos módon, Marcus Terentius Varro *De lingua Latina* c. munkája alapján tárja elénk. (Felhívom a szerző figyelmét, hogy a jegyzet megjelenésével egyidőben napvilágot látott Daniel J. Taylor (1996) gondozásában Varro nyelvtanának új kritikai kiadása, az eddigi legteljesebb szöveggel, kommentárokkal ellátva. Ez a kötet az anomália-analógia vitához is szolgáltathat újabb adalékokat.)

A jegyzet II. fejezete, A római nyelvtudomány (18–24), leírja, hogyan épül rá a római grammatika a görögre, milyen kapcsolódási pontok vannak a grammatika és a retorika között, majd részletesebben bemutatja a nagy hatású Priscianus-féle nyelvtant. A fejezetet az ókori görög és római nyelvtudomány eredményeinek rövid összefoglalása zárja. (A további fejezetek végén is találunk egy-egy tömör összefoglalást.) A III. fejezetet megelőzően a szerző az ún. átmeneti (ókeresztény) kor nyelvtudományáról beszél (24–27), amelynek részben új kihívásokkal (filológiai kérdések; Biblia-fordítás; szemantikai problémák, pl. szimbólumok értelmezése) kell megküzdenie. Megérné e részt kibővíteni és önálló fejezetként szerepeltetni.

A III. fejezet (28–59) a középkori nyelvtudománnyal ismerteti meg az olvasót. Többek között mélyrehatóan elemzi a középkori nyelvről való gondolkodás csúcának tartott modista grammatikát, az ókori anomália-analógia vitára visszavezethető univerzália-vitát, felsorolja a késői középkor latin és vulgáris nyelvtanait. E rész értékét az is növeli, hogy megtalálhatók benne a jegyzetíró önálló kutatási eredményei. Ld. a 4. alfejezetet (55–58): A grammatika Bizáncban és a bizánci kultúrkörbe tartozó népeknél.

A IV. fejezet (60–66) a reneszánsz, a humanizmus és a reformáció korának nyelvtudományát taglalja, elsősorban – helyesen – a vulgáris nyelvek előtérbe kerülésére és ennek hatására, valamint a nagy reformátorok „nyelvészeti” törekvéseire, tevékenységére összpontosítva.

Az V. fejezet (67–82) a XVII–XVIII. századot veszi szemügyre. Francis Bacon és René Descartes nézeteinek I. alfejezetbeli bemutatása méltatlanul rövidre szabott, nincsen arányban a két jeles filozófusnak a későbbi korok nyelvtudományára tett hatásával. Descartes tárgyalásánál nemcsak a generatív nyelvtanra való utalás hiányzik, hanem még a híres velünk született eszmék tana sem szerepel. A következő alfejezet a Port Royal nyelvtanának korrekt ismertetése, kellően rámutatva a nyelvtan későbbi hatására. Ezután a szerző elének tárja Gottfried Wilhelm Leibniz tanait és a XVII–XVIII. századi összehasonlító-történeti nyelvtudományt, amely természetesen elméletében, rendszerében (igazából nincs is elmélete és rendszere), módszerében nem azonos a későbbi összehasonlító és történeti nyelvtudománnyal. E két században jelentősen bővül a vizsgálható nyelvi anyag, amely óhatatlanul maga után vonja azt a törekvést, hogy a különböző nyelveket összehasonlítsák, egybevelessék, illetve a sorra születő új nyelvtanokban figyelemmel kísérjék az adott népnyelv eredetét, történetét.

A VI. fejezet (83–121) a jegyzet méltán leghosszabb fejezete a XIX. század elejének nyelvészetével foglalkozik. Egy rövid, frappáns háttérismertetés után elsőként a romantika nyelvtudományát taglalja Johann Gottfried Herder, August és Friedrich Schlegel és Wilhelm von Humboldt tevékenységének, gondolatainak leírásán keresztül. Mintaszerűen tárgyalja a jegyzetíró Humboldt tanait, érthetővé teszi a kissé elvontan és nehézkesen fogalmazó, sajátos új terminológiát használó tudós tételeit. Humboldt hatásának az ismertetése is kiváló, leszámítva a Chomskyra tett hatás megemlítésének elmulasztását. Az viszont már egy kissé meglepi az olvasót, hogy miért teszi a szerző önálló alfejezetbe Immanuel Kantot, akinek a tanítása „csak” közvetve hatott a nyelvtudomány fejlődésére. A Kantról szóló rész áttanulmányozása után még inkább felmerül a kérdés, hogy Descartes-nak miért csak egy bekezdés jutott az V. fejezet I. alfejezetében. A VI. fejezet harmadik alfejezete az összehasonlító nyelvészet (William Jones, Sajnovics János, Gyarmathi Sámuel, Rasmus Rask, a Pāṇini-féle óind grammatika, Franz Bopp tételeivel), negyedik alfejezete pedig a történeti nyelvészet (Jacob Grimm, Révai Miklós, a Bopp utáni nyelvészek, köztük August Schleicher, tevékenységével) foglalkozik. Az összehasonlító és történeti nyelvészet történetének bemutatása arról árulkodik, hogy a jegyzetíró e területek szakavatott képviselője.

A VII. fejezet (122–144) az újgrammatikusokat és ellenfeleiket jellemzi. E fejezet felépítése igazán tükrözi a szerző azon felfogását, hogy a nyelvtudomány története eszmék, módszerek és személyek története. A fejezet az újgrammatikus iskola előzményeinek (Heymann Steinthal, William Dwight Whitney, Karl Lachmann, Ernst Wilhelm Brücke) bemutatásával kezdődik, majd az újgrammatikus nyelvészek (August

Leskien, Hermann Osthoff, Karl Brugmann, Bertold Delbrück, Wilhelm Thomsen, Hermann Paul) lényegretörő jellemzésével, valamint az iskola elveivel, módszereivel ismerkedhetünk meg. E részben H. Tóth Imre a magyar nyelvtudomány akkori jeles képviselőinek, Gombocz Zoltánnak és Petz. Gedeonnak az újgrammatikusokról adott értékelésére épít. Hasonlóan, az újgrammatikus iskola korabeli fő ellenfelének, Wilhelm Wundtnak a nézeteit is Gombocz tükrén keresztül látjuk, Hugo Schuchardtot azonban már a saját kutatásaira támaszkodva jellemzi a jegyzetíró. A fejezetet a XIX. század második felében tevékenykedő, az újgrammatikus iskolához nem köthető Max Müller, Karl Verner és Graziado Isaia Ascoli munkásságának rövid leírása zárja. E szerkezeti felépítés révén teljesül a jegyzetíró azon törekvése, hogy megmutassa a csomópontokat és az átvezető szálakat.

A VIII. fejezet (145–158) A modern nyelvészet felé címet viseli és Jan Nieci-slaw Baudouin de Courtenay, valamint az orosz nyelvészeti iskolák (Filipp Fjodorovics Fortunatov és a moszkvai iskola, valamint Alekszandr Afanaszjevics Potebnya és, a harkovi iskola) önálló kutatáson alapuló kitűnő feldolgozását tartalmazza. A fejezet végén pedig örömdetes módon egy módszertani összefoglalót találunk, amely sorra veszi és egy-egy mondattal jellemzi a XX. század elejéig kialakult vizsgálati módszereket.

A IX. fejezetben (159–174) ugyanolyan modern kérdésekkel és nézetekkel találkozunk mint az előző fejezetben, csak ezúttal nem Baudouin de Courtenay, hanem Ferdinand de Saussure kapcsán. Ezzel tulajdonképpen ahhoz az érdekes és le nem zárt tudománytörténeti „vitához” jutunk, amely e két jeles tudós nézeteit veti össze és a meglepő egyezések és hasonlóságok miatt gyakran az elsőbbség kérdését keresi. H. Tóth Imre nagyszerű érzékkel kikerüli e vita buktatóit és mind Baudouin de Courtenay-t, mind Ferdinand de Saussure-t az őket megillető nagy súllyal tárgyalja. A Saussure-fejezet felépítése megegyezik a korábban kiemelt VII. fejezet szerkezetével, kiválóan elérve ezzel a szerző Bevezetésben megjelölt céljait. A fejezet a következő részeket foglalja magába: Előzmények, Saussure élete és a „Cours”, A Cours megjelenése és fordításai, F. de Saussure elvei (Szinkronia és diakronia kettőssége, A nyelv és a beszéd dichotómiája, A nyelv rendszerszerű vizsgálata), Értékfogalom a nyelvben, Dichotómiák Saussure-nél és F. de Saussure tudománytörténeti jelentősége. Úgy gondolom, a fejezet koherenciája szempontjából talán szerencsésebb lenne a saussure-i dichotómiákat egyetlen alfejezetben ismertetni, még akkor is, ha ez megváltoztatja kissé Laziczius Gyula gondolatmenetét (Saussure elveinek elemzésekor a szerző Lazicziust idézi). Saussure-rel kapcsolatban felfigyelhetünk az Ajánlott kiegészítő irodalom egy tételére: Komatsu–Harris (1993), amely a Saussure előadásain készült jegyzetek egy harmadik változatát közli. Sajnálhatjuk, hogy a IX. fejezetben e harmadik változatról nem esik szó, így az eddig közismert Courstól való eltérések is kimaradtak a jegyzetből.

Az utolsó, X. fejezet (175–191) a XX. század elejéről tárgyal néhány irányzatot, nevezetesen a szociológiai nyelvtudományt, az esztétikai idealizmust, a lingvo-geográfiát és a strukturalizmust. A strukturalizmus tulajdonképpen csak az említés szintjén szerepel, mert a szerző ezzel az irányzattal ebben a jegyzetben már nem kíván foglalkozni. A fejezet végén egy rövid előretekinztést találunk a XX. század nyelvtudománya felé.

A könyvet Névmutató és Irodalomjegyzék zárja. A névmutató mellett egy tárgymutatóra is szükség volna. Ez már önmagában is jól szolgálná a szerző azon szándékát, hogy megmutassa a nyelvtudomány történetében a csomópontokat és az átvezető szálakat.

3. Végezetül H. Tóth Imre könyvének az oktatásban és az egyéni felkészülésben való használhatóságát érintő kritikai észrevételeim következnek.

a) A jegyzetnek vannak könnyebben és nehezebben tanulható részei. Az egyes korok nyelvtudományi eszméinek, módszereinek a tárgyalásakor a szerző gyakran kitűnően ábrázolja a nyelvtudomány és más tudományok kapcsolatait, akárcsak a társadalmi, történelmi hátteret. Kifejezetten élvezetes például az ókori Róma vagy a középkor szellemiségének, a középkori egyetemeknek a bemutatása. Ugyanakkor a XIX. századi nyelvtudomány jellemzésénél és Saussure előzményeinek a tárgyalásánál a különböző pszichológiai irányzatok és a nyelvtudomány kapcsolatának a leírása a jobb érthetőség kedvéért lehetne részletesebb és szemléletesebb.

b) A különböző tudománytörténeti munkákat, forrásokat, fordításokat jobban össze lehetne dolgozni, mert sok az ismétlődés, előfordul ugyanannak a gondolatnak a többszöri bemutatása. A fordítások esetében a félreértések elkerülése érdekében legalább az Irodalomjegyzékben meg kellene adni a magyar kiadás és a fordító megnevezése mellett a lefordított művek eredeti bibliográfiai adatait, hiszen az eredeti művek és a magyar fordítások kiadási évszámai jelentősen eltér(het)nek egymástól.

c) A szerző ráirányítja a figyelmet a nyelvtudomány sajátos önmozgására, amelyet a nyelvi anyag felhalmozódása, a nyelvi anyag feldolgozásához szükséges módszerek kidolgozása és a lehetséges elméleti megállapítások megtétele vezérelnek. A jegyzet újabb kiadásában az egyes fejezetek végén levő rövid összefoglalás e három tényező alapján készülhetne, így a jegyzet végére tisztán kirajzolódna honnan hová tart a nyelvtudomány.

d) A jegyzetnek az oktatásban-tanulásban való használhatóságát növelné, ha a felhasznált és a kiegészítő irodalom az egyes fejezetek végén is ott állna (rövidített formában) a tárgyalt részhez kapcsolódó kérdések és feladatok társaságában.

e) A jegyzet első fejezeteiben a görög terminusokat célszerű lenne transliterálva is megadni, és – ahol csak lehet – későbbi latin megfelelőikkel együtt szere-

peltetni. Az egyetemi hallgatók többsége sajnos nem ismeri a teljes görög ábécét, így mellékletként azt szintén közölhetné a jegyzetíró.

f) A fontos és a kevésbé fontos információ elkülönítése tipográfiailag és/vagy helyileg nagymértékben növelné a jegyzet tanulhatóságát, akár csak a stilisztikai, fogalmazásbeli, hivatkozásbeli hibák kiküszöbölése.

4. Összegezve: H. Tóth Imre jegyzete egyedülálló munka a magyar nyelvtudományban, hiányosságait, hibáit, következtelenségeit messze felülmúlják eredményei és értékei, így csak remélni lehet, hogy a jegyzet megújult formában, bővített kiadásban ismét napvilágot lát.

IRODALOM

- Andersen, Julie Tetel 1990: *Linguistics in America 1769–1924: a critical history*, London, Routledge.
- Itkonen, Esa 1991: *Universal history of linguistics: India, China, Arabia, Europe* (Studies in the history of the language sciences 65), Amsterdam, Benjamins.
- Komatsu, Eisuke – Roy Harris szerk. és ford. 1993: *Saussure's third course of lectures on general linguistics*, New York, Pergamon.
- Lepschy, Giulio szerk. 1994: *History of linguistics I: the Eastern traditions of linguistics*, London, Longman.
- Nerlich, Brigitte – David C. Clarke 1996: *Language, action and context: the early history of pragmatics in Europe and America* (Studies in the history of the language sciences 80), Amsterdam, Benjamins.
- Salmon, Vivian 1996: *Language and society in early modern England: selected essays 1982–1994* (Studies in the history of the language sciences 77), Amsterdam, Benjamins.
- Taylor, Daniel J. 1996: *De lingua Latina X: a new critical text and English translation with prolegomena and commentary* (Studies in the history of the language sciences 85), Amsterdam, Benjamins.

Bellon Tibor 1996: *Beklen:*

***A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX.
században***

(történeti-néprajzi tanulmány),

Karcag, Karcag Város Önkormányzata, 415 lap

SZABÓ JÓZSEF

A becses értékű Magyar néprajzi lexikon öt kötetének kiadása és még inkább Kósa László–Filep Antal *A magyar nép táji-történeti tagolódása* című kitűnő könyvének megjelenése óta szakmai körökön kívül is egyre jobban ismertté vált, hogy a magyar nyelvterületen a honfoglalástól századunkig – népünk történeti sorsa, földrajzi, gazdasági és társadalmi körülményei következtében – milyen sok (mintegy kétszáz) táji-etnikai csoport alakult ki. Bár bizonyos néprészlegek (elsősorban a palócok és a székelyek) eredetének kérdése; hagyományainak föltárása már régebben és elmélyültebben foglalkoztatta a nagyközönséget és a tudományos kutatást, főképpen a múlt század második felétől már más nevezetes tájegységek (pl. Balatonmellék, Göcsej, Nyírség, Ormánság, Őrség stb.) és jellegzetes etnikai csoportok (pl. csángók, hajdúk, jászok, matyók stb.) is egyre inkább a néprajzi érdeklődés középpontjába kerültek.

A Nagykunság is azon tájegységek közé sorolható, amelynek történetét és néphagyományait viszonylag nagy részletességgel tárta föl a történeti és néprajzi kutatás. Úgy vélem, elég, ha a Nagykunsággal és a tatárjárás után ezen a területen is letelepített kunokkal foglalkozó gazdag szakirodalomból pl. Gyárfás István monográfiáját, Györffy István szerteágazó vizsgálódásait és Szilágyi Miklós kutatásait említem meg. Bár az eredetileg állattartó kun népség a XVI. század elejéig elmagyarosodott és földművelővé vált, a későbbi századokban a Nagykunság vidékén „A török háborúkban elnéptelenedett környező falvak vízjárásos, mocsaras pusztáiból nagyra nőtt határokon nagyarányú extenzív állattartás fejlődött ki” (Ortutay Gyula 1980: 688). Bizonyára ezzel a régi gyökerű és nagy hagyományú állattenyésztéssel függ össze, hogy az eddigi kutatások különösen nagy figyelmet fordítottak a nagykunsági állattartó gazdálkodás történeti és néprajzi vizsgálatára egyaránt. Ezen feldolgozások sora Bellon Tibor jóvoltából újabb, igen értékes monográfiával gazdagodott.

Ez a munka – amint a könyv hátsó borítólapján maga szerző is utal rá – három évtizedes levéltári, könyvtári búvárkodás és a Nagykunságban végzett helyszíni anyaggyűjtés eredménye. A kiadvány monografikus jellegű feldolgozás, hiszen a szer-

ző vizsgálódásának témáját valóban a teljesség igényével taglalja, akár a legapróbb részletekre kiterjedő adatolásokról, akár a konkrét forrásokból levonható, jól megalapozott következtetésekről legyen szó. A könyv szerencsésen ötvözi a levéltári és könyvtári források anyagát saját gyűjtésének adataival, s mindehhez alapos tájékozottsággal és kellő mértékben használja föl a korábbi kutatások eredményeit is. A Bevezetőben vizsgálódásainak célját és kereteit a következőképpen határozta meg: „Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy egy sajátosan szervezett alföldi rendszernek, a Nagykunsnak – vagy ahogyan a régiek mondták, a Hatkunsnak a 18–19. századi állattartását mutassam be. A Hatkunsnak települései: Kunhegyes, Kunmadaras, Karcag, Kisújszállás, Túrkeve és Kunszentmárton – a hozzá tartozó pusztákkal. A területi körülhatárolást az indokolja, hogy a Nagykunsnak történetileg kialakult politikai és gazdasági egység, amelyik a 18. század közepén a redempció, az önmegváltás eredményeként a Jászsággal és a Kiskunssággal – közös nevükön a Hármaskörrel – önálló szervezeti formát vett fel. Az időhatárokat pedig az indokolja, hogy a Rákóczi-szabadságharc után 1712-ben a Rakamaz környékéről visszaköltöző, településeit újra megülő lakosság megkezdte a békés építő munkáját, amelyik töretlen ívet alkot a vizsgált időszakban. A helyileg szerveződő paraszti-mezővárosi önkormányzat ebben az időben nagy mennyiségű, néprajzilag is értékelhető iratanyagot képezett, amelyik nagyon alkalmas arra, hogy a recens vizsgálatokkal megrajzolható „hagyományos” paraszti állattartó gyakorlatot időben biztonságosan visszavigyem két évszázaddal korábbra” (5).

A kötetnek „A kunok gazdálkodása, birtokviszonyaik alakulása” című fejezetében (9–38) részben a kunok magyarországi beköltözéséről (főképpen a Nagykunsnak való belepedéséről), részben birtokviszonyaik kialakulásáról és változásáról kapunk képet. A történeti források szerint „Az első adat a nagykunsnak kunok jelenlétéről a 14. század közepéről való. Egy 1344-ben kelt oklevél szerint Nagy Lajos király megajándékozott egy Olasz nemzetségbeli kunt, aki öt éjszaka átkalauzolta a rétek, mocsarak úttalan útjain Mezőtúrról Ohatra. Ez az út a Nagykunsnak át visz. Az Olasz nemzetség szállta meg a Kolbászszállás központtal kialakuló Nagykunsnakot. Ugyanebből az időből más forrás is megerősíti a nagykunok jelenlétét a tájon” (10). A kunok nagysági letelepedését egy-két olyan helységnév is jelzi, amelyben kun eredetű személynév őrződött meg (pl. *Karcag*, *Kolbász* ‘Kunhegyeshez tartozó lakott hely’), vagy amelyben a névtest -szállás utótagja kun eredetű nemzetség, csoport lakóhelyére utal, ilyen pl. *Kisújszállás*, *Kisújszállás* (vö. Kiss Lajos 1980: 344, 346).

A kunok állattartásról földművelésre való áttérése és elmagyarosodása a XVI. század elejéig folyamatosan ment végbe. A mohácsi vész előtti időkből származó külföldi oklevelek arról tanúskodnak, hogy a Nagykunsnakban az Alföld más tájaihoz hasonló sűrűségben fordulnak elő települések. A török hódoltság idején bekövetkezett nagy vérvesztések miatt azonban ez a tájegység is gyéren lakott vidékké változott. Amikor a XVIII. század békés évtizedeiben az állattenyésztés nagy jelentőségű, virág-

zó ágazattá vált, az itteni nagy kiterjedésű határok kevésnek, szűknek bizonyultak a külföldi piacokon nagyobb teret nyerő, nyájas szerveződésű legeltető állattartásra. Ez a tény tette szükségessé, hogy a nagykunsági települések rendszeresen újabb legelőterületeket béreljenek. Ezeknek a különféle módjait és lehetőségeit foglalja össze (városenként külön-külön) a „Pusztabérletek” című fejezet (39–88).

A legelőre kihajtott állatokról készült XVIII. századi összeírások időről időre számba veszik a különféle nyájakat (disznók, juhok, szarvasmarhák, lovak) és a különböző céllal tartott csoportjaikat (pl. göboly, fejőstehén, harmad- és negyedfű tinó stb.), ezenkívül ezek a számszerű adatok jól tükrözik az egyes nagykunsági települések állatállományának a piactól, az eladási lehetőségektől, a táplálkozási szokásoktól függő alakulását, változását is.

A jószágtartó közösségek és az érdekeiket képviselő városi tanácsok nagy gondot fordítottak arra, hogy a nyájak – az időjárás meghatározta körülményektől, lehetőségektől függően – mindig és mindenütt megfelelő legelőket találjanak. A tulajdonosok és a testületek az állatok és a legelők állapotát egyaránt éber figyelemmel kísérték, hiszen a jószágállomány nagy értéknek, a vagyoni helyzet fokmérőjének számított. Ezért mindig nagy körültekintéssel, szigorúan szabályozták a legelők évenkénti beosztását és a legeltetés rendjét. Arra is nagyon ügyeltek, hogy a nyájakat őrző pásztorok minden tekintetben kellőképpen törődjenek a rájuk bízott jószággal. A pásztor kiválasztása tehát fontos mozzanat volt, hiszen tőle függött, hogy „hogyan legel, hogyan gyarapszik a jószág súlya, lesz-e bő szaporulat, van-e elegendő víz előtte a vályúban, meggyógyítja-e kisebb bajait, nem keletkezik-e kár benne vagy miatta. Ezért a pásztor-ságot vállalonak, elsősorban a számadónak nagy tapasztalatú, megbízható és némi vagyonnal rendelkező személynek kellett lennie. Mindig előnyben voltak a helybeli születésűek, különösen azok, akik több generáción keresztül végezték ezt a tevékenységet” (142). A pásztorfogadás ünnepélyes alkalomnak számított, amely szertartásos ceremóniával ment végbe. A szerződészkötést, a megegyezést általában áldomásívással és *kézbeadással* (kézfogással) pecsételték meg. Korunkban, amikor sajnos a közgondolkodásban az adott szó jelentősége egyre inkább csökken, s a kézfogással szentesített megállapodás és annak megtartása lassan már ritkaságszámba megy, példaértékű lehet az egykori pásztorvilág erkölcsi rendje, becsületes magatartása. A kötetben több példát találunk arra, hogy valamely megegyezés jóváhagyására elegendő volt a résztvevő felek kézfogása, s ha ez megtörtént, a közösség számára is szinte szerződéses jogalappal számított, amint azt a következő eset is jól mutatja: „Balla Mihály csordást az abádi bíró követelte vissza Kunmadarastól, mivel ahogy indokolta, az már nálunk „gulyásnak *kéz beadással* (kézfogással) és áldomás ívással lekötölte magát” (143). – A legelők kijelölésének és használatának, valamint a pásztorok kiválasztásának és bérezésének legfontosabb kérdéseit a „Legelőhasználat, legeltetési rend” (111–141) és a „Pásztorfogadás, pásztorbérek” című fejezet (142–165) foglalja magában.

Az egyenletesen magas színvonalú kiadványban keresve sem találni olyan részegységet, amely kevésbé volna értékes és hasznos, mint a többi, a monográfia tárgyköre miatt azonban megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a „Nyájak a legelőkön” című fejezet (166–178), s az ehhez szervesen kapcsolódó „Söre, göboly, gulya” (179–196). „A ménés” (197–210), a „Sertéstartás” (210–219) és a „Teletetés” (219–231) című kisebb önálló egységek, valamint a juhtartás meghatározó jelentősége miatt külön tárgyalt „Juhászat” című fejezet (232–267) és a hozzá tartozó „Nyájak és bérek” (267–278), „Fejősjuhászat” (279–284). „A juhok értékesítése” (284–291) és „A gyapjú értékesítése” (279–303) c. kisebb alfejezetek. – A különféle nyájak tartását bemutató fejezetek és részegységek mindegyikére rendkívüli adatgazdagság, apró részletekre kiterjedő alaposság jellemző, ugyanakkor a szerző – jó áttekinthető készséggel – mindenütt figyelembe veszi a nagyobb összefüggéseket is. Lenyűgözően gazdag pl. azoknak a megnevezéseknek a száma, amelyek pl. életkor, funkció, ivar stb. szerint különböztetik meg egymástól egy-egy nyáj bizonyos csoportjait vagy egyedeit. A karcagi tanács egyik iratában például arról olvashatunk, hogy 1790-ben a helybéli boltos görögötől, Jankovits Mihálytól vett 4 szürke csődört, melyet „a négy közönséges örlős ménésre osztottak ki. Nyíl húzatván jutott az első tizedbélieknek ménesekre az *ostor-hegyes*, a 3^k tizedbélieknek esett a *nyerges*, a 4^k tizedbéli gazdaságnak ménessére jutott a *gyeplős*, úgy szintén az 5. és 6. tizedbéliek ménesekre maradt a *rudas*” (206). A juhok bizonyos egyedeit a következőképpen különböztetik meg: „A nagykunsági városokban a következő nevekkal találkozunk: *apajuh* vagy *kos*. A kosokat két nagy csoportra oszthatjuk. Egyike volt a továbbtenyésztési célt szolgáló *mag kos*, amelyik kiváló tenyésztési adottságokkal rendelkező, különösen nagy becsben tartott jószágnek számított. A másik fajta az értékesítésre, hizlalásra szánt *kos*, amit már fiatal korában *kiheréltek*. A kiherélt, *kivágott* juh neve *ürü* vagy *örü*. A legszebb, legtanulékonyabb örükből *vezérürüket* neveltek. ... Többször említik a források is, de az emlékezet is számon tartja a *komor örüt*. Komor örünek azokat nevezték, melyeknek nem jött le a heréjük, ezért nem lehetett kasztrálni őket, ugyanakkor kosokként sem jöhettek számításba. – A *juh* általános értelemben az ehhez a jószágfajtaához tartozó egyednek a megnevezése, de *anyabirka* értelemben is használják. *Tokjónak* hívnak másodéves koráig mindenféle bárányt, függetlenül a nemétől. A bárányok leválasztása után gyakran vertek össze belőlük nyáját, amit *tokjó nyájnak* neveztek, de mondták őket *bárány nyájnak* is. Természetesen megkülönböztetnek a tokjónyájban *kosbárányokat*, ezeket a hím ivarúak teszik, és *jerke bárányokat* vagy *jerkéket*, amelyek nőivarúak. Az újszülött neve *bárány*, *kisbárány*. – A juh 5–6 évig koráig hoz szép utódokat, utána már silányulnak a bárányok. Ezért mondják a Kunságban, ha valakit szidnak vagy csúfolnak, hogy *olyan vagy mint a hetet ellett vagy hétszer ellett bárány!* Az élő nyelv mellett a források is megőrizték ezt a szólást. 1812-ben Kunhegyesen Vass János Dézsi Mihálynét „rútul becstelenítette mondván neki: *Alább való vagy a hétszer ellett juh-nál!*” (233–234).

Mivel a réteket, kaszálókat a Nagykunságban különösebben nem gondozták, ezért ezen tájegységet illetően – mint Bellon Tibor írja: 306 – inkább rétélésről beszélhetünk, semmint rétgazdálkodásról. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a legeltető állattartást folytató nagykunsági közösségek nem fordítottak kellő figyelmet a kaszálók, rétek célszerű felhasználására. hiszen a nagyszámú jószágállománynak mindenképpen elő kellett teremteni a megfelelő mennyiségű és minőségű téli takarmányt. Ennek lehetőségeit és az ezzel kapcsolatos teendőket foglalja össze a „Rétek, kaszálók” című fejezet (304–339). A „Nádasok” c. részegység (340–353) a XIX. század közepe előtti időket idézi föl, amikor – az ármentesítéseket és lecsapolásokat megelőzően – még kiterjedt mocsarak, vízzel borított nagy területek uralták a vidéket, és dúsan nőtt nádrengetegek nyújtottak módot arra, hogy ezen a fában szegény tájon az ottani lakosság összegyűjtse a nádat, amelyet pl. a halfogó eszközként ismert vész összeállításától a háztetők, enyhelyek, karamok, szárnyékok, kerítések stb. elkészítésén át tüzelőanyagként való hasznosításáig még sok mindenre felhasznált a leleményes nagykunsági ember. – A jószágtartó közösségek mindig nagy gondot fordítottak arra, hogy a legelőkön elegendő számú és jó vizű kutak legyenek. Ezt a témát taglalja az „Itatás, kutak” című fejezet (354–372). A kötet függelékében található egyik térkép jól szemlélteti, hogy 1830-ban csupán a túrpásztói legelő területén 11 kút volt használatban.

„Az alföldi mezővárosok fejlődésének gazdasági háttere” című rész (373–391) a kérdéskör szakirodalmi eredményeiről nyújt kitűnő áttekintést, az „Összefoglalás” c. fejezet (392–397) pedig azokat a tanulságokat tartalmazza, melyeket igen gazdag forrásanyag és saját helyszíni gyűjtései alapján a szerző a nagykunsági mezővárosok XVIII. és XIX. századi állattartó gazdálkodásáról monográfiájának előző fejezeteiben részletesen kifejtett. – A kötetet a felhasznált szakirodalom felsorolása (398–407), német és angol nyelvű rezümé (408–413) és tartalomjegyzék (415) zárja, a függelékben pedig – kiegészítő, illusztratív anyagként – XVIII. és XIX. századi térképek találhatók. A címlapot – a kiadvány témájához illően – Vastagh Géza *Verekedő bikák* c. olajfestményének reprodukciója díszíti, a hátsó borítólapon pedig a könyv címében szereplő, eredetileg óvónévként használt, kun eredetű *beklen* szó magyarázatát is megtaláljuk.

Bellon Tibor könyve, amint azt alcíme is jelzi, történeti-néprajzi tanulmány, amely elsősorban a történelem (a hely- és településtörténet, a gazdaságtörténet stb.) és főképpen a tárgyi néprajz iránt érdeklődők (kutatók, tanárok, diákok és mások) számára jelent becses értékű forrást és feldolgozást. Elég, ha a sok-sok adat közül ízelítőül csupán néhány példát említek meg. Ilyen például a nagykunságiak 1786-ban történt bácskai kirajzása és ugyanezen évben a *Mirhó-gát* megépítése (a 26–28. lapon), többszöri utalás a *nyilas osztás*, a *nyilhúzás* eljárásának fennmaradására (pl. 132., 134. és 316. lapon), a havasi legelőről télire az Alföldre lehúzódnó román *purzsások* szerepének emlegetése (pl. 226. és 249. lapon), a *juhászburka* készítésének és a *juhhányás* ünnepének tömör leírása (a 265. lapon).

A néprajzosok, történészek mellett azonban haszonnal forgathatják ezt a könyvet a nyelvészet művelői (elsősorban a névtanósok, nyelvjáráskutatók és nyelvtörténészek) is. A szakirodalmi áttekintést és a szerző kutatási eredményeit tartalmazó rész kivételével ugyanis a kiadvány mindegyik fejezetére jellemző, hogy gazdag tárháza a földrajzi neveknek és a különféle (alaki, jelentésbeli és valódi) tájszóknek. Mivel a szerző – egyébként helyesen – viszonylag gyakran idéz a vizsgálódásaihoz felhasznált korabeli jegyzőkönyvekből, a különböző helynevek és tájszók régies helyesírásban és az eredeti szövegkörnyezetben szerepelnek. Ilyen névtani-nyelvjárási szempontból is figyelemre méltó, értékes jegyzőkönyvrészlet a következő: „Kisújszállásiaknak a marháját a *Mirhó* vagy *Gástvás laponyagtól* a *Mirhó rétjeiből* a *Kenderes szigetjéből* a *Pásit szigeten* Berettyó partjáról akár mikor ott találják, behajtsák és szokott harmad nap alatt bíró kezébe adják és onnét ki ne bocsássák. *Ritka borztul* fogvást a *Mirhó tóig*, a *Mirhó tavától* pedig akárhol halásznak vagy a Berettyóban vészt tennének, ha ott kapják az olyas kártevőt, halászót, ha nem nemes ember tömlőbe vitessék és ottan tartásák, míg az kártételt meg nem adja” (80).

Bellon Tibor ezen monográfiája szerves folytatása korábbi kutatásainak, hiszen a Nagykunság és az ottani települések némelyike történeti-néprajzi vizsgálatának az elmúlt évtizedekben több önálló kiadványt, kisebb-nagyobb terjedelmű tanulmányt szentelt (pl. Bellon Tibor 1973; Bellon Tibor 1979; Bellon Tibor 1992). Munkája jól beillik az olyan kitűnő monográfiák sorába, mint amilyen pl. Balassa Iván *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora: Történeti-néprajzi tanulmány* című műve és Paládi-Kovács Attila *A magyar parasztság rétgazdálkodása* c. kiadványa. Bellon Tibor könyve a történeti-néprajzi kutatások nagy nyeresége, amely tárgykörénél fogva értékes hagyományt követ, eredményeit tekintve pedig újabb távlatokat nyit. Olyan munka, amelynek ismerete nélkül a magyar nyelvterületen a legeltető állattartásról érdemleges dolgozatot írni a későbbiekben már aligha lehet.

IRODALOM

- Bellon Tibor 1973: *Karcag város gazdálkodása (Földművelés)*, Szolnok, Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Bellon Tibor 1979: *Nagykunság*, Budapest, Gondolat.
- Bellon Tibor 1992: A mezővárosi szerep gazdasági háttere (Türkeve gazdálkodásának két évszázada), in Örsi Julianna szerk.: *Türkeve földje és népe*, Türkeve, 271–327.
- Kiss Lajos 1980: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Ortutay Gyula főszerk. 1980: *Magyar néprajzi lexikon 3*, Budapest, Akadémiai.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy a *Néprajz és Nyelvtudomány*ba küldött kéziratokat az alábbiak szerint alakítsák. A kéziratokat gépelve, nyomtatva, valamint TXT vagy Winword-fájlként (6.0-ig) fogadjuk el. A lemezen adott dokumentumokat ki-nyomtatva is kérjük.

1. A cikk szövege

1.1. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Simonyi (1881) csoportosításában...” vagy „Antal (1961: 92) szerint...”. A szerzők nevének kapitálchenes kiemelése kerülendő. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Ferenczi (1974a, 1974b)”.

1.2. **Kiemelések.** Csak a nyelvi adatokat és az esetlegesen említett kötetcímeket írjuk *dőlt betűvel*, de sortagolással elkülönítve a nyelvi adatok se dőljenek. Kivételesen a különtagolt részben is lehet a nyelvi adatot dönteni, ha az kontextusba van ágyazva.

Az alcímek és a szakkifejezések kiemelésére a *vastagítás*, egyéb tartalmi kiemelésre a *vastagítás* vagy *ritkítás* használható.

A dőlt betűs szavakhoz tapadó központoszási jelek maguk is *dőljenek!*

2. Az irodalomjegyzék

A cikk végén IRODALOM cím alatt adjuk meg a cikkben említett művek adatait. A szerzőknek, szerkesztőknek a vezeték és az *utónevét* is közöljük. A szerző(k) neve és az évszám közé nem kell központoszási jel. A címeiket (az alcímeket is beleértve) kettőspont előzze meg. A címet, a helyet és a kiadót vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában az ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A kötetcímek (könyv- és folyóiratcímek) dőljenek, a köteten belüli címek maradjanak kiemeletlenül.

2.1. **Könyv:** kérjük a *kiadót* is feltüntetni! Az esetleges kötetszámok vessző nélkül, félkövéren kövessék a kötetcímet.

Pl. Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.

Külföldi szerzők esetén az első szerző nevét magyaros sorrendben, a többiét eredeti sorrendben adjuk meg.

Pl. Chomsky, Noam–Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.

2.2. **Többszerzős könyvben olvasható írás:** a kötetbeli cím és a kötet cím közé kérjük a *szerkesztő(k)* nevét is kiírni. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölgék (A konkrét oldalszámutalások a cikk szövegében legyenek).

Pl. B. Lőrinczy Éva 1962: A határozó, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 162–259.

Országh László 1966: A mai angol szótáriróadalom, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 341–367.

2.3. Egyszerzős könyvben olvasható írás: abban különbözik a többszerzősbeltől, hogy az „in” után rögtön a kötet cím következik. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közöljék (A konkrét oldalszám utalások a cikk szövegében legyenek).

Pl. Esterházy Péter 1986: A próza iszkolása, in: *Bevezetés a szépirodalomba*, Budapest, Magvető, 8–153.

2.4. Folyóiratcikk: nincs „in” (ez különíti el az egyszerzős könyvben olvasható írástól), és nem kell sem a szerkesztő, sem a hely, sem a kiadó, de kevésbé ismert folyóiratok esetén megadhatók. A félkövér szedésű évfolyamszám vessző nélkül kövesse a folyóirat címet. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közöljék (A konkrét oldalszám utalások a cikk szövegében legyenek).

Pl. Barna Ferdinánd 1867: Észjárati találkozás a magyar és finn nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 6, 70–101.

Ha a folyóiratnak egy évben több száma jelenik meg, és minden szám oldalszámozása előlről kezdődik, az évfolyamszámhoz törtvonallal a szám számát is írjuk hozzá.

Pl. Szathmári István 1995: A csak helye a mondatban, *Édes Anyanyelvünk* 12/1, 9.

2.5. Sorozatok

2.5.1. Folyóiratszerű sorozat. A folyóiratoktól csak a megjelenés rendszerességében eltérő sorozatban megjelent cikkekre ugyanúgy hivatkozzunk, mint a folyóiratcikkekre.

2.5.2. Monográfia-sorozat. A sorozat neve és a kötet szám alapján számon tartott kiadványok adatait a következőképp adjuk meg:

Pl. Károly Sándor 1958: *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* = *Nyelvtudományi Értekezések* 16, Budapest, Akadémiai.

2.5.3. Egyéb sorozat. Nem szükséges a sorozat címét kiírni, ha a kötet gerincén a sorozat neve és a kötet szám helyett a szerző/szerkesztő neve és a kötet címe van feltüntetve, vagy ha a sorozat nincs számozva. Az ilyen, elhagyható sorozat cím a könyv címe után adható meg zárójelek között, dőlt betűs betűs kiemelés nélkül.

Pl. Vekerdi József szerk 1982: *Mesefolyamok óceánja: Válogatás a szanszkrit elbeszélésirodalomból* (A Világirodalom Klasszikusai), Budapest, Európa.

2.6. Kézirat: kéziratnak minősül minden akár gépelt, akár nyomtatott írás, amelyet még nem tettek közzé. A dőlt betűs cím után közöljük a kézirat jellegét (pl. „doktori értekezés”), majd írjuk ki, hogy „kézirat”, és hogy hol lehet hozzáférni (pl. „Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet”).

3. A cirill betűs neveket az *Analecta Linguistica* szerint kérjük átírni: az orosz *e* (= „je”) és *ё* minden helyzetben *e*, *э* = *é*, *ы* = *y*, *ю* = *ju*, *я* = *ja*; *в* = „ (≠ ”), *б* = „ (≠ ’); *ж* = *ž*, *с* = *s*, *х* = *h*, *ч* = *c*, *у* = *č*, *и* = *š*, *и* = *šč*.

TARTALOM

MOKÁNY SÁNDOR KÖSZÖNTÉSE

! BÜKY LÁSZLÓ: Mokány Sándor hatvanöt éves	5
✓ B. FEJES KATALIN: Hangzaskép, írásképe (Juhász Gyula: <i>Anna örök</i>)	7
FORGÁCS TAMÁS: <i>Foly(ik)</i> és <i>fogy</i> – ősmagyar szóhasadás?	15

NYELVTUDOMÁNY

✓ BÜKY LÁSZLÓ: „[...] hallgató király: rejtélyes elmúlás!” Füst Milán ‘halál’-ábrázolása	29
✓ FORGÁCS ERZSÉBET: Variánsképződés és szövegbe szerkesztés – közmondások Heltai Gáspár műveiben	39
✓ GALGÓCZI LÁSZLÓ: ... vezesse wt <i>paradisu(m) nugulmabeli</i> ... (Adalék a Halotti Beszéd és Könyörgés értelmezéséhez)	69
✓ MOKÁNY SÁNDOR: Szódarabok	77
✓ SZÉCSÉNYI P. TIBOR: A magyar mondat szerkezet leírása HPSG keretben	89
✓ ZSIGRI GYULA: Orrhangú szabályok	117
MICHAEL KATZSCHMANN: Anmerkungen zu den Suffixfolgen des nganasanischen Verbs	125
✓ NADEŽDA T. KOSTERKINA: Allgemeine Charakteristik der Erzählgattungen der nganasanischen Folklore	149
✓ NADEŽDA T. KOSTERKINA – BEÁTA BOGLÁRKA NAGY – FLORIAN SOBANSKI: Über die Tiere auf der Erde: Ein nganasanisches Märchen nebst Übersetzung und morphologischem Wörterverzeichnis	157
✓ KÖRTVÉLY ERIKA: A mediális mint igei kategória az uráli nyelvekben	201
✓ KÖRTVÉLY ERIKA – SZEVERÉNYI SÁNDOR: Az enyecs gégezárhangozatról	217
✓ MÉSZÁROS EDIT: Az erza-mordvin -či képzős absztrakt főnevek	229
✓ MIKOLA TIBOR: Az uráli vokalizmus kérdései	243
✓ MÓLNÁR JUDIT: A prolativusz használata az uráli nyelvekben	257
✓ VÉCSERNYÉS ILDIKÓ: Van-e az erza-mordvinban -iks melléknévi igenév-képző?	277

NÉPRAJZ

BARNA GÁBOR: Maszkos alakoskodások – térképeken	285
MÓD LÁSZLÓ – SIMON ANDRÁS:	
A szőlő és a bor közösségi szerepe az avasi magyaroknál	319

SZEMLÉ

DOMOKOS JOHANNA: Riitta Oittinen 1995: <i>Kääntäjän Karnevaali</i>	335
MOLNÁR JUDIT: Marija D. Imajkina 1996: <i>Erzjanskij jazyk</i>	343
NÉMETH T. ENIKŐ:	
H. Tóth Imre 1996: <i>A nyelvtudomány története a XX. század elejéig</i>	347
SZABÓ JÓZSEF: Bellon Tibor 1996: <i>Beklen</i>	355

SZERZŐINK FIGYELMÉBE	361
----------------------------	-----